ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ



БАШТИНА

СВЕСКА 36

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ, 2014

Главни и одговорни уредник
Др Срђан Словић, научни сарадник

Уређивачки и редакцијски одбор
Др Мирко Томасовић, Фоча
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Др Екатерина Енина, Екатеринбург
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић

Резимеи на енглеском језику
Срђан Словић

Лектор
Сена Михаиловић-Милошевић

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа

Сви чланци објављени у часопису „Баштина“ су рецензирани

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Editor-in-chief
Ph. D. Srđan Slović, Scientific Associate

Editorial Board
Ph. D. Mirko Tomasović, Foča
Ph. D. Shak B. Hanish, San Diego
Ph. D. Ekaterina Enina, Yekaterinburg
Ph. D. Jasmina Ahmetagić
Ph. D. Velibor Lazarević
Ph. D. Dragana Janjić
Ph. D. Srđan Slović
Ph. D. Ivan Becić

Summaries in English Language
Srđan Slović

Lector
Sena Mihailović-Milošević

Publisher
Institute for Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print

All articles published in the magazine „Baština“ have been reviewed

Vignette on the covers
The Prizren's four Gospels
Evangelist Marko

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА



СВЕСКА 36

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2014

Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

Штампање свеске финансирала је Канцеларија за Косово и Метохију
Републике Србије

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК

Јована Д. Бојовић, *Из зоонимије Ибарског Колашина* 15

КЊИЖЕВНОСТ

Снежана М. Кадић, *Слово љубве деспота Стефана Лазаревића – плод богонадахнућа и апотеоза боголике љубави* 45

Мирјана М. Бечејски, *Приповедне инстанце, фокализатори и наратери у „Проклетој авлији" Иве Андрића* (приповедне ситуације) 63

Марија С. Јефтимијевић-Михајловић, *Стварање као судбина,* (Феномен стваралачког процеса у поеми „Ткаља" и роману *Велики ахавски трг* Петра Сарића) 81

Ана М. Мумовић, *Историчар књижевности старог кова* (Милован Ј. Богавац у књижевној критици) 95

АРХЕОЛОГИЈА

Марија М. Савић, *Римска пољопривреда на Косову и Метохији* 113

ИСТОРИЈА

Ђорђе Ђекић, *О значају закона код Срба почетком 14. века* 137

Драгана Ј. Јањић, *Нека питања о проучавању средњовековног школства у Србији* 145

Дејан Д. Антић, *Безбедносне прилике и страдање Срба у Косовском и Битољском вилајету 1905. године кроз призму дневног листа Политика* 157

Бранко Надовеза, *Предлози уређивања Србије од 1914. године до Версајске мировне конференције* 171

Весна С. Зарковић, *Историјски мотиви и личности у делу Григорија Божовића* 189

Иван М. Бецић, *Пећска трговачко-индустријска банка* 201

Далибор З. Велојић, *Косовска дивизија у априлском рату 1941.* 223

Милутин Д. Живковић, *Извештај италијанске дивизије „Пустерија" о окупацији Нове Вароши крајем јуна 1942. године и о војним, политичким и економским приликама у граду и околини* 243

Јован Д. Симијановић, *Неки аспекти процеса урбанизације града Краљева након Другог светског рата 1944–1955* 273

ЕТНОЛОГИЈА

Александар С. Павловић, *Албанци у сећањима Срба у северној Косовској Митровици у контексту свакодневице пре рата 1999. године* 289

Милена Б. Шљивић, *Одевање расељених лица са Косова и Метохије у цркви* 315

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Мирјана М. Симић, *Услови за ефикасније спровођење инклузивног васпитања и образовања* 327

Слађана Видосављевић, Јелена Круљ Драшковић, *Хуманитарна и образовна улога Женске подружине и њене занатске школе у Приштини од 1919–1944. године* 339

Биљана М. Павловић, Драгана Ј. Цицовић Сарајлић, *Народно музичко стваралаштво Гњилана у основношколској настави музичке културе уметности* 351

Бојана М. Базић, *Развој основног образовања у Србији од 1804–1839. године* 367

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Радмило Петровић, *Табула Пеутингерана и убикација трасе Хамео-Скупи* 379

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Срђан Ж. Словић, *Битна обележја косовског сукоба – истина у функцији избијања рата* 413

СОЦИОЛОГИЈА

Ивана М. Миловановић, *„Нова" косовска реалност после потписивања „Бриселског споразума" – ставови српских студената* 425

Живорад Миленовић, *Национални имиџ и редефинисање националног идентитета Срба на Косову и Метохији у периоду глобализације* 437

ПРИКАЗИ

Велибор Лазаревић, *Задужбине за добро потомство и за спас душе* (Славко Вејиновић, *Задужбинарство код Срба*, Вукова задужбина, Београд, Прометеј, Нови Сад 2012, 407.) 455

Упутство ауторима 457

Упутство рецензентима 461

CONTENTS

LANGUAGE

Jovana D. Bojović, *From the Zoonomy of Ibarski Kolašin* 15

LITERATURE

Snežana M. Kadić, *The Letter of Love of Despot Stefan Lazarević – the Fruit of God-inspiration and Apotheosis of God-like Love* 45

Mirjana M. Bečejski, *Narrative Instances, Focalizers and Narratives in 'the Damned Yard' of Ivo Andrić* (Narrative Situations) 63

Marija S. Jeftimijević-Mihajlović, *Creation as a Destiny* (Phenomenon of Creative Process in the Poem „the Weaver" in the novel the *Great Ahavski Square* of Petar Sarić) 81

Ana M. Mumović, *Literary Historian of the Old School* (Milovan J. Bogavac in Literary Criticism) 95

ARCHAEOLOGY

Marija M. Savić, *Roman Agriculture in Kosovo and Metohia* 113

HISTORY

Đorđe Đekić, On the importance of Law with Serbs at the Beginning of the 14th Century 137

Dragana J. Janjić, *Some Questions of the Medieval Schooling Study in Serbia* ... 145

Dejan D. Antić, *Security-related Circumstances and Suffering of Serbs in Kosovar and Bitoljski Villayet in 1905 through the Prism of Daily Newspapers 'Politika'* 157

Branko Nadoveza, *Proposals of the Political Set up of Serbia from 1914 to the Versailles Peace Conference* 171

Vesna S. Zarković, *Historical Motives and Characters in the Work of Grigorije Božović* 189

Ivan M. Becić, *Peć's Commercial–industrial Bank* 201

Dalibor Z. Velojić, *Kosovo Division in April War 1941.* 223

Milutin D. Živković, *The Report of the Italian Division 'Pusteria' on the Occupation of Nova Varoš at the End of June 1942, and on military, political and economic circumstances in the town and its surrounding* 243

Jovan D. Simijanović, *Some Aspects of the Urbanization Process of the Town of Kraljevo after the Second World War 1944–1955* 273

ETHNOLOGY

Aleksandar S. Pavlović, *Albanians in the Memories of Serbs in Northern Kosovska Mitrovica in the Context of Everyday Life before the War 1999* 289

Milena B. Šljivić, *Dressing of Internally Displaced Persons from Kosovo and Metohia in the Church* 315

HISTORY OF CULTURE

Mirjana M. Simić, *Conditions for More Efficient Implementation of the Inclusive Education* 327

Slađana Vidosavljević, Jelena Krulj-Drašković, *Humanitarian and Educational Role of Female Community and Its Trade Schools in Prishtina from 1919 to 1944* 339

Biljana M. Pavlović, Dragana J. Cicović-Sarajlić, *Folk Music Creativity of Gnjilane in Elementary School Music Teaching* 351

Bojana M. Bazić, *The development of primary education in Serbia from 1804 to 1839* 367

HISTORY OF ART

Radmilo Petrović, *Tabula Peutingeriana and Locating of the Road Track Hammeo-Scupis* 379

POLITICAL SCIENCES

Srđan Ž. Slović, *Key Features of Kosovar Conflict – Truth in the Function of War Outbreak* 413

SOCIOLOGY

Ivana M. Milovanović, *'New' Kosovar Reality after the 'Brussels Agreement' Signing – Attitudes of Serbian Students* 425

Živorad Milenović, *National Image and Redefining of Serbs National Identity in Kosovo and Metohia in the Period of Globalization* 437

REVIEWS

Velibor Lazarevic, *Endowment to good descendants and soul savings* (Slavko Vejinovic, *Serbs Endowmentness*, Vuk's Foundation, Prometej, Novi Sad, 2012, 407) 455

Instructions to the Authors 457

Instructions to the Reviewers 461

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА



ЈЕЗИК

УДК 811.163.41'373.22:81'373.612.2

*Јована Д. БОЈОВИЋ**
Међународни центар за православне студије, Ниш

ИЗ ЗООНИМИЈЕ ИБАРСКОГ КОЛАШИНА

Апстракт: У раду су представљени зооними прикупљени у селима Ибарског Колашина. Дата је њихова класификација према критеријумима мотивације, али и према начину творбе. Сагледавају се принципи настајања зоонима у оквиру сваке лексичко-семантичке групе.

Кључне речи: зоонимија, лексичко-семантичке категорије, суфиксација

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ О ТЕМИ И АРЕАЛУ

О ареалу

Област у горњем току реке Ибар, на северу Косова и Метохије и на југу Рашке области, између планине Рогозне, Мокре горе и Рибарићке клисуре, назива се Ибарски Колашин или Стари Колашин. „Сама област најчешће се назива само Колашин, док је атрибут Стари најдуже у употреби. Атрибут Ибарски се најкасније јавља и у научној употреби је, паралелно са Старим, од времена Јована Цвијића“[1].

Данас, села и засеоци ове области припадају трима општинама – Зубин Поток (47), Нови Пазар (5) и Тутин (8). Како наводи Милисав Лутовац, најважније целине ове области су Радич-поље, „Планина“, Рогозна и Рибариће. Радич-поље представља котлину Ибра, средишњи део Колашина, коме припадају села Доњи Јасеновик, Придворица, Зубин Поток, Доброшевина, Угљаре, Читлук, Вараге, Вељи Бријег. „Планина“ представља део у подножју и на обронцима Мокре горе, Рогозна – насеља на југозападним падинама ове планине, док Рибариће представља четврти део ове области, који носи назив по истоименом селу[2].

---

* Дипломирани филолог, jovanab89@yahoo.com

1 Драгиша Бојовић, *Вечни Колашин*, Београд, 2013, стр. 9.

2 Исп. Милисав Лутовац, *Ибарски Колашин. Антропогеографска истраживања*, Београд, 1954, стр. 10.

Иако их нема пуно, сачуване цркве, утврђења, надгробни споменици, топографска имена сведоче о прошлости овога краја. Како је у средњем веку ова област била у саставу старе Рашке, Колашин је био место где су постојали дворци српских владара, важна средишта политичког живота, и то за време владавине Уроша I, Драгутина и Милутина. Географска средина и положај ове области били су најповољнији за развој сточарства, тако да је од XVIII века сточарство било главно занимање. Житељи овог краја чували су све врсте стоке: овце, козе, говеда и коње. Поред овога, бавили су се и земљорадњом, воћарством, док лов, риболов и пчеларство, иако је било услова, нису били развијени.

Уколико узмемо у обзир начин и услове живота у Ибарском Колашину као и основно занимање у истом, јавила се жеља за истраживањем сточарске терминолошке лексике. У зависности од тога колико је та лексика богата и развијена, покушаћемо да представимо зоонимски систем ове области.

За потребе овог рада, за пунктове у којима су вршена теренска истраживања, одабрана су, у овој фази истраживања, следећа села: *Бабиће, Бање, Башча, Брњак, Војмислићи, Клечке, Оклаце, Струмце* и *Ћуковац*[3].

Структура становништва – опште карактеристике

Судећи по топографским називима, Колашин је у средњем веку био насељен Србима, све до краја XVII века, када га је захватила велика сеоба под патријархом Чарнојевићем. Проналазимо податке да је област тада скоро потпуно опустела. Постоје претпоставке да је крај изнова насељаван од 18. века[4]. М. Лутовац наводи да се у XX веку у Ибарском Колашину налази 97 родова, а новији подаци бележе да је број становника 13 463 становника[5].

Највећи број кућа и имања у брдско-сеоским пределима је напуштен. Највећа концентрација становништва данас је у Зубином Потоку, Газиводима, Придворици, Зупчу и у другим селема централне колашинске области, Радич-поља.

Становници ове области су православни хришћани, доку су муслимани концентризани на крајњем западу Ибарског Колашина, у Рибарићу и околним селима[6].

---

3 У раду су употребљаване следеће скраћенице села: Бабиће (ББ), Бање (БЊ), Башча (БШ), Брњак (БР), Војмислићи (В), Клечке (К), Оклаце (О), Струмце (С), Ћуковац (Ћ).

4 Види: Милисав Лутовац, *Ибарски Колашин.* У новије време појавио се и рад о насељавању и генеалогији колашинског братства Колак. Види: Драгиша Бојовић, *Колаци у Србији,* Ниш; Исти, "Колаци у Старом Колашину", *Косовско-метохијски зборник*, 5, Београд, 2013.

5 Савезни завод за статистику, попис становништва из 1971. године.

6 Данас постоји неколико значајних монографија и студија о Ибарском Колашину, о његовој прошлости и култури. Указујемо овде на тематски зборник *Стари Колашин,* уредник Драгиша Бојовић, Зубин Поток, 2012; затим на: *Ибарски Колашин, природа и*

Досадашња истраживања народних говора и зоонимије овог краја

Испитивани ареал припада зетско-рашком говорном типу, односно са новопазарским говором он представља најисточнији део зетско-јужносанџачког говора. Говор одликује троакценатски систем, који сачињавају акценти силазне интонације и дугоузлазни. У говору се јавља предакценатска дужина, а понекад и краткоузлазни акценат.

Са језичке и етнолошке стране, истраживања овог краја започета су педесетих година XX века. Данас постоји неколико радова о говору овог ареала[7], али до данас није објављен ниједан рад о зоонимији Ибарског Колашина. Први записани зооним, колико нам је познато, налази се у приповеци Григорија Божовића *Заранци мојеīа Санча Пансе*. Реч је кобили његовог верног пратиоца Милана, која се звала Марица[8].

Прикупљање зоонимске грађе обављено је у етапама од новембра 2013. године до фебруара 2014. године за потребе истраживања прикупљене грађе и писања мастер рада. У том периоду је прикупљено преко 300 зоонима, док се теренска истраживања и даље обављају.

Села су слабо насељена, а домаћинства углавном старачка, тако да ретко која кућа данас има већи број говеда. С обзиром на затечено стање, прикупљање зоонимске лексике у овом тренутку представља можда последњу

традиџијска култура, уредник Миљана Стојановић, Београд, Крагујевац, 2009; Драгиша Бојовић, *Манастири у Старом Колашину,* Ниш, 2010; Драгиша Бојовић, *Вечни Колашин,* Београд, 2013. О библиографији Ибарског Колашина види: Снежана Бојовић, *Библиоīрафија Ибарскоī Колашина,* Зубин Поток, 2012.

7 Исп. Д. Барјактаревић, "Пресек развоја говорних особина Ибарског Колашина", у: *Врањски īласник,* 1973; Д. Микетић, Ж. Ћупић, "Из лексике Ибарског Колашина", у: *Баштина,* 1996; М. Божовић, "Рефлекси јата у говору Ибарског Колашина", у: *О срйским народним īоворима,* 1997; М. Божовић, *Īовор Ибарскоī Колашина,* Приштина, 1998; С. Башчаревић, М. Божовић, "Ратарска лексика Ибарског Колашина", у: *Зборник радова Филозофскоī факулйеша,* 2005; "Лексика домаће радиности Ибарског Колашина", у: *Башйина,* 2005; М. Букумирић, "Топонимија северног дела Ибарског Колашина", у: *Зборник радова Филозофскоī факулйеша,* 2007; В. Виријевић, "Неке лексеме оријенталног порекла у говору Ибарског Колашина", у: *Башйина,* 2009.

8 Божовић даје и занимљив опис ове кобиле: „Оваквим и оволико старим он се учинио нарочито после тога пошто му је син помоћник једне суботе, кад је стари био у брдима, на тргу продао Марицу. Од које се он никада није растајао готово двадесте и шест година и која под њиме није никада поклекла ни дању ни ноћу, ни кад је била виделица ни када је помрачина(...) Дешава се да би се мој коњ кад падне мрак збунио и посустао, а он би онда пркосно изгонио Марицу напред и полетео на њој као да му је са крилима, да сам се у чуду крстио њима обадвома".
Видети: Григорије Божовић, *Заранци Мојеīа Санча Пансе*, у: *Мој Колашин*, приредио Драгиша Бојовић, Зубин Поток, 2005, стр. 211–218.

прилику за очување поменуте лексике. Овај лексички фонд углавном је добијен из сећања информатора, када су села била насељена, а гајење стоке једно од основних занимања.

ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКЕ ГРУПЕ ЗООНИМА

Уводна разматрања

Овој ономастичкој области посвећено је мало радова, а зоонимији Ибарског Колашина ниједан. Лингвистичка анализа зоонима представља значајан допринос истраживању историје језика. Сакупљена грађа упоређивана је са грађом појединих радова посвећеним зоонимским истраживањима. Одреднице у регистру рада акцентоване су онако како се чују у говору испитиваног ареала. Приликом сакупљања ове лексике највише прикупљених зоонима припада врстама *Bos taurus, Ovis aries, Canis familiaris, Equus caballus,* док се мањи број односи на *Caprovinae, Gallus domesticus* и *Felis domestica.*

Приступ класификацији

Приликом номинације животиња мотиви који се јављају јесу они који представљају неку специфичност, односно нешто по чему се одређена животиња издваја. На основу тога, животиња добија име. У српској зоонимији утврђен је метод лексичко-семантичке класификације, тако да у оквиру групе мотивисаних зоонима постоји подела на неколико лексичко-семантичких група:

– зооними мотивисани бојом длаке или перја животиње;

– зооними мотивисани спољашњим одликама које нису везане за боју животиње;

– зооними настали према понашању животиње;

– зооними мотивисани расом животиње;

– зооними мотивисани временом млађења или доби животиње;

– зооними и друге лексичке категорије.

Мотивисани зооними

Од човековог схватања стварности зависи и бројност номинационих мотива. Та представа човековог окружења може бити исказана преко визуелног, аудитивног, асоцијативног плана номинације. Тако је представљена и веза између човека и зоонима.

Боја животиње, изглед, како појединих делова тела, тако и целокупног тела, друге визуелне одлике, као и нарав и понашање, представљају визуелно схватање света у зоонимији. Поред ових основних карактеристика, које утичу на номинацију, тако је и од великог утицаја животни циклус животиње (од њеног доласка на свет, па до пола, узраста, млађења, старења).

Обраћајући пажњу на све ове одлике, у овом делу рада анализирани су мотивисани зооними, према поменутој подели зоонима у одређене лексичко-семантичке групе.

Зооними моīивисани бојом (длаке или īерја живоīиње)

Број зоонима мотивисаних неком нијансом боје зависи, пре свега, од присуства одређених скала нијанси којима располажу номинатори, односно језик којим они говоре.

Према М. Пижурици (1977: 29–31) као мотив номинације у зоонимији, боје могу бити „универзалне употребне вредности“ и „рестриктивне употребљивости“. Боје универзалне употребне вредности су основне боје, тј. црна, бела, црвена, плава и зелена, а боје рестриктивне употребљивости су оне боје које се најчешће јављају у синтагмама (сиђ, сигав, сијер).

Што се тиче боја „универзалне употребне вредности“, њихова функција при номинацији је очигледна и јасна. Међутим, посебно су занимљиве боје „рестриктивне употребљивости“ приликом проучавања зоонимског материјала, јер те нијансе боја упућују на своју основну боју, као и на специфичне називе који су преузети из других језика или су мотивисани неком бојом специфичном за одређену животињу. Многе нијансе потврђене су на испитиваном ареалу, пре свега, као називи за боје, а потом као мотиви за именовање животиња.

Бележење овог лексичког фонда српског језика, који се односи на нијансе основних боја, од изузетног је значаја како за сам зоонимски систем одређеног ареала, тако и за очување богатства српског језика. Многи називи су познати само припадницима старије генерације и зато овом лексичком фонду прети опасност да нестане.

Зооними моīивисани црном бојом и њеним нијансама

Зооними мотивисани црном бојом длаке, а који су прикупљени у селима Ибарског Колашина, најчешће су изведени од придевске основе *īал-/īаљ-*, у значењу црн, али и од саме придевске основе *црн-*, *вран-*, *мурī-*, *мрк-*. У зоониму *Караџа* јавља се турцизам *кара*, такође у значењу придева црн.

Овце: *Гаља* БЊ, О, БШ, К, В, ББ, *Гара* БЊ, О, БШ, ББ, *Гаца* ББ, *Гаруша* БЊ, БШ, ББ, *Гаљан* В, *Гарушко* БШ.
Говеда: *Галка* БЊ, О, ББ, Ћ, Ц, БР, *Мркуља* ББ, В, *Мрца* БШ, *Мурика* БШ, *Мурīа* В, *Мурка* БЊ, О, БШ, К, ББ, Ћ, *Галоња* БЊ, О, К, В, Ћ, БР, *Караца* БШ, *Мркоња* О, В, ББ, Ћ, БР, *Мороња* БЊ, БШ, О, ББ, БР, *Црни* Ћ.
Коњи: *Враница* БШ, *Вранац* БЊ, БШ, Ћ, БР.
Пси: *Галов* БР, *Мурīа* В, *Мурīов* О, *Муров* БШ, О, ББ, *Цигō* БШ, *Црнка* БШ.
Мачке: *Црни* В, *Црнка* В.
Кокошке: *Гаруша* В, *Црнка* БШ, В.

Зооними мотивисани белом бојом и њеним нијансама

Зооними мотивисани белом бојом длаке животиња изведени су од придевске основе *бел-*. Поред ових зоонима, који су семнатички прозирни, постоје и неки *симболички мотивисани зооними,* у чијој су семантици назначене особине које се односе на белину, али ти зооними су на овом ареалу у ређој употреби.

Зооним *Ђогāт*[9] често се јавља као немотивисан, међутим, на испитиваном ареалу он означава коња беле боје.

Овце: *Белица* БЊ, БШ, БР, *Белка* О, БР, *Беља* ББ, БР, *Беличко* БШ, *Забељко* В.
Козе: *Белка* В, *Беља* БЊ, БШ, К, В.
Говеда: *Белка* БЊ, О, ББ, К, Ћ, *Срнда* БШ, О, В, ББ, *Белоња* БЊ, О, К, ББ, БР.
Коњи: *Белко* В, *Ђогāт* О.
Пси: *Белов* БЊ, О, БШ, ББ, *Белош* С, *Бељов* К, БР.
Кокошке: *Белка* БШ, В, *Беља* БШ.

Зооними мотивисани сивом бојом и њеним нијансама

Зооними мотивисани сивом бојом длаке животиње најчешће су изведени од придева *сив*. Поред овако изведених зоонима, јављају се и зооними који су изведени према нијанси сиве боје длаке неке друге животиње (*Голуба, Голубица*).

Оно што је интересантно јесте то да се и на овом простору појављује употреба зелене боје у значењу, тј. у обележавању сиве боје. Када су информатори описивали нијансу боје код зоонима *Зекоња, Зека, Зекан, Зеленко* итд. углавном су се објашњења сводила на „боју зеца", односно на сивкасту, зеленкасту боју. Зооним *Кулаш*[10], такође, означава коња сивкасте, односно мишје боје длаке.

9 Исп. *ђогāт* ‚синоним бијелац (коњ)' (СКОК: *ђогāт*)
10 Исп. *кулаш* ‚коњ мишје боје' (СКОК: *кулаш*)

Овце: *Зеља* ББ, *Зељка* БШ.
Козе: *Голуба* БЊ, БШ, *Голубица* БЊ.
Говеда: *Зељка* БЊ, БШ, О, ББ, С, *Сивка* БЊ, К, В, ББ, Ћ, С, *Зекоња* БЊ, О, БШ, В, ББ, С, БР, *Зелоња* К, *Сивоња* БЊ, БШ, К, В, ББ, С, БР.
Коњи: *Зека* БЊ, В, *Зекан* БЊ, О, БШ, В, ББ, БР, *Зеленко,* В, Ћ, *Зељко* БР, *Кулаш* О, Ћ.
Пси: *Зељов* БЊ, БШ, К, ББ, БР.
Мачке: *Сивко* В.
Кокошке: *Зека* БШ, *Сивка* О.

Зооними мотивисани жутом бојом и њеним нијансама

Поред зоонима изведених од придева *жут*, у ову лексичко-семантичку групу зоонима спадају и они који су мотивисани нијансама поменуте боје, а то су *златна, смеђа, кафенкаста* нијанса. Све ове нијансе садрже жуту као основну боју.

За именовање коња чија је длака тамносмеђе, односно кафенкасте боје, на испитиваном ареалу користе се зооними попут *Дорат*[11], *Дорија, Доруша, Доркa*. Зооними који су изведени према нијанси неке друге животиње јесу зооними *Лисац, Лисов*, којима се именују пси чија је боја длаке исте или сличне боје као и боја крзна лисице, а односи се на жућкасту нијансу.

Овце: *Жука* О, БШ, С, БР,.
Козе: *Жуја* В.
Говеда: *Жујка* БЊ, БШ, К, В, ББ, *Жутка* В, *Жућка* БЊ, *Златка* БЊ, О, БШ, ББ, *Жујоња* БЊ, О, БШ, К, ББ, БР, *Жутоња* В, *Златко* БР, *Златоња* БЊ.
Коњи: *Дорија* БШ, БР, *Дорка* В, *Доруша* БШ, *Дорат* БЊ, О, БШ, В, Ћ, БР.
Пси: *Жуја* В, *Жујо* В, *Жујов* БШ, О, ББ, *Лисац* В, *Лисов* БЊ, ББ.
Кокошке: *Жула* БШ, *Жутка* БШ, *Жућа* О, *Жућка* БШ.

Зооними мотивисани плавом бојом и њеним нијансама

Зооними, у чијој се творбеној структури уочава придев плав, представљају групу зоонима мотивисаних плавом бојом која се односи на нијансу жуте. Придев *плав*, који се користи у номинацији животиња на испитиваном ареалу, представља нијансу боје длаке која је бледа, светла, светложута. На овом терену забележено је само три зоонима мотивисаних овом бојом, а односе се на овце и говеда.

Овце: *Плавојка* БЊ.
Говеда: *Плавка* БШ, ББ; *Плавоња* БШ, В, ББ, БР.

11 Исп. *дорат* ‚коњ мрке, тамнориђе боје' (СКОК: *дорат*)

Зоними мотивисани црвеном бојом и њеним нијансама

Зоними са истраживаног простора којима се именују козе, говеда, пси, мачке у основи чувају нијансу црвене боје – рић, румен, док зоними са творбеном основом црвен нису пронађени. Зооним *Жероња* којим су именовани волови односи се на вола чија је боја длаке црвено-црна. Зоними *Алџа, Алаш* којима се именују коњи у својој основи чувају тур. ал (црвен), тако да су тим зоонимима именовани коњи црвенкасте боје длаке.

Козе: *Рића* БЊ.
Говеда: *Рујка* БЊ, О, БШ, ББ; *Жероња* БЊ, О, БШ; *Рудоња* Ћ, БР.
Коњи: *Алџа* БШ; *Алаш* О, БШ, В, Ћ, БР.
Пси: *Рудов* БШ.
Мачке: *Риска* В.

Зоними мотивисани комбинацијом боје и белеīа

У ову групу мотивисаних зоонима спадају они које, поред означавања нијанси одређених боја, одликује и комбинација боја и облика белега на различитим деловима тела животиња. Ови зоними су мотивисани различитим бојама одређених делова тела у односу на цело тело, као и разноврсним белегама које могу бити у виду одређене шаре, цвета, пруге, пеге. Најчешће се та обележја налазе на глави (чело, уста, нос, уши, очи), али и на стомаку, репу, ногама животиња.

Зоними попут *Бања*[12], *Бањош* итд. на испитиваном ареалу односе се на животиње са белегом који се налази на глави, тачније на челу, између рогова. Што се тиче зоонима *Брња*[13] у именовању овце, он се јавља у означавању животиње са белегом на брњици. На овим просторима, зоними *Пушаљ*[14], *Пушан* итд. мотивисани су белегом на нози коња.

Овце: *Бања* БЊ, ББ; *Белока* С, *Брња* ББ, БР; *Ђерда* ББ, *Зрња* БЊ, БШ, К; *Калоīерка* К; *Калуша* О, В; *Леīирка* БШ; *Лиса* БЊ, *Пирīа* БШ, В, БР; *Цвеīуша* В; *Црнока* БЊ, БШ; *Чакара* БШ; *Чизма* К; *Цвеīко* В.
Козе: *Крилка* ББ, *Цвеīа* БШ.
Говеда: *Бањка* БЊ, О, БШ, К, В, ББ, Ћ, С, БР; *Крила* ББ, *Крилка* ББ, *Криља* ББ, *Ружа* БЊ, О, БШ, ББ, Ћ, БР; *Цвеīка* БЊ, О, БШ, К, В, ББ, Ћ, БР; *Балоња* БЊ,

12 Исп. *бањасш* ‘во, коза црне главе‘ (СКОК: *бањасш*)

13 Исп. *брња* ‘назив за домаће животиње с брњом (белегом) на њушци или на глави и име таквим животињама‘ (РСАНУ: *брња*)

14 Исп. *īушаљ* ‚коњ који има бијелу пегу на нози‘ (СКОК: *īушаљ*) и *īушасш, -а, -о,* ‚који има бели белег над копитом, у облику пута‘ (РМС: *īушасш*)

БШ, ББ; *Бањоња* БЊ, О, В, ББ, Ћ, С, БР; *Китоња* БЊ, БШ, К, ББ, Ћ, БР; *Крилоња* БЊ, БШ, К, ББ; *Ружоња* О; *Цветко* Ћ; *Цветоња* БЊ, О, К, В, ББ, Ћ, БР.
Коњи: *Ружа* БЊ; *Бања* ББ; *Бањош* БЊ, БШ, В, БР; *Пулаш* БР; *Пуштањ* БР, Ћ; *Пуштан* В; *Пушко* В; *Цветан* В, ББ; *Цветко* БШ, О, БР.
Пси: *Бањов* БЊ, О, БШ, ББ, БР; *Бања* В.

Зооними којима се именују шарене животиње

Зооними мотивисани шаренилом крзна, перја животиње, најчешће у основи имају лексему шарен. Ова особина животиња односи се на шаренило крзна које је равномерно распоређено по целом телу. Ови зооними су на овом подручју најчешћи у именовању оваца, говеда, коза, паса, кокошака. Најчешћи зооним којим се именују шарене кокошке јесте *Пирīа*[15], али се он у овом ареалу јавља и код именовања шареног коња и овце.

Овце: *Шара* БЊ, О, БШ, В, ББ, БР; *Шаран* ББ; *Шаренко* В.
Козе: *Паја* БШ; *Шара* БШ, ББ.
Говеда: *Шарка* БЊ, О, БШ, К, В, ББ, Ћ, С, БР; *Шароња* БЊ, О, БШ, К, ББ, Ћ, С, БР.
Коњи: *Пирīа* В.
Пси: *Шара* В; *Шарко* В; *Шаров* О, БШ, К, ББ, С, БР.
Мачке: *Шарко* В.
Кокошке: *Пирīа* В; *Шара* О.

Зооними мотивисани осталим спољашњим одликама животиње

Ова лексичко-семантичка група зоонима одликује се мотивацијом која се везује првенствено за неку специфичност у изгледу именоване животиње. Те специфичности најчешће се односе на неки одређени део тела, али и на целокупан изглед.

На испитиваном ареалу, најчешћи зооними ове скупине односе се на именовање говеда и оваца.

Зооними мотивисани обликом и величином ушију животиње

Примећено је да овој групи зоонима мотивисаних обликом и величином ушију припада само један зооним који се јавља у Ибарском Колашину,

15 Исп. *пирīаст* ‚пјегав, шарен, с црним и бијелим пјегама‘ (СКОК: *пирīаст*)

а то је код оваца и коза *Чуља*[16], а код коња варијанта – *Чуљко*. Овим зоонимом именује се животиња кратких или малих ушију. Код зоонима *Брњка* губи се главна мотивација, јер се она углавном користи при именовању животиња код којих је у изгледу носа присутна комбинација боје и белега.

Овце: *Брњка* О; *Чуља* В.
Козе: *Чуља* БШ.
Коњи: *Чуљко* В.

Зооними мотивисани обликом и величином репа животиње

На територији Ибарског Колашина присутна су два зоонима мотивисана обликом и величином репа, и то код одређених животиња. Зооним *Куса*[17], *Кусан* односи се на животињу изразито кратког репа, а приликом именовања говеда јавља се други тип зоонима – *Китa, Китка, Китоња*[18], које карактерише изразита ћуба на крају репа.

Овце: *Куса* К.
Говеда: *Китa* БЊ, К; *Китка* БЊ, ББ; *Куса* БЊ; *Китоња* БЊ, БШ, К, ББ, Ћ, БР.
Кокошке: *Кусан* В.

Зооними мотивисани обликом, величином или одсуством рогова

Ова лексичко-семантичка група зоонима односи се на именовање животиња које карактерише присуство, односно одсуство рогова. У именовању оваца и коза, бројност зоонима ове врсте није велика, и јављају се зооними *Шутa, Шутан* итд. мотивисани одсуством рогова. Што се тиче зоонима *Роїа, Роїоња, Роїуља* семантика је прозирна, док се изразитост великих рогова, које подсећају на алатку – виле, јавља као мотивација у именовању говеда (*Вила, Вилка, Вилоња*).

Овце: *Шутa* В; *Кађушко* ББ; *Роїоња* В; *Шутан* В; *Шути* ББ; *Шутко* В; *Шутоња* БЊ; *Шућко* ББ.
Козе: *Роїа* БШ; *Роїуља* ББ; *Шула* БШ; *Шутан* В.
Говеда: *Вила* Ћ, ББ; *Вилка* О, ББ, Ћ, БР; *Вилоња* О, К, ББ; *Роїоња* В; *Тупоња* В.

16 Исп. *чулав* ‘без ушију, у кога су малене уши‘ (СКОК: *чулав*)
17 Исп. *кус* ‘који је без репа или са кратким, скраћеним репом‘ (РСАНУ: *кус*)
18 Исп. *китоња* ‘назив и име волу китњаста репа или са китом, ћубом на челу‘ (РСАНУ: *китоња*)

Зоними мотивисаним другīим особеностима длаке или īерја

Зоними ове скупине мотивисани су величином, густином, обликом, врстом или неком другом карактеристиком крзна, длаке или перја одређене животиње. Зооним *Гаћара*[19] означава кокошку која је имала дуже перје на ногама.

Овце: *Мерима* БШ; *Реа* БШ; *Руда* БШ.
Говеда: *Свилка* БЊ, К, ББ; *Свилоња* БЊ, К.
Пси: *Рунди* В; *Чупко* БР.
Кокошке: *Гаћара* БШ; *Голишанка* БШ; *Ћуба* О, БШ, В; *Ћубан* В.

Зоними мотивисани целокупним изīледом животиње

Мотивисаност целокупним изгледом животиње приликом именовања зависи од човека до човека, тако да можемо рећи да ову групу зоонима карактерише одређена доза субјективности. Највећи број зоонима односи се на величину саме животиње, док је одређени број зоонима симболички мотивисан неким другим животињама, биљкама, уопште, изразима, који означавају неки аспект лепог (*Лутка, Кадифа, Грлица*). Зооним *Бедевија*[20] на испитиваном ареалу није био мотивисан пасмином кобиле.

Овце: *Кадифа* К; *Лутка* ББ.
Говеда: *Борка* БЊ, ББ; *Грлица* ББ; *Дивна* БШ; *Дивка* О, ББ; *Јела* БР; *Јелка* О, БШ, Ћ; *Лутка* ББ, С, БР; *Малка* БШ, В; *Манда* О, БШ, К, ББ, Ћ, С, БР; *Мишура* В; *Риба* БЊ; *Бороња* О, Ћ; *Дивоња* БШ, ББ; *Јелоња* БЊ, БШ, В; *Кућоња* БЊ, О, БШ, С, БР; *Мандоња* БР; *Мицко* БР.
Коњи: *Бедевија* В; *Малин* ББ.

Зоними мотивисани осталим физичким карактеристикама

Зоними ове групе мотивисани су неким специфичним делом тела животиње, а да то није неки од већ поменутих (рогови, реп, уши). Зооним *Звонара* мотивисан је функцијом и предметом који, у овом случају, овца носи.

19 Исп. *īаћан* ‘назив за домаће животиње (мужјаке) које имају на ногама перје или дужу длаку; врста питомог голуба‘ (РСАНУ: *īаћан*)

20 Исп. *бедевија* ‘коњ, кобила арапске пасмине‘ (СКОК: *бедевија*) и ‚кобила добре пасмине, уопште кобила‘ (РМС: *бедевија*)

Зооними типа *Гроња, Крестан, Оберан* мотивисани су израслинама на телу одређене животиње, док су зооними *Пикља, Штулац, Постакуша* мотивисани или изгледом ногу или начином хода.

Овце: *Звонара* О, БШ, В, С, БР.
Козе: *Гроња* ББ; *Пикља* БШ.
Говеда: *Буља* БШ; *Главка* БШ.
Коњи: *Постакуша* В; *Штулац* В.
Кокошке: *Крестан* В; *Оберан* В.

Зооними настали према понашању животиње

Понашање животиње, у каснијем периоду њеног живота, одређује и тип зоонима груписаних у ову лексичко-семантичку групу. Када је у питању нарав животиње, у испитиваном случају, јарчева, мотивација је провидна – *Дивљак, Питомак*. Неки зооними су, пак, симболички мотивисани – *Цура, Видра, Бубе,* а проистекли су из неке доминантне црте у понашању или нарави животиње.

Овце: *Цура* ББ.
Козе: *Дивљак* В; *Питомак* В.
Говеда: *Видра* БЊ, БШ, ББ.
Пси: *Бубе* БШ.

Зооними мотивисани расом животиње

Зооними паса (*Куле, Куца*) мотивисани расом животиње и зооним *Маца* имају провидну мотивацију, док је зооним *Аткиња,* којим је именована кобила на испитиваном ареалу, такође мотивисан расом, али не толико очигледно, јер се у творбеној основи налази турцизам *ат* (коњ).

Коњи: *Аткиња* О.
Пси: *Куле* В; *Куца* В.
Мачке: *Маца* БШ.

Зооними мотивисани временом млађења или доби животиње

Највише забележених примера ове групе односе се на зооними говеда. Зооними су мотивисани временом рођења (млађења), у зависности од тога да ли је у питању зора или ноћ, али се као мотив јавља и дан у недељи у коме је рођена.

Овце: *Зора* К; *Младунка* БШ.
Говеда: *Зора* БР; *Зорка* БЊ, О, ББ, Ћ; *Зоруља* В; *Јунда* С; *Нетка* ББ; *Ноћка* О, К; *Петка* БЊ, ББ; *Сретка* БЊ, К, ББ, Ћ, С; *Зороња* БЊ, О, ББ, Ћ, БР; *Недоња* БР; *Ноћоња* БШ; *Петоња* БЊ, О, БШ, ББ; *Средо* Ћ; *Средоња* БЊ, БШ, БР.
Мачке: *Беби* К.

Зооними и друге лексичке категорије

Највећи број зоонима који су претходно анализирани, односно класификовани, настали су из апелативне лексике. Међутим, на испитиваном ареалу пронађени су и зооними настали од антропонима, топонима, фитонима. Како не би дошло до понављања одређених зоонима у раду, у овом поглављу биће издвојени само они зооними настали од антропонима и зооними настали од топонима, фитонима...

Зооними настали од антропонима

Зооними ове групе настали су процесом трансонимизације, тако што је оним из једне ономастичке категорије прешао у другу (Шћепановић 1998: 103). У конкретном случају, дешава се процес зоонимизације антропонима. Овако настали зооними не садрже мотивисаност неком физичком одликом животиње, а најчешће се јављају при именовању говеда и паса.

Овце: *Мика* С; *Мица* О, ББ.
Краве: *Брена* С; *Данка* ББ; *Круна* ББ; *Ланка* О; *Латинка* ББ; *Ленка* ББ; *Мара* БР; Милка БЊ, БШ, ББ, Ћ; *Цеца* О; Милоња В; Милконја О.
Коњи: *Мица* К; *Мицка* БЊ; *Цеца* В; *Мицко* БП; *Ћата* О.
Пси: *Кицо* В; *Лајка* БШ; *Леси* БШ, В; *Марijан* БШ; *Рамбо* БШ; *Цаки* В; *Цеки* БШ, В, БР; *Цексон* К; *Церо* К; *Цони* БШ.
Мачке: *Мара* БШ; *Марijан* БШ; *Циле* БШ; *Цица* В.

Зооними настали од топонима, фитонима

Зооними ове групе на испитиваном ареалу готово да не постоје. Пронађена су само два зоонима, један (*Кадифа*) настао од фитонима, а други (*Тајовка*) према топониму Тајовиће, селу где је крава купљена.

Овце: *Кадифа* К.
Говеда: *Тајовка* С.

Типови деривације у зоонимији

У овом поглављу биће предочени творбени модели који се јављају у процесима номинације у зоонимији. Семантичка класификација зоонима, која је дата у претходним поглављима, послужиће нам при разврставању зооснова прикупљених у Ибарском Колашину. На основу претходне класификације, јављају се следеће семантичке групе зооснова:

а) зооснове из лексике боја,
б) зооснове из лексике флоре,
в) зооснове из лексике фауне,
г) зооснове које се односе на поједине делове тела животиње,
д) зооснове које се односе на особености длаке или перја животиње и
ђ) зооснове које припадају карпатско-балканском слоју зоонимске лексике.

А) зооснове из лексике боја:

ал- (црвен): *Алаш̄, Алца*
бел(ј)-: *Белица, Белка, Белоња, Белко, Белов, Белош, Беличко, Беља, Бељов*
вран-: *Вранац, Враница*
гар-: *Гара, Гаруша, Гарушко*
гал(ј)-: *Галка, Галоња, Галов, Гаља, Гаљан*
жут(ј)-: *Жуја, Жујка, Жука, Жуш̄ка, Жућка, Жујоња, Жуш̄оња, Жујо, Жујов, Жула, Жућа*
зек-: *Зека, Зекоња, Зекан*
зел(ј)-: *Зеља, Зељка, Зелоња, Зеленко, Зељко, Зељов*
злат-: *Злаш̄ка, Злаш̄ко, Злаш̄оња*
кара-: *Караца*
пирг-: *Пирīа*
плав-: *Плавојка, Плавка, Плавоња*
риђ-: *Рића*
руј-: *Рујка*
руд-: *Рудоња, Рудов*
сив-: *Сивка, Сивоња, Сивко*
црн-: *Црни, Црнка*
шар-: *Шара, Шаран, Шаренко, Шарка, Шароња, Шарко, Шаров*

Б) зооснове из лексике флоре:

бор-: *Борка*
јел-: *Јела, Јелка, Јелоња*

руж-: *Ружа*
цвет-: *Цвета, Цветка, Цветуша, Цветко, Цветан*

В) зооосноове из лексике фауне:

голуб-: *Голуба, Голубица*
грлиц-: *Грлица*
леп(т)ир-: *Лепирка*
лис-: *Лисац, Лисов*
миш-: *Мишура*
риб-: *Риба*
срн-: *Срна, Срнда*

Г) зооосноове које се односе на поједине делове тела животиње:

глав-: *Главка*
рог-: *Роīа, Роīоња, Роīуља*

Д) зооосноове које се односе на особености длаке или перја животиње:

гаћ-: *Гаћара*
рун-: *Рунди*
свил-: *Свилка, Свилоња*
ћуб-: *Ћуба, Ћубан*

Ђ) зооосноове које припадају карпатско-балканском слоју зоонимске лексике:

бал(ј)-: *Баља, Бањка, Балоња, Бањоња, Бањош, Бањов*
калуш-: *Калуша*
мург(к)-: *Мурīа, Мурка, Муроња, Мурīов*

Творбене структуре зоонима

На простору Ибарског Колашина прикупљене зооними, на основу творбене структуре, делимо у две групе. Прву чине примарне творбене формације настале већ поменутим процесом трансонимизације (прелаз једне ономастичке категорије у другу). Само претварање једне категорије у другу може бити условљено разноврсним асоцијацијама, а као резултат тога настаје све већа бројност класе зоонима (нпр. од антропонима *Милка, Мара* настају зооними *Милка, Мара*, који сада функционишу у том новом систему зоонима). Другу групу чине секундарне творбене формације које настају процесом суфиксације и композиције.

Суфиксација

Највећи број прикупљених зоонима настао је процесом суфиксације. Најчешћи суфикси који се јављају у образовању секундарних творбених формација зоонима су:

А) на примерима имена *Ovis aries*:

-а: *Гара, Жука, Куса, Мрка, Роīа, Руда, Шара, Шута,*
-ан: *Гаљан, Шаран, Шутан,*
-ара: *Звонара, Чакара,*
-(ј)а: *Бења, Баља, Брња, Гаља, Зеља, Зрња,*
-ица: *Белица, Грлица,*
-(ј)ка: *Белка, Брњка, Зелька, Лепирка, Младунка, Плавојка, Синџирка,*
-ко: *Цветко, Шаренко, Шутко, Шућко,*
-уша: *Гаруша, Калуша, Цветуша;*

Б) на примерима *Caprovinae*:

-а: *Голуба, Гроња, Жуја, Рића, Роīа, Цвета, Чуља, Шара,*
-ак: *Дивљак, Питомак,*
-ан: *Роīан, Шутан,*
-ица: *Голубица,*
-ка: *Белка, Крилка*;

В) на примерима *Bos taurus*:

-а: Буља, Вила, Крила, Мурга,
-ка: Белка, Борка, Вилка, Галка, Главка, Дивка, Жујка, Жутка, Златка, Зорка, Јелка, Китка, Крилка, Малка, Милка, Ноћка, Петка, Плавка, Рујка, Свилка, Сивка, Сретка, Тајовка, Цветка, Шарка,
-ко: Златко, Цветко,
-оња: Балоња, Бањоња, Белоња, Бороња, Вилоња, Галоња, Дивоња, Жероња, Жутоња, Зекоња, Зелоња, Златоња, Зороња, Јелоња, Китоња, Крилоња, Милоња, Ноћоња, Плавоња, Ружоња, Свилоња, Тупоња, Цветоња, Шетоња,
-уља: Зоруља, Мркуља;

Г) на примерима *Equus caballus*:

-а: Зека, Пирга, Ружа,
-ан: Зекан, Путан, Цветан,
-аљ: Путаљ,

-ија: Дорија, Бедевија
-ица: Враница,
-(ј)а: Баља,
-ко: Зеленко, Зељко, Мицко, Путко, Чуљко, Цветко,
-уша: Доруша, Постакуша;

Д) на примерима *Canis familiaris*:

-а: Баља, Жуја, Шара,
-ов: Бањов, Белов, Галов, Жујов, Лисов, Мургов, Рудов, Шаров,

Ђ) на примерима *Gallus domesticus*:

-а: Зека, Шара,
-ан: Крестан, Оберан, Ћубан,
-ка: Белка, Жутка, Мисирка, Сивка, Црнка

Када су у питању секундарне творбене формације пронађене на испитиваном ареалу, а настале композицијом, продуктивност је мала. У прикупљеном материјалу издвајају се само три сложенице – *Белока*, *Црнока* и *Забељко*.

Закључак

Зоонимски систем села Ибарског Колашина, који је представљен у овом раду, представља мали допринос лексици српске зоонимије. Имајући у виду да се овај крај некада првенствено бавио сточаарством, јасно је колико је богат зоонимима.

Кроз лексичко-семантичку и творбену анализу и класификацију сагледава се који типови зоонима су најбројнији и најчешћи. Највећи број прикупљене грађе односи се на мотивисане зооними, конкретније на зооними мотивисане бојом длаке или перја животиње, што је случај и са грађом у сличним радовима из зоонимије. Нису ни мање значајни мотиви, који нису толико бројни, а односе се на облик и величину појединих делова тела, на изражениje особине у понашању, као и на време млађења.

С обзиром на то да је суфиксација изразито преовладала у творби имена животиња испитиваног ареала, може се извести закључак који су суфикси општи, односно карактеристични за све животиње (за женски род *-а, -ица, -ка*, за мушки *-ко*), док су неки суфикси специфични, посебни, јер се односе на конкретну животињску врсту (*-уша* за имена оваца, *-ка, -уља* за имена крава, *-оња* за имена волова).

Верујемо да ће прикупљање грађе са већег броја пунктова допринети још бољем познавању зоонимског система ове области.

РЕГИСТАР ЗООНИМА

Имена *Ovis aries*

овце

Бања, бела овца са неком белегом, ‘бањаста’
Белица, ‘цела бела овца’
Белка, в. *Белица*
Беља, в. *Белица*
Белока, ‘имала бело око очију’
Брдока, немотив.
Брња, ‘брњаста’, имала пеге по носу
Брњка, ‘због ушију’
Гаља, ‘црна овца’
Гара, в. *Гаља*
Гаца, в. *Гаља*
Гаруша, бела овца са црном главом
Грлица, према шумској птици
Ђерда, имала је шару око врата у виду огрлице од зрнаца
Жука, жуте главе
Звонара, ‘носила звоно’, овца која носи звоно у стаду
Зеља, ‘зелена овца’
Зелка, в. *Зеља*
Зора, ојагнила се у зору
Зрња, ‘имала пеге по устима’
Кадифа, према цвету
Калоперка, један образ јој је црн, а иначе је сва бела
Калуша, ‘била прљава’, овца црних образа
Куса, ‘имала кус, кратак реп’
Лепирка, ‘на ушима имала црно по врховима’
Лиса, ‘један део лица је био, други је црн’
Лутка, лепог изгледа
Мерима, ‘по вуни, била је гушћа’
Мика, новије име
Мица, новије име
Младунка, ‘била је најмлађа’
Мрка, овца тамне боје вуне
Пирга, ‘по лицу имала тачке’
Плавојка, овца светлије боје вуне
Реа, ‘имала дугачку вуну’
Рога, ‘имала велике рогове’
Роша, немот.

Руда, ‘имала је кратку, а честу, меку вуну’
Синџирка, немот.
Цветуша, имала је шару у облику цвета на глави
Црнока, ‘када има црно око очију’
Цура, по изгледу
Чакара, ‘имала једно бело, једно црно уво’
Чизма, ‘имала је једну белу, а једну црну ногу’
Чуља, ‘имала кратке уши’
Шара, шарена овца
Шута, овца без рогова

овнови

Беличко, ован беле длаке
Гаљан, ован црне длаке
Гарушко, в. *Гаљан*
Дајшко, ‘тако звали овна’
Забељко, ‘био беле боје длаке’
Кађушко, ‘са роговима’
Рогоња, ован великих рогова
Цветко, в. *Цветуша*
Шаран, в. *Шара*
Шаренко, в. *Шара*
Шутан, ‘ован који нема рогове’
Шути, в. *Шутан*
Шутко, в. *Шутан*
Шутоња, в. *Шутан*
Шућко, в. *Шутан*

Имена *Caprovinae*

козе

Белка, коза беле длаке
Беља, в. *Белка*
Голуба, ‘коза која је имала шаре на телу у облику крила’
Голубица, в. *Голуба*
Гроња, ‘испод грла има два гроњка (ресе)’
Жуја, коза жуте главе
Крилка, ‘због шара на телу, у облику крила’
Ласа, од миља
Паја, ‘била шарена’
Пикља, ‘имала пикљаве ноге’
Рића, због боје длаке

Рога, ‘била рогата’
Рогуља, в. *Роīа*
Цвета, имала шару у облику цвета
Чуља, ‘коза која је имала кратке уши’
Шара, шарена коза
Шула, ‘није имала рогове’

јарчеви

Дивљак, према нарави
Питомак, према нарави
Роган, в. *Роīа*
Шутан, ‘без рогова’

Имена *Bos taurus*

краве

Бањка, крава са белегом између рогова
Белка, крава беле боје длаке
Борка, ‘била велика’
Брена, према псеудониму певачице народне музике
Буља, ‘имала буљаве, крупне очи’
Видра, хитра и окретна крава
Вила, крава са роговима које подсећају на виле
Вилка, в. *Вила*
Галка, крава црне боје длаке
Главка, ‘имала велику главу’
Данка, новије име
Дивна, од миља
Дивка, ‘из милоште’
Жујка, крава жуте боје длаке
Жутка, в. *Жујка*
Жућка, в. *Жујка*
Зељка, крава сивкасте боје длаке
Златка, крава жуте боје длаке
Зора, ‘у зору се родила’
Зорка, в. *Зора*
Зоруља, в. *Зора*
Јела, висока
Јелка, ‘висока као јелка’
Јунда, немотивисано (РСАНУ – име крави)
Кита, крава са китом на репу
Китка, в. *Кита*

Крила, имала шару у облику крила са стране
Крилка, в. *Крила*
Криља, в. *Крила*
Круна, немот.
Куса, крава која је имала кратак реп
Ланка, новије име
Ласта, по изгледу
Латинка, према антропониму
Ленка, антропоним
Лутка, тако јој тепали
Малка, хипокористично
Манда, ‘крупна крава’, ‘најкрупнија крава која је носила меденицу – звоно’
Мара, по антропониму
Милка, од миља, често име за краву
Мирна, по нарави
Мишура, ‘мања крава’
Мркуља, крава тамне боје длаке
Мрђа, ‘црна крава’
Мурика, крава мрке боје длаке
Мурга, тамне боја длаке
Мурка, ‘крава тамне боје’
Нетка, Нетка – Крстовдан, рођена на тај дан или у недељу
Ноћка, ‘по времену рођења’
Петка, рођена у петак
Плавка, светложуте боје длаке
Риба, по изгледу
Ружа, према цвету
Рујка, црвенкасте боје длаке
Свилка, крава свиленкасте длаке, ‘сија као свила’
Сивка, сиве боје длаке
Сретка, ‘у сред недеље се родила’
Срна, в. *Срнда*
Срнда, ‘бела крава’
Тајовка, из Тајовића
Цветка, крава са шаром у облику цвета на глави, између очију
Цеца, по антропониму
Шарка, шарена крава

волови

Балоња, во са белегом на глави
Бањоња, в. *Балоња*
Белоња, бели во

Борања, крупан во
Вилоња, ‘крупан, имао велике, избачене рогове као виле’
Галоња, ‘црне боје’
Дивоња, ‘крупан во’
Жероња, ‘во црно-жуте боје длаке’
Жујоња, жут во
Жутоња, в. *Жујоња*
Зекоња, ‘сивкасте боје’
Зелоња, зеленкасте-сивкасте боје длаке
Златко, во жуте длаке
Златоња, в. *Златко*
Зороња, ‘у зору се родио’
Јелоња, ‘крупан као јела’
Караџа, ‘во црне боје длаке’
Китоња, ‘имао китасту шару на телу’, ‘због китастог репа’
Крилоња, ‘на препонама имао белу шару као крила’
Кућоња, ‘во који је био полазник’, ‘крупан као кућа’
Мандоња, в. *Манда*
Милоња, немотивисано, од миља
Милкоња, в. *Милка*
Мицко, мали во
Мркоња, во тамне боје длаке
Мороња, во тамне боје длаке
Недоња, во отељен у недељу
Ноћоња, време рођења
Петоња, в. *Петка*
Плавоња, в. *Плавка*
Радон, немот.
Рогоња, во великих рогова
Рудоња, во црвенкасте, тамнориђе боје
Ружоња, в. *Ружа*
Свилоња, ‘длака сија као свила’
Сивоња, во сиве боје длаке
Средо, в. *Сретка*
Средоња, в. *Сретка*
Тупоња, ‘имао тупе, кратке рогове’
Цветко, в. *Цветка*
Цветоња, в. *Цветка*
Црни, во црне боје длаке
Шароња, шарени во
Шетоња, немот.

теле

Каса, немотивисано

Имена *Equus caballus*

кобиле

Алца, ‘кајганасте боје’, црвенкасте боје длаке
Аткиња, ат – коњ
Бедевија, уопште кобила
Враница, кобила црне боје длаке
Дорија, кобила тамносмеђе, кафенкасте боје длаке
Дорка, в. *Дорија*
Доруша, в. *Дорија*
Зека, кобила сивкасте боје длаке
Мица, хипокористично
Мицка, в. *Мица*
Мула, немот.
Пирга, имала пеге по телу
Постакуша, ‘поскакује док хода, храмље’
Ружа, због шаре у облику руже
Цеца, по антропониму

коњи

Алат, ‘коњ црне боје длаке’, ал – црвен
Бања, коњ са белегом
Бањош, в. *Бања,* ‘био бањаст’
Белко, коњ беле боје длаке
Вранац, црн коњ
Дорат, коњ тамносмеђе, кафенкасте боје
Ђогат, коњ беле, светле боје длаке
Зека, коњ сивкасте боје длаке
Зекан, в. *Зека,* ‘био зелен’
Зеленко, в. *Зека*
Зељко, в. *Зека*
Кулаш, коњ светлосиве или светлосмеђе боје длаке
Малин, мањи коњ
Мицко, хипокористично
Пулаш, в. *Пӯтаљ*
Путаљ, коњ са белим белегом на нози
Путан, в. *Пӯтаљ*
Путко, в. *Пӯтаљ*
Ћата, ‘порекло – купљено од Ћатовића’

Чулько, има мале уши
Цветан, в. *Цвет̄ко*
Цветко, ‘на челу имао шару у облику цвета’
Штулац, ноге подсећају на штуле

Имена *Canis familiaris*

Баки, хипокористично
Бањов, пас са белегом
Баља, в. *Бањов*
Белов, пас беле боје длаке
Белош, в. *Белов*
Бељов, в. *Белов*
Бубе, ‘био је миран пас’
Галов, пас црне боје длаке
Жуја, пас жућкасте боје длаке
Жујо, в *Жуја*
Жујов, в. *Жуја*
Зељов, пас сивкасте боје длаке, в. *Зека*
Кицо, хипокористично
Куле, хипокористично
Куца, хипокористично
Лајка, новије име
Леси, према имену пса из књиге
Лисац, пас жућкасте боје длаке
Лисов, в. *Лисац*
Маријан, новије име
Мурга, керуша црне боје длаке
Мургов, ‘пас шућмурасте боје’
Муров, в. *Мур̄ов*
Рамбо, новије име
Рудов, пас црвенкасте боје длаке
Рунди, пас густе и дуге длаке
Рундо, в. *Рунди*
Цаки, хипокористично
Циго, ‘црн пас’
Црнка, керуша црне боје длаке
Цула, немот.
Цуфо, немот.
Чалмов, ‘чалма’
Чупко, пас чупаве длаке
Цеки, најчешће име за пса, према антропониму страног порекла

Џексон, новије име
Џеро, према *Џери*
Џони, према антропониму страног порекла
Шара, шарена керуша
Шарко, шарени пас
Шаров, в. *Шарко*

Имена *Felis domestica*

Беби, хипокористично
Мара, по антропониму
Маријан, новије име
Мацa, хипокористично
Риска, мачка риђе боје длаке
Сивко, мачак сиве боје длаке
Циле, хипокористично
Цица, често име за мачку
Црни, мачак црне боје длаке
Црнка, в. *Црни*
Шарко, шарени мачор

Имена *Gallus domesticus*

Белка, бела кокошка
Бељa, в. *Белка*
Гаруша, кокошка црног перја
Гаћара, ‘са перјем по ногама’
Голишанка, ‘имала голи врат’
Жула, кокошка жуте боје
Жутка, в. *Жула*
Жућка, в. *Жула*
Зека, кокошка сивкасте боје
Крестан, певац са великом крестом
Кусан, певац са кратким репом
Мисирка, немот.
Оберан, ‘висиле му ресе’
Пирга, кокошка са шарама по телу
Сивка, сивкаста кокошка
Ћуба, ‘имала ћубу на глави’
Ћубан, в. *Ћуба*
Црнка, црна кокошка
Шара, шарена кокошка

Литература

Баук 2001: С. Баук, *Зоонимија Драгачева према општесловенском контексту* (магистарски рад), Филолошки факултет, Београд, 2001.

Богдановић 1990: Н. Богдановић, "Називи и имена брава у околини Сврљига", *О говору и именима*, Ниш, 1990.

Божовић 2005: Г. Божовић, *Мој Колашин*, изабрао, приредио и поговор написао др Драгиша Бојовић, Стари Колашин, Зубин Поток, 2005.

Бојовић 2013: Д. Бојовић, *Вечни Колашин*, Просвета, Београд, 2013.

Бојовић 2012: С. Бојовић, *Библиографија Ибарског Колашина*, Стари Колашин, Зубин Поток, 2012.

Букумирић 1992: М. Букумирић, "Пастирска терминологија Гораждевца", *ЗбМСФЛ*, XXXV/1, Нови Сад, 1992.

Ивић 1995: М. Ивић, *О зеленом коњу. Нови лингвистички огледи*, Београд, 1995.

Лутовац 1954: М. Лутовац, *Ибарски Колашин. Антропогеографска истраживања*, Београд, 1954.

Пижурица 1977: М. Пижурица, *Боје у зоонимији*, Посебна издања књ. XXXI, Одјељење друштвених наука, књ. 5, АНУБиХ, Сарајево, 1977.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика 1–17,* Српска академија наука и уметности, Београд, 1959–2006.

РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика,* Нови Сад-Загреб, I–III, Матица српска, Нови Сад.

СКОК: P.Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV, Zagreb, 1971–1974.

Стевановић 1991: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд, 1991.

Самарџић 1997: Т. Самарџић, "Источнохерцеговачка зоонимија у светлу српске зоонимије", *Петничке свеске*, 40, Ваљево, 1997.

Шћепановић 1998: М. Шћепановић, "Трансонимизација и номиналне категорије", *СЈ* III/1-2, Београд, 1998.

Шћепановић 2002: М. Шћепановић, "Зооним као ономастички термин", *СЈ*, VII/1-2, Београд, 2002.

Jovana D. BOJOVIĆ

FROM THE ZOONOMY OF IBARSKI KOLASIN

Summary

This paper represents zoonymes collected in the villages of Ibarski Kolasin. They are classified according to the criteria of motivation, as well as the way of formation. The principles of creating zoonymes within each lexical-semantic group are being taken into account.

This paper also represents a small contribution to the lexica of Serbian zoonomy. Bearing in mind the fact this area used to deal with farming, it is clear how much it is rich in zoonymes. The largest number of the collected material relates to the motivated zoonymes, or more precisely, to the ones motivated by the number of animals' feathers or hairs, which is supposed to be the case with materials from the similar papers from zoonomy.

Key words: zoonomy, lexical-semantic categories, suffixation.

Рад је предат 16. априла 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА



КЊИЖЕВНОСТ

УДК 821.163.41.09-1 Стефан Лазаревић, српски деспот

*Снежана М. КАДИЋ**

СЛОВО ЉУБВЕ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА – ПЛОД БОГОНАДАХНУЋА И АПОТЕОЗА БОГОЛИКЕ ЉУБАВИ

Апстракт: Теологија стваралаштва у старој српској књижевности подразумевала је својеврсну аскезу писања и присуство феномена богонадахнућа. Христос, Који је Премудрост и Љубав, заузима централно место у делима старосрпских писаца. Парадигма за теологију љубави коју Деспот тка у својој песничкој посланици налази се у „Химни љубави" Св. апостола Павла. На исти начин Деспот је исходиште за љубвенадахнуће налазио у најлепшој новозаветној мисли, мисли Св. Јована Богослова: „Јер је Бог љубав" (1. Јн. 4, 8). Будући и сам богољубац, уловљен стрелом Божје љубави, деспот Стефан у својој песми химнично прославља духовну љубав која није апстрактна идеја већ Личност, љубав богочовечанску, христолику. *Слово љубве* деспота Стефана је апотеоза новозаветне, јеванђелске љубави. Величањем највеће хришћанске добродетељи, овај песник љубави наглашава њену божанску суштину. *Слово љубве* је својеврсна апологија љубави која има Божји, Христов лик.

Кључне речи: *Слово љубве*, деспот Стефан, љубав, божанска љубав, боголика љубав, Бог

„То је нешто свуда присутно у мени, али и најприсније.
У мени: ја јесам, равно је са: ја волим.
Љубављу јесам оно што јесам.
Бити, постојати за мене је исто што и волети, љубити.
И зар може бити бића без љубави?"

Свети Јустин Поповић

Нити премудрости којима се тка златна прећа свете љубави

Наслућивање библијске конотације појма љубави у поетској посланици „деспота загонетних очију" произилази из поетике, конкретније теологије стварања, која је неизоставни пратилац целокупног књижевног стваралаштва

* Докторант, nenamaksimisp@gmail.com

писаца старе српске књижевности. Дубоко уверен да је саучесник у Божјем домостројy спасења, да је Бог Логос непрестано присутан као источник инспирације и да делује Својим провиђењем, старосрпски писац поистовећивао је чин писања са свештеном, молитвеном радњом. Он је гледао на акт писања као на подвиг, прослављање Бога или вид литургије. Писао је са једним осећањем духовне одговорности за сваку реч, бивао је „садејственик у великој мистерији спасења којом је Бог обавио људски живот“ (Богдановић 1991: 60).

Овакво сакрално, религиозно схватање акта књижевног стварања у српској средњовековној књижевности има своје порекло у јединственом естетичко-философском систему византијске културе. Писац је себе видео као настављача, некога ко је био предвођен, озарен свише, односно надахнут Духом Светим у извршењу једног вишег творачког акта.

Та богонадахнутост, благодетно озарење свише, заправо је она мудрост која долази одозго: “А мудрост која је одозго, она је најпре чиста, а потом мирна, кротка, послушна, пуна милости и добрих плодова, непристрасна и нелицемерна“ (Јк. 3, 17). Смисао премудрости се открива у преузвишеном божанском учењу, али најчешће се значење овог појма везује за Реч Божју. Путеви премудрости путеви су који воде до ризнице у којој се крије “многоцено зрно бисера“ (Мт. 13, 46).

Премудрост је скопчана с љубављу, а потврда за то се налази у самој Библији.[1] Оне чине једно свето свепрожимајуће ткање, премудрост је конац којим се тка златна прећа богочежњиве љубави. Заправо, Премудрост Божја је еквивалентна љубави Божјој: „О дубино премудрости и разума Божија! Ко ти се само и мало приближи, тај осети, да си ти истовремено и дубина љубави Божје!“ (Велимировић 2001: 271).

Стара српска књижевност је величанствени храм у коме се химнично прославља највећа од свих јеванђелских добродетељи, најдрагоценији духовни дар-божанска љубав. Дела ове књижевности су својеврсно сведочанство те недорециве и неодгонетљиве тајне, благовести, која се према Светом апостолу Павлу именује савршенством: “А сврх свега тога обуците се у љубав која је свеза савршенства“ (Кол. 3, 14). Мотив ове љубави, љубави која која мирише смерношћу и дуготрпељивошћу, писци старе српске књижевности уносили су под утицајем Библије, загледани у смисао реченице љубљеног Христовог ученика, Светог Јована Громовника: “Јер је Бог љубав“ (1. Јн. 4, 8). Друго исходиште надахнућа љубављу (љубвонадахнућа) књижевним стваралоцима била је и „Химна љубави“ Светог апостола Павла.

---

1 У „Премудростима Соломоновим“ се наглашава хармонична повезаност ова два међусобно условљена појма: „Јер она је људима неисцрпна ризница, и који њу задобише, Богу усмерише љубав, представљени даровима науке“ (7, 14). „Заиста, Бог једино љуби онога који с премудрошћу живи“ (7, 28).

Када се говори о присуству мотива непатворене и нетварне љубави Божје у српској књижевности средњег века, прва асоцијација се односи на песничку посланицу деспота Стефана Лазаревића. Ипак, како открива Драгиша Бојовић, овај мотив први у српску литературу уводи Свети Сава: „*У Житију Светог Симеона* од Светога Саве, овај мотив заузима значајно место, нарочито у беседи Стефана Немање поводом одрицања од престола“ (2009: 85). Тема несравњиве љубави Божје значајно је обележила је и хагиографику хиландарског инока XIII века, Доментијана. Тема љубави је „један од основних чинилаца духовног и естетског осећања епохе“ (Трифуновић 1979: 115).

Слово љубве деспота Стефана (реч о љубави која никад не престаје)

„Све сноси, све верује, свему се нада, све трпи, љубав никад не престаје“ (Кор. 13, 8).

Кључ од ризнице тајни над тајнама, тајни „свезе савршенства“, потражио је и благочестиви деспот, Стефан Лазаревић. Једну од најлепших афирмација мотив боголике и богочежњиве љубави доживљава у поетској посланици овог аутора. Творац ове химничне посланице је духоносни и духозрачни поета изузетне богословске ерудиције и песничког надахнућа, „деспот несагледивих очију“, како о њему пише Константин Филозоф: „А треба да се и ово зна да нико није могао сагледати очију његових, чак ни они највиши. Ово не говоримо само ми, него сведоче и сви који су то искусили. А онај који се зарицао да ће их угледати, није се могао овога удостојити.“[2]

Песничка посланица о којој је овде реч, *Слово љубве*, заправо је писмо. Песма-писмо има десет строфа, а почетна слова свих десет строфа повезују се у акростих (крајегранесије) „слово љубве“ што значи реч о љубави. *Слово љубве* настало је највероватније у првој деценији XV века (1404. или 1409).

Идеју љубави у Деспотовом спису научници су различито тумачили, углавном истичући њену профану оријентацију. Ми ћемо овде нагласити светописамску заснованост Деспотове посланице и указати на духовно поимање љубави, стављајући акценат на стихове који мисаоно кореспондирају са најузвишенијом хришћанском благовешћу: Бог је(сте) љубав.

2 Филозоф, Константин. *Повест о словима (Сказаније о писменех) - Житије деспота Стефана Лазаревића*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књига 11. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 1989, 311.

„Зачин“ богочежњиве љубави посут је по сваком слову ове песме. Након интитулације, употребом похвалних епитета „најслађему и нераздвојноме“ аутор указује на блискост, оданост и заједничарење у љубави с оним коме упућује писмо.

1

Стефан деспот,
најслађем, најљубазнијему
и нераздвојном срца мог,
сугубо жељеном, и много,
премудрошћу обилном,
царства мог искреноме,
(име рекавши),
Љубазан у Господу целов,
и неоскудно с тим
милости наше даровање.

Увођење мотива премудрости стихом „и у премудрости обилном“ подсећа нас на нераздвојност и сраслост овог појма са појмом љубави. Деспотово срце је, како примећује Драгиша Бојовић, „нераздвојно са оним који је обилан у премудрости“.[3] Јединство богољубља и мудрољубља темељи се на новозаветном гносеолошком принципу: “Који љуби Бога, тај зна Бога“ (1. Јн. 4, 7-8). Та је љубав „у исто време и врело истинског божанског, богочовечанског сазнања и знања (Поповић, 2007: 192).

2

Лето и весну Господ сазда,
као што и псалмопевац каза,
красоте у њима многе,
птицама брзо, весеља пуно прелетање,
и горама врхове,
и луговима пространства,
и пољима ширине;
ваздуха танког
дивотним неким
гласима оглашење;

3 Пишући о сједињењу премудости и љубави у *Слову љубве*, Драгиша Бојовић у својој књизи *Трпеза премудрости* (Бојовић, Драгиша: *Трпеза премудрости*. Београд: Рашка школа: Ниш: Центар за црквене студије, 2009, 112) указује на теолошко образовање и ученост деспота Стефана, на његово изузетно добро познавање патристичке литературе и Библије, а посебно *Псалтира*: “Слово, заиста, има карактер загонетке, али има и своје разрешење, најпре у тумачењу *Псалтира*, али и других библијских елемената у Деспотовом делу.“

и земаљске дароносе
мирисног цвета, и травоносне;
но и човекове бити саме
обнову и разиграње
достојно ко да искаже?

Друга строфа обилује библијским симболима и метафорама. Стих „лето и весну Господ сазда" је заправо псаламска реминисценција[4]. Слика природног обновљења и разигравања, подмлађивања и веселости људског бића у функцији је увертире у трактат о љубави с којим се сусрећемо у наредним строфама.



Несагледна тајна несравњиве богочовечанске љубави

„Да познамо љубав Христову
која превазилази свако знање" (Еф. 3, 19).

Идеја богоцентричне љубави доживљава тријумф у трећој строфи *Слова љубве*. Љубав све превасходи, љубав превазилази сва времена и све просторе, бивајући бесмртна и именујући се бескрајношћу. Ова идеја је у континуитету

4 „Ти си створио све пределе земље, лето и пролеће, Ти си их саздао" (*Псалам 73, Псалтир са девет библијских песама, йревод црквеної, їрчкої и словенскої Псалтира*. Превео владика Атанасије Јевтић. Врњачка бања: Манастир Хиландар: Манастир Грачаница: Манастир Цетињски: Манастир Тврдош: Братство Св. Симеона Мироточивог, 2000, 100).

са учењем о љубави које је изложено у „Химни љубави“ Светог апостола Павла. Љубав има вечни, непролазни карактер: “Љубав никада не престаје, а пророштво ако ће и престати, језици ако ће умукнути, разума ако ће нестати“ (Кор. 1, 13). Ова песма-писмо је једна ведар славопој духовној љубави и љубави уопште. Библијску заснованост ове дирљиве, дискретне лирске песме истиче и Димитрије Богдановић: „По изразу дискретна, недоречена, сва у наговештају и наслућивањима, по идејама заснована на библијским мотивима јовановских, псаламских и павловских размишљања о љубави“ (1991: 200).

3

Али све ово
и чудодела Божја ина,
што ни оштровидни ум
сагледати не може,
љубав све преваходи -
и није чудо,
Јер љубав је Бог,
Као што рече Јован Громовник.

Без љубави, човек је без своје божанске садржине, без оне свевредности која га обесмрћује. Није довољно напоменути да је овде реч о духовној, па и божанској љубави. Идеја надумне божанске љубави конкретизована је у самој личности Богочовека Исуса Христа. Из неизмерне љубави према својој најсавршенијој творевини, круни васцелог стварања-човеку, Господ шаље Сина свог Јединородног, желећи тако да спасе све Који Га воле обесмрћујућом силом љубави. Христово страдање је кулминација Божје љубави према човеку. Љубав је и једини разлог оваплоћења Његовог Јединочедног Сина. Распеће Господа Исуса Христа и Његово васкрсење из мртвих јамац је спасења љубљеноме људском роду: „Гле, Јагње Божје које узе на се грехе света“ (Јн. 1, 36). Богоцентрична љубав је у ствари христоцентрична. Тајна христоцентричне љубави је несазнајна и неодгонетна јер њена суштина превазилази сваки ум и разум. Од ове тајне нема ништа веће: “Ако је живот ума светлост познања, а ову светлост рађа љубав према Богу; то је добро речено, да нема ничег веће од Божанске љубави“.[5]

Деспот се у *Слову* позива на новозаветно одређење Бога са љубављу као идејом и садржајем: „Бог је љубав, и који пребива у љубави, у Богу пребива и Бог у њему“ (1. Јн. 4, 16). Ова хришћанска мисао је била најдража мисао старе српске књижевности. Хришћанска идеја љубави је, како истиче

5 Исповедник, Максим. *400 глава о љубави, Подвижничко слово, Мистагогија*. Призрен: Епархија рашко-призренска, превео еп. Артемије Рдосављевић, 1997, 38.

владика Давид Перовић, заправо „откривењска“: „Она је први пут откривена у Јеванђељима, и ништа чистије ни дубље није никада речено пре њих и изван њих“[6]. Владика Давид сматра да је глагол „волети“ својом новозаветном семантиком на пиједесталу свих глагола који означавају блискост, сродност и узајамност.[7]

Бог се именује љубављу, љубав је Његова суштаственост. Превасходећи и мудрост и свемоћ, она се једина удостојила да се назове суштином Богочовештва. Ово је есенцијална порука стихова најлепше песме старе српске књижевности. Хришћанску визију љубави истиче и Ђорђе Трифуновић: „Тема и мотив *Слова љубави* јесте основно начело хришћанског осећања и виђења Божијег и божаственог. Основна новозаветна благовест ‘Бог је љубав’ чини и разрешење Деспотове посланице“ (1979: 114).

Слово љубве има своју историјску, али и метаисторијску димензију постојања, заправо, есхатолошку. По томе је ова посланица јединствена, непоновљива.

4

Свака лажа места у љубави нема.
Јер Каин, љубави тућ, Авељу рече:
„Изиђимо у поље“.

И стихови у четвртој строфи имају своју теолошку аргументацију. Деспоту је била врло добро позната новозаветна сентенца: “Љубав да не буде лажна. Мрзећи на зло, држите се добра“ (Рим. 12, 9). Увођење мотива братоубиства не одступа од општег мотива богољубља. Каин је убио брата Авеља из зависти, а позавидео му је јер је охладнео у љубави и изгубио драгоцени дар. Каиновска љубав је отуђена и лажна. Колико је љубав поистовећење са Божјим суштаством толико је и сапоистовећење нас самих са нашим ближњим. Богочовечанска теологија љубави манифестује се кроз богољубље, али и кроз човекољубље, односно братољубље:

“Нову заповест дајем заповест имамо вам:да љубите једни друге, као што Ја вас љубим, да се и ви љубите међу собом“ (Јн. 4, 16);

---

6 Перовић, Давид. „Смисао љубави и њена веза са правдом у јеванђелској проповеди Светог апостола Павла“. *Богословље*, год. ММХIII (2013), књ. I, 6.

7 Владика Давид Перовић пише: “Појам љубави непознат је код старих Јелина. Осим тога, ми љубав као просту реч не срећемо у старогрчким текстовима. Тако, ни платоничарска *доброта*, ни аристотеловска *благоразумност*, као ни емпедокловско *срдачно пријатељство* не приказују макар просту симасиолошку сродност са хришћанском љубављу. Глагол *пријатељујем* који обично срећемо у грчким текстовима, потпуно је стран глаголу *волим* или *љубим*. Он изражава срдачно осећање личног односа, и сиромашнији је и нижи од глагола *волети*.“ Види: Исто, 6.

„Ако ко рече: ја љубим Бога, а мрзи на брата свога, кога види, како може љубити Бога, Кога не види? И ову од Њега: који љуби Бога да љуби и брата свога“ (1. Јн. 4, 20-21).

„Ово је заповест Моја да имате љубав међу собом, као што Ја имадох љубав к вама“ (Јн. 15, 12).

„Љубав не чини зла ближњему; дакле је љубав извршење закона“ (Рим. 13, 10).

„Братском љубави будите један к другом љубазни. Чашћу један другог већег чините.“ (Рим. 12, 10).

Мотив братољубља има своје јеванђелско објашњење, али се исто тако може довести у везу са историјским контекстом настанка ове светописамским вредностима надахнуте песме. Недореченост и дискреција које наткриљују ову посланицу, а првенствено присуство формуле „име рекавши“ уместо имена адресата, навела је неке истраживаче да претпоставе да је Деспотово *Слово* у ствари позив брату Вуку Лазаревићу и сестрићима (с којима је био у сукобу) за помирење. Владика Атанасије посебно истиче историјски садржај овог величанственог текста *Слова љубве*.[8]

На врху неопипљиве лествице хришћанских Добродетељи-богочежњива љубав

„А сад остаје вера, нада, љубав, ово троје;
али је љубав највећа међу њима“ (1. Кор. 13,13).

На путу богочежњивости и богоустремљености неопходна је преображавајућа сила врлина: „А род је духовни љубав, радост, мир, трпљење, доброта, милост, вера“ (Гал. 5, 22). Ипак, једна је и ненадмашна мати свих врлина: Љубав. Благочестиви Деспот поручује: дело љубави наткриљује све добродетељи.

5

Бистротечно и оштро
љубави је дело,
добродетељ превазиђе сваку.

8 „На њихову нељубав и издају, христољубива и љубвеобилна братољубљем и човекољубљем душа Деспотова одговара: свима њима, брату, сестрићима и отпалим великашима, својим писмом-Словом љубави, у којем је излио свој бол за губитком братске и хришћанске љубави, и опет, пројавио своју наду и ведрину, праштање и молитвену жељу за поновним сједињењем у љубави Христа Бога и све Свете Тројице.“ Види: Јевтић, Атанасије. „Слово љубве Светог Стефана, деспота српског“. *Видослов*, 2000, бр. 46, стр. 40. arhiva.eparhija-zahumskohercegovacka.com/files/u7/SlovoLjubve.pdf, 28. јун 2014.

Творац најлепше песме старосрпске књижевности оставља апологију хришћанске љубави: из стихова искре ноте првог композитора „Химне љубави“, Светог ап. Павла:

“Ако језике човечије и анђеоске говорим, а љубави немам, онда сам звоно које звони, или прапорац који звечи.

И ако имам пророштво и знам све тајне и сва знања, и ако имам сву веру да и горе премештам, а љубави немам, ништа сам.

И ако раздам све имање своје, и ако предам тело своје да се сажеже, а љубави немам, ништа ми не помаже.“ (Кор. 13, 1-3).

Љубав надвисује свако добро дело. Ова пламена свецарица на самом је врху духовне лествице врлина. У *Лесшвици* Светог Јована Лествичника она заузима тридесети, највиши ступањ:

„Објави нам, о најлепша врлино, где напасаш овце своје, где почиваш у подне? Осветли нас, напоји нас, води нас, руководи нас, јер, ето, желимо да достигнемо висине твоје. Ти владаш над свима. Ранила си ми душу, па не могу више да издржим силину твог пламетања. Одакле да почнем с песмом у твоју част? Ти владаш силом морском, таласање валова морских у бури ти укрћујеш и умртвљујеш. Ти, као рањена војника обараш на тле горду помисао. Мишицом силе своје разбила си непријатеље твоје и љубитеље твоје чиниш непобедивим!

Горим од жеље да дознам како те је Јаков видео учвршћену на врху лествице (Мојс. 28, 12). Како је, дакле, изгледао твој пут у висине, реци ми, молим те!“[9]

Љубавна стрела која је уловила средњовековног српског поету излетела је из тајновитих кутака вечности у којима је један дан као хиљаду година и хиљаду година као један дан. Смерни и смирени Стефан Високи је био опијен сладошћу љубави Тајновидца, оном сладошћу којом је био занесен и Свети отац Јефрем Сирин.[10]

6

Лепо Давид ову рекав украшава:
„Кô миро с главе,
на браду силази Арону,
и кô аермонска роса
на горе што силази сионске“.

9 Лествичник, Јован. *Лесшвица*. Православна црквена општина Линц, 1997, 284.

10 Свети Јефрем Сирин пише: „Како да заћути слуга Твој, Владико, који је окусио велику сладост љубави Твоје и благодати?“ Види: Сирин, Јефрем. „Duša koja je osetila spasenje u Gospodu“. *Molitvenik i psaltir Prepodobnog Jefrema Sirina*. Ур. Bratstvo manastira Uspenja Presvete Bogorodice. Pirot: 2007, 195.

Псаламски контекст и љубавну симболику имају и стихови шесте строфе. Богомудри Деспот се и овде поново представља као врстан познавалац Псалтира и поштовалац псалмопевца Давида. Његови стихови у овој строфи су осврт на *Псалам 133* који сведочи о миропомазању првосвештеника Арона. Како пише Драгиша Бојовић, „ова строфа, као још једна микропохвала љубави, представља неку врсту синтезе другог и трећег стиха *Псалма 133*, који треба да буде, у ствари, асоцијација на први стих истога псалма, који је изостављен“ (2009: 121). Псаламски стих, како истиче Бојовић, „антитеза је претходној строфи, у којој се говори о недостатку братске љубави“ (2009: 121). Он гласи: „Гле, шта је добро, или шта је красно, него да браћа живе заједно?“ (Пс. 133, 1).

Тајном миропомазања човеку се дарују божанске, благодетне силе за јачање у новом духовном животу које помажу његовом правилном расту и усавршавању. Симболика мира којим је помазан Арон, Мојсијев брат, симболика је братске слоге, сагласја и поштовања у љубави. Створена слика братске љубави дочарана је библијским реминисценцијама и такође је у функцији похвале општег хришћанског осећања и виђења љубави. Ако је каиновска љубав лажна и ако означава, заправо, ишчезнуће љубави, једнодушје између браће је потврда њене пуноће.

7

Јуноше и дјеве,
љубави прикладни,
љубав узљубите,,
ал᾽ право и незазорно,
младићство да не повредите и девство,
божанственоме чим наше
пријања биће,
божанствено да не узнегодује.
Јер Апостол рече,
Божијега Светога Духа не растужујте,
знамење што јавно њиме
добисте у крштењу.

У седмој строфи песник апострофира чистоту и незазорност као битне и драгоцене предуслове потпуне хришћанске љубави. Владика Атанасије Јевтић истиче ову строфу као најважнију јер се у њој велича девичанство.[11] Пледирајући за чедност и девичанство, Деспот поручује младићима и девојкама да не повреде и не растужују Божанство у себи односно печат дара

11 “Свети Деспот види овде љубав као богодани таленат, богоусађену способност, драгоцен дар Бога Љубави бићу људском, створеном прикладним за љубав, али не љубав сведену само на ‘плот’. Види: Јевтић, Атанасије. Наведено дело, 50.

Духа Светога који су добили на крштењу. Човек је створен по подобију Девственога Божанства. Греси нечистоте и блуда извитоперују богоподобну људску природу. Песник узвисује чистоту и целомудреност као непролазне, равноанђелске вредности. О њима пише и Св. Јован Лествичник:

„Чистота је усвајање бестелесне природе. Чистота је посве необично натприродно порицање природе и заиста чудесно надметање смртног и пролазног тела са бестелесним бићима. Чист је онај човек који је љубав потиснуо љубављу и који је огњем невештаственим угасио пламен својих страсти. Целомудреност је свеопшти назив свих врлина".[12]

8

Заједно бејасмо, друг другу близу,
ил' телом или духом,
но да ли горе раздвојише нас,
да ли реке
Давид да рече: „Горе Гелвујске,
дажд на вас да не сиђе, ни роса,
Саула јер не сачувасте
ни Јонатана?"

О безлобља Давидова,
чујте, цареви, чујте!
Саула ли оплакујеш, нађени?
„Јер нађох, рече Бог,
човека по срцу мојем.

Осма строфа је подсећање на старозаветну тугованку цара Давида за Саулом и Јонатаном. Саул и Јонатан су били Давидови рођаци. Давидово оплакивање након њихове погибије на Гелвујској гори спада у најлепша поетска места у Библији:

„Горе Гелвујске, не падала роса ни дажд на вас, и не родило поље за принос, јер је ту бацен штит са јунака, штит Саулов, као да није помазан уљем (2. Сам. 1, 21).

„Саул и Јонатан, мили и драги за живота, ни у смрти се не раставише; лакши од орлова беху" (2. Сам. 1, 23).

„Жао ми је за тобом, брате Јонатане; био си ми мио врло; већа ми је била љубав твоја од љубави женске" (2. Сам. 1, 26).

Давид је жалио за погибијом Саула и Јонатана, иако су се борили на различитим странама. Уношење библијске нарицаљке у служби је глорификовања

12 Лествичник, Јован. Наведено дело, 137.

братољубља и не замагљује теолошки контекст тумачења идеје о искреној и непатвореној хришћанској љубави. Овде се нипошто не занемарује историјска позадина настанка дела и потенцијална алузија на братску љубав између Деспота и његовог брата Вука. О могућој алузији на братске односе пише Радмила Маринковић.[13]

Без обзира на то да ли је алузија на братску љубав аутентична или не, дирљива слика Давидовог оплакивања сигуран је израз боголике и богочежњиве љубави. Јер онај који љуби брата свог, љуби истовремено и Бога.

Сви мотиви у посланици се сливају ка доминантном мотиву боголике љубави. Боголикост и богочежњивост су показатељи истинске љубави. Стога је она ненасита у непролазној Божанској чежњи за својим свеизвором.

9

Ветрови да сукобе се са рекама,
и да исуше,
као за Мојсија море,
као за Исуса судије,
ћивота ради Јордан.

У основи девете строфе је још једна библијска прича: раздвајање Црвеног мора како би Јевреји изашли из Египта (2. Мојс. 14, 15-31), као и догађај када су Јевреји, за време Исуса Навина, пренели ковчег завета преко исушеног Јордана не оквасивши ноге (Књ. Исуса Навина 3, 13-17). И овде песник призива делатну љубав Божју која се пројављивала кроз чуда.

10

И снова да саставимо се,
и снова да видимо се,
и снова у Христу да сјединимо се,
самоме том,
коме слава са Оцем
и са Духом Светим
у бескрај на веке,
амин.

13 Радмила Маринковић у својој студији „О генези Слова љубве или Деспотов Канцонијер“ сматра да је овде алузија на братске односе скривена и да се може дешифровати уз помоћ Деспотовог биографа Константина Филозофа и 53. главе *Житија деспота Стефана Лазаревића*, у којој Филозоф пореди Стефана са Давидом, приписујући му бојазан од страдања у братоубилачком рату. Види: Маринковић, Радмила. „О генези Слова љубве или Деспотов канцонијер“. *Ресавска школа и деспот Стефан Лазаревић. Ур.* Мирослав Пантић. Деспотовац: Народна библиотека Ресавска школа, 1994, 37.

Молитвена песма о богољубљу завршава се позивом на сједињење и заједништво. Деспот се и овде ослања на највољенијег Христовог ученика. Крајњи стихови мисаоно кореспондирају са Христовом првосвештеничком молитвом: „Да сви једно буду, као Ти, Оче, што си у мени и Ја у Теби; да и они у нама једно буду, да и свет верује да си ме Ти послао" (Јн. 17, 23). Ове Христове речи представљају врхунац новозаветне, богочовечанске теологије љубави.

„Заиста се само божанска љубав према људима може звати човекољубљем, а Он-Једини Човекољупцем. Јер сав од ње и у њој, Он људима и даје божанско савршенство. И тиме их оспособљава да могу бити где и Он. У тој љубави су дате човеку све божанске силе: оне га оспособљавају за истинско познање Бога, и за истинско живљење у Богу. У тој љубави је истинско богопознање и истинско богоживљење."[14]

Ко је деспот „несагледивих очију"?

„Сви они људи који личе на Њега, мили су нам."
Свети Јустин Поповић

Иза песме која славопоје боголику љубав тајанствено светли боголика песничка душа деспота Стефана Лазаревића. *Слово љубве* је можда најлепши пример у српској књижевности који показује колико песма личи на песника. Христољубиви песник, јеванђелски хришћанин, прославља најузвишенију хришћанску врлину и позива на сједињење у Љубави, у Господу Исусу Христу.

О Деспотовој благочестивости и духовним даровима најлепше сведочи његов биограф. Константин Филозоф се не устручава да свог господара и пријатеља назове „сунцем": „У свему беше савршен. И по лепоти тела и снаге био је међу вршњацима како сунце поред звезда, а у беседама изванредан, као нико дотле."[15]

У даљем тексту *Житија* Филозоф каже да се „ово све у Стефану састави као чистота и свеукупност врлина".[16]

О Деспотовој чежњи ка молитвености и самотништву у ћутању, биограф пише: „Жељаше да разговара са пустињацима и веома радо биваше

14 Поповић, Јустин. „Тумачење светог Еванђеља по Јовану". *Светосавље*. http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Svetopismo/TumacenjeJevandjeljapoJovanu/Lat_Jev_po_Jovanu17.htm, 28. 6. 2014.

15 Филозоф, Константин. *Повест о словима (Сказаније о писменех) - Житије деспота Стефана Лазаревића*: Стара српска књижевност у 24 књиге, књига 11. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 1989, 299.

16 Исто, 299.

с њима. Јер када било кога ова љубав божаственe жеље обузме, (она га) брзо узима, носи и подиже горе... И знајући да је ћутање одређено да свакога доведе до велике части да (може) видети и сагледати, обилажаше горе и поља и пустиње, тражећи где би могао подићи жељену обитељ, молчалницу."[17]

Житије деспота Стефана Лазаревића открива човека који је живео љубављу, кајањем и праштањем, неког ко је имао дар суза и непрестано настојање да се уподоби Богу. Анализирајући личност деспота Стефана, најлепшег владаоца кога је Србија икада имала, Владета Јеротић сматра да је „био самосвестан у најзрелијем значењу ове речи, а то значи: постати и остати самосвестан без охолости!" (Јеротић 1999: 29) Јеротић констатује да је Деспот своју дубоку религиозност испољавао у непрекидној благодарности Господу за све.[18]

Деспот Стефан Лазаревић је заиста семе које „паде на земљу добру и изникавши, донесе род сто пута онолико" (Лк. 8, 24).

О црквености и богообразности деспота Стефана значајно запажање има и владика Атанасије. За ову библијско-јеванђелски надахнуту песму он каже да је сведочанство „еклезијалне, православно-црквене свести Светог Деспота, плод и сведочанство његовог дубоког христолошко-еклисиолошког животног искуства и опита."[19]

Закључак

Мотив љубави у песничкој посланици деспота Стефана Лазаревића има библијскоотачку конотацију. Деспотова посланица је славопој и молитвени, химнични усклик Богу Који је свеопшти принцип љубави. *Слово љубве* је апотеоза божанске љубави, оне идеје љубави која је конкретизована у Самој Личности Господа Исуса Христа. Визију љубави у својој песничкој творевини песник образлаже библијском аргументацијом и гради теологију новозаветне, јеванђелске, богочовечанске љубави. Ова посланица велича само достојанство љубави као највишег хришћанског идеала и сигурног пута „обожења".

Слово љубве је плод религиозног доживљаја света, оно је створено благонаклоним надахнућем Светог Духа. Добар разум и средства поетског

17 Исто, 315.

18 Јеротић даље пише: „Овакав степен зреле самосвести, и онда и данас, могуће је постићи тек хришћанским подвигом дубоке вере, која увек, за сва човекова постигнућа и славу, у првом реду истиче и захваљује Ономе Ко је створио и Који непрестано и даље ствара свет и светове, а човеку указује (и када овај то не осећа или не примећује) непрекидну љубав и самилост." Види: Јеротић, Владета. *Дарови наших рођака*, III књига. Београд: Просвета, 1999, 29.

19 Јевтић, Атанасије. Наведено дело. 48.

израза (глас и реч) творац најлепше песме средњовековне српске поезије утврђује благодећу високоугаоног камена, благодећу Христа истинитога Бога. Полазећи од Пресвете Животвореће Тројице као извора божанствене благодети у свом стварању, смиреноумни Деспот проговара речју о љубави која је Бог, која беше у почетку.

Користећи светописамска подсећања, песник тему боголике љубави изражава кроз братољубље. Без обзира на то што би историјске чињенице могле оправдати уношење мотива братољубља у песму, исти мотив не засењује основну конотацију појма љубави. Љубав означава поистовећење са Богом исто колико означава поистовећује човека са својим ближњим. Позив на сједињење у Христу који краси крајње стихове песме, потврда је хришћанског уверења и молитвено-благодетног начина живота самога стихотворца. Деспот Стефан Лазаревић је овом песмом одшкринуо двери тајне љубави којом Бог богује, а човек човекује.

Извори

Витић, Зорица (ур.). *Антологија старе српске поезије*. Београд: Политика: Народна књига, 2005.

Филозоф, Константин. *Повест о словима (Сказаније о писменех) - Житије деспота Стефана Лазаревића*: Стара српска књижевност у 24 књиге, књига 11. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 1989.

Литература

Библија или Свето писмо Старог и Новог завета. Стари завет по преводу Ђуре Даничића, *Нови завет* по преводу В. Караџића и Светог архијерејског синода, по исправкама и преводима Светог владике Николаја. Ваљево: Глас цркве, 2007.

Богдановић, Димитрије. *Историја српске књижевности 1, Стара српска књижевност.* Београд: Досије: Научна књига, 1991.

Бојовић, Драгиша. *Трпеза премудрости*. Београд: Рашка школа: Ниш: Центар за црквене студије, 2009.

Владика Николај. *Пролог, Беседа о несравњивој љубави Христовој. Аустрија: Православна црквена општина Линц, 2001, 271.* Београд: Политика: Народна књига, 2005.

Исповедник, Максим. 400 глава о љубави, Подвижничко слово, Мистагогија. Призрен: Епархија рашко-призренска: превео еп. Артемије Радосављевић, 1997.

Јевтић, Атанасије. „Слово љубве Светог Стефана, деспота српског". *Видослов*, 2000, бр. 46, стр. 40. arhiva.eparhija-zahumskohercegovacka.com/files/u7/SlovoLjubve.pdf, 28. јун 2014.

Јеротић, Владета. *Дарови наших рођака*, III књига. Београд: Просвета, 1999.

Лествичник, Јован. *Лествица*. Православна црквена општина Линц, 1997.

Маринковић, Радмила. „О генези Слова љубве или Деспотов канцонијер". *Ресавска школа и деспот Стефан Лазаревић.* Ур. Мирослав Пантић. Деспотовац: Народна библиотека Ресавска школа, 1994.

Перовић, Давид. „Смисао љубави и њена веза са правдом у јеванђелској проповеди Светог апостола Павла". *Богословље*, год. MMXIII (2013), књ. I, 6.

Поповић, Јустин. *Срна у изгубљеном рају, Исповест*. Двери српске, часопис за националну културу и друштвена питања, 2004, бр. 22, 79: 81.

Поповић, Јустин. „Тумачење светог Еванђеља по Јовану".*Светосавље*. http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Svetopismo/TumacenjeJevandjeljapoJovanu/Lat_Jev_po_Jovanu17.htm, 28. 6. 2014.

Псалтир са девет библијских песама, превод црквеној, грчкој и словенској Псалтира. Превео владика Атанасије Јевтић. Врњачка Бања: Манастир Хиландар: Манастир Грачаница: Манастир Цетињски: Манастир Тврдош: Братство Св. Симеона Мироточивог, 2000.

Сирин, Јефрем. *Molitvenik i psaltir Prepodobnog Jefrema Sirina.* Ур. Bratstvo manastira Uspenja Presvete Bogorodice. Pirot: 2007.

Трифуновић, Ђорђе (ур.). *Књижевни радови, деспот Стефан Лазаревић*. Београд: Српска књижевна задруга, 1979.

Snežana M. KADIĆ

THE LETTER OF LOVE OF DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ – THE FRUIT OF GOD-INSPIRATION AND APOTHEOSIS OF GOD-LIKE LOVE

Summary

The motive of love in poetic Epistle of despot Stefan Lazarević has Biblical connotation. Despot's Epistle is apanegyric and prayer's, hymn's shout to the God, which is a general principle of love. The Letter of Love is apotheosis of Divine love, the idea of love which is concretized in the Personality of the Lord Jesus Christ Himself. His vision of love in his poetic creation is argued by Biblical argumentation and the theology of New Testament, Gospel, and Divine-human love.

Key words: The Letter of Love, despot Stefan, love, Divine love, God-like love, God

Рад је предат 19. јуна 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Андрић И. ; 82.0

*Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ПРИПОВЕДНЕ ИНСТАНЦЕ, ФОКАЛИЗАТОРИ И НАРАТЕРИ *У ПРОКЛЕТОЈ АВЛИЈИ* ИВЕ АНДРИЋА** (приповедне ситуације)[1]

„Зар не постоји нека скривена сродност
између тајне из које повест израња
и тајне у коју се враћа?“

Пол Рикер

Апстракт: У раду се разматрају различите приповедне ситуације у *Проклетој авлији* Иве Андрића, односно приповедне инстанце, фокализатори и наратери и њихове функције на пет основних нивоа приповедања. Циљ овог сегмента наратолошке анализе је да покаже сву сложеност композиције и мајсторство приповедања, које представља изазов и најсавременијим наратолозима и херменеутичарима, јер се метанаративни ниво отвара тек када су сви приповедни нивои у овој повести затворени, показујући да се аутентична прича никада не завршава.

Кључне речи: Проклета авлија, повест, приповедне ситуације, приповедни нивои, приповедна инстанца, фокализатор, наратер, метанарација, Древна прича.

Упркос привидној једноставности, *Проклета авлија* је повест чија је наратолошка структура веома сложена. Смењивање *приповедних ситуација* – „различитих односа између приповедног ’ја‘ и објекта приповедања“

* Истраживач-сарадник, becejski@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Оглед који представља теоријски увод у ову анализу објављен је у претходном броју *Баштине*.

(Bal 2000: 28) – најчешће се поклапа с приповедним секвенцама и честим променама нивоа приповедања и фокализације, било да је та промена *имплицитна* или да је означена *експлицитним знацима* (изричним глаголима). Може се издвојити пет приповедних нивоа, шест најважнијих приповедних инстанци – екстерни приповедач (ЕП) и пет приповедача ликова (ПЛ): неименовани младић, фра Петар, Хаим, Заим и Ћамил. Приближно је толико и фокализатора и наратера, али је о њиховом тачном броју незахвално говорити, јер он зависи од тога да ли укључујемо и споредне ликове-фокализаторе који повремено постају наратери, и јер је у многим ситуацијама тешко, или чак немогуће одредити субјект фокализације.

Сложеност наратолошке анализе *Проклете авлије* још увећава чињеница да се у њој стално мењају и поклапају идентитети приповедних истанци, фокализатора и наратера, што условљава и промену приповедних ситуација. Та промена сасвим је срачунато писчево средство да скрене пажњу на метанаративни ниво – на уметност саме приповедне конструкције. Размотрићемо неколико приповедних ситуација на пет наративних нивоа.

1. На првом наративном нивоу приповедач је неименовани (ЕП), можда и фокализатор (Ф1), или бар један од фокализатора рефлексија и метанаративних коментара. Његов наратер је читалац. Већ у почетној сцени повести јављају се дилеме око приповедне инстанце, фокализатора и наратера:

> „Зима је, снег је замео све до кућних врата и свему одузео стварни облик, а дао једну боју и један вид. Под том белином ишчезло је и мало гробље на ком само највиши крстови врхом вире из дубоког снега. Једино ту се виде трагови уске стазе кроз целац снег; стаза је проширена јуче за време фра-Петровог погреба“ (Андрић 1982а: 9).

Док једни знаци указују на „свезнајућег приповедача“ у овој сцени, други то демантују, јер приповедач *зна више* од спољњег посматрача и од ликова, али *не зна све*. На пример, зна да је гунђање старог фратра Мије „одјек његових давнашњих препирки са фра-Петром“, да је млади фра Растислав те прекоре и досетке „сто пута чуо“ и да „ће морати још богзна докле слушати“, да „док гледа његов гроб у снегу младић у ствари мисли на његова причања“. Просторни и временски сигнали ограничавају његово знање, јер указују на реални извор информација:[2] он је не само коментатор, већ и *сведок* описаног призора, који посматра „са прозора фра-Петрове ћелије“, и активни слушалац фра Петровог приповедања (као пандан активном читаоцу). Наратор зна само оно што се може чути, видети, претпоставити с поменуте позиције:

2 Бал истиче да приповедач коме је стало да убеди у истинитост своје приче обично негде у тексту указује на изворе својих информација. Ако смерница нема, вероватно је такав експлицитни приповедач/актер присуствовао сцени и „тада фокализација припада приповедачу везаном за ликове“ (2000: 27).

„… – *чује се* опори глас старог фратра"; „… а на крају сваке реченице записани предмет *тупо јекне*"; „Ту се старац *ваљда* присети …"[3]

У последњем пасусу уводног дела тај неименовани приповедач, кога смо означили као екстерног (ЕП), и експлицитно се ограђује од свезнања. Он је невидљиви сведок и фокализатор који има изграђен емотивни, дакле, пристрасан однос према стварима које описује и догађајима о којима говори,[4] али није учесник који може да утиче на њихов развој. Писцу је очигледно стало да то схватимо: „И кад их човек *овако са стране посматра*, изгледају му помало као отимачи, али отимачи којима је осигурана некажњивост и који знају да се сопственик не може вратити ни изненадити их на послу"; *„Кад их човек тако гледа и слуша*, све се у њему и нехотице окреће од живота ка смрти, од оних који броје и присвајају ка оном који је све изгубио и коме више ништа и не треба, јер ни њега нема" (Андрић 1982а: 10, 11). Овим се од безбојног ЕП кристалише његов психолошки профил моралиозатора и уопштаваоца. Уводни део *Проклете авлије* илуструје две важне функције наратера – посредовање и карактеризацију нарације, било приповедача (и кад покушава да остане неприметан), било ПЛ. Односи ПЛ и њихових наратера представљају имплицитну аутокарактеризацију (Принс 2008: 37). Тако је створен и карактер ЕП, иако сâм није лик; на пример, он тражи сагласност наратера када испољава „негодујуће опажање тога *инвентарског односа према човеку*" (Филиповић 1976: 194)

Однос ЕП и младића важан је за откривање правог идентитета приповедне инстанце с почетка повести (а можда је то младић у зрелом добу забележио причу коју је слушао?). Већ у наредној сцени ЕП говори у трећем лицу о младићу као о фра Петровом саговорнику, тј. слушаоцу. То је ситуација у којој су приповедач, фокализатор и актер различитеог идентитета:

> „Све до пре три дана на том поширокоm миндерлуку, са којега је већ нестало душека и простирке а остале само голе даске, лежао је или чак седео фра-Петар и – причао. И сада, док гледа његов гроб у снегу, младић у ствари мисли на његова причања. И све би хтео, и по трећи и по четврти пут, да каже како је лепо умео да прича. Али то се не може казати" (Андрић 1982а: 11).

Да се младић не појављује у трећем лицу, закључили бисмо да је он и приповедач и субјект фокализације. Овако, питање приповедача уводног дела остаје отворено, уз претпоставку о могућем преплитању две фокализације: ЕП, као првог фокализатора (Ф1) и младића, као другог фокализатора (Ф2). Тако се стиче утисак да се повест сама од себе приповеда.

---

3 Сви курзиви у цитатима Андрићеве прозе су наши.

4 Са становишта наратологије, емоција која се саопштава управним говором јесте *догађај* („објекат језичког чина"), па тако и *део фабуле*, док језичко изражавање емоције то није (Bal 2000: 30).

2. На другом приповедном нивоу наратор је епизодни лик, неименовани младић (ПЛ1) који повремено дели фокализацију с ЕП или фра Петром; главни актер његове приче је фра Петар, а наратер по свој прилици ЕП. Младић јесте приповедна инстанца која се по питању идентитета поклапа с ликом, али сасвим маргиналним. Међутим, његова је посредничка улога, и као приповедача и као наратера, незаменљива: близак је *идеалном читаоцу*, тј. „идеалном слушаоцу" (Ђорђић 2012: 134). Андрић га мајсторски измешта изван фабуле да би предао реч најбољем приповедачу, фра Петру.[5] Остаје отворено питање када се он поклапа и са фокализатором, јер о њему не сазнајемо апсолутно ништа (чак су и имплицитни знаци контрадикторни) и што у читавој повести нема показатеља ко је аутор *аргументованих делова текста*:[6] ЕП, младић или фра Петар (што је највероватније). Чак није увек јасно да ли младић верно преноси рефлексије фра Петрове (Ф1), или су поједини закључци његови (у том случају младић би био Ф2); или је пак реч о *дуплој* или *двосмисленој фокализацији*: анонимни фокализатор може једнако припадати приповедној инстанци и инстанци лика.[7]

5 Ако бисмо прихватили Принсов став да је *главни* (не и најбољи) наратер крајњи адресат свих нарација у причи (укључујући и метанаративне коментаре), који има приступ свим испричаним догађајима – а то је у нашем случају читалац, а не неименовани младић (сви остали, *секундарни наратери* познају само део догађаја, само један део приче) – онда би и главни наратор био онај који својим причањем обухвата све приче – ЕП, а не онај који најбоље, најсугестивније и најживље приповеда – фра Петар (Принс 2008: 36).

6 Постоје делови текста који нису ни наративни ни описни, јер не указују ни на процесе ни на објекте, већ на нешто што је изван фабуле, што је општи појам; то су многобројне рефлексије о трагичној ситуацији човека у свету, објашњења неких општих чињеница и сл. Они се називају *аргументованим деловима текста* и „често *експлицитно* дају информације о идеологији једног текста", а како „*идеолошки односи* се у свим фабулама појављују једино уз психолошке" (Бал 2000: 47–52, 171), могу нам послужити као карактерни знаци приповедча ликова, наратера или фокализатора у ситуацијама када су они скривени. *Проклета авлија* обилује таквим местима.

7 Овакву приповедну ситуацију разматра Бал (2000: 26). Нивои фокализације могу се мењати уз помоћ *спојних знакова* (глаголи који указују на перцепцију), или ти знаци могу остати имплицитни. Постоји још једна, најсложенија могућност – а управо је она присутна у уводном делу и још на неким местима *Проклете авлије* – да екстерни фокализатор гледа *заједно са ликом* (на пример, у почетној сцени крај прозора), али фокализацију му не препушта у потпуности; тада је реч о *дуплој фокализацији*. Веома је слична и ситуација када лик *може уочити*, односно перципирати, оно што презентује ЕФ или ЛФ1, али нигде експлицитно не стоји да је то лик (потенцијални ЛФ2) заиста и уочио, односно перципирао. У том случају постоје два фокализатора (субјекта), а једна фокализација (објекат). Та ситуација блиска је *слободном индиректном говору*, када се приповедна инстанца веома приближава речима лика, али му не дозвољава да се обрати директно. У (пост)модерној прози неретка је и *двосмислена фокализација*, када се не може утврдити ко фокализује (Бал 2000: 133–135).

То се посебно односи на коментаре о причању фра Петра у уводном делу. Ко би други, сем младића, могао тако добро знати како је причао фра Петар, знати, дакле, све детаље његове приче и особине његова причања, чак и на самртничкој постељи? Младић очигледно прави разлику између *причања* и *оноīа шīо се īрича* (или форме и садржине, да се практичних потреба ради задржимо на овој конвенционалној дихотомији) и од свог наратера такође очекује бар основно познавање законитости нарације:

> „О та два месеца, проведена у стамболском истражном затвору, фра-Петар је причао више и лепше него о свему осталом. Причао је на прекиде, у одломцима, како може да прича тешко болестан човек који се труди да сабеседнику не покаже ни своје физичке болове ни своју честу мисао на блиску смрт. Ти одломци се нису увек настављали тачно и редовно један на други. Често би, настављајући причање, понављао оно што је већ једном рекао, а често би опет отишао напред, прескочивши добар део времена. Причао је као човек за ког време нема више значења и који стога ни у туђем животу не придаје времену ни редовном току времена неку важност. Његова прича могла је да се прекида, наставља, понавља, да казује ствари унапред, да се враћа уназад, да се после свршетка допуњава, објашњава и шири, без обзира на место, време и стварни, стварно и заувек утврђени ток догађаја.
>
> Наравно да је при таквом начину причања остало доста празнина и необјашњених места, а младићу је било незгодно да прекида причање, да се враћа на њих и поставља питања. *Најбоље је иīак īусīиīи човека да īрича слободно*" (Андрић 1982а: 12–13).[8]

У другом наведеном пасусу поново се појављује инстанца ЕП и Ф1, који о младићу прича у трећем лицу, као да је причу од њега чуо; јер једино му је сам младић могао рећи да му је „било незгодно да прекида причање". То што је „остало доста празнина и необјашњених места" треба схватити као ограђивање од „свезнања" и један од показатеља веродостојности извора информација, тј. „истинитости" приче, али и као поигравање приповедним ограничењима – сасвим модеран позив „слушаоцу"/читаоцу да узме удела у игри, у грађењу приче. Курзивно издвојена реченица има вредност

8 Андрић је овде „позајмио" приповедачу своју мисао из познатог говора поводом доделе Нобелове награде за књижевност – „О причи и причању": „Свак прича своју причу по својој унутарњој потреби, по мери својих наслеђених или стечених склоности и схватања, и снази својих изражајних могућности; свак сноси моралну одговорност за оно што прича, *и свакоī īреба īусīиīи да слободно īрича*" (Андрић 1982б: 72). Андрић се залаже за равноправност свих постојећих модела приповедања и примену различитих приповедних техника (од линеарног до алинеарног приповедања), али притом сасвим оправдано даје предност *лоīици нарације* над *лоīиком доīађања*, било да је у питању теоријска било примењена раван расправе.

метанаративног коментара – припада ономе ко је позван да говори и суди о причи и причању. Он се чини невешт када тобоже замера фра Петру што не излаже догађаје хронолошки, већ „прекида, наставља, понавља", „казује ствари унапред", али и сам зна, као и фра Петар, да постоји разлика између хронологије фабуле и распореда у причи (*анахронија*), односно да је време приче усклађено с наративном логиком и да се оно разликује од линеарног времена; да „прича и језик познају само семиолошко време; 'истинско' време је само референцијална илузија, 'реалистичка'" (Барт 1971: 68).[9]

3. Трећи приповедни ниво припада наратору и фокализатору фра Петру (ПЛ2); његов је главни наратер неименовани младић, а фокализација је усмерена час на саму Авлију, час на Ћамила. Писцу је стало да покаже како је фра Петрова прича само једна форма Левантинске приче, евроазијског културног модела Древне приче (Ивановић 2006: 156).

Већ реторика наслова указује на значај просторних веза у *Проклетој авлији*, као и у Андрићевој поетици уопште (тако је и ћуприја на Дрини стожер који окупља релативно самосталне приче).[10] Оне замењују хронолошке: догађаји се групишу на основу просторног критеријума, док хронолошки

9 У првом тому своје трилогије, *Време и прича*, Пол Рикер поставља тезу да поетика наративности одговара апоретици темпоралности. Приповедно време ствара илузију линеарности у том смислу што след епизода гради отворен низ догађаја, поштујући неповратност времена, заједничку догађањима у људском свету и у природи (Riker 1993: 90–91, 109).

У првом делу своје студије о времену и причи Рикер се бави апоријама бића и небића времена и истиче „живо искуство времена", за разлику од недостатка искуства вечности. Слично Барту, он наглашава да приповедање – како у смислу идентитета приповедне функције, тако и у смислу претензије на истинитост – рачуна с временским карактером људског искуства, тј. да између њих постоји корелација која је облик *транскултурне нужности*: „Време постаје људско време у оној мери у којој је артикулисано на приповедни начин; с друге стране, прича је онолико богата значењем колико оцртава карактеристике временског искуства". Реч је о времену својственом души (утисак у души) – по учењу св. Августина – људској, по учењу Плотина – души света), а не о времену зависном од физичког кретања (Riker 1993: 11, 73.).

Главна тежња модерне теорије приче – једнако наратологије, која настоји да дехронологизује причу, као и историографије, која се противи догађајној историји – јесте супротстављање линеарном представљању времена. Њен циљ је логичност саме приче, као и продубљивање њене темпоралности. Хронологија нема само ахронију као супротност, већ и саму темпоралност. „Потребно је, без сумње, да признамо друго времена да бисмо могли да будемо праведни према људској темпоралности и да се заложимо не за то да се она укине, већ да се продуби, да се хијерархизује, да се изложи према нивоима темпорализације, који се уздижу ка све мање 'растресеном' а све више 'сабраном', *non secundum distentionem, sed secundum intentionem*", истиче Рикер (1993: 44, 110).

10 Лотман (1976) је први истакао да је просторно размишљање урођена људска особина и да у људској имагинацији просторна димензија има универзалну моћ: чак и ако се у наративном тексту не укаже на место, читалац ће ту празнину сâм допунити.

редослед нема суштинску улогу. У својој наратологији Бал представља простор као елеменат фабуле (Bal 2000: 178–181), што је вишеструко оправдан поступак у *Проклетој авлији*. Простор је осамостаљен и тематизован, те и сам постаје „место које делује", и то у толикој мери да се може говорити о *субфабули*: у једном од три сижеа фабула је сасвим подређена презентацији простора; „портрет" Проклете авлије дат је на стр. 15–16 и 22–24 (Андрић 1982а). Међутим, нас највише занима утицај простора на приповедну инстанцу, фокализаторе и наратере *Проклете авлије* када су они уједно и ликови, јер постоји узрочно-последична веза између психофизичког стања ликова и њиховог просторног окружења: да Ћамил није доведен у Авлију његово патолошко поистовећивање с Џем-султаном можда не би дошло до кулминационе тачке. Тако он не би био у исто време наратор, фокализатор и лик сопствене нарације. Такође, његова прича не би имала наратера, што значи да не би ни постојала (постојала би само прича *о њему*).

Знајући да „*дистанца* са које се простор презентује има утицаја на слику која настаје" (Bal 2000: 118), Андрић је презентацију простора поверио најбољем од бројних приповедача у својој повести. Иако се на то експлицитно не указује, опис Проклете авлије на почетку повезан је с перцепцијом лика; ту је несумњиво ЛФ фра Петар, једини који је (ако изузмемо постојање „свезнајућег приповедача") могао дати оба погледа: споља и изнутра, изблиза и издалека. Међутим, екавски изговор потврђује да је и та нарација посредована.

Фра Петрово приповедање о животу у Авлији прошарано је многобројним кратким сижеима или скицама за портрете. На пример, Бугара с којима је фратар делио забачен угао ћелије: „Све је у њима и на њима било од уздржљивости и опреза" (Андрић 1982а: 44). Упечатљив је портрет Карађоза, који је фра Петар формирао на основу Хаимових прича, прича затвореника и гласина које су „ишле по Стамболу" – а то су изванредно успела места о његовим маскама и моћи трансформације. Знаци указују на више фокализатора. Да би одвратио од помисли да „вишак знања" припада фикцији приповедача, писац уводи сведоке који својим опозитним мишљењима треба да нас убеде у објективност приповедања:

> „У својим разговорима о Карађозу хапсеници су, претресајући сваку појединост на њему, говорили нарочито много и често о тим његовим очима. *Једни су тврдили* да не види ништа на лево око, *други опет* да баш на оно десно, исколачено, не види. И за двадесет година се никад нису могли сложити у томе, али су увек и сви стрепели од погледа тих његових очију и избегавали га, ако је икако могуће било." (Андрић 1982а: 30)

На десетак страница приповедач прави портрет Карађоза од библиографских података које је чуо, потом се временска дистанца смањује до приповедачког *сада*, када је фра Петар заточеник у Авлији, а Карађоз „сад више седи тамо

на здравој и лепој страни овог брега", а потом се дистанца повећава према будућности у односу на сâм догађај[11] и према садашњости младића приповедача (нарација „силази" на други ниво), у коју нас враћа зналачки уметнута реченица: „Са чудном мешавином дивљења и огорчења, која се и после толико година осећала у тону и речи, фра-Петар је опширно причао како је 'стари зликовац' на њихове очи извлачио признање из неких Јермена, похапшених због неких проневера у државној ковници металног новца" (Андрић 1982а: 37).[12]

Већ у следећем пасусу фокализатор, а можда и наратор, поново је фра Петар. Јављају се нове концентричне приче, у којима Андрић мајсторски прелази с нижег нивоа приповедања на виши, враћа се на претходне, редом или прескачући „кругове", остављајући их отвореним све до последњег.[13] Фра Петар приповеда о Карађозу који „је тада изнео трговцу, који га је слушао склопљених очију и убрзана даха, цео свој ђаволски план" (Андрић 1982а: 39). Поред тога што је одличан глумац, Карађоз је и маштовит приповедач. Тај *слободни индиректни говор* (*„erlebte Rede"*)[14] тешко можемо

11 Према наратологији М. Бал анахроно презентован догађај који се дешава у прошлости – *указивање уназад*, назива се *ретроверзија*, а који се дешава у будућности – *указивање унапред* или *антиципација* (Bal 2000: 65). Међутим, рекли бисмо да однос догађаја и времена прецизније означавају термини *ретроспекција, интроспекција, проспекција*.

12 Рикер предлаже три процеса обликовања приче: *пре-фигурацију, конфигурацију* и *ре-фигурацију*. Нама се, међутим, најважнијим чини четврти процес – *ретродикција*, под којим аутор подразумева попуњавање празнина у догађајним низовима путем аналогије. Условно речено, највећи део евокативне повести *Проклета авлија* састављен је процесом ретродикције.

13 Наратологија познаје две различите језичке ситуације: *персоналну* – контакт између говорника и слушалаца и *имперсоналну*, када је језик усмерен на трећег. Постоји и персонална језичка ситуација у којој први наративни ниво није напуштен, а прелази се на други. Појава преплитања два приповедна нивоа назива се *текстуална интерференција* (Bal 2000: 32–34). Она је често присутна у делима прстенасте и мозаичне структуре, а најчешће се примењује у „одложеној", „прескоченој", „повратној" или „циркуларној" причи.

14 Прелазак актера с једног нивоа на други најчешће се дешава у *индиректном говору*, нивоу вишем од нивоа у фабули на коме су речи биле изговорене, где се експлицитно, што је могуће тачније, преносе речи актера уз помоћ изричних глагола. Управо ова својства диференцирају индиректни говор од приповедачевог и од *слободног индиректног говора* (још индиректнији, „поновљени говор" који се појављује када је више „отворених" нивоа и који је немогуће са сигурношћу разликовати од приповедног текста). Међутим, „немогуће је прецизно реконструисати 'првобитни' директни говор из индиректног говора", већ се само може претпоставити да га поједине форме индиректног говора прецизније и веродостојније од других преносе.

Постоји и *слободни индиректни говор*, *„erlebte Rede"* (доживљени говор), када не постоји експлицитно указивање на то ко је изговорио речи, али су актерове речи прилично прецизно дате; тада се може говорити о постојању облика интерференције приповедног текста и текста аутора, што је чест случај са речима фра Петра и ЕП, односно ПЛ1 (младића) у *Проклетој авлији*. На пример, почетак прве главе дат је у слободном индиректном говору, јер има доста показатеља да су то „заиста поновљене *актерове* речи" (Bal 2000: 35–38).

разликовати од приповедачевог текста, па је, према томе, тешко одредити и фокализатора. Јер, ако „многобројни хапсеници“ „нису ништа од свега тога могли да виде или чују“, већ су само слутили „тежак обрачун“ између трговца и Карађоза – одакле приповедач зна све детаље приче? Да није у питању аукторијална упадица?!

Слéди објашњење: „Недељама је *Авлија* ӣричала о томе како је Карађоз истерао тешку глобу од Киркора, ӣонављајући све са ӣојединосӣима које су само њих двојица моӣли да знају, а које су хапсеници на чудесан начин сазнавали или сами додавали и китили“ (Андрић 1982а: 40). Дакле, причу је склопио Хаим, за шта налазимо сигурнију потврду при крају повести: „што се у Авлији прошапуће то одмах дозна и Хаим“ (Андрић 1982а: 103). Пасуси који потврђују свезнање Хаимово поричу постојање „свезнајућег приповедача“.

Андрићев уобичајени поступак је да најпре дâ нарацију, а тек потом, при крају главе, на почетку претходне, или пак у неком од наредних нивоа открива нараторе и субјекте фокализације претходних нивоа. И већ у пасусима којима се завршава прва глава, поново је фокализатор и приповедна инстанца младић, који описује начин и сврху фра Петровог приповедања о Карађозу (само приповедање је објект фокализације), да би у последњем пасусу опет предао „реч“ ЕП:

> „Често је фра-Петар причао о Карађозу, увек са помешаним осећањем огорчења, гнушања и неке врсте нехотичног дивљења, са чуђењем које ни само себе не схвата, али и са жељом и потребом да што боље речима прикаже слику тога чудовишта, како би постала јасна и ономе који слуша и како би јој се и он чудио“ (Андрић 1982а: 41).

Фра Петар је несумњиво фокализатор портрета свих ПЛ из Авлије и начина њиховог приповедања (осим сопственог), али није увек и приповедна инстанца. Већ у првој глави добијамо портрет Заима, који стално вреба прилику да од наратера постане наратор:

> „То је омален и погнут човек бојажљива изгледа, који говори тихо али сигурно и одушевљено, а говори увек о себи и казује све само у крупним потезима. Прича увек о истој ствари и толико је увеличава и умножава да би требало бар сто педесет година живота да један човек све то доживи“ (Андрић 1982а: 19).
>
> „[…], и опија се и заварава лажима, полулажима и полуистинама које поваздан прича доконим људима спремним на подсмех. Чим се разиђе један круг, он луња по дворишту као уклета душа, прилази неком другом кругу. Са неким погребним и плачевним изразом на лицу он слуша шале од којих се други смеју громко и неодољиво. Слуша све што се прича; дуго, скромно и стрпљиво *чека ӣрилику*. И кад му се учини подесан тренутак, он упада механички“ (Андрић 1982а: 21).

Најговорљивији наратор у нарацији самог фра Петра сасвим му је супротан по карактеру и приповедачким карактеристикама – док је приповедање фра Петра живо и занимљиво, Хаимово је најчешће оптерећено бројним појединостима и свезнањем.[15] Оно што повезује ова два наратора јесте потреба за приповедањем. Хаим, Јеврејин из Смирне, мршав, црн и запуштен „извињавао се говорећи брзо и много", „о свему, одмах, као да је међу старим, сигурним познаницима. И видело се да говори више због себе, што не може друкчије, него због оног што говори и оних којима говори"; „Тужан је изгледао цео, и брижан и уплашен, али његова потреба за говором била је већа и јача од његове невоље и великог страха." (Андрић 1982а: 50, 51). Од њега је фра Петар сазнао породичну трагедију Ћамилову:

> „Наравно, све онако како се од овог Хаима, тако се звао човек из Смирне, могло сазнати. Све испретурано и изломљено, нешто испуштено, а нешто опет по три пута поновљено, шарено, живо, не увек јасно, али са множином свакојаких појединости. Јер овај човек, који је морао да говори, није никад могао само о једном предмету говорити. Застао би за неколико тренутака, замислио се, тужно се мрштећи, као да га то и самог мучи и као да увиђа да није ни лепо ни умесно што о свима, свашта и свуда говори, али његова потреба да прича о туђим животима, нарочито о животима оних који су по друштвеном положају виши или по својој субини изузетни, била је јача од свега.
>
> [...] А ту где се завршавало једно, почињало је друго причање. Краја није било" (Андрић 1982а: 52–54).
>
> „Хаим није никад остајао дужан одговора. И о стварима о којима је све рекао он је могао још да говори дуго и опширно, са много нових и веродостојних појединости. Све је то фра-Петар слушао пажљиво, посматрајући Хаимово мршаво лице и високо чело" (Андрић 1982а: 70).
>
> „Изгледа да васколики свет нема за њега довољно црних вести и неправди и страдања. Све их он брзо у себи преради, исприча, и заборави" (Андрић 1982а: 117).

Фра Петар је неспорно најбољи приповедач ове Андрићеве повести о бескрајном приповедању, саздане од концентричних кругова прича. Иако је и сâм лик који иницира целу причу, у секвенцама у којима је главни актер Ћамил он постаје један од бројних сведока „истините" приче о Ћамилу, али једини сведок Ћамилове приче о Џем-султану и његове

15 „Призоре који су се одиграли између двоје људи, без сведока, он је знао да исприча до невероватних појединости и ситница. И није само описивао људе о којима прича него је и улазио у њихове помисли и жеље, и то често и у оне којих ни сами нису били свесни, а које је он откривао. Он је говорио из њих. [...], задржавајући се увек на крупним догађајима и тешким стварима"; „Све је знао и све предвиђао (иако не све увек тачно) овај Хаим из Смирне" (Андрић 1982а: 53, 70).

трагичне идентификације са овом несрећном историјском личношћу. Само фра Петру Ћамил жели да прича, јер он једнако добро као што приповеда уме и да *слуша.*[16] У присуству осталих ликова Ћамил заћути. Значи, наратер-лик може имати незаменљиво место наратера (као калиф у *Хиљаду и једној ноћи*). За наратолошку анализу *Проклете авлије* важно је разликовати нијансе приповедачког времена: фра Петра *тада* (када је био наратер и актер), фра Петра *после* (када о томе прича) и фра Петра *сада* (када о њему други причају).[17]

Читава повест прошарана је рефлективним целинама за које је тешко утврдити наратора, фокализатора и наратере. За многе такве делове стоји да је то „мислио у себи фра-Петар“:

> „(Ми смо увек мање или више склони да осудимо оне који много говоре, нарочито о стварима које их се не тичу непосредно, чак и да са презиром говоримо о тим људима као о брбљивцима и досадним причалицама. А при том не мислимо да та људска и тако честа мана има и своје добре стране. Јер, шта бисмо ми знали о туђим душама и мислима, о другим људима, па према томе и о себи, о другим срединама и пределима које нисмо никад видели нити ћемо имати прилике да их видимо, да нема таквих људи који имају потребу да усмено или писмено казују оно што су видели и чули, и што су с тим у вези доживели или мислили? Мало, врло мало. А што су њихова казивања несавршена, обојена личним страстима и потребама, или чак нетачна, зато имамо разум и искуство и можемо да их просуђујемо и упоређујемо једне с другима, да их примамо и одбацујемо, делимично или у целости. Тако, нешто од људске истине остане увек за оне који их стрпљиво слушају или читају.)“ (Андрић 1982а: 54).

Такву ситуацију – унутрашњи језички чин – наратологија сматра „менталним догађајем“, док нечујно изражавање указује на „*фиктивну*

16 „Али фра-Петар је и слушао и гледао овог необичног човека и целим својим држањем, како се чинило, подстицао његову говорљивост (А у себи је мислио: ја сам помало на мог амицу, покојног фра-Рафу, који је сваког могао да саслуша и поднесе, и у шали увек говорио: ‘Ја бих без хљеба још некако и могао, али без разговора, бели, не могу‘.)“ (Андрић 1982а: 51). У ствари, он има стални, здраву људску потребу за *разговором*; када је из Авлије нестао Ћамил, он ће тражити, „као лек што се тражи“ разговор са разумним човеком.

Као што је познато, у Источном културном моделу, где је рођена Древна прича, уметност слушања је надређена уметности говорења. На ту законитост упућује Милорад Павић у *Хазарском речнику* следећом реченицом: „Важнија је, дакле, вера гледања, слушања и читања од вере сликања, појања или писања“ (Pavić 2001: 114).

17 У својим медитацијама о времену Августин истиче троструку садашњост: садашњост прошлости је *памћење*, садашњост садашњости *гледање*, а садашњост будућности – *очекивање* (У: Riker 1993: 21–22).

индикацију".[18] Сличан пример налазимо и на последњем наративном нивоу, када фра Петар размишља да прекине Ћамила у фантазмагоричном говору и да га „врати разуму".

Постоје и други сигнали да је фра Петар субјект фокализације тих *аргументованих делова текста* чак и када није непосредни наратор, јер он је склон рефлексији о човеку и свету, о причи и приповедању. Занимљиво је да се појављују увек када је актер фра Петар:[19] „Код људи који нам постану блиски ми све те појединости првог додира са њима обично заборављамо; изгледа нам као да смо их вазда знали и као да су одувек са нама били. Од свега тога у сећању искрсне само понека неповезана слика"; „Разговор је почео сам од себе. А то су и најбољи разговори" (Андрић 1982а: 44–45, 46).

Фра Петар, разборит и високоморалан, има све квалитете врхунског усменог приповедача, таленатованог и за описе (јер је добар посматрач) и лирске детаље (јер је осетљив). Његово приповедачко умеће јесте глас вековног „ослушкивања легенди". Он, међутим, нема атрибуте једног писца – јер писац је индивидуа – и, што је најважније, тога је апсолутно свестан. Зато причу приповедањем предаје другоме – што илуструје „усмену предају" – у нади да ће бар један у ланцу наратера бити и писац, кадар да јој дâ одговарајућу, уметничку форму, намењену *многим* читаоцима (Принс 2008: 38).

Ако употребимо Бартов модел и терминологију, *Проклета авлија* спаја две велике групе прича: *Функције*, које одговарају функционалности радње и засноване су на метонимијским односима (најфункционалније биле би народне приповетке) и *Ознаке*, које одговарају функционалности бића и подразумевају метафоријске односе (Барт 1971: 64–66). Андрић постиже израз близак усменом народном говору управо дајући реч усменом приповедачу попут фра Петра, али пропуштајући тај израз кроз филтер огромне ерудиције, захваљујући којој постиже привид пословичне једноставности.

4. На четвртом наративном нивоу главни наратор је Хаим (ПЛ3), главни актер његове приче такође је Ћамил, а наратер је фра Петар (и други заточеници Проклете авлије). Истом нивоу припада и нарација Заима (ПЛ4) и још понека уметнута фабула или цртица.

Хаимова прича о Ћамилу, умишљеном Џем-султану, дата је „онако како је Хаим могао да је зна и види, а казана овде укратко, без Хаимових понављања и примедаба и многобројних 'Е? А!'". Дакле, фра Петар није само

18 Пример овакве приповедне ситуације наводи Бал, истичући да „уколико приповедач и даље инсистира на томе да казује ствари које су се заиста догодиле, онда никада не може приказати мисли било ког актера осим сопствених" (2000: 31–32).

19 Када је фокализатор лик (ЛФ) „ми у таквом случају не сумњамо којем је лику посвећена највећа пажња и којем су дате симпатије. У првом и последњем поглављу фокализација се налази при истом лику. Већ само из тог податка можемо означити хероја у књизи" (Бал 2000: 124).

учесник и сведок, већ и коментатор/редактор те приче, који по потреби умеће изричне реченице („– причао је Хаим“ и сл.). Фра Петар настоји да верно пренесе директни говор, чак и коментаре Хаимове, препуштајући му инстанцу фокализатора: „Као да су он и та његова вера главна ствар, а ћерка споредна“ – то сигурно нису речи једног фратра. Међутим, реченица: „Од Грка га је делило све а са Турцима везивало мало шта“ (Андрић 1982а: 59) илуструје фра Петрово језгровито казивање.

Портрет Ћамила граде три наратора и три фокализатора: фокализатор фра Петар – на трећем приповедном нивоу, фокализатор Хаим, чију су „визију“ добрим делом формирале гласине – на четвртом (читава трећа глава), и сам Ћамил као наратор, а потом и актер и наратер – на петом наративном нивоу.

5. У петом, последњем приповедном нивоу, наратор је Ћамил (ПЛ5), главни актер његове приче је историјски Џем-султан, односно, у делу приче где приповедач умишља свој идентитет настојећи да пређе границу наративног кода – главни лик је он сâм. Ту је идентификација инстанци које разматрамо трострука.

Поновним сусретом Ћамила и фра Петра у дворишту Авлије затвара се претпоследњи наративни ниво. Већ у наредном њиховом сусрету Ћамил постаје наратор и умишљени актер трагичне хронике о Џем-султану, која се, нимало случајно, налази у центру свих приповедних „прстенова“. Иако хроника до нас стиже посредством неколико приповедача, приповедни текст показује настојање да се очува дух наратора Ћамила. Субјект фокализације, оног дела који се не тиче историјских чињеница, јесте фра Петар, који примећује да је то *„у новом и свечаном облику древна прича о два брата“*, да несрећни млађи брат „губи унапред битку“, јер он је „човек чије тежње стално иду мимо оно што треба и изнад оног што се може“ (Андрић 1982а: 77).

Однос Ћамила и приповедача према тој хроници имплицира Андрићев однос према фикционој причи и историографији – двема великим класама приповедног дискурса, од којих само друга, по речима Рикера, „може да полаже право на референцију која је уписана у *искуство*“. *Укрштена референција* између историографије и фикционе приче значи да *„фикција дугује историји исто онолико колико историја дугује фикцији“*. Оне се укрштају управо у темпоралности људског делања (Riker 1993: 107–108; Курзив М. Б.).[20]

20 У другој целини поменуте књиге Рикер поставља тезу да је историја, ма колико била удаљена од приповедне форме (као што је то модерна историја), и даље повезана с *приповедним разумевањем изведеном* (посредном) везом која се може реконструисати и „на основу које историјско знање проистиче из приповедног разумевања не губећи при том ништа од своје научне амбиције“; то је теза „о *посредном* извођењу историјског знања из приповедне интелигенције“ (Riker 1993: 117–119).

У препознатљивом стилу, Андрић на почетку наредне, шесте главе открива да је фра Петар, а не Ћамил био наратор целе приче, чиме нас подсећа да су сви приповедни нивои сем примарног *посредована нарација*.[21] И, што је најважније, ставља нам до знања ко је тај велики *ткач* што вуче конце и прави замрске приче: „Ово је само окосница Ћамилове приче, штуро и кратко казана. Много дуже и живље и друкчије, и са другим смислом говорено, било је оно што је фра-Петар чуо од свог новог пријатеља". Дакле, постоје три верзије приче о Џем-султану: Ћамилова – аутентична, најживља и најопширнија, али незаписана; друга – сажетија, она коју је запамтио фра Петар и која је до нас дошла као приповедни текст (обухвата читаву пету главу); трећа – сажет историјски приказ (фабула) који је Хаим дознао од неког Ћамиловог вршњака, и то вероватно посредно (Андрић 1982а: 61). Овим је не само илустрована разлика између фабуле и приче, приче и приповедног текста, већ је и указано да није случајно баш изворна верзија Древне приче избегла језичку материјализацију.

На основу фра Петрове интерпретације ипак можемо закључити да Ћамилова прича није једноставна хроника, просто низање догађаја. Он је и сâм талентован приповедач, који се „предаје својој страсти" говорећи „тихо и живо, као да се исповеда". Тек после испричане приче Ћамил се враћа издвојеним призорима и детаљима, осећањима и љубавима Џем-султана, док су „гневни монолози у самоћи и заточењу, изговорени не Ћамиловим него

За циљ наше анализе – указивање на функције приповедних инстанци, фокализатора и наратера у *Проклетој авлији* – веома су важна три извора на која се Рикер ослања и с којима полемише, будући да отварају и питање Андрићевог схватања односа историје и приче, времена и приче. То су Хајден Вајт са ставом да историја и прича имају исту приповедну структуру, да је свако повезивање историје и фикције аналогно повезивању историје и књижевности – што је схватање *„историје као писања/писма"*; ту „поетику" историјског дискурса, по којој се на историјске приче гледа као на *вербалне фикције*, Вајт назива *метаисторија* (у истоименом делу) (Riker 1993: 207). Други извор је Ремон Арон (*Увод у филозофију историје: Огледо границама историјске објективности*, 1938) са тезом да историја и није наука у правом смислу, јер се она гради, као и фикциона прича, на основу поверења, тј. сведочења (Riker 1993: 123, 125). Трећи Рикеров извор који је за нас значајан је В. Б. Гали, који сматра да су појединачне историје фрагменти јединственог света комуникације: „зато ми од историјских радова, чак и ако они остају засебна дела, очекујемо да они укажу на својим маргинама на јединствену историју коју, међутим, нико не може да напише" (Riker 1993: 193). Баш као ни јединствену Причу.

21 „Коначно, поновно казивање повести, чијом целином управља завршетак, ствара једну друкчију представу о времену: ту оно не тече од прошлости ка будућности, у складу са општепознатом метафором 'стрела времена'. Пре би се рекло да ту сећање преокреће природни ток времена. Учитавајући крај у почетак и почетак у крај, учимо да само време читамо наопачке, као сагледавање почетних околности једне радње у њеним крајњим последицама" (Riker 1993: 91).

другим гласом". Наратор постаје актер и наратер сопствене нарације „не водећи много рачуна да ли га његов сабеседник слуша и да ли може да га прати. Фра Петар се није право ни сећао кад је у ствари почела та прича без реда и краја. Исто тако није одмах ни приметио тренутак, тешки и одлучни тренутак, у ком је Ћамил јасно и први пут са посредног причања туђе судбине прешао на тон личне исповести и стао да говори у првом лицу" (Андрић 1982а: 92). Фра Петар је од наратера постајао све удаљенији слушалац, неми сведок приче-„лудила" о достојанственом и трагичном Ћамилу-Џему, која се пред његовим очима и ушима закотрљала и постајала све силнија и живља, отимајући наратора од разума: „Прича о Џем-султану и његовим страдањима изгледала је неисцрпна" (Андрић 1982а: 94). Ћамилу више није био потребан наратер, јер наратер је постао он сâм: у центру свих приповедних прстенова реч добија Ћамил-Џем да у директном говору заврши ону верзију Древне приче која је до нас дошла. Притом субјект фокализације није чак ни Ћамил, већ Џем-султанова реинкарнација.

Прича о Џем-султану, која припада петом нивоу нарације, испричана је помало на сваком од претходних. Али на последњем нивоу, где очекујемо њен крај, прича је прекинута да би по епилог „сишла" ниво ниже: наратор Хаим са „већ склопљеном причом о Ћамиловом нестанку" и трагичном признању („– Ја сам то!") затвориће „свој" наративни ниво онако како га је и отворио: у свом приповедачком свезнању.

Затвара се прича о Авлији која наставља да „живи сама за себе, са стотину промена, и увек иста", и затварају се, један по један, сви отворени нивои нарације. Појављује се сцена с почетка, где се „дубок бас" и „морнар" узалуд свађају за положај наратора, јер заузеће га бољи, узбудљивији приповедач. То је „садашњост" фра Петрова причања на болесничкој постељи. И њему наратор уступа реч да сâм (ијекавским изговором), још једном, последњом уметнутом епизодом – о сновиђењу у коме је поново разговарао с Ћамилом – дâ епилог својој причи о тамновању у Проклетој авлији, о лепоти свитања над њом и њеним моћима „да вуче човјека на неко тамно дно" (Андрић 1982а: 116).

Наратор првог нивоа враћа нас на прозор фра Петрове ћелије, одакле се чују опори гласови пописивача и види фратров гроб, у коме је покопан читав један неиспричан фиктивни свет. „Нема више ни приче ни причања", вели приповедач. Напротив: из свих појединачних прича, из међусобног односа приповедних инстанци, фокализатора и наратера, из саме структуре *Проклете авлије*, израста једна далеко општија прича.[22] „Она је свуда, као и живот",

22 Принс истиче да управо ови односи откривају метанаративну тему дела – само приповедање – и подсећа да у *Хиљаду и једној ноћи* узајамни однос Шехерезаде и калифа (приповедача и наратера), од кога зависи и сама прича, истиче значај теме нарације као живота. (Принс 2008: 38).

како је говорио Барт (1971: 56): Древна прича о неуништивости приповедања, која нам долази из дубине времена, и у којој је „садржана права историја човечанства". Аутентична прича никада се не завршава.[23] Стога је у праву Рикер када тврди да се не може говорити о *кругу* као метафори за причу и причање, већ о *спирали*, која омогућава причу in continuo.[24] Метанаративни ниво израста тек када су сви нивои затворени, као што је и експлицитно тврдио сâм писац примајући Нобелову награду: „Начин и облици тога причања мењају се са временом и приликама, али потреба за причом и причањем остаје, а прича тече даље и причању краја нема" (Андрић 1982б: 69).

Цитирана дела и литература

Андрић, Иво (а). *Проклета авлија. Сабрана дела Иве Андића*, књ. четврта. Београд: Просвета – Загреб: Младост – Сарајево: Свјетлост – Љубљана: Државна заложба Словеније – Скопје: Мисла – Титоград: Побједа, 1982.

Андрић, Иво (б). „О причи и причању", *Историја и легенда: есеји, огледи и чланци. Сабрана дела Иве Андића*, књ. дванаеста. Београд: Просвета – Загреб: Младост – Сарајево: Свјетлост – Љубљана: Државна заложба Словеније – Скопје: Мисла – Титоград: Побједа, 1982, 68–72.

Барт, Ролан. „Увод у структуралну анализу прича", *Летопис Матице српске*. Нови Сад: Матица српска, књ. 407, св. 1 (јануар), 56–84, 1971.

Ђорђић, Стојан. „Пет наратора у *Проклетој авлији*". *„Нова зора": часопис за књижевност и културу*, бр. 34/2012, СКПД „Просвјета" – Одбори у Билећи и Гацку, 128–137.

23 Рикер указује на занимљиво дело Вилхелма Шапа, *Запетљан у повести* (1976), чија је главна идеја да „повест неког 'сналази' пре него што јеико исприча", и где је запетљаност тог субјекта „'предисторија' испричане повести, а њен почетак приповедач бира по сопственој вољи". Та предисторија даје повести 'позадину' сачињену од 'живих преплитања' свих проживљених повести, позадину из које израњају испричане повести заједно са својим субјектом. Ако 'повест представља човека' и ако је човек биће 'запетљано у повести' – како тврди егзистенцијална анализа – њихово причање и праћење (разумевање) јесу секундарни процес упознавања, односно *настављање неисказаних повести*. Идеју о „запетљаности у повести", где примат добијају још неиспричане повести наших живота, пре ће прихватити критика источњачког духа него западњачка, однегована на аристотеловској традицији, која повест сматра вештачком творевином. (Riker 1993: 99–100).

24 На примедбу да су чин приповедања и временско биће уоквирени зачараним кругом, односно „да се херменеутички круг наративности и темпоралности претвара у зачарани круг *mimesis*", Рикер одговара: „Извесно је да та анализа има кружни карактер. То, међутим, не значи да је по среди зачарани круг. Пре бих рекао да је то бескрајна спирала која омогућује да медитацијавише пута прође кроз исту тачку, али на различитим висинама" (Riker 1993: 96). Даље ослањање на Рикерову херменеутику приповедног времена води нас феноменологији Времена и Хајдегеровом незаобилазном делу *Биће и време*, изузетно сложеној и занимљивој расправи о интуитивном поимању структуре времена, али расправи која премашује тему и амбицију овога рада.

Ивановић, Радомир В. *Андрићева мудроносна проза: знаци живота и знаци уметности*. Нови Сад: Змај, 2006, 156.

Микић, Радивоје. *Прича и значење. Огледи о уметности приповедања*. Београд: „Филип Вишњић", 2005.

Принс, Џералд. „Проучавање наратера". *Успења*, год. 2, бр. 6. Уредник Саша Хаџи-Танчић. Лесковац (2008), 31–38.

Филиповић, Вук. *Дело Иве Андрића*. Приштина: Јединство, 1976, 183–219.

Џаџић, Петар. „О *Проклетој авлији*". У: Иво Андрић, *Проклета авлија: са уводном студијом Петра Џаџића*. Јубиларно издање поводом осамдесетогодишњице пишчева живота. Љубљана: Државна založba Словеније – Загреб: Младост – Београд: Просвета – Сарајево: Свјетлост, 1972, 15–122.

Штанцл, Франц. *Типичне форме романа.* Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1987.

Bal, Mike. *Naratologija: Teorija priče i pripovedanja.* Prevela Rastislava Mirković. Beograd: Narodna knjiga (Alfa), 2000.

Bogdanović, Dimitrije. „Povest", Rečnik književnih termina. Urednik Dragiša Živković. Drugo, dopunjeno izdanje. Beograd: Institut za kwiževnost i umetnost u Beogradu – Nolit, 1992, 631.

Kramarić, Zlatko i dr. (prir.). *Uvod u naratologiju* (zbornik tekstova). Izbor, redakcija prevoda, uvodni tekst i bibliografija Zlatko Kramarić. Osijek: Revija – Radničko sveučilište Božidar Maslarić, 1989.

Lotman, Jurij Mihailovič. *Struktura umetničkog teksta*. Prevod i predgovor Novica Petković. Beograd: Nolit, 1976.

Mirković, Rastislava. „Beleška prevodioca", u: Mike Bal, *Naratologija: Teorija priče i pripovedanja.* Prevela Rastislava Mirković. Beograd: Narodna knjiga (Alfa), 2000, 192–194.

Pavić, Milorad. *Hazarski rečnik: roman-leksikon u 100.000 reči.* Beograd: Dereta, 2001.

Pavličić, Pavao. *Književna genologija.* Zagreb: Liber, 1983.

Perović, Slavica (prir.). *Kako ukrotiti tekst.* Podgorica: Oktoih – Institut za strane jezike, 1999.

Prins, Džerald. *Naratološki rečnik*. Prevela Brana Miladinov. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

Riker, Pol. *Vreme i priča.* Prvi tom. Prevele s francuskog Slavica Miletić (prvi deo) i Ana Moralić (drugi deo). Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1993.

Solar, Milivoj. *Ideja i priča.* Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004.

Stefanović, Danijela. *I beše poput ptice u kavezu: studija o istoriji i kulturi Starog istoka*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

Uspenski, Boris A. *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*. Izbor i prevod izmenjenih i dopunjenih tekstova Novica Petković. Beograd: Nolit, 1979.

Ženet, Žerar. *Figure*. Odabrala i prevela Mirjana Miočinović. Beograd: „Vuk Karadžić" (Beograd: Kultura), 1986.

Mirjana M. BEČEJSKI

NARRATIVE INSTANCES, FOCALIZERS AND NARRATIVES IN *THE DAMNED YARD* OF IVO ANDRIĆ (Narrative Situations)[25]

Summary

The Damned Yard of Ivo Andrić is the history of very complex structure, which represents the challenge even to the most contemporary theories of narration. The complexity of its narrative analysis is enlarged by permanent change and overlapping of narrative instances identity, focalizers, and narratives which condition the narrative situations succession.

Five narrative levels and six the most important narrative instances can be singled out – external narrator (EN), and five narrators characters (NC): unnamed young man, Fr Peter, Haim, Zaim and Ćamil. There are approximately as many focalizers and narratives, but in many cases it is difficult or even impossible to determine the focalization subject; for example, with double or coupled focalization, which is very close to free indirect speech, and with argumentative parts of the text, which are neither narrative nor descriptive, but they contain reflections on the tragic position of man in the world, on the life and death, art and eternity and so on, in which the ideology of the text itself is the most frequently contained. The most important of such reflections are dedicated to story and storytelling, that is, to the most complex problems of the theory of storytelling – to different story-tellers (which may serve as the sketch for modern typology of narrative instances), problems of narrative (ideal listener and his near relative, ideal reader), poetics of the time and space (since the space is here part of the fable), etc.

Analysis of narrative instances, focalizers and narratives, and change of narrative situations, and interlocking of narrative levels in the Damned Yard is shown as masterfully calculated writer's tool to draw the attention at meta-narrative level – to art or the narrative construction itself, from which we are reading that the authentic story is never being ended. "It is everywhere as the life itself", as Roland Bart was narrating.

Key words: the Damned Yard, history, narrative situations, narrative levels, narrative instance, focalizer, narrative, meta-narration, Ancient story.

25 The essay dedicated to the applicable analysis, that is, narrative situations in *the Damned Yard* will be published in the next issue of *Baština*.

Рад је предат 4. новембра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-13 Сарић П. ; 821.163.41.09-31 Сарић П.

*Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ-МИХАЈЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

СТВАРАЊЕ КАО СУДБИНА
(Феномен стваралачког процеса у поеми „Ткаља“ и роману *Велики ахавски трн* Петра Сарића)**

Апстракт: Осврћући се кратко на поетику српске поезије шездесетих и седамдесетих година прошлог века стварање на простору Косова и Метохије, на суштинска тематскомотивска чворишта и специфичности ове поетике, аутор се у раду бави схватањем стваралачког процеса у два жанровски различита остварења једног косовскометохијског књижевника, Петра Сарића (у поеми „Ткаља“ и прологу романа *Велики ахавски трн*). Притом, аутор констатује да се поменута поема може тумачити као поетичка основица за развијање алегоријског романа *Велики ахавски трн*, као што се и овај роман може сматрати својеврсном тематском генеалогијом будућих романа овог књижевника.

Кључне речи: Петар Сарић, „Ткаља“, *Велики ахавски трн*, поезија, стварање, стваралачки процес, несвесно, божанско.

„Сваки однос човека према бескрајном
јесте религија, наиме човека у свем обиљу
његове људске природе“
Фридрих Шлегел

У књизи *Књижевно стваралаштво Косова на српскохрватском језику* из 1971. године, првом систематичном прегледу српске послератне књижевности ове покрајине, Радомир Ивановић је записао: „Строго судећи,

* Истраживач-сарадник, mjmihajlovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

по ригорозним књижевноестетским мерилима, књижевно стваралаштво Косова на српскохрватском језику нема велики број књижевних остварења која се уклапају у антологичарске изборе југословенске књижевности, коју богате низом нових дела и аутора."[1] Разлоге за то Ивановић проналази најпре у недостатку дуже књижевне традиције на овим просторима а нарочито у чињеници да су многи талентовани књижевни посленици рођени у овом региону, тежећи афирмацији у развијенијој духовној и културној клими, одлазили у веће центре и ту настављали плодну стваралачку делатност. Истовремено, јачим књижевним центрима ова „регионална", „покрајинска" косовскометохијска књижевност, логично, није била блиска и занимљива у оној мери у којој би побудила интересовање књижевнокритичарске јавности.

У годинама након Другог светског рата афирмисаће се читава плејада стваралаца која ће своје највише књижевне домете достићи тек шездесетих и седамдесетих година прошлог века, али је сама њихова појава на књижевној сцени Косова и Метохије означила наставак књижевне традиције прекинуте ратом и условљене променама у друштвенополитичком животу (Вук Филиповић, Раде Николић, Лазар Вучковић, Данило Николић, Владета Вуковић, Момчило Лазић и Раде Златановић). Поезија је и тада, као и деценијама касније, имала доминантно место у књижевној продукцији и историји књижевности, али је веома плодна била и прозна (романсијерска и приповедачка) форма (Вук Филиповић, Божидар Милидраговић, Пера Стефановић, Петар Сарић, Миленко Јевтовић) као и књижевна критика (Вук Филиповић, Владета Вуковић, Драган Стојадиновић). Прекретницу у књижевном животу Косова и Метохије свакако представља покретање часописа *Стремљења* (први број се појавио 29. априла 1960. године)[2], чији се значај највише огледа у окупљању и афирмисању бројних стваралаца, чијим се ангажманом и сарадњом у *Стремљењима* донекле трасирао даљи пут њиховог уметничког развоја.

Ако се сада, након четири деценије, са позиција новог миленијума, који је донео радикалне промене у друштвеном, историјском, културом и књижевном животу Косова и Метохије, осврнемо на закључак Р. Ивановића с почетка рада, лако ћемо закључити да је његов суд релевантан и данас и да

1 Др Радомир Ивановић, *Књижевно стваралаштво Косова на српскохрватском језику*, Заједница научних установа Косова, Студије, књига 25, Приштина, 1971, 169.

2 Као илустрацију литерарних тежњи и покушаја књижевних и културних радника да се успостави нова духовна клима у развоју косовскометохијске књижевности на српском језику, наводимо реченице из уводне напомене првог броја *Стремљења*: „...Из наших настојања да се ова стварност уметнички обликује и изрази – множили су се не само покушаји већ и зрелија остварења, нарасле младе литерарне снаге које су све императивније истицале потребу за једном оваквом публикацијом... Овај часопис је у првом реду трибина младих талената, једна од уметничких порука, вид сарадње литерарних стваралаца са друштвом." (*Стремљења*, 29. април, 1960; цитирано према: Др Радомир Ивановић, *Књижевно стваралаштво Косова на српскохрватском језику*, 165).

се упркос богатој књижевној продукцији и бројности имена све новијих и новијих стваралаца, мало остварења може назвати антологијским и ући у ред вреднијих уметничких домета. У та малобројна антологијска дела свакако треба сврстати искључиво песничка остварења (Лазара Вучковића, Радослава Златановића и Даринке Јеврић), чиме се још једном потврђује утицај и доминација стиха над прозним исказом у књижевности ове покрајине, и у том смислу се и после пола века готово ништа није променило.

Важно је истаћи и то да је поезија настала у деценијама након Другог светског рата, за разлику од прозе, „хватала“ корак са књижевним токовима, идејама и формама које су карактерисале песништво матице Србије. Тај утицај се највише огледа у неосимболистичким поетичким идејама (метафизичка слутња бескраја, свест о себи, тежња ка трансецеденталном, религија лепоте, жене, склада и савршенства, што је заправо наслеђе симболизма), које су поједини песници с простора јужне српске покрајине, с мањим или већим успехом покушали да угради у своје дело. Нарочито је евидентан утицај поезије Бранка Миљковића, у чијем су маниру, у духу филозофског промишљања света и поимања песме као самосталне творевине која егзистира независно од свог творца, затим у симболици *ватре* и нарочито *воде*, поједини песници покушавали да се укључе у савремене токове српске књижевности. Најблискију поетичку сродност са Миљковићевим песништвом остварио је песник Лазар Вучковић[3], у метафизичкој слутњи смрти (која је, као и код Миљковића, прерано наступила) и поетској игри асоцијација у симболистичком и надреалистичком маниру[4], али и други песници попут Љубе Поповића, Божидара Милидраговића.

Један од књижевника који је живео и данас живи на просторима Косова и Метохије (у Штрпцу), а почетак своје књижевне делатности везао за *Стремљења*, јесте и Петар Сарић (1937). Иако је у књижевни живот ушао поезијом[5], као и већина младих стваралаца, Сарић се сматра родоначелником

---

3 Наводимо само неке Вучковићеве стихове као потврду поменуте поетичке сродности:

„Усмерена водо пад је твоје кретање.
Пад је могућност да се живи,
Па увек умреш ниже од завичаја,

Опрости све увреде
Обесна као све што је лакомислено
Водо
Жедна мене.“

(„Вода“)

4 Подсећамо, Бранко Миљковић је више пута истакао како жели изградити модеран песнички образац кроз синтезу симболистичке и надреалистичке поетике.

5 Петар Сарић је прву песму („Нијесам је могао оставити“) објавио у *Стремљењима* 1964. године. Ова не нарочито инвентивна песма није значајније побудила знатижељу књижевне јавности.

модерног романа на Косову и Метохији, којих је, почев од 1972. године до данас, објавио седам.[6] Његови романи надовезују се на линију стваралаштва Михаила Лалића, Миодрага Булатовића, Григорија Божовића, Пере Стефановића и Вука Филиповића. У своју патријархално-етичку и хуманистичку свест, Сарић је уградио модеран сензибилитет и модерну психологију ликова. Језик својих романа Сарић је оплеменио завичајном лексиком Бањана, али и модерним идиомима српског језика, што и сам потврђује: „Рођењем смо отуд где смо се родили, а душом увијек и без остатка, с Косова". Његови романи јесу попришта људских драма појединаца, али и попришта великих историјских збивања нашег народа. Иако везане за конкретно време и конкретан простор, ове драме су универзалне и вечне. Он спаја реалистичко и мистично, традиционално и модерно, прошло и садашње, лично и колективно и тако улази у ред оних књижевника традиционалистичке провенијенције у којима пребива модернистички дух.

Иако је аутор четири збирке поезије: *Беле клетве* (1970), *Небески дом* (1972), *Врх поља* (1973) и *Конак реке* (1975), а 1990. је објављен избор из поезије са новим песмама под називом *Паклено поље*,[7] Сарић се првенствено сматра романописцем, али у прилог томе иде не само квантитет, већ и квалитет – чињеница да су романи у књижевноестетској валоризацији далеко изнад његових песничких остварења. Ипак, за наш рад важан је онај контекст у којем песништво Петра Сарића можемо сагледати као *тематскомотивску генеалогију* његове прозе, макар кроз један његов сегмент. У његовој поезији, нарочито репрезентативним песмама, препознајемо исте поетичке премисе, глобалне симболе и асоцијативна поља значења, на којима се темељи поетика његових романа: *промишљање стваралачког процеса, поетика детињства, поетика мита и легенди,* симболи *поље, кућа, мајка, светлост.* Реч је, дакле, о једној поетици – *сарићевској*, чије су поставке утемељене и у имплицитној и у експлицитној равни, најпре као одблесци поетских промишљања и осећаја живота, а потом као медитативне рефлексије које су са животном и стваралачком зрелошћу аутора добијале свој пуни смисао. Отуда не изненађује податак да су Сарићеве песме у првим збиркама биле на маргинама књижевнокритичких осврта, а да је тек збирка *Паклено поље* из 1990. омогућила нову, занимљивију и свакако утемељенију читалачку перцепцију и критичарску перспективу.

Мисаоност и медитативност, пролазност и трошност, стрепње и страхови пред изазовима света и живота прате Сарића од првих песничких остварења,

---

6 *Велики Ахавски трг* (1972), *Сутра стиже Господар*, I и II (1979), који се сматра „првим правим датумом косовског романа", *Дечак из Ласте* (1986), *Петруша и Милуша* (1990), *Страх од светлости* (2005), *Сара* (2008), за који је аутор добио престижну награду „Меша Селимовић" и *Митрова Америка* (2012).

7 Петар Сарић, *Паклено поље: изабране и нове песме*, избор и предговор Радивоје Микић, Јединство – Матица српска, Приштина – Нови Сад, 1990. Сви цитирани стихови у раду биће навођени према овом издању.

али се снага доживљаја и степен уметничког обликовања знатно разликују на почетку стварања и после двадесет година. Зато се можемо сложити са тврђењем Милована Богавца да се Сарић „у досадашњем поетском стваралаштву није много мењао, али је зато напредовао“[8]. Оно што читалац прво примети у сусрету са Сарићевом поезијом јесте сведеност израза, епиграматичност, тежња да се кратко, гномски и лирски истовремено, формулише поетска идеја. Такав поетски говор се најчешће доводи у везу са лирском народном песмом, али и са начином организовања стиха Момчила Настасијевића или Васка Попе. То није нимало чудно ако знамо да „и народна лирска песма и Настасијевићеве и Попине песме теже једном истом циљу: стварању што израженијег контраста између једноставности вербалног материјала и смисаоне сложености“[9]. При томе, распоред вербалне грађе може бити такав да се њиме граде нови смисаони односи, који укључују симболичност, метафоричност, чиме се шири асоцијативно поље речи.

Поема „Ткаља“ нуди могућност вишеструког тумачења, како због версификацијског умећа организовања стихова, тако и због сличности коју је могуће успоставити са лирском народном песмом (лиричност, сликовитост, мелодичност, сажетост, поређење), али и са чувеном песмом Лазе Костића „Међу јавом и мед сном“. Промишљање поезије као нарочитог стања духа, као нечег што настаје у магичном тренутку између сна и јаве, свесног и подсвесног, халуцинантног и логичног о коме Костић пева, али и о „срцу“ које је носилац тог стања духа, веома је блиско Сарићевој слици ткаље која за за разбојем ниже „три боје“:

„Једна жена за разбојем
Јарке боје
Око свога срца ниже“[10]

Поема је грађена на малом броју језичких знакова, при чему симболи (*сунце, клупко, двори, срце, ђердан, сабља*), степенасто низање (градација) све снажнијих и импресивнијих песничких слика („Прву боју / У камене дворе / Зазидала (...) Другу боју ткаља / Намотала / На велико клупко душе (...) Трећу боју ткаља / Нанизала / На велики ђердан / Око срца“), употреба апострофе (обраћање), јасно упућују на народну лирску песму, што говори о томе да је Сарић своје песништво градио на искуству народног песника, његовом урођеном дару да сажето и сликовито опева различита стања духа и душе.

8 Милован Богавац, „Поетско и мисаоно виђење света: Петар Сарић, *Конак реке*“, у: Милован Богавац, *Стара и нова читања и тумачења*, Књижевна заједница „Звездара“ – Предузеће „Апостроф“, Београд, 1996, 105.

9 Радивоје Микић, „Поље као храм и песма као молитва“, у: Петар Сарић, *Паклено поље*, 5.

10 Петар Сарић, *Паклено поље*, 106.

„Опомињање“ ткање да њен „посао“ води све више ка сунцу и све даље од сунца, близак је словенској антитези народне песме, јер садржи питање, негацију питања и одговор („Зар не видиш да донемо / Према сунцу / У најдубљу јаму неба / Зар не видиш да летимо / Према сунцу / На највише брдо неба“ итд).

Међутим, од поређења са народном лирском песмом далеко је значајнија семантичка асоцијативност садржана у метафори „ткање“[11]. Сарићев доживљај стваралачког процеса као посебног стања духа садржи нешто од платоновски схваћеног „божанског заноса“ који обузима ствараоца, тј. песника при настанку песме. Платон је сматрао да песник није самосталан већ да зависи од муза и „виших сила“, а „божански занос“ третиран у *Федру* има своје порекло у божанству и од њега се преноси на песника, потом на рапсода и слушаоца.[12] Код латинских песника надахнуће је третирано као тренутак мистичног „узлетања душе“ у непознате сфере апсолутне лепоте. Средњовековни ствараоци су надахнуће сматрали привилегијом која је дата ретким појединцима да доживе „религиозно озарење“, док су романтичари искључивали било какав удео разума у стваралачком процесу, а надахнуће уздизали до нивоа мита.

Ако је „песник најближи Богу“, како су тврдили неоплатонисти, заступници ентузијастичке поетике, онда је Сарић на тој линији градио своју поему „Ткаља“. *Ткање*, тј. стварање, за њега није избор већ судбина. То је потреба која гони изабране да стварају, стварањем се супротстављају коначности и смртности; или, како је тврдио Албер Ками: „Стварати, значи дати неки облик својој судбини“.[13]

Ако је у средишту људске свести осећање припадности космосу, онда је распон песниковог доживљаја те припадности најобухватнији, јер садржи све поноре и све узлете бића – од мрачних, туробних тренутака самоће,

---

11 Подсетимо се само сличности коју Ролан Барт користи упоређујући текст са ткањем: „*Текст* значи *Ткање;* али, док смо досад ово ткање увек узимали за неки производ, готов вео, иза којег се држи више или мање скривен смисао (истина), сада у овом ткању наглашавамо генеративну идеју да се текст сачињава, израђује непрестаним плетењем; изгубљен у том ткању – тој текстури – субјект се ослобађа у њему попут паука који се и сам раствара у градитељском излучивању своје мреже. Ако бисмо волели неологизме, могли бисмо теорију текста да дефинишемо као *хифологију* (*hyphos*, то је ткање и паукова мрежа) (Ролан Барт, *Задовољство у тексту; чему претходе Варијације о писму*, превео Јовица Аћин, Службени гласник, Београд, 2010, 142).

12 Слободан Костић, *Стварање и тумачење (I)*, НИП Нови свет, Приштина, 1996, 44.

13 Занимљива је Андрићева белешка у *Знаковима поред пута* о потреби за стварањем: „Кад мислим уназад, ја видим да сам одувек желео да пишем и осећао потребу за тим. Та жеља и та потреба постојале су у мени пре него што сам честито умео да пишем и знао о чему бих могао писати; оне су хватале свако моје расположење и сваку моју мисао, и покушавале да од њих начине четири стиха или парче прозе, некад са мање а некад са више успеха, понајчешће без успеха и без резултата уопште. Оне су ме довеле овде где сам.“ (Иво Андрић, *Знакови поред пута*, књига прва, Политика – Народна књига, Београд, 2005, 11).

понора, несанице,[14] до апсолутних висина, оних божанских тренутака среће коју доноси створена песма. Песник је апсолутно свестан своје несамосталности у стваралачком процесу, било да она потиче из осећања везаности за *божанство* на Небу (песнички дар долази од Бога), или *божанство* у себи (сваки стваралац је бог у ономе што ствара).

У Сарићевој поеми „Ткаља“, композиционо организованој у три целине, од којих свака представља по једну песничку слику, препознајемо три нивоа значења: први ниво метафорично указује на ткаљину блискост са *сунцем, светлошћу, божанством*; други ниво упућује на повезаност са *традицијом,* претходницима истог заната; трећи ниво опева *страх* и *казну* за оне ретке, изабране, који се усуде да се баве *божијим* занатом. При томе долази до изражаја сликовни потенцијал језика, јер је у свакој *од три боје* семантички генерисана идеја да је стваралац, песник, тј. *ткаља*, свој песнички дар напаја са три извора (разума, душе и срца):

„Прву боју
У камене дворе испод чела
Зазидала“[15]

(...)

„Другу боју ткаља
Намотала
На велико клупко душе“[16]

(...)

„Трећу боју ткаља
Нанизала
У велики ђердан
Око срца“[17]

14 О несаници као посебном психичком ентитету у коме настаје дело, у светлу дубинске психологије, веома занимљиво пише Иван Настовић у књигама: *Архетипски свет Десанке Максимовић* (2003), *Анима Лазе Костића* (2004) и *Записи о несаници Иве Андрића* (2005). Настовић сматра да се и путем несанице, као и путем снова, може доћи до неких кључних, архетипских сазнања, али само онда када је реч о креативним личностима. (Иван Настовић, *Записи о сновима Иве Андрића у светлу дубинске психологије,* Прометеј, Нови Сад, 2005, 9).

15 Петар Сарић, *Паклено поље,* 106.

16 Исто, 110.

17 Исто, 113.

Песничко надахнуће или стваралачки импулс, дакле, долази са три стране, што се не уклапа у платоновски схваћено божанско порекло поезије, у чијем стварању разум нема никаквог удела. Међутим, доводећи у везу ткаљин рад са *сунцем*, песник директно указује на божанско озарење које је песнику као изабранику дато. У речницима традиционалних симбола светлост се углавном и тумачи као манифестација божанствености, стварање васељене, логос; праисконски интелект, живот, истина. Божанска искра светлости указује се песнику (ткаљи) као *дар*, али и као *казна* („Велика водо светлости / Куда ћеш / Шта ћеш / Са таласом у нашим очима"). Ако је стварање чин иманентан само Творцу (представљен симболом *Сунца*), то имплицира да је песничко стварање отимање, „крађа" нечега што не припада песнику, јер је и он, на крају, ипак само човек („Како да изаткам сунце / а стокрако небо да не чује / Како да навезем небо / А стооко сунце / да не види"). Отуда и Сарићев стих: „узбуна у звону неба" можемо разумети као опомену да је ткаља својим ткањем *три боје* (хришћанска симболика Светог Тројства) пореметила природну равнотежу космоса, те је песник опомиње:

„Освести се
Ткаљо
Пробуди се
Сунце земљи боје даје
И узима"[18]

Ако „Сунце земљи боје даје / И узима", онда је јасно да је све, и стварање и рушење, и рађање и умирање, у Божијим рукама, а не у рукама песника. Из овога следи да је поезија *демонско* дело, јер песник жели да преузме улогу Створитеља, због чега ће, попут Прометеја, бити кажњен. Овде се намеће не само аналогија, већ рекли бисмо Андрићев утицај чувене идеје да је уметник „фалсификатор" јер је „творац нових, сличних али не и једнаких појава и варљивих светова по којима људско око може да шета са уживањем и поносом, али кроз које се, при ближем додиру, пропада одмах у амбис ништавила".[19] За Сарића уметник је „рана неба", јер ствара дело које је привид стварности, али иако имагинарни склоп ефемерности,

18 Исто, 107.

19 Иво Андрић, „Разговор са Гојом", *Историја и легенда, Сабрана дела Иве Андрића*, књига дванаеста, Београд, 1981, 16. („По проклетој муци и неупоредивој дражи овога посла, ми осећамо јасно да од неког нешто отимамо, узимајући од једног тамног света за други неки који нам је непознат, преносећи из нечега у нешто што не знамо шта је. Зато је уметник „изван закона", одметник у вишем смислу речи, осуђен да надчовечанским и безизгледним напорима допуњује неки виши, невидљиви ред, реметећи овај нижи, видљиви, у ком би требало да живи целином свог бића", *Исто*, 15).

та илузија јаче и снажније делује на читаоца од саме стварности. И у томе се крије тамна страна стваралачког процеса. Али, како свет почива на бинарним опозицијама, равнотежи коју чине супротности, тако и „Сунце“ има своју „рану“ као баланс:

„Ништа није на окупу
Као небо око сунца
Ништа
Као небо
Своју рану не негује“[20]

Али, стварање није *вештина писања* већ *вештина живљења*, због чега је песник, уметник, *a priori* спреман на саможртвовање, јер ће иза њега остати *нешто* веће и од њега самог. Овај својеврсни „пркос“ божанству постаје стваралачки *credo*, јер, познато је, без великог супротстављања нема ни великог напретка. Симболичним ритуалом жртвовања *ока*, *руке* и *главе*, дакле оним што суделује у стваралачком процесу, песник се самоименује за новог творца у фаустовском смислу:

„Небо лепше око
Неће наћи“[21]

(...)

„Небо
лепшу десну руку
неће наћи“[22]

(...)

„Небо
Лепшу главу
Неће наћи“[23]

Колико је стваралачки чин био опсесивна тема Петра Сарића не говори само поема „Ткаља“, нити само поезија, већ је ту своју опсесивност аутор изразио и у прозној форми, роману, по којем је иначе и најпознатији.

20 Петар Сарић, „Ткаља“, 108.
21 Исто, 109.
22 Исто, 112.
23 Исто, 115.

Узимајући у обзир чињеницу да је свој први роман *Велики ахавски трī* Сарић објавио 1972. године, а поменута поема је први пут објављена управо у то време, можемо закључити да је феномен стваралачког процеса био можда тада, у време највишег пишчевог уметничког полета, тема која га је окупирала те јој је посветио и толико пажње. Међутим, из разговора са Петром Сарићем сазнали смо да је поему „Ткаља" написао знатно пре романа *Велики ахавски трī*, због чега можемо успоставити одређену тематскомотивску генеалогију између ова два поменута, жанровски различита, Сарићева књижевна остварења.

Овај роман је тематска и сижејна есенција свих Сарићевих романа јер су у њему садржане теме којима ће се аутор бавити у каснијим романима: болест (инцест или родоскрвнуће), митски простор (касније прерастао у Бањане), прототипови ликова растрзани између сила Ероса и Танатоса, двострука логика приповедања и мотивике (касније показана у *Дечаку из Ластве* и *Петруши и Милуши*), мотив посрнуле жене, сугестивна апокалиптична атмосфера. *Велики Ахавски трī* се тако може посматрати као својеврсна тематска генеалогија будућих Сарићевих романа. Нарочито се уводни део романа може тумачити као аутопоетичи коментар о стваралаштву, о тешкоћама стварања – метафора стваралачког импулса.

Иако невелик обимом, роман *Велики ахавски трī* по својој примарној тематској оријентацији није промишљање стваралачког чина, већ знатно више од тога – алегоријска актуелизација и испитивање могућности егзистенције човека у свету у коме владају строге догме и чврста правила понашања. Са семантичког становишта, за наш рад је веома занимљив пролог којим роман започиње, насловљен „Из писма Василију и Госпави"[24]. У прозном исказу Сарић метафорично именује стварање као „ахавско путовање" али се суштина поимања стваралачког чина као *опредељења самоī по себи*, дакле несвесног, који појединац, изабраник носи већ рођењем, не разликује у бити од поетичког концепта у поменутој поеми. К. Г. Јунг је сматрао да је нагон уметничког стварања који извире из несвесног, истовремено и ћудљив и самовољан: „...дело у души уметника је једна природна снага која се пробија или тиранском силом или оним суптилним лукавством природне сврсисходности, без обзира на лично добро човека који је носилац стваралачког. То стваралачко живи и расте у човеку као дрво у земљи, из које узима своју храну."[25] Обузетост стваралачким импулсом је толико јака да би песниково уверење о „безусловној слободи сопственог

24 Из пишчевих биографских записа сазнајемо да су то заиста имена његових родитеља

25 К. Г. Јунг, „О односима аналитичке психологије према песничком уметничком делу", *Психолошке расīправе, Одабрана дела К. Г. Јунīа,* књига 4, превео Томислав Бекић, Матица српска, Нови Сад, 1977, 19.

стварања била само илузија његове свести: он верује да плива, док га у ствари носи нека невидљива струја“[26].

У том јунговском контексту можемо разумети и Сарићеве реченицу: „Мислим да ће ми најбоље помоћи ако почнем из почетка да Вам причам како је *ова књига са мном почела*“[27] (подвукла М.Ј.М.). Овај својеврстан аутопоетички запис којим се отвара роман има велики значај за разумевање Сарићеве психологије стварања, јер отвара могућност тумачења дијалектичког односа поетике и аутопоетике. Истичући да је *књига са њим почела*, а не писац са њом, што би било очекивано, Сарић се имплицитно декларише као заступник ентузијастичке поетике, при чему стварање није *чин избора*, већ *ствар судбине*, фатумско одређење појединца којем је дато да ствара, кроз стварање живи, јер је то једини могући начин његове егзистенције:

> „Одавно ме прате необични људи. (Они су, у ствари, обични баш као и наш комшија Радован, али је необично оно што чувају у себи, далеко од себе и света. Сви који пристану на исповест, постају необични.) С њима сам сваког дана све чешће. Почели су, најзад, да излазе са мном у шетњу, да ме заустављају, показују ми пут што су га сазидали за моје кораке, често ручају заједно са мном, легну у исту постељу.“[28]

У овим метафоричним реченицама Сарић нас експлицитно уводи у магични свет уметничког стварања, у његове велике тајне и мрачне дубине несвесног. *Обични* људи који га прате на том „ахавском путовању“ метафорична су пројекција пишчевих „обичних“, свакодневних мисли које чине део сваког његовог животног тренутка. Међутим, необично у њима јесте „оно“ што чувају од других и од света, а то је моћ да буду казане, да постану – речи. Речи су за Сарића, као и за неосимболисте, од којих је можда и преузео ову идеју, средство трагања и истраживања по непознатим пределима бића. Те пределе, као и код Бранка Миљковића, реч открива у извесном смислу, чак и независно од песника. Зато је Сарићев увод у *Великом ахавском трагу* веома близак неосимболистичком концепту песме (у овом случају, уметничког дела) као самосталне творевине, односно моћи речи да у ствараоцу, уметнику, открива и њему самом непознате светове. Стварање је у том смислу, пут ка себи, сопству, откривање себе самог, баш као што је и Миљковић писао: „Песник речима не казује оно што је хтео да каже, већ изналази у себи оно што до тада није знао. Тако песник речима открива и изналази себе све више.“[29] И у овим реченицама и у Сарићевом

---

26 Исто, 18.

27 Петар Сарић, *Велики ахавски трг*, Просвета, Београд, 1972, 9.

28 Исто.

29 Бранко Миљковић, „Песничка реч Ивана Цековића“, *Сабрана дела Бранка Миљковића*, књига IV, Просвета, Ниш, 1972, 34.

схватању препознајемо један концепт песника као медијатора кроз који се пролама Реч. Питање порекла речи, међутим, није сасвим исто у *Великом ахавском трīу* и у поеми „Ткаља“. Наиме, док је у поеми песник представљен као крадљивац божанског посла, прометејски дух који за то плаћа страшну казну, у аутопоетичком уводу романа писац нам мање говори о пореклу уметничког дара, а више о цени којом уметник плаћа своју даровотост:

> „...свака реч, пре но што је ушла у ову књигу, морала је да одболује себе. Ја сам им, не штедећи себе, отварао своје одаје, давао им на располагање сваки лежај са чистим белим чаршавима, целог себе поклањао им у стално власништво, и оне су се, у мом присуству, клеле у своју истину, гинуле за истину.“[30]

Уметник је, дакле, она призма кроз кога се, као светлост, прелама искра песничког надахнућа и надживљава га. То индикативно указује на закључак да је смртност иманентна уметнику али не и његовом делу, да је оно ванвременска категорија управо због свога божанскога порекла које му обезбеђује непролазност. Отуда и стваралачка срећа коју Сарић помиње на крају свог увода („многе ноћи нећу проспавати од среће“[31]), долази упркос противречностима којима је уметник својим урођеном даровитошћу обележен, али, како је тврдио Фридрих Шлегел, „постоје неспоразуми који потврђују највише сагласје“[32]. То највише сагласје јесте уметност.

Ако бисмо сагледали место и значај феномена стваралачког процеса у стваралаштву Петра Сарића, лако бисмо могли закључити како он свакако није доминантан у широком поетичком дијапазону његових тема и мотива, али је његово актуелизовање значајно у том смислу што проширује саму семантичку перспективу Сарићевог дела. С друге стране, упитаност о вечном проблему стварања, пореклу песништва и природи песника, декларише Сарића као ствараоца кога занимају опште теме литературе, путем којих је успостављао и успоставља везе са књижевношћу ван граница у којима ствара, јер права уметност и не познаје границе.

Литература

Андрић 2005: И. Андрић, *Знакови поред пута*, књига прва, Политика – Народна књига, Београд.

Барт 2010: Р. Барт, *Задовољство у тексту; чему претходе Варијације о писму*, превео Јовица Аћин, Службени гласник, Београд.

30 Петар Сарић, *Велики ахавски трī*, 10.

31 Исто, 11.

32 Фридрих Шлегел, *Иронија љубави* (избор из дела), изабрао и превео Драган Стојановић, Zepter Book World, Београд, 1999,

Берђајев 2001: Н. Берђајев, *Смисао стваралаштва: покушај оправдања човека*, превео Небојша Ковачевић, Бримо, Београд.

Богавац 1996: М. Богавац, „Поетско и мисаоно виђење света: Петар Сарић, *Конак реке*", у: Милован Богавац, *Стара и нова читања и тумачења*, Књижевна заједница „Звездара" – Предузеће „Апостроф", Београд, стр. 105-108.

Глушчевић 1970: З. Глушчевић, *Мит, књижевност и отуђење*, „Вук Караџић", Београд.

Ивановић 1971: Р. Ивановић, *Књижевно стваралаштво Косова на српскохрватском језику*. Заједница научних установа Косова, Студије, књига 25, Приштина.

Јунг 1977: К. Г. Јунг, *Психолошке расправе, Одабрана дела К. Г. Јунга*, књига 4, превео Томислав Бекић, Матица српска, Нови Сад.

Костић 1996: С. Костић, *Стварање и тумачење (I)*, НИП Нови свет, Приштина.

Мукаржовски 1998: Ј. Мукаржовски, *Огледи из естетике и поетике*, Завод за уџбенике и наставна средства – Београд.

Настовић 2005: И. Настовић, *Записи о несаници Иве Андрића у светлу дубинске психологије*, Прометеј, Нови Сад.

Палавестра 1972: П. Палавестра, *Послератна српска књижевност 1945-1970*, Просвета, Београд.

Панић 1997: В. Панић, *Психологија и уметност*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Пикон 1965: Г. Пикон, *Писац и његова сенка*, превела Дана Милошевић, Култура, Београд.

Сарић 1972: П. Сарић, *Велики ахавски трг*, Просвета, Београд.

Сарић 1990: П. Сарић, *Паклено поље: изабране и нове песме*, избор и предговор Радивоје Микић, Јединство – Матица српска, Приштина – Нови Сад.

Шлегел 1999: Ф. Шлегел, *Иронија љубави* (избор из дела), изабрао и превео Драган Стојановић, Zepter Book World, Београд.

Marija S. JEFTIMIJEVIĆ-MIHAJLOVIĆ

CREATION AS A DESTINY
(Phenomenon of Creative Process in the Poem „the Weaver" in the novel *the Great Ahavski Square* of Petar Sarić)

Summary

The motive of creative process is one of the general themes of literature by which writers from the area of Kosovo and Metohia were thematically closer to the parent literature of the central Serbia. The development of this motive is being accompanied in the paper by the two genres different achievements of one Kosovo-Metohian writer, Petar Sarić – in the poem „the Weaver" in the prologue of the novel *the Great Ahavski Square*.

If „the writer is the closest to the God "as Neo-Platonists, representatives of enthusiastic poetics claimed, so Sarić pursuant to this line was building his poems „the Weaver". Weaving, that is creation, is not to be the choice for him but destiny. This is the necessity which is hunting the chosen ones to create, and by creating they are opposing to the finitude and mortality. Creation for Sarić is not *the skill of writing* but *the one of living*, due to which the writer, artist, is *a priori* ready to self-sacrifice, since behind him it will be *something* greater than himself. This kind of „defiance" deity is becoming the creative *credo* due to the fact that there is no great progress without great opposition.

In the prologue of the roman the Great Ahavski Square, Sarić, from his part, appoints metaphorically the creation as „ahavic journey", but the essence of creative act understanding as determination itself, thus unconsent, which the individual, the elected one is carrying it from the birth, does not differ in its essence from poetic concept in the mentioned poem. It fits completely to the affirmation of K. G. Jung that the instinct of artistic creation, which emerges from the unconsent, is whimsical and arbitrary at the same time. The difference in this motive problemizing in the two mentioned Sarić's writings is recognized in a way that in the poem the poet is presented as the thief of divine work, promethean spirit paying a terrible penalty for it, while in the introduction of the novel, the writer is speaking less on the origin of artistic gift, and more on the price artist is paying for his talent.

Key words: Petar Sarić, „the Weaver", *the Great Ahavski Square,* poetry, creation, creative process, unconsent, divine.

Рад је предат 14. априла 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-95 Богавац М. Ј.

*Ана М. МУМОВИЋ**
Институт за српску културу — Приштина/Лепосавић

ИСТОРИЧАР КЊИЖЕВНОСТИ СТАРОГ КОВА**
(Милован Ј. Богавац у књижевној критици)

Апстракт. Рад осветљава књижевнонаучни рад историчара књижевности, просвете и културе Милована Ј. Богавца кроз призму књижевне критике. Преглед критичких текстова показује историчара књижевности старог кова. Обимно књижевноисторијско дело критика је осветлила углавном у новинским текстовима и, нешто мање, у часописима из области књижевности, културе и уметности. Рад доноси приказ и пресек најзначајнијих судова из досадашње, махом текуће критике.

Кључне речи: Милован Ј. Богавац, историја књижевности, књижевна критика, новинска критика, култура, Косово и Метохија

Приступ. – Током шест деценија бављења књижевнонаучним радом Милован Ј. Богавац[1] створио је обимно истраживачко, историографско, књижевно и научно дело. Њега чини пет монографија, четири студије, две

* Истраживач сарадник, djordj_ana@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Милован Ј. Богавац рођен је 1929. године у Великој Реци код Вучитрна. Основну школу је завршио у родном месту, гимназију похађао у Косовској Митровици и Пећи, а Учитељску школу у Приштини. Дипломирао је на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Радио је као професор књижевности и српског језика у Гимназији и Техничкој школи у Косовској Митровици. Од 1964. до 1969. године био је просветни саветник Покрајинског завода за унапређење васпитања и образовања у Приштини. У Београду, где је радио као директор средњих и основних школа, живи од 1972. године. Високо звање педагошког саветника стекао је 1984. године. Одликован је орденом рада са сребрним венцем и Великом јубиларном медаљом Удружења књижевника Србије.

књиге књижевне критике, једна хроника, једна антологија и једна историја књижевности, као и шест приређених књига. Један је од ретких посланика наше књижевне историографије који се готово у целини посветио изучавању српске књижевности и српске културне баштине на Косову и Метохији. У том послу остварио је значајан резултат, па се може тврдити да „представља једно од најпоузданијих, ако не и најпоузданије име наше *текуће књижевне критике* и књижевне историје када је реч о ауторима који се баве међуратним и савременим писцима – стваралоцима на Косову и Метохији."[2]

Научни опус. – Богавац је аутор следећих монографија и студија: *Трагања и осветљења* (1991), *Велика река на ушћу Лаба у Ситницу* (1992), *Милан Прибићевић, живот и књижевно дело* (1993), *Долазак из заборава непознато књижевно наслеђе Косова и Метохије* (о књижевницима Милану Шарановићу, Филипу Ђукановићу и Павлимиру Глиговићу) (1994), *Велимир Парлић, песник, приповедач, критичар* (1995), *Стара и нова читања и тумачења* (1996), *Димитрије Фртунић, прозни писац, критичар, преводилац* (2000), *Виша српска гимназија у Косовској Митровици 1941 – 1944* (2012), *Удружење српских књижевника 1905 – 1945* (2007).

Коаутор је монографије из историје културе *Српске школе у Вучитрну 1912 – 1998* (са Милошем Ђорђевићем и Јасном ПарлићБожовић) (1998) и студије *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836 – 1941* (са Зораном Вукадиновићем) (2001). Овај посвећени српски историчар књижевности и културе, који је у архивама провео више од пола века, аутор је и књижевне критике *Трагања и осветљења* (1991) и хронике *Храм свете Тројице у Великој Реци код Вучитрна* (1997). Састављач је антологије песника Косова и Метохије 1871 – 1941 под насловом *Косовом божур цвета* (2000).

Свакако, капитално дело Богавчево јесте *Историја српске књижевности на Косову и Метохији* 1850 – 1941 (2004).

Осим бројних монографија, студија, антологије и историје српске књижевности на Косову и Метохији, сачинио је избор књижевних радова,

---

Књижевни рад је започео 1953. године објављивањем књижевне критике и есеја у листовима: *Јединство, Политика, Просветни преглед, Дневник, Књижевна реч, Задужбина, Књижевне новине* и часописима: *Живот, Наше стварање, Венац, Име, Детињство, Настава и васпитање, Књижевност и језик, Обележја, Савременик, Баштина* и *Култура 011.*

Одредницом је заступљен у енциклопедији српског народа (Београд, 2008.) и Српској енциклопедији (1 том, књига 2, Београд, 2011). Члан је удружења књижевника Србије, стални члан сарадник Матице српске и сарадникаутор прилога у *Српској енциклопедији* и *Српском биографском речнику*.

2 Милорад Р. Блечић, "Из рецензије" у: Милован Ј. Богавац, *Долазак из заборава, непознато књижевно наслеђе Косова и Метохије* (о књижевницима Милану Шарановићу, Филипу Ђукановићу и Павлимиру Глиговићу), Апостроф, Књижевна заједница Звездара, Београд, 1994.

приредио за штампу и написао предговоре за књиге: Велимир Парлић *Лет душе, одабрана поезија, проза, критика,* (1996), Милан Шарановић *Божији свет и друге приповетке* (1997), Милан Прибићевић *Бадње вече Остоје Бјелице и друге приповетке* (1997), Милан П. Шарановић *Тамо где оком не могу* (1998), Димитрије Фртунић *Два живота у писмима* (2006), Стојан Бајић *Ђурђевдан на Косову* (2007).

Под лупом текуће критике. – Обимно књижевноисторијско дело из области књижевности, просвете и културе М. Богавца, критика је осветлила углавном у новинским текстовима и, нешто мање, у часописима из области књижевности, културе и уметности. Чињеница да су, за сада, у потпуности изостале значајне студије о његовом опусу више сведоче о стању критике и критичке свести него о карактеру и дометима Богавчевог дела. Зато у овом раду следи приказ и пресек најзначајнијих судова из досадашње, махом текуће критике о свакој монографији посебно, хронолошки, онако како су настајале и вредноване, с циљем да се потврди наш полазишни суд да се ради о богатом опусу којим се осветљава „утуљена баштина" српске књижевности и културе на Косову и Метохији. Српска покрајна се, сведоци смо, данас практично већ налази у другом правном и државном оквиру.

Књига есеја и критика *Трагања и осветљења*, чији су радови настајали током тридесет година и објављивани у различитим листовима и часописима, доноси хронологију, историју и домете књижевне критике послератне књижевности Косова и Метохије. Подељена је у три дела: *Космески књижевни хоризонт*, *Трагања и осветљавања* и *Два записа*. Она у потпуности потврђује становиште рецензента проф. Владимира Цветановића, од којег смо и кренули у процесу књижевноисторијског превредновања, да је: „животно опредељење Милована Ј. Богавца и као човека и као књижевног историчара и критичара било и остало исконска веза са Косовом и Метохијом, са оним поднебљем Србије, које је баш у овом временском раздобљу доживело невиђени геноцид над српским живљем и стално прогањање и егзодус овог народа и упорно трагање за свим што на плану књижевности представља и оставља неизбрисив траг идентитета српског народа".[3]

У неким моментима Богавац више нагиње описима него правој анализи и вредновању. Нарочито у теоријским радовима он „педантно и са осећајем мере" указује на одреднице поетске речи, док о књижевној критици „говори са пуном одговорношћу и детаљним познавањем прилика". Цветановић, који је и сам донекле био сродан истраживачки и стваралачки дух, прецизно и вредносно тачно закључује да Богавац увек има одређени став и да он није човек који ради да би: „отаљао посао или као професор књижевности

3 Владимир Цветановић, *Реч рецензента*, у: Милован Ј. Богавац, *Трагања и осветљења*, Књижевна заједница Звездара, Београд, 1991, 144.

показао да то уме и може, него то осећа као своју обавезу и дуг према завичају, али и шире према култури и традицији свога народа.“[4]

У тексту штампаном у *Просветном прегледу* поводом исте књиге, Милутин Ујо Данојлић тврди да је Богавац учинио *„пионирски посао* (А. М.) у књижевности Срба на Косову и Метохији. Будући књижевни историчари који буду писали о књижевности Срба на овом подручју од 1945 до 1980. године, неће моћи да занемаре овде изнете чињенице и оцене у развоју ове књижевности у поменутом периоду“.[5] У сродном вредносном духу пише и Драгољуб Збиљић, који каже да је Богавац: „у великој мери објективни читач онога што се појави из пера косметских српских поета, незаобилазан је већ дуго и остаће незаобилазан у вредновању и схватању онога што се појавило и што ће се, надамо се, још појавити ...“[6]

Високо вреднујући судове које је историчар књижевности дао, Збиљић закључује да „нема косметског песника и књижевног критичара у чију је реч и суд веровао, а да је тај у даљем успону омануо.“ Дакле, пред нама је вредносни суд који показује како се овај последњи „класични историчар“ једне регионалне књижевности, какав је Богавац и каква је српска књижевност на Косову и Метохији, није варао у својим оценама.

Монографија *Велика Река на ушћу Лаба у Ситницу* јесте двадесета књига Библиотеке „Хроника села“ Српске академије наука и уметности, чији је издавач Одбор за проучавање села САНУ уз помоћ више суиздавача и добротвора. Богавац, рођени Великоречанин, у овој хроници је сакупио много грађе и података. Користећи у свом „пионирском послу“ сву доступну литературу, служећи се „лепим чистим језиком“, [7] јасно и прегледно је изложио историју и културу свога завичаја, не запостављајући ни један облик живота на селу. Књига је писана са пуно љубави и обилује подацима, бројкама, фотографијама, именима, догађајима и сведоцима. Оцењујући уложени труд и сакупљачки рад, Збиљић закључује да ова хроника припада истраживањима која „својом целином ваљано сведоче пред судом морала, времена и истине. Она је мноштво података, добар тумач догађања и истинска лична драма“.[8]

Милутин Лујо Данојлић, као критичар и хроничар који систематски прати и вреднује Богавчев рад, пише да је: „мало истраживачких дела која су писана са толико љубави и књижевног умећа као што је ова Богавчева монографија родног села. Можда је сличним стилом писао још само

4 *Исто*, 145.

5 Милутин Лујо Данојлић, “Књижевност Срба на Косову и Метохији”, у: *Просветни преглед*, 15. 9. 1992, 16.

6 Драгољуб Збиљић, “Дело испливало”, *Дневник*, 22. 9. 1992, 12.

7 Верослава Дерикравић Марковић, “Хроника као роман”, *Јединство*, 67. 2. 1993, 11.

8 Драгољуб Збиљић, “Слика етничког чишћења”, *Дневник*, 24. 3. 1993, 12.

родоначелник истраживања села и сеоског живота крајем прошлог века чувени научник Јован Цвијић."[9]

Монографија сведочи историју Велике Реке, од њеног насељавања Черкезима 1864. године и насељавања Србима 1914. и 1918. године, па све до краја деведесетих, када у овом селу живи само пет српских старачких породица. Прича о Великој Реци могла би бити прича о многим косовским селима, која су нестајала, а на крају прошлог века и збрисана с лица земље. Аутор зна зашто је тако било и „отворено говори о свему, не либећи се да позове пред суд историје многе кривце, виновнике косовских несрећа именом и презименом. Он објашњава неке апсурдне косовске догађаје, до скора табутеме можда по први пут на прави начин. Зато је ово поштена књига"[10], којом је писац подигао споменик коме ни време ни мржња не могу ништа.

Студија *Милан Прибићевић, живот и књижевно дело*, искључиво се бави живописним ликом, бурним животом и књижевним делом Милана Прибићевића. Васкрсавајући га као писца реалисту, заокупираног мотивима из сеоског живота, Богавац показује да приповедач није био само политичар, национални и културни радник и публициста, већ и писац од кога се доста очекивало. „Исцрпно нас упознајући са његовим приповеткама, вечном и тегобном, кључном тежачком темом везаном за банијски амбијент, анализира реалистички поступак и вреднује наративни језик као и укупне приповедачеве домашаје."[11] На исти начин историчар књижевности упознаје читаоце и са Прибићевићевом драмом и књижевнокритичким радовима, а посебну пажњу посвећује приповеци *Земља од државе*, чија су тема српски колонисти на Косову. Рецензент закључује да Богавац „веома објективно" сагледава укупну вредност Прибићевићевог дела.

Анализирајући студију о Прибићевићу, Данојлић примећује да је историчар Богавац, уносећи у своје истраживање „труд и љубав", успео „да из таме заборава извуче лик једног и по много чему изузетног човека, бившег аустријског официра, храброг српског ратника из Балканских и Првог светског рата, пензионисаног пуковника, који се опредељује за тежак живот на селу, и, изнад свега, народног трибуна који је у српском сељаку видео највећу народну снагу."[12]

За нас као аналитичара критике настале поводом Богавчевог дела и поводом студије о Прибићевићу индикативан је и суд Душка Антонића, који га овако вреднује: „на први поглед кад се суочите са насловом и релативно

9 Милутин Лујо Данојлић, "На ушћу несреће", *Просветни преглед*, 2. 2. 1993, 15.

10 Верослава Дерикравић Марковић, *исто*.

11 Срба Игњатовић, *Из рецензије*, у: Милован Ј. Богавац, *Милан Прибићевић, живот и књижевно дело*, Књижевна заједница Звездара, НИЈП Панорама, Београд, Приштина, 1993, 120.

12 Милутин Лујо Данојлић, "Трибун са Баније", *Борба*, 14. 4.1994, 16.

мање познатим именом помислићете можда `коме је то требало`. Када завирите унутра, видећете да је имало смисла, а када прочитате цело дело и видите колико је труда требало уложити у једно овакво, само на први поглед неатрактивно дело, тек онда схватите потпун смисао рада и дела Милована Ј. Богавца."[13]

Иако се на Косово са супругом Ружом доселио 1923, која је на ове просторе донела и први клавир, о Прибићевићу од 1941. није написана ни једна реч. Из заборава га је „истргао познати косовски публициста."[14]Захваљујући вредном раду М. Богавца као историчара књижевности и културе, из заборава су отргнуте још три овдашње књижевне биографије, и то: Милована П. Шарановића, Филипа Ј. Ђукановића и Павлимира Т. Глиговића, писаца који су стварали на Косову и Метохији између два светска рата. Та оцена критичара из области текуће критике о отимању стваралаца, писаца и делатника културе од заборава представља висинску оцену дела М. Богавца.

Студија о овим заборављеним писцима носи наслов *Долазак из заборава, непознато књижевно наслеђе Косова и Метохије*. Реторика наслова на најсажетији начин изражава истраживачки и књижевни подухват нашег историчара књижевности. Писана је „веома занимљиво, једноставним и лепим књижевним стилом", а да притом није изгубила ништа од своје документарности. Ови заборављени косовски писци, до недавно прећуткивани из идеолошких разлога, стварали су занимљива и значајна дела далеко од културних центара, али не и од „модернистичких струјања у литератури.".

Долазак из заборава, истиче један од рецензената, антологичар, књижевни критичар, есејиста и приповедач Милорад Р. Блечић „истински је догађај у савременој српској историји". Дело не само што открива три неправедно заборављена писца, од којих је М. Шарановић „аутор лалићевске сензибилности и језичке лепоте, него уистину може послужити као образац како треба писати књиге оваквог жанра."[15] Високи вредносни суд је има и други рецензент, Срба Игњатовић, песник и књижевни критичар, који пише: „Богавчева истраживања (...) показују да је реч о ауторима културолошки релевантним, а када је о појединачним остварењима реч, и књижевно занимљивим, вредним. У сваком случају њиховим хотимичним или нехотичним изостављањем и потискивањем у заборав културна и књижевна мапа Косова и Србије није учињена бољом и богатијом већ оскуднијом. Српска култура ће кадтад, морати да се излечи од свог комплекса како у њој има свега напретек, па се стога и дела, и личности (а сразмерно томе и чињенице и грађа културноисторијски значајна за целовиту слику), наводно могу отписивати

13 Душко Антонић, "Теорија, историја, традиција...", у: *Звездара*, бр. 78, Београд, 1994.

14 Јово Бојић, "Српски Толстој из Велике Реке", у: *Политика експрес*, 22. 11. 1994, 11

15 Милорад Р. Блечић, *исто*.

по `вишој сили`, личној ћуди или идеолошком острашћењу њених тумача, а да та слика не буде нарушена, да јој ништа не мањка."[16]

У приказу "Долазак из заборава" С. Прокић, након приказивања трагичних биографија четворице косовских писаца, Шарановића, Ђукановића, Глиговића и Парлића, закључује да „Богавчев драгоцен допринос употпуњавању културне и књижевне мапе Србије исправља пропусте двојаког порекла".[17] Док су Шарановић и Ђукановић прећуткивани свесно, у Глиговићевом и Парлићевом случају реч је о књижевном и историјском немару.

Б. Младеновић сматра да су чињенице најјаче Богавчево оружје и да он у овој књизи „не просуђује, не глорификује, не показује прстом на могуће кривце." Он барата чињеницама, које „упорно, систематично и непрестано ставља на увид читаоцу."[18] Наш преглед оцена и приказа из текуће критике показује како вредност и снагу Богавчевог рада као историчара доноси најпре његово само откривање чињеница, а потом и њихово тумачење и друштвено, културолошка и историјска контестулаизација.

Студија *Велимир Парлић – песник, приповедач, критичар*, као и претходне, проширује наша сазнања о немаром заборављеној књижевној личности са Косова и Метохије. Поводом ње објављена су два новинска текста.[19] Оба текста доносе само информацију да се појавила нова студија, препричавају њен садржај и не дају никакве стручне и критичке оцене о Богавцу као историчару књижевности.

Критичку оцену, поводом студије о Парлићу, међутим, читамо у тексту Драгољуба Гаврића, који примећује да је критичар „с ентузијазмом и озбиљношћу осветлио ову талентовану личност давно прекривену хумком и плаховитошћу, површношћу времена и трагичног губитничког живота".[20]Осветљен је сваки детаљ Парлићевог живота, књижевног и критичког стваралаштва. Све је у њој документовано чињеницама и илустровано књижевним одломцима поезије и прозе рано преминулог стваоца. Овом књигом, Милован Ј. Богавац „учинио је још један веома значајан истраживачки захват", закључује Гаврић и тако се придружује критичарима који су већ високо вредновали ову димензију Богавчевог дела.

---

16 Срба Игњатовић, "Наслеђе које се не може отписати", у: *Долазак из заборава, непознато књижевно наслеђе Косова и Метохије* (о књижевницима Милану Шарановићу, Филипу Ђукановићу и Павлимиру Глиговићу), Апостроф, Књижевна заједница Звездара, Београд, 1994, 119.

17 С. Прокић, "Долазак из заборава", у: *Наша борба*, 12. 3. 1996, 14.

18 Божидар Младеновић, "Три (не) заборављена писца", у: *Јединство*, 12. 4. 1995, 14.

19 "Заборављени косовски писац", З. Р. у *Политици* 20. 8. 1995. и "Заборављени писац" Јована С. Радојчића у *Задужбини* бр. 32. из децембра 1995.

20 Драгољуб Гаврић, "Истраживачки подухват", у: *Савременик* бр. 353637, Београд, 1996, 163.

Књига књижевне критике *Стара и нова читања и тумачења*, резултат је Богавчевог истраживања од 1972. до 1995. године и обухвата радове објављиване у дневним и књижевним листовима и часописима, чиме је суштински одређен и њен карактер. Радови су груписани у две целине *Читања и тумачења* и *Књижевни хоризонти Косова и Метохије*. Прву целину чине прикази настали у новије време и они се баве књижевном критиком, док другу целину чине прикази на поетска и прозна остварења неких аутора са Космета. Богавац је „као врсни познавалац књижевне историје и теорије и пажљиви читалац нових наслова преко две деценије усмеравао пажњу потенцијалних читалаца на ново и вредно у књижевности што се појавило на културном простору Србије."[21]

У осврту на ову књигу професор Мила Стојнић, с разлогом, зато каже: „Милован Ј. Богавац се определио да књиге које су нетом изашле из штампарије уведе у културни живот, да их представи како би они којима су потребне управо те и такве књиге могли да им се обрате, да књиге нађу читаоце и читаоци књиге, определио се за улогу посредника између те две стране, да их међусобно упозна и зближи."[22]

Препоручујући дело као интересантно публици, професор Радојчић закључује да оно „остаје за будућност као сведок књижевних преокупација знатног броја културних стваралаца нашег доба и њиховог доприноса нашој културној баштини."[23]

Тако је и студија о Димитрију Фртуниħу, саздана од мноштва изворних и исцрпних података, из заборава отргла још једног писца, критичара, преводиоца и интелектуалца првог реда. Богавац је у њој грађу третирао хронолошки и тематски. Први део је посвећен пореклу, породици и животу Фртуниħа, а други његовом књижевном стваралаштвом: од почетака 1901. године, када је као ученик Солунске гимназије објавио прву песму. Богавац се „укупним књижевним и преводилачким радом Д. Фртуниħа бави аргументовано, информативно и аналитички."[24] У одељку *Литература* регистровао је много извора, архивске грађе, као и критичке осврте на Фртуниħево дело из пера ондашњих критичара. Овде је важно истаħи да је, како налази Радоњиħ, „захваљујући управо истраживању аутентичне архивске и друге грађе", Богавац доказао да су сви ти истраживачи, „који су се својевремено бавили дјелом Д. Фртуниħа учинили много неопростивих материјалних

21 Каја ПанчиħМиленковиħ, "Свестрани читалац и сигурни тумач прочитаног", у: *Јединство*, 7. 7. 1997, 14.

22 Мила Стојнић, "Критике одевене у Вуковско рухо језика", у: Милован Ј. Богавац, *Стара и нова читања и тумачења*, Књижевна заједница Звездара, Апостроф, Београд, 1996, 9.

23 Јован С. Радојичиħ, "Сведок књижевних преокупација", у: *Јединство*, 8. 1. 1997, 12.

24 Светозар Радоњиħ Рас, "Заборављени стваралац", у: *Борба* 29. 6. 2000, 7.

грешака у подацима о животу и раду овог писца. Богавац у посебном одељку аргументовано указује на све те грешке."[25]

Историја као капитално дело. – Следећи хронологију настанка Богавчевог дела и синтезу вредности критике која га је информативно или вредносно пратила, ми, заправо, пратимо и дугу, узлазну и развојну линију историчара књижевности. Тако стижемо до *Историје српске књижевности на Косову и Метохији 18501941.* То јесте његово капитално дело које представља историју једне регионалне књижевности која се развијала под утицајем књижевности у матици Србији. *Историја* има три дела и обухвата портрете 64 аутора, предговор и уводни део који осликава све важне друштвено-политичке и културне-просветне догађаје тога доба.[26] Обухвата књижевност која је стварана на Косову и Метохији од друге половине деветнаестог века до Другог светског рата. Уврштени су писци рођени на Космету, као и они који су на ове просторе дошли након балканских ратова. Како аутор каже, дефинишући и свој вредносни критериј, „реч је о свим књижевним стваралоцима који су својом делатношћу везани за ове просторе од 1850. до 1941. године." Ово опредељење има и „врлина и мана: једне су у ширини, друге у извјесној партикуларности и случајности додира са косовским простором и традицијом која се ту стварала. Други чинилац је хронолошки поредак у распореду писаца, дакле најједноставнији тип класификације у књижевноисторијским истраживањима, који се по правилу мора допунити или барем прожети другим критеријумима."[27]

Богавчево обимно архивско истраживање уграђено је у *Историју* као рад који је трајао три и по деценије. Дакле, све претходне монографије, с пуном сигурношћу се може тврдити, представљале су велику припрему или услов „велике синтезе" каква је остварана у овој историји једене регионалне књижевности. Његова историја јесте један од начина да се сачува српска културна баштина, нарочито на крају XX века, када се српски народ поново бори за опстанак на просторима које сматра средиштем своје духовности и државности. Као рецезент и један од такође класичних историчара српске књижевности, посебно усмерен на проучавања оног њеног дела који је настао у Хрватској, Душан Иванић високо вреднује домете Богавчевог

25 *Исто.*

26 Наслови из *Увода Историје* јасно сугеришу чињеницу да Богавац припада класичним историчарима књижевности, јер осветљава све друштвене, политичке и културне чиниоце једне књижевности и културе*: Политичке и просветно-културне прилике, Манастири и цркве, Прве грађанске установе, Српски просветни добротвор, Школе, Богословско-учитељска школа у Призрену, Делатности најпознатијих учитеља, Штампа, Политички живот и четнички покрет, Први балкански рат и слом турске царевине, Први светски рат и Југославија 1918 –1941.*

27 Душан Иванић, "Књигом против заборава", у: *Вечерње новости*, 2. 7. 2004, II

књижевног и културолошког истраживања: „после свега што се дешавало са српском покрајином од 1999. године, овакво истраживање је један од начина да се барем сачува од заборава оно што је великим делом већ уништено под управом Уједињених нација. Тако поменута *Историја* добија актуелан културно-историјски и национални значај, изазван тешким губицима којима је изложена српска традиција и српски народ, а несумњиво и сви народи уплетени у конфликте на Балкану."[28]

Као таква, *Историја* је повод Радомиру Мићуновићу да напише да је њен аутор урадио „оно што углавном раде тимови научних радника", не мистификујући, већ истражујући и вреднујући: „Значајно духовно богатство које је било запостављено и само фрагментарно истраживано у њему је нашло правог, потпуног и поузданог откриваоца, истраживача и проучаваоца."[29]

Историја садржи и податке о народном стваралаштву, црквама, школама и културним установама на Косову и Метохије, као и записе о историјским, социјалним и верским приликама. Систематизацијом ових садржаја реафирмишу се вредности културних споменика и уметничких тековина, не само између два рата. С правом се зато критичари слажу у оцени да се историчар књижевности на овај начин „одужује завичају и српској култури". Његова монографија, осим тога, потврђује да је историја књижевности најпре настајала и дуго била и остала замена за историју једног народа.

На скали вредносних судова, у том смислу егзистира и суд Милана Ранковића, јер је настала након стрпљивог и упорног трагања за аутентичним изворима. Богавчева „књига претставља дело које има у извесном смислу енциклопедијски карактер. То је мала енциклопедија српске књижевности на Косову и Метохији, којој се сваки истраживач српске књижевности мора често враћати."[30]

Ако је међу научницима неспорно то да све историје књижевности као *велике синтезе* имају практичну функцију, па чак и када се залажу за строго естетичка мерила, утолико што у коначном исходу указују на наслеђе као вредност или критику као културу, извесно је да то вреди и за Богавчеву синтезу српске књижевности и културе. Својом запремином, акрибијом, фактима и интерпретацијом, а неки јој дају одреднице: *капитална и енциклопедијска, достојна рада у институтима,* она представља вредност која се

28 Као што је Јован Деретић уз своју *Историју српске књижевности* поставио више својих књига, и Богавац сматра да је његова историја настала на темељу шест објављених монографија о писцима које овде представља, пет избора поезије и прозе, *Антологије песника Косова и Метохије (1871 – 1941)*, и више критичких и есејистичких радова.

29 Радомир Мићуновић, "Капитално дело књижевне историографије", у: *Стремљења*, бр. 1, Приштина, 2005, 134.

30 Милан Ранковић, "Дело књижевнонаучног и енциклопедијског значаја", у: *Хвосно*, X, 2005, 4546.

спознаје тек у контексту новог правног поретка у којем се у XXI веку налази српски народ на Косову и Метохији.

Историчар као антологичар. – Настављајући свој истраживачки посао у осветљавању знаменитих косметских стваралаца, Богавац је сачинио антологију песника који су стварали од 1871. до 1941, под насловом *Косовом божур цвета*. Узевши као знак распознавања јединствену *симболику божура*, обухватио је књижевно дело деветнаест песника са сто шездесет песама: од Манојла Ђорђевића Призренца, преко неколико песника из породице Фртунић, те Јована Магочевића, Александра Поповића, до Радована Зоговића и Павлимира Глиговића, чији „стихови нису толико значајни као поезија, колико су говорљиви као књижевна историја. (...) Поезија овде није само уметност. Она је лек и лелек. Лек за душу и лелек за историјску тмушу. Ови песници нису писали да би били слављени. Они су писали да би српски уздисали. Поезија је овде белег, поколењски траг, знак живота па тек онда уметност".[31]

Оно што оваквом суђењу у критици смета (а оно је често у критици са Косова и Метохији и поводом Косова и Метохије као духовном националном средишту, а као такво присутно је и у самој поезији) јесте чињеница да у његовом мозаику и реторици има превише патоса а мало анализе и разумевања саме вредности. Отуда је разумљивије становиште С. Р. Раса, који тврди да „није прилика да се ова панорама поезије критички вреднује, а то сада не би имало много сврхе." Битно је да се она појавила и да пронађе пут до читалачке и књижевне јавности. Иако није увек имала пуну песничку зрелост и високе домете „функција ове поезије, нарочито у друштвеном и културном погледу, била је изражена – духовно мобилизаторска, национално опојна, подстицајна."[32] На истом трагу је и Јован Радојчић, који вреднујући поезију „деветнаесторице божура", овако суди: „ма колико да је скроман допринос ових песника нашој песничкој баштини, њихове песме су занимљиве а заслугом Богавца они су овом антологијом напокон укључени у корпус српских песника и матичну књижевност".

Да је дело М. Богавца као историчара књижевности заправо у суштини културолошко, демонстрира и коауторска монографија *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 18361942.* Као и остали пројекти на којима је радио, она је резултат дугогодишњег систематског проучавања косметске културне и историјске прошлости. Монографију чини неколико идејних и тематских целина које „знаначки и исцрпно" осветљавају друштвено-политичке прилике у Косовској Митровици крајем 19. и почетком 20. века. Оцена Милутина Ђуричковића је да је ова књига „рађена по прихватљивом

31 Драгољуб Стојадиновић, "Последња одбрана", у: *Вечерње новости*, 22.8.2000, 15.

32 Светозар Радоњић Рас, "Антологија заборављених", у: *Борба*, Београд, 24. 8. 2000, 8.

методолошком, синтетичком, феноменолошком и хронолошком критеријуму, који задовољава високе научне стандарде и стручна мерила“,[33] чиме он потврђује наш исходишни суд да је Богавац један од последњих представника класичне методе у историји књижевности. *Трагати за чињеницом, наћи је и осветлити – то је његова дужност и смисао методе.*

Аутори су приказали сто пет година културе, просвете и образовања у К. Митровици. Изазов им је била монографија коју су уредили Али Хадри и Живко Аврамовски *Косовска Митровица и околина* (1979). Они су овом књигом „инспирисаном етичким, културолошким и хуманистичким импулсима ината хтјели да оповргну неке тенденциозно искривљене чињенице у периоду иза нас.“[34]

Ако се има на уму чињеница да је штампа и унутар ње текућа или новинска критика пуну пажњу посветила и књигама Милована Ј. Богавца, јасно је колика је и каква била његова научна и културна мисија усмерена ка српском народу, иако је Косово, као и други бројни интелектуалци, напустио пре пола века.[35]

Осим монографија, студија, хронике, антологије и историје књижевности, он је сачинио и избор књижевних радова, приредио за штампу и написао предговоре, као што смо већ рекли, за пет књига. У тим предговорима се налазе:

---

33 Милутин Ђуричковић, “Дуг завичају”, у: *Просветни преглед*, Београд, 15. 5. 2002, 13.

34 Светозар Радоњић Рас, “Аутентична грађа и коментари” у: *Борба*, Београд, 21. 2. 2002, 15.

35 У мноштву новинских текстова, а сваки смо прочитали, пуно је оних који доносе само информацију о томе да се нека Богавчева књига појавила или дају вест о промоцији књиге, информативно саопштавајући шта је речено. Такав карактер имају текстови: Б. М, “Књижевност Косова”, (*Новости*, 11. 6. 1991), М(илорад). Ивића, “Трагања и осветљења М. Богавца”, (*Јединство*, 29. 5. 1991) С(узана). Поповић, “Драгоцени прилог новијој историји”, (*Јединство*, 26.10.1992), С. С, “Узорна хроника једног села” (*Задужбина*, децембар 1992), Милутина Луја Данојлића, “Велика Река на ушћу Лаба у Ситницу” (*Политика* 19. 12. 1992), Милана Михајловића, “Културни догађаји на Космету крајем 1993. и ове 1994. године”, (*Праскозорја*, бр. 1. октобар 1994), Б(ожидара) Милидраговића “Четврти брат”, (*Новости*, 29. 3. 1994), Р(адована) Поповића “Учење у мраку” (*Политика* 3. 5. 1995), Јована С. Радојчића, “Благо испод идеолошког талога”, (*Јединство*, 2728. мај 1995) Ј. Бајића “Отети од заборава” (*Политика експрес*, 28. 6. 1995), Оливере Милосављевић “Опус у наметнутом забораву”, (*Наша борба*, 30. 7. 1996), Б. Радосављевић, “Писац се враћа из заборава”, (*Нови 50 пут*, 11. 1. 1995), Д(ушко). Вуковића, “Стваралац европског духа и образовања”, (*Ново Јединство*, 4. 9. 2000. стр 14), Светислав Вељић, “Српска књижевност на Косову и Метохији” (*Политика*, 4. 8. 2001), Славице Ђукић, “Историја српске књижевности на Косову и Метохији (18501941)” (*Јединство*, 29. 11. 2004), З. Крстановић, “Косовом божур цвета”, (*Експрес*, 31. 7. 2000, 8), И. Г, “Песничко благо Косова и Метохије” (*Борба*, 1. 8. 2000), А. Ц, “Косовом божур цвета” (*Политика*, 1. 8. 2000, 23), Д(ушко) Вуковић, “Косовом божур цвета”, (*Јединство* 14. 8. 2000, 14), Зорице Ђорђевић, “У славу прошлости – за бољу будућност”, (*Јединство*, 3. 12. 2001), З. Р, ‘„Политикин“ аутор’ (*Политика*, 12. 7. 1997), “Бадње вече Остоје Бјелице” (*Политика* 26. 3. 1998, 27).

историјске и теоријске основе Богавчеве критике (1) и
његово људско и стваралачко завештање (2).

Уместо закључка. – Предговори, као такви, заједно са осталим критичким прилозима, заслужују посебан научни чланак. Он би представљао нову степеницу ка обликовању монографије о овом вредном и радном историчару српске књижевности и културе на Косову и Метохији који, више је него јасно, ради и ствара у знаку – *дуги трајања*. Тим пре што је јединствена појава (истина донекле му је по истраживањима слична Сунчица Денић, која се бави истом тематиком) и што, несумњиво, показује како се у науци о књижевности развио „приштински критички круг", како га је именовао Предраг Палавестра у својој *Историји српске књижевне критике*.

Преглед вредновања Богавчевог дела у текућој књижевној критици показује да је његово место означено у историји вредности. Има ту претеривања (као што су она у којима се каже да је оно енциклопедијског карактера или да запрема обим институтског рада), али то треба разумети као ознаку управо тог рада у знаку *дуги трајања*.

Цитирана дела:

Антонић (1994): Д. Антонић, "Теорија, историја, традиција...", *Звездара*, бр. 78, Београд.

Блечић (1994): Милорад Р. Блечић, "Из рецензије", у: Милован Ј. Богавац, *Долазак из заборава, непознато књижевно наслеђе Косова и Метохије* (о књижевницима Милану Шарановићу, Филипу Ђукановићу и Павлимиру Глиговићу), Апостроф, Књижевна заједница Звездара, Београд.

Бојић (1994): Ј. Бојић, "Српски Толстој из Велике Реке", *Политика експрес*, 22. новембар, стр. 11.

Гаврић (1996): Д. Гаврић, "Истраживачки подухват", *Савременик*, бр. 353637, Београд.

Данојлић (1992): М. Л. Данојлић, "Књижевност Срба на Косову и Метохији", *Просветни преглед*, 15. септембар, стр. 15.

Данојлић (1993): М. Л. Данојлић, "На ушћу несреће", *Просветни преглед*, 2. фебруар, стр. 16.

Данојлић (1994): М. Л. Данојлић, "Трибун са Баније", *Борба*, 14. април, стр. 16.

Дерикравић (1993): М. В. Дерикравић, "Хроника као роман", *Јединство*, 67. фебруар, стр. 11.

Ђуричковић (2002): М. Ђуричковић, "Дуг завичају", *Просветни преглед*, 15. мај, стр. 13.

Збиљић (1992): Д. Збиљић, "Дело исплива", *Дневник*, 22. септембар, стр. 12.

Збиљић (1993): Д. Збиљић, "Слика етничког чишћења", *Дневник*, 24. март, стр. 12.

Иванић (2004): Д. Иванић, "Књигом против заборава", *Вечерње новости*, 2. јул, стр. II

Игњатовић (1993): С. Игњатовић, *Из рецензије*, у: Милован Ј. Богавац, *Милан Прибићевић, живот и књижевно дело*, Књижевна заједница Звездара, НИЈП Панорама, Београд, Приштина.

Игњатовић (1994): С. Игњатовић, "Наслеђе које се не може отписати", у: *Долазак из заборава, непознато књижевно наслеђе Косова и Метохије* (о књижевницима Милану Шарановићу, Филипу Ђукановићу и Павлимиру Глиговићу), Апостроф, Књижевна заједница Звездара, Београд.
Младеновић (1995): Б. Младеновић, "Три (не) заборављена писца", *Јединство*, 12. април, стр. 14.
Мићуновић (2005): Р. Мићуновић, "Капитално дело књижевне историјографије", *Стремљења*, бр. 1, Приштина.
Прокић (1996): С. Прокић, "Долазак из заборава", *Наша борба*, 12. март, стр. 14.
ПанчићМиленковић (1997): К. ПанчићМиленковић, "Свестрани читалац и сигурни тумач прочитаног", *Јединство*, 7. јул, стр. 14.
Ранковић (2005): М. Ранковић, "Дело књижевнонаучног и енциклопедиског значаја", *Хвосно*, X, 4546.
Радоњић (2000а): Р. С. Радоњић, "Заборављени стваралац", *Борба*, 29. јун, стр. 7.
Радоњић (2000б): Р. С. Радоњић, "Антологија заборављених", *Борба*, 24. август, стр 8.
Радоњић (2002): Р. С. Радоњић, "Аутентична грађа и коментари", *Борба*, 21. фебруар, стр. 7.
Радојичић (1997): Ј. С. Радојичић, "Сведок књижевних преокупација", *Јединство*, 8. јануар, стр. 12.
Стојнић (1996): М. Стојнић, "Критике одевене у Вуковско рухо језика", у: Милован Ј. Богавац, *Стара и нова читања и тумачења*, Књижевна заједница Звездара, Апостроф, Београд.
Стојадиновић (2000): Д. Стојадиновић, "Последња одбрана", *Вечерње новости*, 22. август, стр. 15.
Цветановић (2000): В. Цветановић, *Реч рецензента*, у: Милован Ј. Богавац, *Трагања и осветљења*, Књижевна заједница Звездара, Београд.

Литература:

Богавац 1992: М. Богавац, *Велика река на ушћу Лаба у Ситницу*, САНУ, Београд.
Богавац 1993: М. Богавац, *Милан Прибићевић, живот и књижевно дело*, Књижевна заједница Звездара, Јединство, Београд, Приштина.
Богавац 1994: М. Богавац, *Долазак из заборава непознато књижевно наслеђе Косова и Метохије* (о књижевницима Милану Шарановићу, Филипу Ђукановићу и Павлимиру Глиговићу), Књижевна заједница Звездара, Апостроф, Београд.
Богавац 1995: М. Богавац, *Велимир Парлић, песник, приповедач, критичар*, Књижевна заједница Звездара, Апостроф, Београд.
Богавац 1996: М. Богавац, *Стара и нова читања и тумачења*, Књижевна заједница Звездара, Апостроф, Београд.
Богавац 2000: М. Богавац, *Димитрије Фртунић, прозни писац, критичар, преводилац*, Апостроф, Београд.
Богавац 2004: М. Богавац, *Историја српске књижевности на Косову и Метохији 1850-1941*, Апостроф, Институт за српску културу Приштина, Београд, Лепосавић.

Богавац 2007: М. Богавац, *Удружење српских књижевника,* Удружење књижевника Србије, Београд.

Бекер 1985: М. Бекер, *Савремене књижевне теорије*, Либер, Загреб.

Вучковић 1968: Р. Вучковић, *Судбина критичара*, Свјетлост, Сарајево.

Деретић 2002: Ј. Деретић, *Историја Српске књижевности*, четврто издање, Просвета, Београд.

Кроче 1969: Б. Кроче, *Књижевна критика као филозофија*, Просвета, Београд.

Макуљевић 2006: Н.Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*: систем европске и српске визуелне културе у служби нације, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Недић 1975: М. Недић (приређивач), *Писци као критичари после Првог светског рата,* књига 19, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд.

Палавестра 2008: П. Палавестра, *Историја српске књижевне критике* I, II, Матица српска, Нови Сад.

Ana M. MUMOVIĆ

LITERARY HISTORIAN OF THE OLD SCHOOL (Milovan J. Bogavac in Literary Criticism)

Summary

During the six decades in literary work Milovan J. Bogavac has created extensive research, historiography, literary and scientific work. He makes five monographs, four studies, two books of literary criticism, a chronicle, an anthology and a history of literature, as well as six books of prepared. One of the few members of our literary historiography which is almost entirely devoted to the study of literature and Serbian cultural heritage in Kosovo and Metohia and in that work achieved significant results.

A huge literary and historical criticism of the work is presented mainly in newspaper articles and to a lesser extent in journals in the field of literature, culture and art. If we bear in mind the fact that the press and critics are full of attention to books of Milovn J. Bogavac, it is clear what is and what was his scientific and cultural mission focused on the Serbian people. Overview of evaluation of Bogavac works in the current literary criticism shows what marked his place in the history of values.

Key words: Milovan J. Bogavac, history of literature, literary criticism, news criticism, culture, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 23. априла 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА



АРХЕОЛОГИЈА

УДК 904:632(398) ; 904:631"652"(497.115)

*Марија М. САВИЋ**
Институт за српску културу Приштина, Лепосавић

РИМСКА ПОЉОПРИВРЕДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Апстракт: У раду се говори о основним облицима пољопривредне производње на простору Косова и Метохије у римском периоду, као и о вилама рустикама, односно сеоским имањима која су била главни производни центри пољопривредних производа. Пољопривредом, посебно њеним гранама сточарством и земљорадњом, бавио се највећи део становништва како у предримском периоду тако и током римске доминације овим просторима, само што је тада дошло до видљиво бољих услова и организације, нарочито у земљорадњи. Пољопривредна производња захтевала је постојање уређених власничких поседа и вила рустика као основне производне јединице и центре руралне економије. На територији Косова и Метохије постојање вила рустика је само потврђено на више локација, док су неке откривене у мањем обиму, за које се може рећи да представљају грађевине резиденцијалног карактера.

Кључне речи: Косово и Метохија, пољопривредне делатности, виле рустике, оруђа, хореуми, римски период.

Повољан географски положај и природни услови територије Косова и Метохије условили су рано насељавање њених котлина, обала река а делимично и планиских предела. Поред повољних геоморфолошких услова, на живот тадашњег становништва, као и данас, велики утицај имала су природна богатства која су омогућила разнолику привредну делатност.[1] Територија Косова

* Истраживач – приправник, marijasavic84@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Е. Čerskov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Arheološko društvo Jugoslavije, Priština - Beograd 1969, 14.

и Метохије укључена је у римску државу почетком II века нове ере, у тренутку када су и области које се простиру северно од ње укључене у провинцију Мезију.[2] Повољни природни услови, односно рудно богатство на Косову и плодна метохијска равница, један су од основних разлога за релативно рану појаву Римљана. Развој рударства и појачана експлоатација рудног блага условиће и повећану потребу за ангажовањем што већег броја људи и до наглог прилива становништва. Повећањем броја становника доћи ће до формирања већих градских насеља која ће условити доделу самоуправних права својим грађанима и на тај начин бити уздигнута на ранг муниципијума, што се посебно односи на два урбана центра – Улпијану и Муниципиум ДД.[3] О величинни ових територија може се само нагађати. За разлику од Улпијане која је заузимала читаву област косовске равнице, територија Муниципијума ДД није била велика.[4] Осим поменутих, развила су се и друга већа и мања насеља различите величине и карактера. С обзиром да су недовољно истражена, већи број откривених насеобина представља неурбанизоване насеобине или мање викусе, а у ретким случајевима веће комплексе вила рустика, са пратећим помоћним објектима.[5] Она су поседовала известан део пољопривредног земљишта, а нека од њих као што су остаци већег грађевинског комплекса код Доњих Становаца у општини Вучитрн, имали су изразито пољопривредни карактер. Сличног карактера била је и група грађевина код Валача, које су највероватније биле виле на мањим парцелама земљишта,[6] што се исто може рећи и за још две виле констатоване у Дрснику, на локалитету Подводно поље, и у Вучи на локалитету Црквиште.[7] Највероватније да су ови грађевински објекти представљали виле рустике у правом смислу речи, чији власник је могао бити ситан земљопоседник. С обзиром да је њихова појава условљена не само близином путне мреже већ и близином градског насеља, може се рећи да су представљале производне центре руралне области које су производиле како за своје потребе тако и за снабдевање околног становништва пољопривредним производима. Откривени делови грађевина на локалитету Пољанице код Главника близу Подујева[8] и на Улпијани[9] представљају остатке

2 M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Arheološko društvo Jugoslavije, 1994, 74

3 С. Фидановски, „Римски и рановизантијски период", *Археолошко благо Косова и Метохије,* Галерија српске академије наука и уметности, Београд, 1994, 292.

4 Исто.

5 Исто.

6 Е. Čerškov, op.cit., 35.

7 С. Пејић, *Споменичка баштина Косова и Метохије*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 2000, 57, 125.

8 С. Фидановски, *op.cit.*, 232.

9 Г. Цветковић – Томашевић, „Улпијана, Археолошка ископавања у средишту и у јужном делу античког града", *Саопштења XV*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1983, 67.

резиденцијалног дела власника, који је највероватније припадао богатом слоју становништва. Подови обе грађевине били су поплочани и украшени подним мозаицима различитих боја и мотива. Откривени део грађевине на Улпијани није сасвим сигурно опредељен као вила рустика, али се претпоставља на такву могућност ако се испод пода мозаика налази хипокауст, односно систем подног грејања, чије постојање се наслућује на основу уздигнутог и неравног дела пода просторије који је поплочен мозаиком.[10] Луксузно украшени под грађевине констатован је и у Неродимљу близу Урошевца. Грађевина је на основу последњих изведених истраживања опредељена као терма, односно купатило, а с обзиром да у близини нису откривени остаци неке друге грађевине из истог периода, за сада је прихваћено мишљење да откривени објекат представља терме као самостално издвојену грађевину која није чинила саставни део неке друге целине.[11]

Виле рустике представљају сеоска газдинства односно куће на селу које су поседовале све што је било неопходно за самостално свакодневно функционисање; зграде за становање власника имања и његове породице, зграде за послугу и раднике, купатила, просторије за грејање, житнице и складишта, складишта за алат, оставе, стаје за стоку и сл. Виле су грађене у свим подручјима римског царства, свуда где су постојали повољни услови за развој пољопривреде. За њихову градњу пажљиво су бирани најповољнији природни смештаји, у плодној долини близу извора питке воде, обично поред важних путних комуникација ради лакшег снабдевања градова и околине.[12] Виле су зидане разноврсним техникама градње: *opus mixtum, opus spicatum, opus incertum,opus isodomum, opus cementicium, opus reticulatum.*[13] Темељи су обично били израђени од камена, у техници *opus incertum,* од ломљеног и грубо притесаног камена заливеног малтером. Подови вила су израђени различито, од набијене иловаче, а могли су бити украшени мозаиком и обогаћени системом подног грејања. Подови су често украшавани мозицима, техникама *opus sectile, opus spicatum, opus tesselatum,* а познате су и врло захтевне технике *opus scutulatum,* којом се комбинују плоче различитих врсте мермера уметнуте у под од мозаика. За изградњу кровне конструкције коришћено је дрво, а исто тако кров је био изведен од кровних опека тзв. *tegulae* и *imbrices.* Канализација и одводи су грађени од камена и опека покривени покровним

10 Исто.

11 М. Лазић, „Терме у Доњем Неродимљу код Урошевца", *VESTIGATIO VETUSTATIS Александрини Цермановић-Кузмановић*, Филозофски факултет у Београду, Београд 2001, 247-274.

12 V.Begović, I.Schrunk, „Rimske vile Istre i Dalmacije, Idio:pregled lokaliteta", *Pril. Inst. arheol. u Zagrebu*, Zagreb, 2002, 113.

13 V. Begović, I.Schrunk, „Rimske vile Istre i Dalmacije, II dio: tipologija vila", *Pril. Inst. arheol. u Zagrebu*, Zagreb, 2003, 104

плочама, док водоводне цеви од олова и керамике.[14] Власник виле је обично живео у граду, а у њој боравио у време сакупљања летине или бербе, али често и преко године ради рекреације, лова и других активности.[15]

Виле су понекад била и уточишта од напетог градског живота, односно места у којима се могло несметано развити слободни индивидуални дух и омогућити угодан мир у природном окружењу, далеко од напетог живота у граду.[16] Осим што су биле намењене пољопривредној производњи, виле рустике су имале још једну специфичну намену, могле су служити и као база за лов. Лов је био привилегија богатих римских грађана, али већ од II века чини уобичајену компоненту сваке виле рустике у целом Царству. Према типу власништва постојале су једноставне виле рустике, које гради обичан земљопоседник ратни ветран, којем је додељена земља након престанка служења војног рока. Такође се виле рустике граде и на великим поседима за прераду и чување пољопривредниох производа. Виле подижу и локални високо социјално позиционирани појединци, односно римска елита, а ретко локална неримска аристократија. Они обично граде резиденцијалне виле примерене величине и садржаја. Први власници земљишта и градитељи великих вила биле су римске аристократске породице, који су након освајања поделили најплодније пределе. Изградња великих вила на њиховим поседима је био један од израза њихове моћи и богатсва. На царским поседима грађене су веома луксузне виле, које су биле узор другим градњама, а по квалитету нису заостајала за градњама у самом Риму и у Италији.[17] Постојало је правило да се на великим земљишним поседима гради једна главна вила као резиденција и низ мањих, типа вила рустика које су специјализоване за прераду и чување појединих врста пољопривредних производа. [18]На сеоским имањима живела је и радила робовска и најамна радна снага на челу са управником из редова робова – *vilicus,* чији задатак је био да руководи радовима и да врши надзор над радом робова. Он је био одговоран закупцу имања, који је закључивао послове на имању.[19]

Према месту где су подизане, постојале су виле рустике намењене искључиво пољопривредној производњи, виле урбане које су се подизале у градовима, и виле субурбане грађене у близини градова.[20] У односу на намену и квалитет градње, могу бити творевине врхунског квалитета, луксузне

14 Исто.

15 И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа*, Народни музеј у Београду, Београд 1988, 196.

16 A.C.McKay, *Hausas, villas and places in the Roman World*, JHU press, London – Baltimor, 1980, 97.

17 V. Begović, I.Schrunk, *op.cit.*, 100.

18 Исто.

19 И. Поповић, *op.cit.*, 198.

20 M.Vasić, Rimske vile rustike na teritoriji Jugoslavije, 1967, 48, magistarski rad (nepublikovano).

резиденције и палате, односно резиденцијалне палате које су имале своју господарску компоненту, и остале бројне грађевине које су првенствено имале економску функцију, у којима је резиденцијални и рекреациони карактер био од секундарне важности.[21]

Према архитектонској концепцији, виле се деле на: виле са портиком који се обично завршава двема кулама, карактеристичне за Галију, мада их има у свим деловима царства од почетка III века, затим; виле са перистилом код којих је обично стамбени део отворен према пољу честа су појава на Медитерану у I и II веку; виле са једноставном четвороугаоном основом које представља архитектонско наслеђе аутохтоног становништва, обично су заступљене у унутрашњости у забаченим и тешко проходним крајевима;[22] виле са коридором који дели стамбени део од привредног, код којих је ходник различито концепиран, карактеристичне за Панонију крајем II и првој половини III века, и утврђене виле са кулама које се јављају у свим провинцијама Царства од краја III и у IV веку. Ходник представља комуникацију између просторија, а постоји: средишњи, унутрашњи, спољни и крилни ходник. Од овог плана потичу виле са H и T обликом, које могу имати просторије на угловима. Виле са централним ходником највише су заступљене у мађарском делу Паноније.[23]Према хронологији, постоје виле касне Републике, раноцарске виле и касноантичке виле.[24]

Организација пољопривредне производње и пољопривредних имања у првим вековима римске власти није баш јасно позната. Више података постоји код римских агрономиста, али то су подаци који се односе на Италију, која се по друштвено-економским односима, климатским и педолошким условима доста разликује од балканских провинција.[25] Реконструкција процеса земљорадње прошла је кроз три периода: први период је период краљева и прва два века републике, где треба разликовати мале поседе претежно засејане житарицама. У другом периоду од III до II века п.н.е. као последица ширења на Средоземље развили су се средњи и велики поседи на којима се гајила винова лоза и маслина, што је било уносније од гајења житарица. Трећи период је последњи век Републике и прве две деценије Царства, коју карактерише гајење стоке и такозвана економија газдинства.[26]

Према власништву, разликују се три врсте земљишта, и то: *ager publicus* – државно земљиште, *ager privatus* – приватно земљиште и *ager comasus et silvae* – пашњаци и шуме. Најплодније земљиште у освојеним областима,

---

21 Исто.

22 Исто,46.

23 B.Thomas, *Romische villen in Pannonien*, Akademiai Kidao, Budapest 1964, 359.

24 V.Begović, I.Schrunk, *op.cit.,* 2003, 100.

25 И.Поповић, *op.cit.,*193.

26 Grupa autora, „Život na selu", *Antički Rim – panorama jedne civilizacije*, Vuk Karadžić, Prosveta, Beograd, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1967, 105.

оно које је раније припадало аутохтоним заједницама, конфискацијом постаје државно земљиште (*ager publicus populi Romani*). Њима држава не управља директно, већ их даје на управу одговарајућој муниципалној заједници, која на тај начин стиче суверинитет над земљиштем под условом да се мора обрађивати и са њега давати део приноса или порез у новцу. Порез су прикупљале посебне институције којима је земљиште било додељено. Заједнице су слободно располагале земљиштем, могле су и саме да их додељују на обраду или проширити, тако да је државно земљиште увек било агер подељен и додељен, без обзира да ли је реч о територији аутохтоних заједница или области у агеру колонија. Државно земљиште је морало да буде распоређено према одређеној шеми, за шта су били задужени громатици. Основно средство за рад им је био громон, по коме су и добили име, и справа за мерење правих углова, која се састојала од два лењира на чијим крајевима су били окачени висци. Јединица коју су громатици користили и која је била у основи мреже била је квадрат, чија једна страна је била дуга 20 актуса (35,5м), а површина 1 центурија односно 200 југера. Овакво постављање мреже према којима се имања деле назива се центуријација. Главне осовине центуријације су cardo maximus и decumanus maximus, чија се почетна тачка налази у граду или у његовој близини. По постављању центурија били су трасирани и секундарни путеви. Тачке пресека могле су бити означене међашима који су могли бити са натписима. Центуријација је била погодна на равничарском терену, док у брдским пределима због неравног рељефа оваква пракса није била лако изводљива. Величина центуријације је била условљена конфигурацијом терена или природним препрекама као што су речни токови.[27]

За разлику од државног, земљиште у приватном власништву остаје на слободном располагању домаћем становништву, у облику као и пре римског освајања, у власништву мањих заједница које су могле слободно располагати њиме. У пољопривреди аутохотног становништва ager privatus је имао важну улогу, имајући у виду споро продирање нових друштвено-економских односа, нарочито у планинским областима која су доста удаљена од главних комуникација. Пашњаци и шуме, као и путеви, улице, били су поседи јавног добра, имали су карактер колективног поседа и аутохтоне заједнице, муниципија или колоније, и није се могао отуђивати или приватизовати.[28] Највећи део државног земљишта добијали су поседници из Италије, представници аристократског земљопоседничког слоја, колони приликом оснивања колонија и војни ветрани. Колонисти су добијали терене у агеру колонија, а ветерани у близини војних логора.

Ветерани су приликом отпуста из војске могли добити новац којим често нису могли да подмире своје трошкове отпуста, тако да је додељивање

27 И. Поповић, *op.cit.,* 195.

28 Исто, 194.

земљишта приликом отпуста био углавном практиковано током царског периода па чак и у IV веку. Ветрани су често имали учешћа у градовима у којима су живели, понекад су имали дужност велике магистратуре, тако да су са муниципијалном аристократијом чинили горњи слој друштва у провинцијама, често су припадали велепоседничком слоју, чију су земљу обрађивали робови и закупци.[29] Нема података да је у периоду раног царства војницима давана земља, а да би дошли до земље цивилно становништво канаба тежило је да прими грађанска права оближњег муниципијума, па је вероватно почетком III века дошло до битних териотријалних промена.

У пољопривреди провинција највећу улогу је имао приватни агер, који је био у власништву мањих заједница и све до III века се може рачунати на постојање имања ситних сељака. Велики поседи приватних лица, односно латифундије, нису потврђене, мада постоји могућност да су постојале. Ова велика имања почињу да се јављају од IV века.[30] У време кад су балканске провинције потпале под римску власт и кад је дошло до неких промена у пољопривредној организацији, у Италији су се већ појавили велики поседи латифундије који су угрозили мале поседе ситних сељака, а пољопривреда је већ била оријентисана на гајење винове лозе и маслина. Пред крај Републике, на тим великим имањима која су се налазила у разним деловима Италије радили су закупци, с којима је обично власник поседа склапао уговор са на пет година, при чему је сва његова имовина стављана под хипотеку као гаранција. Закупци су носили назив колони. Закупац је имао право да и сам изда цело имање или само део, док је власник узимао део приноса и новац само од главног закупца. Сваки обрађивач земље постаје ситни закупац, али слободан човек који није везан за земљу.

Разликују се две врсте колона: једни су локални становници, они сами обрађују земљу, а други су градски становници који шаљу своје робове да раде у пољу. На великим имањима главна радна снага је робовска, специјализована за одређене врсте пољопривредних операција. Надзор над њиховим радом вршио је управитељ – vilicus, који су стављени у другачији положај, односно имали су своју имовину којом су могли слободно располагати, али она је остајала у својини власника поседа. За сезонске послове упошљавали су се и најамни радници, односно слободни људи из околине.[31]

У време Диоклецијана, у IV веку, дошло је до крупних промена у власничким односима земље, у пореском систему и у организације пољопривреде. Издавањем едикта о ценама 301. године, који је утврђивао маскималне цене на разну робу, такса на земљу је била основни приход за државни буџет.

---

29 M.Mirković, *op.cit.,* 138.

30 И.Поповић, *op.cit.,* 205

31 Н.А.Машкин, *Историја старог Рима*, Научна књига, Универзитет у Београду, Београд 1968, 220, 334.

Она је у новцу одређивала висок порез, а за принудни откуп одређивала ниске цене. Основни земљишни посед био је *fundus*, који је носио име власника и наслеђивањем се распадао на више мањих делова. Крупни земљопоседници су тежили да увећају своја имања, која су називана салтус. Она су имала сопствену производњу, а око вила развијала су се села – *vikusi*, који су припадала поседу. Викуси су били фискалне јединице, чији становници били заједнички одговорни за плаћање пореза. Села су се могла поделити на она која су била у власништву једног земљопоседника и на она која су била својина већег броја слободних сељака. Слободни сељаци који су припадали истом пореском подручју нису смели да отуђе своју земљу, а уколико земља остане необрађена и на тај начин изгубљена за опорезивање са те површине узимани су порези од заједнице.[32]Великопоседници су управу над својим имањима препуштали посредницима давањем у закуп имања на одређене рокове, путем склапања уговора.[33] У касноцарском периоду слобода људи је први пут ограничена. Како су закупци били слободни да напусте место онда кад време закупа истекне, сада је сваки сељак био регистрован у свом селу или ако је беземљаш онда је регитрован у име земљопоседника на чијем имању је радио, при чему је сељаштво било везано за место регистровања у којем је плаћало свој део пореза.[34]

Процес пољопривредне производње захтевао је добру организацију активности и мера предузетих како би се остварио што већи принос. Почетна активност је крчење шума и стварање обрадивих површина за култивацију, на местима где су природни услови погодовали развоју пољопривреде. За крчење и стварање обрадивог земљишта коришћени су различити облици оруђа, као што су: секира, секира-крамп, тестере, који су осим за сечење дрвета имали и много других примена. Да би се остварио што већи принос примењиване су различите мере, а као прва била је припрема обрадиве површине за сетву, односно ђубрење земљишта. Поред животињског ђубрива примењивали су често и метод паљења и разношења пепела по пољу.

После ових припремних активности, уследила је фаза орања. Прво орање је морало да буде дубоко, требало је најпре трасирати бразду од 120 стопа из једног потеза, док је виликус надгледао да ли је бразда жељене дубине. Римљани су почели први пут да ору око октобарских календа, или чак средином августа у влажнијим пределима. Друго орање је извођено у септембру по новом или у јулу по старом систему, како би се изнивелисала земља и уситнило грумење. Треће орање је у ствари представљало дрљање земље после сетве, како би се добро угурало семе и како би се направио

32 И. Поповић, *op.cit.*, 207.

33 Исто.

34 Исто.

канал за продирање кишнице. Сетва се обично обављала у јесен.[35] За обављање ових радњи користило се цртало као варијанта раоника, обично при првом орању правећи површински рез, затим дрљача за уситњавање и нивелисање земљишта, и раоник као део справе за орање, рала или плуга. Клијање и раст житарица зависиле су од климатских услова и плодности земљишта, а према потреби коришћени су и системи за наводњавање.

Период окопавања био је најповољнији у фебруару. Поткресивање се вршило у мају, док је жетва јечма и боба била у јуну а пшенице и овса у августу. Најчешће коришћено оруђе приликом жетве био је срп. По обављеној жетви одвајано је зрневље од класова, жито се врло ударањем помоћу штапа или уз помоћ вршилица у облику санки које су вукли волови. На крају се жито вејало, одвајано је чисто зрневље од плеве уз помоћ лопата, бацањем зрна у ваздух приликом чега је чисто зрно као теже падало на земљу а плеву и отпатке је ветар одувао. Тако очишћено и овејано жито се чувало на сувом и изолованом месту, у зградама сграђеним за ту намену. То су обично биле гранарие – лаке дрвене конструкције и хореуми – масивне камене грађевине.[36] Од житарица гајене су овас, јечам, пшеница, у мањој мери просо, а од поврћа пасуљ, боб, грашак, боранија, купус, першун, лук. За ниже слојеве друштва на селу гајена је репа, а за више класе друштва гајена је артичока, печурке и др. Од воћа узгајане су бресквe, нар, вишње, крушке, поморанџе, рогач као грожђе и маслине.[37]

Поред свих мера којима је човек могао да поспеши пољопривредну производњу и да увећа свој принос, постојали су непредвиди фактори на које човек није могао да утиче, а који су могли да доведу како до задовољавајућег приноса тако и до потпуне пропасти, услед чега сав труд и примена одређених мера нема никаквог утицаја. Такве промене чији узроци нису били видни и објашњиви, становници су приписивали натприродним бићима и веровању у одређене невидљиве силе које имају моћ. Археолошка грађа која се односи на религијски аспект живота показује да је развој римске религије у провинцијама на тлу Србије био условљен друштвеном организацијом староседелачког становништва, оним привредним активностима које су биле важне на одређеном подручју. Најстарије представе римске религије биле су везане за земљораднике или за места са којима они долазе у додир у свакодневном животу. То су засејане површине, сетва, жетва, сво растиње, шуме, реке и сама кућа.[38] Римски аграрни култови манифестују се кроз различите споменике, често кроз вотивне аре и фигуралне представе, чије место

35 Исто, 201.

36 Исто.

37 Исто,196.

38 Д.Срејовић, А.Цермановић – Кузмановић, *Речник грчко – римске митологије*, Српска књижевна задруга, Београд, 1979, 53.

налаза указује на места где су култови поштовани. Њихови споменици могу бити постављени у храмовима, светилиштима, кућама, и на другим местима. Веровања становника балканских провинција била су везана за представе одређених божанстава: Либера и Либере, Силвана, Церере, Приjепа и др, а понекад је и другим божанствима придодавана аграрна функција.[39]

Пољопривреда на Косову и Метохији била је главна грана привреде још у периоду пре доласка Римљана на ове просторе, на шта указује положај насеља, који је био диктиран захтевима земљорадње. Постојање градина које настављају да живе и кроз период римске владавине уочене су у појединим пољопривредним реонима; у Дреници у пределу између Косова и Метохије, у источном делу Косова у долини Биночке Мораве, док су нека насеља настала испод постојећих градина, при чему су и оне неко време задржале функцију људских станишта, као што је насеље код Цернице изнад села Грнчара које се спушта уз саму обалу Врбовачке реке, затим Градина код села Трпезе, као и Кальаја изнад Бинча.[40]

Оснивање насеља на територији Косова и Метохије умногоме је зависило од постојања повољних природних услова, пре свега погодности рељефа, одговарајуће климе и природног богатства, који су сви скупа омогућавали становништву да се бави оним делатностима које су у таквом природном окружењу биле изводљиве. Због повољних климатских и природних услова, метохијска равница је представљала могућност за добијање пространих пољопривредних површина. Насеља су подигнута између дна и обода котлина и у непосредној подпланинској зони. Таква насеља су код Мушутишта, Студенчана, Речана, Брњаче, Рудника и Бање. Нека насеља су распоређена у долинама котлине, дуж тока Белог Дрима, погодно за земљорадњу, док је узвишени терен био погодан за воћарство, виноградарство и пашњаке, као код Зрза, Нашеца, Доблибара, Брдосана, Ратковца и Доњег Дрсника.[41] Положај ових насеља близу речних долина је био повољан јер су се обрадиве површине могле лакше наводњавати. Систем наводњавања није откривен, али се може са сигурношћу рећи да су користили близину река за потребе наводњавања онда када је постојала потреба за тим. Јужни део Призренске котлине такође је био погодан за оснивање насеља, која су сконцентрисана на самом ободу котлине или површинама веома погодним за земљорадњу, нарочито за виноградарство.

На Косову је настанак и положај насеља био условљен близином рудних ревира, а с обзиром на другачију педолошку структуру земљишта, земљорадња није била развијена у тој мери као у Метохији.[42] Међутим, на Косову,

39 Исто.
40 Е. Čerškov, *op.cit.,* 32.
41 Исто.
42 Исто, 31

територијом богатом рудама, постојали су такође неки делови који су поседовали део пољопривредног земљишта, па је већи грађевински комплекс код Доњих Становаца имао изразито пољопривредни карактер. Исто се може рећи и за скупину грађевина код Валача, које су биле виле на мањим земљишним парцелама. Такође на Косову, и Улпијана је поред свог изразито рударско- топионичарског карактера, имала и одређени степен пољопривредних одлика, јер се на њеној широј територији налазе латифундије патрицијске породице Furii и Pontii, чији остаци се протежу у Метохију и око Скопља.[43] Моћ ових двеју породица била је базирана на огромним богатствима која су се стицала на основу великих поседа, као и на основу металуршких радионица за прераду руда и топљења метала из државних рудника Дарданије. Током друге половине II и прве половине III века, припадници ове две сенаторске породице заузимали су високе руководеће дужности у свим балканским провинцијама.

Повезаност ових породица најбоље се види у решењу породичног проблема везаног за однос између М. Понција Варана Сабина и Фурије Цецилије. Према мишљењу аутора, М. Понције Варан је са својом супругом Фуријом Цецилијом имао сина М. Фуриуса Понцијана, али пошто је М. Понције Варан умро млад, Цецилија се поново удала. Око 217. године, њихов син М. Фуриус Понтианус постао је намесник Доње Мезије. Поновном удајом, Фурија Цецилија је из другог брака имала сина Фуриуса Октавиуса, који је био на почетку своје каријере у време када је његов полубрат већ дуго времена био наменски Доње Мезије. Присуство старијег полубрата може се објаснити дугогодишњим старатељством над млађим братом – Фуриусом Октавиусом. Логично је било да старији син располаже очевом имовином, док је тек после његове смрти млађи брат могао доћи до наследства. Том приликом је вероватно био подигнут натпис у част *Fortunae aeternae domus Furianae* од стране ослобођеника Фурија Алкима и Понтиа Варана, можда бившег надзорника имања М. Понтиуса Варана.[44] Споменик, односно база његове статуе, откривена је приликом истраживања северне некрополе на Улпијани 1955.године. Сада се налази у дворишту манастира Грачанице. Споменик је израђен од мермера, димензија 110x72цм, на коме се налази натпис: *M. Pontio / M. f(ilio) Pup(ina) Vara/no Sabiono vi(ro) c(larissimo) tru(buno) / leg(ionis) III Aug(ustae) quaest(ori) tri(uno) pleb(is) s(anctissimus) o(rdo) mu/nic(ipi) Upl(iani) ob mu[!]/ta in rem pu[b(blicam)] /eius merita / basim / et sta/tuam vexa/tam Furi[a] Caec[i] / lia c(larissima) f(emina) [resti] / [tuit].*[45]

---

43 Исто, 35.

44 М. Паровић – Пешикан, „Нови епиграфски прилози из Улпијане", *Жива антика* 33, књ.1, Археолошки институт, Београд 1983, 47 – 59.

45 П. Петровић, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, Археолошки институт, Београд 1975, 131.

Еванс је приликом обиласка Призрена видео надгробни споменик Аниае, робиње Фурије Цецилије, што указује на постојање поседа породице Furii и у околини овог града. Споменици из околине Скопља указују на још једну потврду простирања имања поменуте породице. Још један споменик који је Фурија Цецилија подигла у част *Furiae Ti… Varani clarissime feminae,* подигнут у част мајке или рођаке М. Понтиуса Варана откривен је приликом рушења старог млина у Приштини.[46] Угледни Римљанин М. Понтије Варан потиче из познате римске породице Ponti, која је припадала сенаторском сталежу, а њени чланови су заузимали високе државне положаје у II и првој половини III века. Тако је Понтие Сабинус (вероватно отац М. Понтија Варана), 160.године био легат провинције Горње Мезије, а пре тога намесник Тракије. Десет година касније, његов брат М. Понтиус Лаелианус помиње се као легат провинције Доње Мезије. Још један припадник ове породице, М. Фуриус Понтианус, такође је познат као легат провинције Доње Мезије, скоро пола столећа касније, 218. године. Вероватно је један од њих узео за жену припадницу из аристократске породице, чиме би стекао велико имање.[47]

Правна својина над земљом на Косову и Метохији у време Римљана није могла бити доследно спроведена јер су се дуго очували облици својине који су били заступљени међу домородачким становништвом. Политика производних односа на принципима римског робовласничког друштва спроведена је опрезно и постепено, због чега се концентрација земље у рукама велепоседника и стварања латифундија одвија тек почетком III века. Такав посед је посед римске патрицијске породице Furii. Концентрација земље у рукама велепоседника није искључиво остварена у време III века. Пропадање малог, средњег поседа почело је крајем II века, али се оно одвијало неједнаким интезитетом у различитим деловима Косова и Метохије, што је зависило од привредног карактера домородачког становништва и његовог везивања за земљу. Општа економска и друштвена кретања током II и III века нису могла а да се не одразе и на аграрне односе у овом крају, посебно на гомилања имања у рукама појединца, или о евентуалној парцијалној подели земље ветеранима. Појава бежања из села у градове одразило се и на старе форме обраде земље и на економску снагу перегрина, који бивају потискивани у све слабије делове земље дубоко у унутрашњост, ненавикнути на новчану привреду они падају у све већу зависност од власника латифудија, порокуратора имања и на привилегован град.[48]

Домаћем становништву стално је претила опасност од доделе њихове земље ратним ветеранима, на шта указује надгробна стела *Sept. Dassius-a*,

46 E. Čerškov, *op.cit.,* 94.

47 М. Паровић – Пешикан, *op.cit.,*53.

48 E. Čerškov, *op.cit.,* 94.

за којег се претпоставља да је припадао војној јединици *I. Montanorum* стациониране у Панонији, који се после одслуженог војног рока вратио у свој родни крај где је добио земљу. Стела је нађена у ареалу једне виле рустике у околини Приштине, и представља потврду постојања ветеранских парцела.[49] Потврда насеља ветерана непознате јединице потврђена је и на основу вотивне аре нађене у Липљану (Улпијана), с краја II почетка III века, *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Melcid | Ael(ius) Okta|vianus| cum | suis v(otum) p(osuit,*[50]као и на основу дела натписа нађеног у Сочаници, из друге половине II или III века, *M. Aur[el(ius)] | Asclep[ia]des ve[t(eranu)] I ex leg(one) [---* [51]Натписи ветерана непознатих јединица из Улпијане и Сочанице могли би припадати војницима који су остали у близини места где су служили, као и онима који су се вратили у свој родни крај.[52]

Сточарство је било главно занимање великог дела становништва у предримско доба, а свој значај задржало је и у доба Римљана. Свуда су постојали повољни услови за гајење стада.[53] У долини Јужне Мораве, многа насеља су своју егзистенцију заснивала подједнако како у рударству тако и у пољопривреди, јер постојање локалитета из периода најстарије земљорадничке културе уз саму обалу реке говори да је земљорадња имала важну улогу приликом оснивања, а самим тим и расположивост повољног земљишта са постојањем пашњака и шумских комплекса говори о повољним условима за развој сточарства. Сточарство није увек могло да буде планинског карактера, јер су и брежуљкасти предели у прелазној зони између Косова и Метохије, у Дреници, такође погодовали развоју сточарства. У Дреници су откривена села, односно мања скупина кућа окружена обрадивим земљиштем и залеђем које представља комплекс пашњака и ниских шума, што је ове делове Покрајине чинило веома погодним за гајење стоке, нарочито гајењу коза. Од производа овог краја познат је дарданси сир, који се израђивао у овом региону.[54] Сточарством се бавио најконзервативнији слој домородачког становништва, потиснут из пољопривредних реона који је организовао своја станишта у мање приступачним пределима. У тим забаченим крајевима најдуже се задржавају облици натуралне привреде и племенског уређења. Слична станишта, која задржавају одлике староседелачке традиције, откривена су искључиво у планинским областима, каква су насеља код Јошанице,

49 Исто, 54.

50 С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама I – III век н.е.*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Београд 2002, 291.

51 Исто, 292.

52 Исто, 165.

53 М. Мирковић, „Римско освајање и организација римске власти", *Историја српског народа I*, Српска књижевна задруга, Београд 1994, 86.

54 Е. Čerškov, *op.cit.*, 36.

Борчана, Стеоца, Врбовца, Стрезовца итд.[55] У овим брдовитим пределима средње Дренице и новобрдске Криве Реке становништво се претежено бавило гајењем стоке и своје производе су користили како за храну, тако и за размену са житарицама из пољопривредних реона. Због непредвидивих утицаја, ова размена је била различитог интензитета и вршила се завсино од могућности које је пружала жетва, због чега је у овим брдским пределима постојала потреба да се сачувају резерве у силосима. У овој области се очувао велики број питоса, чија је највећа концентрација у делу насеља код села Стрезовце у новобрдској Кривој Реци, која указују на постојање организованих спремишта хране.[56] Овакви облици својине и привреде натуралног типа највише се одражавају у сточарству, а остали су да постоје и током римског периода у планинским областима, уским речним долинама и крајевима ван значајних комуникација.

Осим сточарства, постојали су повољни услови и за гајење различитих повртарских култура и винове лозе, нарочито у Метохији. Иако не постоје многобројна сведочанства о обради земље, може се рећи да је пољопривредна делатност била развијена. Налази двеју остава код Липљана у Доњој Гуштерици и остава у Церовику код Клине, из којих потичу двозуба мотика, рало са црталом, будак чекић и још неколико оруђа сличних облика са непознатих налазишта, као и налази будака, мотике, пијука и рала у Сочаници, указују на ту могућност и вид култивације оруђем које је прилагођено природним условима терена.[57] Налази двозубе мотике из оставе из Доње Гуштерице, у којој се још налазило и цртало,[58] могу да указују на обраду земље. Како се не зна тачан облик и тежина двозубе мотике, на основу чега су према И. Поповић разврстане у два типа: лакши и тежи облик биденса, за сада нам је непознато којем од ова два типа припада, али је сигурно да се користила у виноградима, како приликом припреме земље за садњу винове лозе, тако и након садње за окопавање и распростирање земље око корења лозе.[59] Будак – чекић је оруђе састављено од будака с једне и чекића с друге стране. Будак је био претежно земљорадничко оруђе, коришћено за крчење, разбијање и уситњавање земље. Али будак – чекић је своју основну намену налазио у обради камена, за кресање и полирање камених блокова.[60] Налаз будака познат је и из Сочанице (сл.1), одакле потичу и налази гвоздене мотике, раоника и пијука.[61] Мотика је кратког и заобљеног сечива, са наглашеним раменом (сл.2).

55 Исто, 55.
56 Исто, 95.
57 С. Фидановски, *op.cit.,* 382.
58 Исто, 382.
59 И. Поповић, *op.cit.*, 45.
60 Исто, 49.
61 Исто, 37.

Користила се за култивацију баштинског биља у повртњацима и житарица у пољима. Тежи облик је коришћен као будак за превртање земље и разбијање грудви, док се лакши тип користио у току раста цереалија и површа за уклањање корова, за развлачење ђубрива, покривање семена земљом, код наводњавања земљишта, отварање и затварање дренажних канала.[62] Откривен врх раоника је потковичастог облика, са очуваним жљебом унутра за углављивање у ралицу (сл.3).[63] Раоник је оруђе састављено од плуга и рала и два додатна елемента, цртала и гределнице, које се користило приликом орања.[64] Пронађени пијук је сиљоштаног и проширеног врха сечива и отвора за држаљу.[65] Пијук је вишенаменско оруђе, које се у зависности од облика и димензија користило у различитим делатностима (сл.4). Оруђе се углавном састоји од два дуга, уска крака с обе стране ушице. Примерци са оба равно завршена језичаста крака користили су се у земљорадњи за окопавање биља и разбијање грумења земље, а могли су се користити и за копање ровова и темеља.[66] Поменути налази указују да се, осим рударске делатности у овој области Покрајине, становништво бавило и земљорадњом која је заједно са рударском делатношћу чинила основу економије и егзистенције.

Поред гајења различитих повртарских култура и винове лозе, може се претпоставити да је производња жита била једна од основних грана. Вероватно да су тој култури погодовале све расположиве обрадове површине на територији Косова и Метохије. Гајење житарица је била најосновнија потреба и вероватно је већи број парцела био засејан њима. О њиховом складишту и даљој дистрибуцији сведоче откривени велики хореуми у градовима код Сочанице, Пећи, а претпоставља се да је постојао и на Улпијани, иако није у потпуности откривен. Хореуми су служили и за смештај других пољопривредних производа, али углавном житарица. Ове грађевине су чврсте, масивне и једноставне конструкције са једним спратом и двосливним кровом. Код једног типа ових грађевина просторија је подељена попречним зидовима, а код другог типа је у облику хале подељене низом стубова.[67] Хореум у Сочаници припада овом другом типу и налази се на форуму, састављен је од две издужене тробродне бочне грађевине раздвојене двориштем, и са широким портицима на дужим странама (сл.6). За бочне грађевине се претпоставља да су имале спратне конструкције,[68] чији су приземни делови служили искључиво за смештај робе, у овом случају за смештај производа

62 Исто, 39.
63 Е. Черškov, *Municipium DD*, Arheološko društvo Jugosalvije, Beograd – Priština 970, 31
64 И. Поповић, *op.cit.,* 99.
65 Е. Черškov, *op.cit.,* 30.
66 И. Поповић, *op.cit.*, 53.
67 И. Поповић *op.cit.,* 202.
68 Е. Черškov, *op.cit.*,34.

од метала јер се налазио у непосредној близини металуршких постројења.[69] У античкој Улпијани откривена је монументална грађевина са пиластирма, издељена зидовима на више мањих затворених целина, за коју се претпоставља да је могла служити као хореум.[70] Археолошким истраживањима 1971. и 1972. године на периферији града Пећ, на локалитету Градина, откривене су четири грађевине са пиластрима, приближно истих облика и димензија, које су распоређене око једног пространог трапезоидног дворишта. Свака од ових грађевина се састоји од једне издужене правоугаоне просторије, 75 х 12 м. Унутрашњи простор је издељен тањим зидовима на три брода једнаке ширине (сл.7). Овај грађевински комплекс сграђен је почетком IV века и представљао је један од највећих сабирних центара хране који се овде одржао све до краја IV века.[71] Сва три хореума сграђена су у приближно истом периоду почетком IV века, онда када долази до стварања великих поседа и до крупних промена у организацији пољопривредне производње и у пореском систему. Они сведоче како о производњи житарица, њиховом складиштењу и даљој дистрибуцији, тако указују и на чињеницу да производња жита на овом подручју није била довољна да подмири потребе становништва, а пре свега да прехрани војску стационирану на овој територији. Тај проблем се решавао прикупљањем пореза како у новцу тако и у натури онда када је било мање новца у оптицају као и увозом жита са других подручја.

Колико пажње је посвећивано пољопривредној производњи и колико је она била важан извор егзистенције, поред поменутих археолошких потврда, треба додати и налазе посвета римским аграрним божанствима, које су становници овог дела провинције поштовали и подизали на одређеним местима. Места налаза споменика, најчешће вотивних жртвеника – ара, којима је приношена жртва или нека друга понуда у религијске сврхе најбоље нам говоре о распростањености култа појединих божанстава на овој територији. Тако имамо посвету Силвану у виду вотивног жртвеника пронађеног на Улпијани. Жртвеник је израђен од мермера, димензија 50х24цм (сл.8). На њему се налази натпис:

I et Silvano I Sac(rum) M. Aur(elius) Silovester I dec(urio) q(uin)q(ennalis) v(otum) s(olvit) I M.Maximo et I Aeliano co(n)s(ulibus).

Жртвеник је посветио Марко Аурелије Силвестер, декурион квинквеналес муниципијума Улпијане. Жртвеник је посвећен Силвану, али није искључена могућност да је посвећен и неком другом божанству.[72]

---

69 С. Фидановски, *op.cit.,* 312.

70 М. Паровић – Пешикан, „Античка Улпијана, истраживања 1987 године", *Гласник Српског археолошког друштва 5,* Српско археолошко друштво Београд 1989, 140.

71 Д. Срејовић, „Касноантичка житница у Маскару", *Balcanica XIII – XIV*, Српска академија наука и уметности, Београд 1983, 39.

72 П. Петровић, *op.cit.*,, 132.

Још један споменик посвећен шумским божанствима, Силвану и члановима његове култне заједнице, вероватно Дијане и нимфама, откривен је у Подујеву. У питању је вотивни жртвеник димензија 70х70цм, са натписом:

Deobus S(ilvestribus) I Virgines (!) i Gaudens Li I Vi(a)e s(ervus) p(ro) s(alute) I p(ecunia) s(ua).[73]

Једно од најстаријих римских божанстава, Марс, поштован је као бог рата а исто тако и као заштитиник земљорадње и сточарства. Ово божанство поштовано је и на територији Косова и Метохије, а с обзиром на место налаза код Пећи у Метохији, где је земљорадња била развијена и једна од основних привредних грана, можемо рећи да је највероватније поштован као заштитиник земљорадње и сточарстава. Посвета овом божанству регистрована је у виду стојеће статуете од бронзе, висине 7,2 цм. Марс је представљен на постољу, у стојећем ставу у ратничкој опреми. На глави има шлем са перјаницом. Шлем је причвршћен раменом испод браде. На грудима има оклоп, у десној руци држи штит, а у левој највероватније држи копље (сл.9).[74]

Поред топонима божанстава аграрног карактера, на територији Косова и Метохије откривена су још три топонима божанства или полубожанства природе, односно нимфе, тесно повезана са водом и вегетацијом, која се брину о пашњацима и пастирима, на местима Буњаце, Орхање и Преполац. Култ нимфи је био приватног карактера, који су поштовали пастири, сељаци, рибари и ловци. Поштоване су у слободној природи крај извора и по пећинама. Према месту на којем бораве, разликујемо их под различитим називима: Најаде, које поседују изворе и проводе живот на обалама река и језера, Орејаде, нимфе које бораве на планинама, и Дријаде које живе у шумама. Нимфе се приказују по узору на Афродиту, редовно са шкољком или посудом у рукама. Често представљене у лежећем положају, обнажених груди, ослоњене на превртнуту посуду из које излази вода.[75]

Вотивни споменик из Буњаца посветио је свештеник из Улпијане, који је споменик посветио Нимфама са епитетима Salutaris. Споменик нимфама откривен је у Буњацима. Постоје несугласице о месту налаза споменика, М. Ризнић сматра да је споменик откривен на гробљу, близу села Буњаци код реке Бањске, док Валтровић наводи да споменик потиче из Куршумлијске Бање. Споменик је димензија:85х36-43цм, са натписом:

Nymphis I Solutaribus I [ ] Catuus Cele[r] pontifex (?) [2-3] I [L]ucilla coigu(e) I [et] Lucio et Sexto(!)fillis.

---

73 Н. Вулић, Споменик *XXXVIII*, Српска краљевска академија, Београд 1934, 53.

74 М.Величковић, *Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју*, Народни музеј у Београду, Београд 1974, 89.

75 Д. Срејовић, А. Кузмановић – Цермановић, *op.cit.,* 385.

Споменик је нимфама посветио Katiu Celer, понтифекс Улпијане, заједно са својом супругом и синовима.[76] Споменик посвећен нимфама откривен је и у Качанику, код места Орхање 1900. године. Споменик је димензија 58x14цм, на коме се налази натпис:

Nym[phis] I L Tito[vius ...] I Pro [...] I v(otum) s(olvit) [i(bens) m(erito)][77]

За споменик из Преполаца на северу Косова М. Валтровић наводи да је у питању споменик посвећен нимфама, док Ф. Каниц износи да су на овом месту откривени остаци римске грађевине.[78]

Прикупљени налази који се односе на римску пољопривредну производњу на територији Косова и Метохије, иако нису бројни, довољни су да укажу да је пољопривредна производња за разлику од предримског периода била знатно развијена. Примена нових организационих мера у обради земље и коришћење технички савршенијег оруђа, утицали су на раст пољопривредне производње и на развој друштвено-економских односа. Веома слаба истраженост вила, као основних производних јединица на сесоким имањима, не даје могућност за доношење било каквих закључака, нарочито када је у питању величина самих имања, уређеност њихових власничких односа, ангажовање адекватне радне снаге, облик вила и распоред помоћних зграда на имању.

Литература

Begović, Schruk 2002: V. Begović, I. Schrunk, „Rimske vile Istre i Dalmacije, I dio: pregled lokaliteta“, *Pril. Inst. Arheol. Zagrebu,* 19/2002, Zagreb, 113 – 130.

Begović, Schrunk 2003: V. Begović, I. Schrunk, „Rimske vile Istre i Dalmacije, II dio: tipologija vila“, *Pril. Inst. Arheol. U Zagrebu*, 20/2003, Zagreb, 95 – 112.

Васић 1967: М. Васић, *Римске виле руститке на територији Југославије*, Београд. (магистарски рад у рукопису)

Васиљевић 2008: Љ. Васиљевић, *Археолошки споменици бога Силвана у римским провинцијама на територији Србије*, Београд (магистарски рад у рукопису)

Величковић 1974: М. Величковић, *Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју*, Народни музеј у Београду, Београд.

Вулић 1900: Н. Вулић, *Споменик XXXVIII*, Српска академија наука, Београд.

Вулић 1934: Н. Вулић, Споменик LXXVII, Српска краљевска академија, Београд.

Grupa autora 1967: „Život na selu“, *Antički Rim – panorama jedne civilizacije*, Vuk Karadžić, Prosveta, Beograd, Mladinska knjiga, Ljubljana, 103 – 120..

76 Н. Вулић, Споменик *XXXVIII,* Српска академија наука, Београд 1900, 25.

77 Н. Вулић, *op.cit*., 26.

78 Љ. Васиљевић, *Археолошки споменици бога Силвана у римским провинцијама на територији Србије*, Београд, 2008, 125. (магистарски рад у рукопису)

Лазић 2001: М. Лазић, „Терме у Доњем Неродимљу код Урошевца“, *VESTIGATIO VETUSTATIS Александрини Цермановић-Кузмановић*, Филозофски факултет у Београду, Београд, 247-274.

Марић 2003: Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, (докторска дисертација, репринт 1933), Београд.

Машкин 1968: Н. А. Машкин, *Историја старог Рима*, Научна књига, Филозофски факултет у Београду, Београд.

McKay 1988: A.G McKay, *Houses, villas and palates in the roman world,* JHU press, London – Baltimor.

Mirković 1968: M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu U Gornjoj Meziji*, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd.

Мирковић 1994: М. Мирковић, „Римско освајање и организација римске власти“, *Историја српског народа 1,* Српска књижевна задруга, Београд, 58 – 70.

Паровић, Пешикан 1983: М.Паровић, Пешикан, „Нови епиграфски прилози из Улпијане“, *Жива антика 33*, књ.1, Археолошки институт, Београд 47 – 59.

Паровић, Пешикан, 1989: М. Паровић, Пешикан, „Античка Улпијана, истраживања 1987. године“, *Гласник српског археолошког друштва* 5, Српско археолошко друштво, Београд, 45 – 51.

Пејић 1999: С. Пејић, *Споменичка баштина Косова и Метохије*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.

Петровић 1975: П. Петровић, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, Археолошки институт, Београд.

Поповић 1988: И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Народни музеј, Београд.

Срејовић 1983: Д. Срејовић, „Касноантичка житница у Маскару“, *Balcanica XIII – XIV*, Српска академија наука и уметности, Београд 35 – 43.

Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1979**:** Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчко римске митологије*, Српска књижевна задруга, Београд.

Тасић 1994: Н. Тасић, „Увод у праисторију, римски и рановизантијски период Косова и Метохије“, *Археолошко благо Косова и Метохије*, Галерија српске академије наука и уметности, Београд.

Thomas 1964: E. Thomas, *Romische Villen in Pannonien,* Akademiai Kidao, Budapest.

Ферјанчић 2002: С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама I – III век н.е.*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Београд.

Фидановски 1994: С. Фидановски, „Римски и рановизантисјки период“, *Археолошко благо Косова и Метохије*, Галерија српске академија наука и уметности, Београд, 260 – 346.

Цветковић, Томашевић 1983: Г. Цветковић-Томашевић, „Улпијана, Археолошка ископавања у средишту и јужном делу античког града“, *Саопштења XV*, Републички завод за заштиту споменика културе у Београду, Београд, 67 – 91.

Čerškov 1969: E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji,* Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd.

Čerškov 1970: E. Čerškov, *Muicipium DD,* Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd – Priština.



Сл. 1 – будак, Čerškov 1970, 31



Сл. 2 – мотика, Čerškov 1970, 30



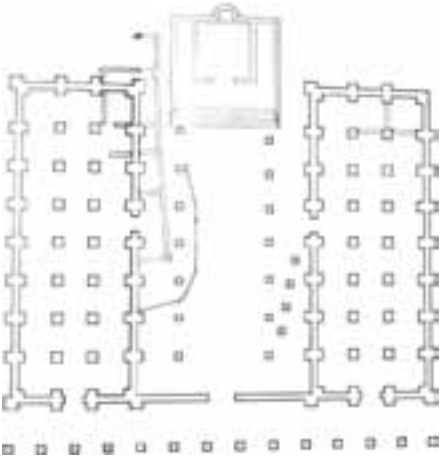
Сл. 3 – врх рала, Čerškov 1970, 31



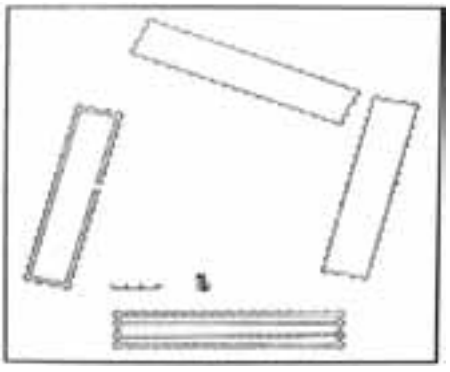
Сл. 4 – пијук, Čerškov 1970, 30



Сл. 5 – подни мозаик у Главнику код Подујева, Фидановски 1994, 289



Сл. 6 – хореум у Сочаници, Čerškov 1970



Сл. 7 – хореум код Пећи, Срејовић 1983,40



Сл. 8 – ара посвећена Силвану, Петровић 1975, 132



Сл. 9 – статуета Марса, Величковић 1974, 18

Marija M. SAVIĆ

ROMAN AGRICULTURE IN KOSOVO AND METOHIA

Summary

The territory of Kosovo and Metohia represents a close unit which consists of the two naturally different regions whose geographic, climatic, and soil characteristics conditioned the possibility for the development of economic activities, out of which agriculture came to the fore either in cattle breeding or farming. Agriculture was the main economic activity which domestic population was dealing with in the period before Roman conquests. By conquering of this area, the Romans brought new forms of earning activities which were especially being expressed through the organization of agricultural production and the appearance of *villa rustica* as basic production unit. In the conquered territory there were several extremely agricultural regions suitable for some kinds of agriculture. Valleys of larger rivers, basins, plains, especially in Metohia, the valley of the river Beli Drim, were suitable for the farming development, cultivation of different vegetable crops, horticulture and viticulture. Although different in geomorphologic sense, the area of Kosovo was also mostly of agricultural character, whose arable areas are concentrated in the valleys of the rivers of Binačka Morava, Ibar, Sitnica, Drenica and other smaller rivers. Farming in hilly areas, which mostly relates to the area of Kosovo due to the unfavourable relief, was probably of limited character that is, based upon smaller arable areas being enabled by such conditions. Agriculture in these hilly areas was based upon animal husbandry, that is cattle breeding, and products exchange from this branch of agriculture with cereals from agricultural fenced areas. Besides hilly and mountainous areas, there were favourable conditions for cattle breeding in lower, hilly areas, which were especially related to the transition zone from Kosovo and lower Metohia. This area was suitable since it had possessed good pastures, wherein low and thick forest was suitable for the breed of small cattle such as sheep, goats etc. A considerable part of arable area was during the Roman conquests distributed to the Roman immigrants as evidenced by the appearance of villa rustica as follows: in the valley in the river of Beli Drim near Drsnik, Uroševac, at Ulpiana, in the valley of the river of Lab near Glavnik, in the valley of the river of Ibar near Vučitrn at Donji Stanovci, Valača near Zvečan, and in Vuča near Sočanica. Places where they were registered usually indicated they had been built along river course, wherein right and left river banks had been suitable for cultivation, and their position was conditioned by the proximity of the main communications so as products distribution from the possessions would be easier.

Their position was also influenced by the proximity of rural settlements so as to make use of labour force in the possessions during the season works. Data relating to the agricultural production originate from the archaeological researches carried out which were intensive during the second half of the previous century. The achieved data were sparse, and based on them it could be said something very generally on agricultural activities at this area, which left enough open space for some amendments during future researches.

Key words: Kosovo and Metohia, agricultural activities, villa rustica, tools, horeums, Roman period.

Рад је предат 21. марта 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА



ИСТОРИЈА

УДК 340.15(497.11)"04/14" ; 091=163.41"1321" ;
271.222(497.11)-523.4-526.6"13"

*Ђорђе ЂЕКИЋ**
Филозофски факултет Ниш

О ЗНАЧАЈУ ЗАКОНА КОД СРБА ПОЧЕТКОМ 14. ВЕКА

Апстракт: Анализира се разлог зашто се текст Грачаничке повеље налази испод фреске на којој је приказан пророк Илија. Наиме, на поменутој фресци се приказује моменат када је у Израиљу била велика глад и суша, тако да је Бог послао пророка Илију на поток Хорот да би на њему могао да гаси жеђ, а гавран му је, по Божијем наређењу, доносио храну. На композицији недостаје поток Хорот. На месту где треба да је поток налази се текст повеље. Из тога је извучен закључак да колики је значај воде за људе, толики је и значај повеље (тј. закона) за људе, односно за државу. С обзиром да су повељу на зиду записивали Св. Сава и Св. Стефан Првовенчани, а да Грачаничка повеља садржи Стари српски закон с краја XII века, извучен је и закључак да краљ Милутин себе сматра њиховим наследником. Паралела је повучена и са пророком Јелисејем, учеником Илијиним, који је чинио чуда као и његов учитељ, али нека која чак ни он није чинио (нпр. Јелисејеви посмртни остаци су васкрснули човека).

Кључне речи: Грачаничка повеља, пророк Илија, пророк Јелисеј, закон.

Рећи да ликовне представе на зидинама средњовековних српских манастира могу да послуже као историјски извор, није ништа ново. Највећи проблем, барем како се нама чини, јесте како им поставити довољно добро питање на које би могли да добијемо жељени одговор. Сматрамо да смо пронашли питање на које нам фреска Светог пророка Илије у Грачаници може дати одговор.

Питање гласи: зашто се текст Грачаничке повеље налази испод фреске на којој је насликан Св. пророк Илија?

Код Срба је у средњем веку редак био обичај да се повеља запише на зиду. Ту праксу је увео Свети Сава, записујући Студеничку повељу свога оца

* Доцент, dordje djekicdj@ptt.rs

на зиду овог манастира (Суботић, 2006 – 2007; 51 – 52). Друга повеља - Жичка била је записана на зиду још за живота Св. Саве. Међутим, записи којима се овде бавимо су из доба краља Милутина и архиепископа Саве III (1309 – 1316). Жичких повеља било је, како најновија истраживања сведоче, три. Разлог за исписивање повеље на зиду објаснио је Свети Сава: јавно набрајање шта је манастир треба да савремени и будуће нараштај упозна шта је све манастир добио како би то они поштовали (Суботић, 2006 – 2007; 51 – 58).[1] Следећа повеља која је била написана на зиду је Грачаничка (Живковић, 1992).[2] Сигурно су и разлози за записивање ове повељена зиду били сличне природе као и у случају Жичких. У Грачаничкој повељи су записани и поседи, али и Стари српски закон који је настао крајем XII века (Михаљчић, 1990; 21-25) прописивао је положај зависних категорија становништва, затим случајеви прејема људског, послуха, јемства, крађе, мехоскубине, коме иду приходи од глоба, резервати судски, односно њом се прописује и имање и правни положај манастира и људи на њему. Управно због тога се морало пажљиво бирати како и где уклопити повељу у живопис манастира.

Текст Грачаничке повеље налази се испод фреске на којој је приказан пророк Илија, у тренутку када се налази испред пећине, а на пећини поред њега се налази гавран који држи храну у кљуну. Да би се композиција разумела морамо дати једно објашњење смисла фреске на којој је пророк Илија.

На самом почетку смо дужни да објаснимо ко је Илија Тесвићанин, односно пророк Илија. Чини нам се да је то кључно да би се схватило значај зашто је баш он на слици, а не неко други. Прво што треба имати у виду то је: само Енох и он од свих старозаветних личности нису умрли него су живи однети у небо. То се није десило ни са једном новозаветном личношћу.

Подаци о Еноху су оскудни. Зна се да је живео пре Ноја, дакле и пре потопа. Отац му се звао Јаред и добио да га је у стошездесет и другој години. Сем њега имао је и друге синове и кћери. У шездесет и петој години Енох је добио сина Матусала, а за њим и друге синове и кћери. Поживео је укупно триста шездесет и пет година. О његовом богоугодном животу се само каже да је поживео „једнако по вољи Божијој" (Прва књига Мојсијева, гл. 5, стих 18 – 24, 28 – 32). Дакле, подаци о њему су толико оскудни да можемо само да претпоставимо у чему се састојао његов богоугодни живот када је Бог одлучио да га живог одведе у Небо, а не да доживи судбину осталих људи, да умре.

---

1 Сва досадашња издања Жичке повеље су набројане су у: Суботић 2006 - 2007; 53 – 54, нап. 13.

2 Бранислав Живковић, Грачаничка повеља, Београд, 1992, 59. Ово издање за нас је изузетно важно зато што доноси и слику на којој је фреска Пророка Илије са повељом испод ње.



Фреска пророка Илија и текст повеље. Грачаница

За разлику од њега, подаци о пророку Илији су обимнији. Наиме, Илија Тесвићанин спада у старозаветне пророке и живи у исто време када и јеврејски цар Ахав и његова жена Језавеља. Цар Ахав је био отпадник од Бога и подигао је храм Балу, којем се клањао и чинио многа безакоња. Управо због тога је Бог одлучио да казни и њега и његов народ и послао је Илију да му саопшти да ће због њега бити кажњен цео народ и неће бити кише. Суша је трајала три и по године (Јеванђеље по Луци, гл. 4, стих 25). У Посланици Јаковљевој се каже да је разлог за сушу био што се сам пророк Илија помолио и да је суша дошла, као последица, услишења Илијине молитве (Посланица Јаковљева, гл. 5, стих 17).

Самом пак Илији, Бог је рекао да оде на исток, да се сакрије код потока Хорота, према Јордану. Жеђ ће гасити на овом потоку, а храну ће му доносити Гавран. Пророк Илија га је послушао, а Бог је своје обећање испунио и гавран му је ујутру и увече доносио хлеба и меса, а на потоку је гасио жеђ. Не наводи се да ли је воде било само на овом потоку или још негде. Мора се претпоставити, иако се то не наводи, да је народ до воде ипак некако долазио, а да је постојаност воде на овом потоку била највећа. Тако се може објаснити зашто га је Бог послао баш поред овог потока. С обзиром да му је Бог морао објашњавати где се тај поток налази, вероватно он и није био познат и није био знатинији, већ управо супротно. После годину дана је и поток Хорот пресушио (Прва књига о царевима, гл. 16, стих 29 – гл. 17, стих 7).

Након тога, Бог га је послао код удовице у Сарепт Сидонски. Овде се дешава ново чудо. Она са мало брашна и уља чудом прехрањује поред њих двоје и свог сина јединца годину дана. Код удовице Илија чини највеће чудо, чудо које до тада нико није учинио у Старом завету. Наиме, док је боравио код удовице умро јој је син. Сазнање да је учинила оно што је Илија од ње тражиио, а да јој је ипак умро син навела ју је да му се обрати речима „шта је теби до мене, човече Божији? Јеси ли дошао к мени да споменеш безакоње моје и да ми умориш сина?“ Тада је пророк узео њеног сина у наручје, положио га на постељу своју. Завапивши, помоли се Господу и поклони се три пута, након чега се детету повратила душа. Он га је васкрсао (Прва књига о царевима, гл. 17, стих 9 - 24)!

Преко Илије, Господ је прорекао смрт Ахаву због безакоња његове жене Језавеље. Али како се Ахав покајао, то му је Бог опростио. Потом је учинио чудо у такмичењу са Валовим пророцима, када они нису успели да упале ватру, а он јесте (Прва књига о царевима, гл. 18, стих, 22 – 40). На путу кроз пустињу јављали су му се анђео, а потом и сам Бог, а анђео му је доносио храну (Прва књига о царевима, гл. 19, стих 4 – 15). Затим је прорекао смрт цару Охозији, који је послао своје поверенике да пита Велзувела, паганског бога, да ли ће оздравити. Када је Охозије послао два пута по педесет војника по Илију да га доведу, Илија се помолио и огањ са неба је прождро оба пута сву педесеторицу (Друга књига о царевима, гл. 1, стих 2 – 12, 15 - 17). Огањ са неба је прождирао је до тада због недостојности: два Аронова сина (Трећа књига Мојсијева, гл. 10, стих 1 – 2), Јевреје који су разгневили Бога (Четврта књига Мојсијева, гл. 11, стих 1), као и свештенике отпаднике (Четврта књига Мојсијева, гл. 16, 35). Док је у претходним случајевима Бог сам послао огањ, у случају Илије, огањ долази као последица што Бог услишава молитву пророкову.

Илија је раздвојио и воду својим плаштом тако да су он и његов ученик Јелисеј могли проћи неоквашени (Друга књига о царевима, гл. 2, стих 8). То је пре њега урадио једино Мојсије (Друга књига Мојсијева, гл. 14, стих 16 – 29). Свом ученику Јелисеју је прорекао да ће му се, ако га буде видео како иде на колима на небо, испунити жеља да два дела Илијина духа буду у њему (Друга књига о царевима, гл. 2, стих 9 – 10). Након тог разговора огњевита кола су сишла са Неба, узела Илију и одвела га. Са Илије је спао његов плашт, који је Јелисеј узео (Друга књига о царевима, гл. 2, стих, 11 – 12). Да је дух Илијин прешао на њега одмах се уверио тако што је и он успео да ударцем плаштом раздвоји воду, а једини је, поред Илије од старозаветних личности који је васкрсавао мртве (Друга књига о царевима, гл. 4, стих 32 – 35). Тај дар на њега је несумњиво пренео његов учитељ, а он својим карактером задржао. Ни Мојсије нити било ко други није свој дар пренео на свог ученика или ученике.

Дакле, из целокупног живота пророка Илије изабран је да се представи у Грачаници баш онај период када је у Израиљу била суша и када је он боравио

на потоку Хороту. Чуда са силаском огња и спаљивањем Охозијине војске, са васкрсењем, раздвајањем воде, одласком у небо у ватреним кочијама су упечатљивија, али она нису насликана. Једино могуће објашњење је да *нису одговарале ономе што се хтело рећи*. С обзиром да је иза Илијиних леђа пећина, а на пећини гавран са храном у устима очекивало би се да поток буде испред њега. Али ту потока нема, уместо њега налази се текст повеље.

Сада можемо да извучемо закључак зашто се повеља налази баш ту где је записана. Она ту замењује поток Хорот. Дакле, оно што је за земљу и народ вода, то је повеља (повеља - писани закон тог доба и времена) за српски народ и за српску државу тога доба. Као што људи не могу без воде да живе и опстану, тако исто не могу да живе и опстану без постојања закона.



Фреска пророка Илије у Морачи



Пророк Илија одлази жив у Небо

Може нам се замерити указујући да, на пример, ни на фресци у манастиру Морачи, где је такође насликан пророк Илија како га храни гавран, нема потока Хорота. Ова примедба би била тачна када би се текст повеље налазио на зиду, али на неком другом месту. На зиду овог манастира нема повеље, па нема стога ни могућности да се објашњава како је било схватање закона код кнеза Стефана, који му је био ктитор. Овај текст настоји да објасни зашто се повеља налази ту где је. Стога сматрамо да оваква евентуална примедба не би била ваљана.

Друго тумачење би могло да буде: краљ Милутин ради оно што је радио и Свети Сава, односно Свети Сава и Стефан Првовенчани у Студеници

и Жичи. Записујући повељу на зиду, он успоставља континуитет са Светим Савом и са *Светим Првовенчаним краљем*. Оним краљем који симболише само краљевство, сам суверенитет, због чега су његове мошти за време ропства под Турцима преношене 15 – 20 пута (Благојевић, Медаковић, 2000: 157). Сматра се да је Грачаница била зидана као гробна црква краља Милутина (Ђекић, 200: 100), што би континуитет са Стефаном Првовенчаним само учврстило. Континуитет исти као што га је пророк Илија имао са Јелисејем. Јелисејем на кога је Бог пренео две трећине благодати Илијине. Па је тако Јелисеј као и Илија раздвојио воду (Друга књига о царевима, гл. 2, стих 14), побио неверничке (Друга књига о царевима, гл. 2, стих 23 - 25), чак и васкрсавао мртве (Друга књига о царевима, гл. 4, стих 32 - 35). Он је, међутим, чинио чуда која Илија није, нпр. претворио нездраву воду у здраву (Друга књига о царевима, гл. 2, стих 19 - 22), учинио је да се ископају бунари за воду усред пустиње (Друга књига о царевима, гл. 3, стих 8 - 20), умножење уља (Друга књига о царевима, гл. 4, стих 1 - 7), исцелио жену од стерилитета (Друга књига о царевима, гл. 4, стих 14 - 17). Ипак, по нама највеће чудо јесте оно које је Јелисеј учинио после смрти. Наиме, када су мртвог човека бацили у његов гроб, мртвац је васкрсао када је само дотакнуо кости мртвог пророка (Друга књига о царевима, гл. 13, стих 21). Он је једини човек у Старом завету који је чинио чуда и после смрти, помажући својим сународницима. И краљ Милутин жели себе да представи као наследника својих предака Св. Саве и Св. Стефана Првовенчаног који се пред смрт чак и замонашио и постао монах Симон.

Последње, али не и најмање важно је да он у овој записује Стари српски закон за који је доказано да потиче с краја XII века, што његове архаичне одредбе доказују. Он их не одбацује, напротив, даје им поново законску снагу. Ако је Јелисеј од Илије наследио плашт, онда је краљ Милутин од својих претходника наследио закон. И у овом случају имамо испричану причу о континуитету. Континуитету без кога нема идентитета.

Поруке довољно снажне и упечатљиве и данас.

Извори и литература

Свето писмо Старог и Новог завета 1950: превео Стари завет Ђура Даничић, Нови завет превео Вук Стеф. Караџић, Њујорк – Лондон, Савет библијских друштава.

Благојевић, Медаковић 2000: Милош Благојевић, Дејан Медаковић, *Историја српске државности*, књига прва, Нови Сад.

Ђекић 2000: Ђорђе Ђекић, *Законодавна делатност краља Милутина*, Рума.

Живковић 1992: Бранислав Живковић, *Грачаничка повеља*, Београд.

Михаљчић 1990: Раде Михаљчић, "Стари српски закон", у: *Историјски часопис*, књ. XXXVII, 21-25

Суботић 2006-2007: Гојко Суботић, *Трећа жичка повеља*, Зограф 31, 51 – 58

Đorđe ĐEKIĆ

ON THE IMPORTANCE OF LAW WITH SERBS AT THE BEGINNING OF THE 14TH CENTURY

Summary

The paper analyses and tries to explain why on a composition that originated in the early 14th century, below the fresco depicting Prophet Elias with a raven bringing him food, there is a text of the Charter of Gračanica. The scene shows a moment from the prophet's life when after his prayer; God cursed Israel with a drought, while He sent his devoted prophet to the brook Cherith, where a raven brought him food. In the said composition, in the place of the brook, which is missing, there is the text of the Charter. Hence a conclusion is drawn that as much as water was important for people, the laws carried the same significance to the state and society. Since the Charter was recorded on the wall by St Sava and St Stefan the First Crowned, and that the Charter carried the Old Serbian Code from the late 12th century, it was concluded that king Milutin had considered himself to be their successor. There is a parallel with Prophet Elisha, Elijah's disciple, who performed miracles, too, like his teacher, but also there are the ones which he did not even do (e.g. Elisha's remains raising a dead man).

Key words: Gračanica's Charter, prophet Elijah, prophet Elisha, law.

Рад је предат 27. фебруара 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 371(497.11)"04/14" ; 930.85(497.11)"04/14"

*Драгана Ј. ЈАЊИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

НЕКА ПИТАЊА О ПРОУЧАВАЊУ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ШКОЛСТВА У СРБИЈИ**

Апстракт: Тема рада разматра проблем средњовековног школства у Србији, начин стицања образовања и прилагођавање културном обрасцу развијених хришћанских земаља.

Кључне речи: школа, манастир, образовање, писменост, књижевност, учитељи, Црква

Школско образовање у срењовековној Србији је због недостатка историјских извора до сада остало нерасветљено у историјској науци. Осим старијих истраживача који су се бавили овом темом (М. Вукићевић, В. Јагић), критички осврт на проблем школства и писмености дали су и Р. Грујић, Ј. Илић, Н. Радојчић, В. Ћоровић[1]. У новије време од значаја је још увек актуелан рад С. Ћирковића. Такође се могу због нових података и гледишта

* Научни сарадник, dragana.janjicka@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Миленко Вукићевић, „Школе и ширење писмености у државу Немањића", *Годишњица НЧ*, XVIII, Београд, 1895, 190-232. Ватрослав Јагић, „Разум и филозофија из српских књижевних страница", *Споменик*, 13, Београд, 1892, 1-39. Сима Ћирковић, „Писменост и образовање у средњовековној српској држави", *Историја школа и образовања код Срба*, Београд, 1974, 9-86. Радослав М. Грујић, „Средњовековно српско парохијско свештенство", *Црква и живот*, 1, Скопље, 1922, 264-276. Id., „Школе и манастири у средњовековној Србији", *Гласник СНД*, 3, Београд, 1928, 43-49. Никола Радојчић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград, 1963. Радослав М. Грујић, „Средњовековно српско парохијско свештенство", *Црква и живот*, 1, Скопље, 1922, 264-276.

поменути и радови А. Веселиновића, Руже Ђук и Јагоша К. Ђиласа, који бацају ново светло у сагледавању ове теме[2].

Према речима А. Веселиновића, проблематику образовања код Срба у средњем веку треба посматрати кроз друштвене и културне услове који су утицали на развој образовања у средњовековној српској држави[3]. Са примањем хришћанства и стварањем писма (глагољице и ћирилице) створили су се услови за стицање писмености и развој образовања код Срба. (О постојању словенске писмености у претхришћанском периоду не постоје сигурни ослонци за прихватање такве претпоставке)[4]. С. Ћирковић је мишљења да је могуће следити културни развој Срба само после формирања српске државе, под Немањом, а пре свега реорганизацијом српске цркве под Св. Савом 1219, стављајући акценат на улогу византијских и латинских црквених центара из којих је вршено покрштавање Срба[5]. Са ширењем црквене организације описмењавање Срба се шири крајем XI века. Као последица ширења црквене организације, писменост код Срба крајем XI века креће се из Охрида ка Скопљу, а одатле према северу и северозападу (ка Липљану и Расу, Призрену, Скадру, Дукљи и Хуму, а североисточмо ка Нишу), где ово подручје постаје зона трансмисије[6]. Траг те културне климе, *Житије светог Јована Владимира* с краја X и почетка XI века и нешто касније *Мирослављево јеванђеље* (1185), писано за хумског кнеза Мирослава, осликава књижевни утицај који је ишао из дукљанско-хумске области[7]. Г. Подскалски је мишљења да се српска хагиографија од средине XIII века (после *Житија светог Јована Владимира*, које више дугује западним узорима) у све већој мери одвајала од византијског наслеђа[8]. Срби су, такође, преко Дукље

2 Сима Ћирковић, нав. дело, 9-30. Андреј Веселиновић, „Образовање у средњовековној Србији", *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, 9-19. Ружа Ђук, „Утицај запада на образовање у средњовековној Србији", *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, 21-30

3 Андреј Веселиновић, нав. дело, 10.

4 Ватрослав Јагић, нав. дело, 37. Сима Ћирковић, нав. дело, 9. Ђорђе Сп. Радојичић, „Књижевност визнатијска и књижевности словенске", *Глас САНУ*, CCL, 1961, 161-170. Димитрије Богдановић, „Почеци српске књижевности", *ИСН*, 1, Београд, 1981, 212-229.

5 Сима Ћирковић, нав. дело, 10. Андреј Веселиновић, нав. дело, 12. Id., „Православна српска црква у средњовековној српској држави", *Споменица о 750-годишњици аутокефалности*, Београд, 1969, 46-47. Станоје Станојевић, „Свети Сава и независност српске цркве", *Глас СКА*, CLXI, 1934, Београд, 1934, 215-238.

6 Димитрије Богдановић, нав. дело, 216. Vladimir Mošin, „O periodizaciji ruskojužnoslovenskih književnih veza", *Slovo*, 11-12, 1962, Zagreb, 58-59.

7 Ђорђе Сп. Радојичић, нав. дело, 164. *Летопис попа Дукљанина*, (приредио С. Мијушковић), Београд, 1988, 125-130.

8 Герхард Подскалски, *Средњовековна теолошка књижевност у Бугарској и Србији (865-1459)*, Београд, 2010, 328.

и Приморја или Западне Босне још од XI века дошли у контакт са преводима нерелигиозне књижевности: *Романа о Индији, Александриде, Романа о Троји, Физиолога, Тристана и Изолде*[9]. Сматра се да је превод ових дела рађен у време српске краљице Јелене Анжујске (†1314), која је била књижевно образована и од „фрушког рода", и управљала Зетом или њеним већим делом, Требињем и крајевима око Плава и Горњег Ибра[10]. Са овом врстом световне литературе били су упознати Данило II (1270-1337) и његов настављач, Данилов ученик, што говори о ширем световном образовању у круговима владаревог двора и световног и духовног племства у Србији XIII века[11].

Променом тежишта политичке моћи која из Дукље и Приморја прелази на унутрашњост српских земаља, Рашку и долину Мораве, услови за културни развитак код Срба оснивањем архиепископије и стварањем разгранате мреже новооснованих епископија помериле су границу православног и римокатоличког утицаја, чиме су се показале потребе да се за нормално функционисање верских институција приступи формирању неопходног свештеничког кадра[12].

За Хиландар се може рећи да је био духовно стециште Срба, које је постало већ од времена Светог Саве најзначајнији српски књижевни центар са преводилачком и преписивачком радионицом, кроз који је била усмерена рецепција старословенске и византијске књижевности[13]. Сматра се да српска оригинална књижевност почиње да се развија око 1200. године,

---

9 Ђорђе Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Сента, 1962, 70-79. Id., „Источна и западна компонента старих јужнословенских књижевности", *Глас САНУ*, CCLVI, Београд, 1963, 10-12. Djordje Sp. Radojičić, „Aleksandrida", *EJ*, 1, Zagreb, 1955, 57-59. Id., *Stare srpske minijature*, Beograd, 1950, 46-47. Stojan Novaković, „Physiologus (слово о вещтехь ходещтихь и летещтихь)", *Starine*, XI, 1879, Zagreb, 181-203. Стојан Новаковић, „Приповетка о Александру Великом у старој српској књижевности", *Гласник СУД*, XLVIII, Београд, 1878, I-LVIII. Vladimir Petković, „Le roman d'Alexandre illustré de la bibliothèque National du Belgrade", *Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini*, Roma, 1940, 341-343.

10 Мирослав Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд, 2010, 51. Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд, 1988, 81, 83.

11 Данило Други, нав. дело, 95, 106, 108, 112. Данилови настављачи, *Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника*, Београд, 1989, 183, 187.

12 Тибор Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, Београд, 2004, 29-30, 135. Александар Лома, „*Сутелица*-топономастички трагови латинског хришћанства у унутрашњости преднемањићке Србије", *ИГ*, 1-2, 1987, 9-10. Прибислав Симић, „Рад Светог Саве на осавремењивању богослужења у Српској цркви", *Свети Сава – Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175-1975*, Београд, 1977, 181-205.

13 Димитрије Богдановић, „Српска књижевност на путевима самосталног стварања", *ИСН*, 1, Београд, 1981, 340. Радослав М. Грујић, „Палестински утицај на Св. Саву", *Светосавски зборник*, I, Расправе, Београд, 1936, 280-293.

са преовлађујућим тематским тежиштем ктитор-манастир (повеље, типици и историје манастира), показујући потребу за прихватањем и прилагођавањем новим литерарним жанровима (хагиографија, омилитика и химнографија)[14]. Савини биографи обавештавају нас да се Свети Сава у свом раду ослањао на своје ученике, монахе манастира Хиландара и Студенице[15]. На основу ове чињенице, као и околности да су седишта првих епископија била смештена уз манастире, сматрало се да су манастири били и средишта у којима су монаси и будуће мирско свештенство стицали образовање[16]. Потреба за стицањем свештеничког звања, парохијско свештенство регрутовано из редова ситне властеле и зависног становништва, представљало је друштвену категорију која је омогућила да степен писменост буде доступан и најнижим слојевима (мерпаха и сокалника)[17]. Рад Светога Саве на устројству и црквеном животу српске цркве огледа се, између осталог, и у његовом раду на кодификацији зборника црквеног права, *Номоканона*, који је свака епископија морала да има[18]. Сматра се да је свештенство играло одлучујућу улогу у описмењавању и припремању свештеничког кадра, с обзиром да се на једном од преписа Законоправила каже да: „Сваки учитељ било епископ или презвитер или други ко држи учитељски сан", одређивало учитељско звање свештеничком слоју, мада се не искључује и улога световног лица у описмењавању у ширем смислу[19]. Манастири су представљали с друге стране и својеврсне школе, чији се едукативни карактер у описмењавању братије за потребе богослужења, не може негирати, али и места на којима су се преписивале, исправљале и преводиле црквене књиге[20]. Лагано формирање невелике духовне елите у манастирским преписивачким радионицама, већ од времена Светог Саве указује на византијски образац, мада о обичном образовању монаха и клира и распрострањености основних световних школа и њиховом утицају на

14 Radmila Marinković, „La litterature serbe vers l'anne 1200", *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, Београд, 1988, 84.

15 Доментијан, *Живоūи Свеūоīа Саве и Свеūоī Симеона*, Београд, 1938, 273, 275. Теодосије, *Жиūија*, Београд, 1988, 139, 187, 199.

16 Марија Јанковић, *Еūископије и миūрополије Срūске цркве у средњем веку*, Београд, 1985, 32. Сима Ћирковић, нав. дело, 10. Андреј Веселиновић, нав. дело, 13. Јордан Илић, нав. дело, 176.

17 Душанка Динић-Кнежевић, „Прилог проучавању свештенства у средњовековној Србији", *Годишњак ФФ*, XI/1, 1968, Нови Сад, 51-56.

18 Герхард Подскалски, нав. дело, 147-148. Миодраг М. Петровић, „Свети Сава као оснивач и преводилац Законоправила – српског Номоканона", *ИЧ*, XLIX, 2002, Београд, 27-45.

19 Марија Копривица, *Поūови и ūроūоūови Срūске цркве у средњем веку*, Ниш, 2012, 278, 283. Љуба Стојановић, *Заūиси и наūūиси*, I-1, 7-8.

20 Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд, 1989, 79.

народ врло мало се зна[21]. У Византији је, према Г. Подскалском, у манастирима постојала једна врста бесплатне школе, где неки искусни монах или монахиња упућује у ограниченом броју дечаке и девојчице у пубертетском узрасту основама граматике (читање и писање) уз помоћ Псалтира. Учење се одвијало у неком од манастирских припрата, изузев ако би ученици испољили спремност да и сами постану монаси, односно да буду рукоположени за свештенике, при чему се као главни мотив те наставе види намера оснивача манастира да се добије подмладак[22]. Није сасвим јасно до које мере је било допуштено да деца из градова или села учествују у настави, с обзиром да су правила Св. Василија строго забрањивала отварање школа при манастирима, док Св. Теодор Студит (†826) строго забрањује узимање за ученике (служитеље) младиће, што ће касније бити санкционисано саборским одлукама које су строго браниле обучавање оних који не припадају манастиру, као нешто штетно за живот у њему[23]. Једна таква одредба (канон 17) цариградског патријарха Никифора Исповедника (806-815) уврштена је и у *Номоканон* Светог Саве, којом се забрањује да „световњачка деца уче у манастирима"[24].

Грујић је мишљења да се знање није стицало у манастирима, већ су га монаси доносили из парохијских или приватних школа, за разлику од средњовековног васпитања на Западу, које се одвијало у манастирима[25]. По њему, српским манастирима не може се приписати едукативни карактер, с обзиром да се у типицима Студенице и Хиландара запажа одсуство било каквог помена о школама у српским манастирима, а ктиторска завештања не помињу обавезу оснивања школа[26]. Што се тиче монашких школа, Грујић претпоставља да су постојале код нас или да је било покушаја да се оснују близу манастира, како се види из једног ктиторског завештања с краја XIV века за манастир Дренча, где се у ктиторском писму изричито

21 Миленко Вукићевић, нав. дело, 205-209. Герхард Подскальский, Типы монастыреий и собенности монашества в Болгарии и Сербирии в IX-XV веках, Страницы, 3:4, 1998, Парис, 540-551.

22 Герхард Подскалски, *Теологија и философија у Византији*, Београд, 2010, 46-47. Gustave Bardy, „Les origines des écoles monastiques en Orient", Mél. J. de Ghellinck, I, Gembloux, 1951, 293-309.

23 Basilii Magni, *Regulae fusis tractatae*, PG XXXI, 952. Theodori Studitae, *Epistulae*, II, PG XCIX, 1118.

24 Никодим Милаш, *Правила православне цркве с умачењима*, 2, Београд-Шибеник, 2004, 527. Радослав М. Грујић, нав. дело, 46, нап. 1.

25 Радослав М. Грујић, *Просветне институције у средњовековним манастирма на западу*, Скопље, 1924, 7-28.

26 Радослав М. Грујић, „Школе и манастири у средњовековној Србији", 43-45. Лазар Мирковић, *Хиландарски типик*, Београд, 1935, гл. 33, 40. *Студенички типик. Царистављник манастира Студенице*, (приредио Томислав Јовановић), Београд, 1991, 91-92.

„забрањује држање деце на стану и ради учења књига"[27]. С друге стране, не може се негирати улога манастира на образовање, ако се има у виду да су манастири били расадници медицинских знања и места на којима су обучавани лекари, као што је била болница краља Милутина у Цариграду, која је прерасла у важно седиште византијског универзитета пре пада Цариграда[28]. Улога парохијског свештеника и сеоске цркве, која је вероватно била и место на коме је стицано образовање, налази своју потврду и у *Житију светог Петра Коришког*[29]. Сматра се да су још пре Немање постојале приватне или епископске школе, близу епископских дворова у манастирима, издржаване од самих епископа или исте епархије, које су служиле за образовање свештеничког кадра[30].

Анализирајући житија славних српских монаха и црквених великодостојника, попут *Житија архиепископа Јевстатија* I и *Житија архиепископа Данила Другог*, запажа се да су се за њихово образовање старали световни учитељи[31]. Што се тиче улоге неких центара који су утицали на образовање учитеља, Богдановић сматра да се, када је реч о образовању у средњовековној Србији, важна улога може приписати близини Византије и приморских градова, али се не може занемарити ни књижевна делатност великих манастира Свете Горе, посебно српског манастира Хиландара, који је утицао свакако на школско образовање у Србији[32]. Из биографија поменутих архиепископа може се закључити да је настава била појединачна и групна и да су се „училишта" налазила у разним местима, али да су своје образовање допуњавала у придворним школама[33]. Према мишљењу Грујића, покровитељи школског васпитања и његовог ширења у народу били би парохијски свештеници, не одричући могућност да је било и световних учитеља[34].

---

27 Леонида арх., „Стара српска писма из руског манастира св. Пантелејмона у Светој Гори", *Гласник СУД*, XXIV, 1868, Београд, 264-265.

28 Данило Други, нав. дело, 131. Мирјана Живојиновић, „Болница краља Милутина", *ЗРВИ*, 11, 1968, Београд, 105-117. Risal P, *La ville convoitée Salonique*, Paris, 1917, 83.

29 Томислав Јовановић, „Теодосије Хиландарац, Житије Петра Коришког", *Књижевна историја*, XII, 48, 1980, Београд, 651-652. Драгана Јањић, *Преподобни Петар Коришки*, Београд-Лепосавић, 2007, 227-228.

30 Јордан Илић, нав. дело, 175-181. Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд, 1912, 616. Миленко Вукићевић, нав. дело, 207-208. Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, 1, Београд, 1991, 220-221.

31 Данило Други, нав. дело, 194. Данилови настављачи, нав. дело, 81-82.

32 Димитрије Богдановић, *Историја српске књижевности*, 1, Београд, 1991, 32. Иван Дуйчев, Центры византийско-славянскаго общения и сотрудничества, Русская литература XI-XVII веков среди славянских литератур, Труды отдела древнорусской литературы, 1963, Ленинград, 107-129. Risal P., *La ville convoitée Salonique*, Paris, 1917, 83-84.

33 Данилови настављачи, нав. дело, 81. Данило Други, нав. дело, 194-195.

34 Радослав М. Грујић, „Средњовековно српско парохијско свештенство", 264-278.

У изворима имамо податак да је владарев двор био једна врста училишта за синове властеле, иако су на двор долазили већ описмењени из кућа својих родитеља, на коме су стицали световно образовање, што потврђује писац Немањине биографије где каже да је Немања, када се вратио на свој престо, „изродио је синове и кћери које просвети божанственим крштењем и светим књигама и научи их благим наравом (обичајима) и васпита их у сваком благоверју и чистоти"[35]. Теодосије у *Житију Светога Саве* говори о васпитању младог Растка (Саве): „Родитељи су дали Растка да би се учио светим књигам", чиме се претпоставља да је можда на Немањином двору постојала школа коју је водио парохијски свештеник[36]. Да је овакава врста дворске школе за образовање владаревих синова и кћери наставила да постоји и у следећим генерацијама Немањића, налази своју потврду у Драгутиновом житију, из кога се може претпоставити шта су ученици учили у основном образовању. Пре свега, какав им је био наставни програм. Он се у Србији састојао од црквеног појања, али и из изучавања светих књига. Занимљиво је да се у средњовековној српској држави велика пажња поклањала певању[37]. Један вид женске дворске школе налазио се и на двору краљице Јелене Анжујске у Брњацима, у којој су се обучавале девојке из сиромашних породица „саваком добром реду и ручном раду" припремајући их за позив вођења послова у кући[38].

Привредно-културни развој Срба од друге половине XIII века и све развијенија државна управа по угледу на византијску администрацију захтевали су писмене људе, посебно после освајања византијских територија краља Милутина (1282-1321), док су развој градова, трговине и рударства неминовно повећавали потребу за писменошћу и образовањем[39]. У овом периоду приморска област почела је поново да игра значајну улогу у држави, и то искључиво преко активних економских снага и са јачањем приморских градова Дукље[40]. Услед снажног привредног и друштвеног развитка Србије који је отпочео експанзијом рударске производње и доласком Саса, развој трговине у директној је вези са развојем рударства и колонијом трговаца који су долазили из приморја (Дубровник, Котор,

35 Стефан Првовенчани, „Живот Симеона", *Сабрани списи*, Београд, 1988, 67.

36 Теодосије, *Житија*, Београд, 1988, 103. Радослав М. Грујић, нав. дело, 45. Сима Ћирковић, „Писменост и образовање у средњовековној српској држави",19-20.

37 Данило Други, нав. дело, 59-60. Миленко Вукићевић, „Школе и ширење писмености у државу Немањића", 225. Сима Ћирковић, „Писменост и образовање у средњовековној српској држави", 29.

38 Данило Други, нав. дело, 88.

39 Ibid., 113. Љубомир Максимовић, „Почеци освајачке политике", *ИСН*, 1, 1981, Београд, 437-439. Јагош К. Ђилас, *Школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912*, Приштина, 2000, 14.

40 *Историја Црне Горе*, II, Титоград, 1970, 12-14.

Венеција)[41]. Присуство страних трговаца условиће потребу за укључивањем домаћег становништва у трговину и постепеним стицањем знања о организацији трговачког пословања (кредити, трговачка друштва, менице), које је било засновано на кредиту и задуживању[42].

Образовање српских трговаца на основу података сачуваним у изворима, према Ружи Ћук, није било уједначено. Степен образовања српских трговаца није био уједначен, али се може претпоставити да је добар део њих био писмен и да се добро сналазио у основним рачунским радњама, мада је било и оних који су се одликовали познавањем сложених рачунских операција, што је подразумевало и знање италијанског језика због послова са Дубровником и Венецијом. Говори се и о српским трговцима који су пословали кроз трговачка друштва и учествовали у извозу робе, где су неки Срби били заступници и способни инвеститори зарађеног новца[43].

С друге стране, развој рударства и трговине условио је долазак страних занатлија у Србију, превасходно златара, који су доносили савршенији и стручнији метод рада, што је доприносило усавршавању домаћих занатлија, подстичући образовање подмлатка[44]. Тако у Дубровнику током XIV и XV века, а и Венецији, налазимо српске дечаке на учењу заната, што је било и озакоњено склапањем уговора између родитеља и дубровачких мајстора[45].

Извори

Anonymi descriptio Europe orientalis 1916: (ed. O. Górka), Cracoviae.

Basilii Magni (1857), *Regulae fusis tractatae*, t. XXXI, (J.-P Migne) Patrologiae cursus completus. Series graeca, Paris.

Данило Други 1988: *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд.

Данилови настављачи 1989: *Данилов ученик, други настављачи Данилової зборника*, Београд.

Доментијан 1938: *Животи Светога Саве и Светої Симеона*, (приредио Л. Мирковић), Београд.

41 Михаило Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, I-II, Београд, 1955-1962, 1-27; 3-5. *Anonymi descriptio Europe orientalis*, (ed. O. Górka), Cracoviae, 1916, 29-37. Милош Благојевић, „Основе привредног развитка", *ИСИ*, 1, 1981, Београд, 369-370. Љубомир Ковачевић, „Светостефанска хрисовуља", *Споменик СКА*, IV, 1890, Београд, 2-3, 7. Божидар Зарковић, „Светостефанска повеља као извор за историју рударства", *Манастир Бањска и доба краља Милутина*, Ниш-Косовска Митровица-манастир Бањска, 2007, 73.

42 Ружа Ћук, „Утицај запада на образовање у средњовековној Србији", *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, 23.

43 Исто, 25-26.

44 Ружа Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд, 1986, 22-42, 99-108.

45 Исто, 175.

Јовановић 1980: Т. Јовановић, „Теодосије Хиландарац, Житије Петра Коришког", *Књижевна историја*, XII, 48, Београд, 635-681.
Летопис попа Дукљанина 1988: (приредио С. Мијушковић), Београд.
Стефан Првовенчани 1988: „Живот Симеона", *Сабрани списи*, Београд.
Студенички типик. Царистављник манастира Студенице 1991: (приредио Томислав Јовановић), Београд.
Theodori Studitae (1860), *Epistulae*, II, t. XCIX, (J.-P Migne) Patrologiae cursus completus. Series graeca, Paris.
Теодосије 1998, *Житија*, Београд.

Литература

Благојевић 1981: М. Благојевић, „Основе привредног развитка", *ИСИ*, 1, Београд, 357-371.
Благојевић 1989: М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд.
Bardy 1951 : G. Bardy „Les origines des écoles monastiques en Orient", Mél. J. de Ghellinck, I, Gembloux, 293-309.
Богдановић 1981: Д. Богдановић, „Српска књижевност на путевима самосталног стварања", *ИСН*, 1, Београд 328-340.
Богдановић 1981: Д. Богдановић, „Почеци српске књижевности", *ИСН*, 1, Београд, 212-229.
Богдановић 1991: Д. Богдановић, *Историја српске књижевности*, 1, Београд.
Веселиновић 2003: А. Веселиновић, „Образовање у средњовековној Србији", *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 9-19.
Вукићевић 1895: М. Вукичевић, „Школе и ширење писмености у државу Немањића", *Годишњица НЧ*, XVIII, Београд, 190-232.
Грујић 1922: Р. М. Грујић, „Средњовековно српско парохијско свештенство", *Црква и живот*, 1, Скопље, 264-276.
Грујуђ 1924: Р. М. Грујић, *Просветне институције у средњовековним манастирима на западу*, Скопље.
Грујуђ 1936: Р. М. Грујић, „Палестински утицај на Св. Саву", *Светосавски зборник*, I, Расправе, Београд, 279-312.
Грујић 1928: Р. М. Грујић, „Школе и манастири у средњовековној Србији", *Гласник СНД*, 3, Београд, 43-49.
Динић 1955-1962: М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, I-II, Београд.
Динић-Кнежевић 1968: Д. Динић-Кнежевић, „Прилог проучавању свештенства у средњовековној Србији", *Годишњак ФФ*, XI/1 Нови Сад, 51-61.
Дуйчев 1963: И. Дуйчев, Центры византийско-славянскаго общения и сотрудничества, Русская литература XI-XVII веков среди славянских литератур, Труды отдела древнорусской литератури, Ленинград, 107-129.
Ђилас 2000: Ј. К. Ђилас, *Школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912*, Приштина.

Живковић 2004: Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, Београд.
Живојиновић 1968: М. Живојиновић, „Болница краља Милутина", *Зборник радова Византолошког института*, 11, Београд, 105-117.
Зарковић 2007, Б. Зарковић „Светостефанска повеља као извор за историју рударства", *Манастир Бањска и доба краља Милутина*, Ниш-Косовска Митровица-манастир Бањска, 73-80.
Историја Црне Горе 1970: II, Титоград.
Јагић 1892: В. Јагић, „Разум и филозофија из српских књижевних страница", *Споменик*, 13, Београд, 1-39.
Јанковић 1985: М: Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд.
Јањић 2007: Д. Јањић, *Преподобни Петар Коришки*, Институт за српску културу, Београд-Лепосавић.
Ковачевић 1890: Љ. Ковачевић, „Светостефанска хрисовуља", *Споменик СКА*, IV, Београд, 1-23.
Копривица 2012: М. Коприцива, *Попови и протопопови Српске цркве у средњем веку*, Ниш.
Леонида арх. 1868: Леонида арх., „Стара српска писма из руског манастира св. Пантелејмона у Светој Гори", *Гласник СУД*, XXIV, Београд, 231-295.
Лома 1987: А. Лома, „*Сутелица*-топономастички трагови латинског хришћанства у унутрашњости преднемањићке Србије", *Историјски Гласник*, 1-2, 7-28.
Максимовић 1981: Љ. Максимовић, „Почеци освајачке политике", *Историја СН*, 1, Београд, 437-447.
Marinković 1988: R. Marinković „La litterature serbe vers l'anne 1200", *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, Београд 73-87.
Милаш 2004: Н. Милаш, *Правила православне цркве с умачењима*, 2, Београд-Шибеник.
Mošin 1962: V. Mošin, „O periodizaciji rusko-južnoslovenskih književnih veza", *Slovo*, 11-12, Zagreb, 13-131.
Новаковић 1878: С. Новаковић, „Приповетка о Александру Великом у старој српској књижевности", *Гласник СУД*, XLVIII, Београд, I-LVIII, 1-150.
Novaković 1879: S. Novaković, „Physiologus (слово о вещтехь ходещтихь и летещтихь)", *Starine*, XI, Zagreb, 153-163
Новаковић 1912: С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд.
Петровић 2002: М. М. Петровић, „Свети Сава као оснивач и преводилац Законоправила – српског Номоканона", *Историјски часопис*, XLIX, Београд, 27-45.
Поповић 2010: М. Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд.
Petković 1940: V. Petković, „Le roman d'Alexandre illustré de la bibliothèque National du Belgrade", *Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini*, Roma, 341-343.
Подскальский 1998: Г. Подскальский, „Типы монастыреий и собенности монашества в Болгарии и Сербирии в IX-XV веках", Страницы, 3:4, Парис, 540-551.
Подскалски 2010: Г. Подскалски, *Теологија и философија у Византији*, Београд.

Подскалски 2010: Г. Подскалски, *Средњовековна теолошка књижевност у Бугарској и Србији (865-1459)*, Београд.

Radojičić 1955: Dj. Sp. Radojičić „Aleksandrida", *EJ*, 1, Zagreb, 57-59.

Radojičić 1950: Dj. Sp. Radojičić *Stare srpske minijature*, Beograd.

Радојичић 1962: Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Сента.

Радојичић 1961: Ђ. Сп. Радојичић, „Књижевност византијска и књижевности словенске", *Глас САНУ*, CCL, 161-170.

Радојичић 1963: Ђ. Сп. Радојичић, „Источна и западна компонента старих јужнословенских књижевности", *Глас САНУ*, CCLVI, Београд, 1-20.

Радојчић 1963: Н. Радојчић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград.

Risal 1917: P. Risal, *La ville convoitée Salonique*, Paris.

Симић 1977: П. Симић, „Рад Светог Саве на осавремењивању богослужења у Српској цркви", *Свети Сава – Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175-1975*, Београд 181-205.

Слијепчевић 1991: Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, 1, Београд.

Станојевић 1934: С. Станојевић, „Свети Сава и независност српске цркве", *Глас СКА*, CLXI, Београд, 199-251.

Стојановић 1982-1987: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I-IV*, Београд.

Ћук 1986: Р: Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд.

Ћук 2003: Р. Ћук, „Утицај запада на образовање у средњовековној Србији", *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 21-30.

Ћирковић 1969: С. Ћирковић, „Православна српска црква у средњовековној српској држави", *Споменица о 750-годишњици аутокефалности*, Београд, 35-51.

Ћирковић 1974: С. Ћирковић, „Писменост и образовање у средњовековној српској држави", *Историја школа и образовања код Срба*, Београд, 9-86.

Dragana J. JANJIĆ

SOME QUESTIONS OF THE MEDIEVAL SCHOOLING STUDY IN SERBIA

Summary

The development of the schooling in medieval Serbian state follows, first of all, the impact of the Byzantine way of education; although due to the state and economic development of Serbia from the middle of the 13th century the impact of Western countries on the schooling system in Serbia cannot be downgraded. The role of Serbian church to the historic development of education is of crucial and central importance. We reached the conclusion that some theses on the closing of church regarding schooling existing in our science are not correct, since the education of church staff within the monasteries did not aim to prevent literacy and culture, but to prepare the staff which will manage the life of the Church. It is quite clear the education among the people and in royal courts could be developed by none others than the clergies and educated monks.

Key words: School, monastery, education, literacy, literature, teachers, Church.

Рад је предат 15. априла 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 94(=163.41)(497.7+497.115)"1905"(093.2) ;
070ПОЛИТИКА"1905"

*Дејан Д. АНТИЋ**

БЕЗБЕДНОСНЕ ПРИЛИКЕ И СТРАДАЊЕ СРБА У КОСОВСКОМ И БИТОЉСКОМ ВИЛАЈЕТУ 1905. ГОДИНЕ КРОЗ ПРИЗМУ ДНЕВНОГ ЛИСТА *ПОЛИТИКА***

Апстракт: У раду се говори о положају и страдању српског националног бића на територији Старе Србије током 1905. године, на основу извештаја дневног листа *Политика*. Како је *Политика* важила за један од најчитанијих дневних листова у Краљевини Србији, покушали смо да анализирајући њене текстове о приликама на територији Косовског и Битољског вилајета, индиректано укажемо и на значај новинских чланака у поступку дефинисања историјске истине о судбини јужних српских земаља током прве деценије XX века.

Кључне речи: *Политика, Арбанаси, дневни лист, Стара Србија, српски народ.*

Током прве деценије XX века у српској престоници, која је бројала око 70.000 становника, излазило је више од 15 дневних листова. Међу њима су вредни помена *Београдске новине, Трговински гласник, Вечерње новости, Дневни лист, Мали журнал, Самоуправа, Видело, Српска застава, Одјек* и други. Нешто мање од годину дана после династичког преврата у Краљевини Србији светлост дана угледао је и нови дневни лист под именом *Политика*. Његов власник, уредник и оснивач био је Владислав Рибникар. *Политика* је представљала идеолошки неутралан лист, чврстог националног опредељења и са добрим везама у министарству спољних послова.[1]

* Асистент, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, dejan.sdk@gmail.com

** Рад је рађен у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (Ев. број 179074), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 В. Пуљевић, „Уз врућне новине хладно пиво", Српско наслеђе, *Историјске свеске*, бр. 3, март 1998. http://www.srpsko-nasledje.co.rs/sr-c/1998/03/article-14.html

Предмет њеног писања били су актуелни друштвено-политички процеси у земљи и иностранству.[2] Осим анализе дневно-политичких прилика, она је у својим богатим рубрикама информисала јавност и о животу српског народа ван граница Краљевине Србије. Вести о безбедносној ситуацији и положају српског етничког корпуса на тлу Старе Србије најчешће су се налазиле у рубрици „Из наших крајева."[3]

Време у коме је први број *Политике*[4] угледао светлост дана није било наклоњено Србима насељеним ван граница Краљевине Србије. У најтежем положају био је онај део српског националног корпуса који је живео под турском влашћу, на територији Косовског, Битољског и Солунског вилајета. Пред свакодневном опасношћу од турског и арбанашког терора његова безбедност у градовима и варошима била је проблематична, док по селима није ни постојала.[5] Подстакнути панисламском пропагандом, арбанашки добровољци у турској војсци, плашећи се губитка привилегија које су имали у Османском царству, окренули су своје оружје против незаштићених и потпуно обесправљених хришћана.[6] Представници највише турске власти нису реаговали на такав развој догађаја јер им је одговарао. Подстичући арбанашка насиља, султан је градио одбрамбени бедем свога Царства према независним хришћанским државама на Балкану, чији су народи живели и на просторима европских вилајета Турске.[7]

Инспирисани идејом ослобођења од турског ропства, поборници борбе за аутономију Македоније окупљени око организације ВМРО 1903. године доживели су неуспех у оружаном сукобу са регуларним турским трупама.[8] Особље српског конзулата у Битољу извештавало је Министарство иностраних дела да је Илинденски устанак против Османског царства угушен у крви, а насиље над хришћанима озбиљно узело маха.[9] Такве прилике

2 М. Бјелица, *Историја новинарства*, Београд 2006, 307.

3 *Политика*, бр. 1, 12. јануар 1904.

4 Коришћени бројеви листа *Политика* у раду су представљени према старом календару који је у Србији био у употреби до доношења Закона о изједначењу старог и новог календара од 10. јануара 1919. године. Види: Р. Радић, „Календарско питање", *Пешчаник*. http://pescanik.net/2011/01/kalendarsko-pitanje/

5 В. Стојанчевић, „Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године", *Историјски часопис*, књ. XII и XIII, 1961-1962, Београд, 1963, 291.

6 С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд, 1931, 73-76.

7 Ђ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Минхен, 1974, 234-235; Д. Батаковић, „Погибија руског конзула Г. С. Шчербине у Митровици 1903. године", *Историјски часопис*, књ. XXXIV, Београд, 1987, 309.

8 М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, II, Београд, 1989, 468.

9 Архив Србије, Министарство иностраних дела Србије, Политичко одељење 1903, Фасцикла – VI, Досије – IX, Поверљиво број 6026, Ристић – МИД-у, 5./18. VIII 1903. (у даљем тексту: АС, МИДС, ПО, Ф, Д, Пов. бр.)

подстакле су политичку реакцију великих сила, пре свега Русије и Аустроугарске. Оне су у Мирцштегу крајем 1903. године постигле договор о спровођењу реформске акције на тлу европских делова Турске. Идеја је била да се акција спроведе уз помоћ органа жандармерије европских сила како би се зауставило насиље и постигла безбедност. Међутим, реформски план није дао резултате. Упркос настојањима да обезбеде равноправност муслимана и хришћана, поштовање закона и правних одредаба, велике државе Европе нису биле у стању да промене ситуацију у Османском царству, чиме је хаос настављен.[10]

Ситуацију је додатно компликовала и политичка неусаглашеност балканских држава. Београд, Софија и Атина имали су своје различите интересе када је у питању судбина европских територија Османског царства. Епицентар њиховог ривалства налазио се на тлу Македоније и у источним областима Старе Србије.[11] У таквој атмосфери, политичко-безбедносне прилике на поменутим просторима крајем 1904. и током 1905. године биле су лоше, а опстанак српског живља непрестано је довођен у питање, о чему је извештавао и дневни лист *Политика*.

У 414. броју овог листа од 7. марта 1905, објављен је извештај дописника из призренског краја у коме је било речи о неодрживом положају Срба и осталих хришћана. Између осталог, написано је: „Овамо се дешавају чудноватe ствари које све у Србији треба да пренесу у доба Дахија и највећих зулума турских. Истина је да су турске власти у велико звоно обесиле реформе које треба пред незаинтересованим светом о нама, да заглуви уши својим царским звоњењем, али како је нама то сами знамо. Арнаути бесне на све стране, а са њим заједно и Турци. Ови први се већ и буне. И ово мало реформи које су на силу отпочеле да се уводе, не трпе. Траже старо стање јер им ово не даје толико маха разбојништву и насиљу које код њих нема границе".[12]

Слична ситуација била је и у осталим деловима Старе Србије. Убијање српског живља вршило се готово свакодневно. Тако је у извештају српског краљевског конзулата у Приштини упућеном председнику владе Николи Пашићу саопштено да су, упркос настојањима европских сила за спровођењем реформи, у Косовском вилајету поново започела повлађивања Арбанасима од стране турских великодостојника. Такав третман према Арбанасима додатно је утицао да се исти осиле и да без икаквог повода наставе са убијањем тамошњих Срба. Као пример описан је догађај из Пећке казе

10 В. Стојанчевић, „Заједничке политичке радње балканских народа у 19. и 20. веку на обарању власти Турске царевине", *Историјски часопис*, књ. XVI и XVII, 1966-1967, Београд, 1970, 265.

11 М. Војводић, „Србија и македонско питање", *Историјски гласник*, 1-2, 1990-1992, Београд, 1992, 33-34.

12 *Политика*, бр. 414, 7. март 1905.

у којем су мухаџири[13] у селу Погрђе убили браћу Јању и Пају Мишића само зато што ова двојица нису желела да прво њима, па онда себи оврше жито.[14] То, наравно, није био усамљени случај. *Политика* од 8. априла 1905. године, информишући јавност о приликама у приштинској области, пише да су на делу учестали зулуми који из дана у дан узимају све веће размере. У тексту је даље саопштено: „Крађе се не скидају са дневног реда. Разна насиља врше се такорећи на очиглед властима, а зликовци који све то раде сербез се шетају, знајући да их за то нико на одговор неће позивати. Тако је скоро ни крив ни дужан, Србин, Илија Ивковић из села Драговца пао као жртва мучког напада озлоглашеног зликовца Бирлиша из Драговца и његових по злу другова Ахмета из села Сливова и три Арнаутина из Бусиња. [...] Пре неколико дана опет неки Сујо Пољаја из села Пољајца убио је из пушке Србина, Рада Бошковића, када је овај орао своју њиву. По извршеном убиству вратио се у своје село и ником ништа".[15] Била је то права слика Косовског вилајета 1905. године.

Са сигурношћу можемо тврдити да су великог удела у дестабилизацији региона и заустављању унутрашње кризе на тлу европске Турске имали управо Арбанаси. Њихова моћ и значајна улога није изграђена искључиво из благонаклоности турских чиновника у којој су уживали, већ и захваљујући тајним везама са другим великим државама које су имале своје интересе на Балкану.[16] То потврђује и чињеница да је из реформског пакета био искључен северозападни део Косовског вилајета (Новопазарски, Пећки, Приштински и Призренски санџак), односно крајеви где су инциденти били најучесталији.[17] Понашајући се као неприкосновени локални владари, уз пратњу људи наоружаних до зуба, арбанашки прваци сејали су злочине у Старој Србији. Антихришћански став усвојен од стране феудално-управних и верско-исламских кругова подхрањивао је њихов терор над српским православним живљем.[18] Најтрагичније је сазнање да су у политици истребљивања православног становништва најжешћи и најревноснији били управо исламизирани Срби познатији под именом „арнауташи".[19]

13 Мухаџири или Мухаџери (арап. مهاجر, досељеник, имигрант) представља један од многобројних арабизама који се задржао у турском језику. Везује се углавном за досељенике муслиманске вере, за потурице са Балкана.

14 *Зулуми аѓа и беѓова у Косовском вилајеѓу*, приредио: Б. Перуничић, Београд, 1989, 312-313.

15 *Полиѓика*, бр. 495, 29. мај 1905.

16 Ђ. Микић, „Османско и арбанашко насиље над Србима Косова и Метохије", Зборник радова: *Косово и Меѓохија: ѓрошлосѓ, садашњосѓ, будућносѓ*, (уредник Коста Михаиловић), Београд, 2007, 50.

17 М. Војводић, „Србија, српско питање и Турска крајем XIX и почетком XX века", у: *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)*, Београд, 1997, 381.

18 Ђ. Микић, *Османско и арбанашко насиље*, 50.

19 С. Терзић, „Стара Србија у очима 'Милосрдног анђела': феномен историчареве деструктивности", у: *Одѓовор на књиѓу Ноела Малкома Косово. Краѓка исѓорија*, Београд 2000, 91.

Информације које стварају јасну слику о безбедносним приликама у Косовском вилајету пружа нам писмо из Пећи послато редакцији *Политике* 7. маја и објављено у целости. У њему је забележено да турске власти не чине ништа како би се положај Срба побољшао већ, напротив, препуштају српски живаљ на милост и немилост Арнаутима. Даље се, између осталог, каже: „Јуче су арнаутске поглавице формално заузеле Пећ и сву власт над околином. Сва племена њихова једнодушна су у томе да треба предузети опште клање Срба. Мало војске која је крстарила по овом крају, разбегло се одмах, чим је чула за оволики покрет Арнаута. Турци пак по старим навикама својим оклевају да пошаљу снагу која би била у стању учинити крај свемоћности овог племена, које не зна ни за какве обзире.[...] Ми, којих се ова гужва у првом реду и непосредно тиче, стојимо сасвим голи и без оружја, пред ножем арнаутским. Погинути – за Србина је сасвим обичан догађај; изузетак је не погинути".[20] Дописник *Политике* из приштинског краја у тексту под насловом „Турски официри и старешине" саопштава да су терор и арнаутска демонстрација силе захватиле и Ђаковичку нахију. Циљ изгреда био је да се изврши покољ Срба, опљачка њихова имовина и омогући прогонство мутесарифа у чему су делимично успели. У нередима је убијено неколико Срба.[21]

Тачност новинских написа потврђивали су извештаји српских дипломатских представника из Старе Србије. Довољно је само погледати писмо Милана Ракића упућено Јовану Јовановићу Пижону од 19. јула 1905. године, у којем наглашава тежак положај Срба на тим просторима. Када је у питању варош Пећ, у Ракићевом писму стоји да је само у периоду од 1. до 21. јуна 1905. године у тој вароши на свиреп начин ликвидирано 11 припадника српске националне заједнице. Српски конзул у Приштини Спалајковић сматрао је да је број убијених Срба у месецу јуну био много већи.[22]

Рубрика „Из наших крајева" дневног листа *Политика* била је пуна новости из свих делова Косовског и Битољског вилајета. Из Битоља су стизале вести о страдању српског становништва које се задесило у сред сукоба грчких и бугарских чета. „И тако смо ми Срби који би смо најрадије гледали своја посла, јер нам је доста зулума од турских чувених власти, стављени између Сциле и Харибде. Ако нам имање и куће не распрода власт, запалиће их Грци; а ако од њих успемо сачувати своју тековину, онда Бугари убијају и нас и нашу чељад", стајало је у писму из Битоља.[23] Ни вести од дописника *Политике* из Скопља нису биле позитивније. Под насловом „Исељавање народа из јужне Старе Србије" дате су информације о исељавању

20 *Политика*, бр. 478, 12. мај 1905.

21 *Политика*, бр. 489, 23. мај 1905.

22 *Конзулска писма 1905-1911*, приредио А. Митровић, Београд, 1985, док. бр.8, стр. 56-60.

23 *Политика*, бр. 437, 30. март 1905.

српског живља са простора западно од реке Вардар. „Становништво на западу од Вардара почело је да напушта своја огњишта у великом броју. Притешњено арнаутским бандама, и бугарским и грчким четама, остављено без заштите, оно не види да му је више могуће ту живети. Возови на железничким линијама Солун – Скопље и Скопље – српска граница носе сваким даном стотине исељеника који одлазе без намере да се враћају у завичај."[24] Из Пећи је дописник *Политике* поново јављао: „Српство у овим крајевима преживљава кризу. Овако никада није било, а сумњам да је црње могло бити и у Србији за време дахија. Оно што турске власти оставе и не униште, то дочекају арнаутски качаци".[25] О празнику Успења пресвете Богородице у Штимљу је из чиста мира убијен призренац Крсто Здравковић. Пред мајком и сестром заклао га је Арнаутин, Алија Јиврија. Сличних злочина и убистава од стране арнаута било је на сваком кораку.[26] Очајни, уплашени и обезнађени многи Срби из Косовског вилајета тражили су заштиту руског конзула у Призрену.[27]

Српски дневни листови гласно су заступали став да је недостатак реакције турских власти на злодела и терор који се чини према хришћанима, у овом случају над Србима, заправо део стратегије да се српски етнички корпус маргинализује и коначно протера са својих вековних огњишта. Због тога не чуди и чињеница да је само током 1905. године српски конзулат у Приштини посетило на стотине Срба са само једним захтевом – да им се омогући исељавање у Србију. О таквом развоју догађаја је конзул др Мирослав Спалајковић информисао Београд пишући: „У Консулат сваки дан стижу молбе од Срба за исељавање у Србију. Читаве породице долазе у Приштину очекујући ту од мене заштиту и помоћ. Неке српске породице тражећи спаса од зулума прелазе привидно у мухамеданство, задржавајући у интимном домаћем животу све обреде православља. [...] Грех је од наше стране, што допуштамо да нам народ овако пропада. Ми као да не осећамо патње и страдања овог намученог народа. Да је другојаче ми бисмо му притекли у помоћ. Преко стотину молби леже у мојој фијоци у којима се очајнички тражи од нас оружје. На моје толике молбе Министарству одговара ми се лаконски „нема оружја". Као да се оружје овамо тражи за забаву а не за крајњу и последњу одбрану. Грех је велики ако се у Београду не схвати страховито стање у коме изумиру још последњи остаци српства".[28]

---

24 *Политика*, бр. 651, 3. новембар 1905.

25 *Политика*, бр. 526, 1. јул 1905.

26 *Политика*, бр. 572, 16. август 1905.

27 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. I, св. 2, 15/28. фебруар 1904 – 31. децембар 1904/13. јануар 1905, приредио: Андрија Раденић, Београд 1990, док. бр. 612, стр. 954-955.

28 *Зулуми аїа и беїова у Косовском вилајету*, 354-355.

Власти у Београду разумеле су тежак тренутак у којем се српски живаљ у Турској налазио али нису желеле да дозволе испуњење стратегије фанатичних панисламских кругова о нестанку српског елемента са простора Старе Србије и Македоније. Ове области у српској научној јавности сматране су, и дан данас се сматрају, изворištем српске државности.[29] Због тога је влада Краљевине Србије пратећи ставове европских сила настојала да дипломатском борбом и културно-просветном пропагандом поврати свој утицај над окупираном територијом, а са друге стране енергично се противила доласку српских избеглица из Старе Србије и других порobљених крајева. Никола Пашић је у писму упућеном конзулима у Скопљу и Приштини изнео свој категоричан став да се мора спречити долазак избеглица са Косова и Метохије у Србију, а да се они који су већ у Србији морају враћати натраг.[30]

Нема сумње да је управо арбанашки зулум определио многе Србе да напусте своја родна огњишта и потраже безбедније крајеве за живот.[31] Исељавање српског народа са територије западно од Качаника највише је одговарало Турској, која се надала да ће смањењем броја Срба на тим просторима лакше негирати политичке тежње Београда и Цетиња. Међутим, хаотична ситуација у западним деловима Старе Србије ишла је на руку и Двојној монархији која је правац своје територијалне експанзије пројектовала управо преко српских земаља на Балкану. Због тога је Беч уз помоћ Арбанашког фактора и својих агената подржавао дестабилизацију региона и протеривање Срба.[32] Листа *Политика* објављен 17. јуна 1905. године доносио је чланак под насловом „Из околине Призрена". У том тексту Арбанаси су представљени као реметилачки фактор Османског царства који не поштују турску власт, али је зато њихова сарадња са аутроугарским агентима изузетно развијена. „Арнаути као што видите имају сада нов метод: они пљачкају. То увек чине по претходном споразуму са „реформним" официрима и осталим агентима Аустрије" - писала је *Политика* и откривала да аустроугарски реформатори нису дошли на територију Старе Србије како би завели ред, већ како би подстакли арбанашке захтеве и још већи неред што је представљало и крајњи циљ Беча.[33] Требало је максимално погоршати безбедносне

29 С. Терзић, „Стара Србија, настанак имена и знања о њој до 1912", *Историјски часопис*, књ. XLII – XLII, 1995-1996, Београд, 1997, 92.

30 АС, МИД, ПО, 1904, Ф- I, Д- II, Пов. бр. 441, МИД – Конзулатима у Скопљу и Приштини, 13/26. III 1904.

31 О исељавању српских породица из Ораховца и Велике Хоче под притиском Турака и Арбанаса 1905. године писао је протојереј Трифун Радивојевић М. Спалајковићу у Приштини. Види: *Зулуми аға и бегова у Косовском вилајету*, 370-371.

32 М. Петровић, „Србија и реформна акција великих сила на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века – Из архивске збирке Јована Јовановића Пижона", Зборник радова: *Срби на Косову и Метохији*, Београд, 2006, 140, 144.

33 *Политика*, бр. 512, 17. јун 1905.

прилике на Косову и Метохији, изазвати тотални хаос и стање безнађа, а онда би уследио улазак аустроугарске војске ради успостављања „мира и поретка". Био је то опробани рецепт Двојне монархије примењен још 1878. године на територији Босне и Херцеговине.

Редакција *Политике* у потпуности је разоткрила механизме Аустроугарске за реализацију своје балканске политике наводећи у свом тексту да су најпрљавије средство Беча управо Арбанаси. „Задовољавајући њихове (арбанашке) пљачкашке пожуде, агенти непосредно служе аустријским интересима. Увући Аустрију што дубље у Стару Србију – то је стална жеља која се као црвен конац провлачи кроз рад реформатора. Што се тиче Срба, они на чији се рачун све то врши, немају моћи да се одупру. Ко покуша ма како и ма чим да заштити своју мучну тековину, тај бива у кратком року или врло свирепо убијен а његово имање разграбљено."[34] Било је примера и у којима је католички бискуп из Призрена, иначе одан Аустроугарској монархији, вршио антисрпску пропаганду и позивао Арбанасе на истребљење православног живља.[35]

Да извештаји и чланци објављивани у дневном листу *Политика* нису усамљени када је у питању анализа стања у Старој Србији, сведоче нам и текстови у осталим београдским листовима. Узећемо као пример само један. Дневне новине *Правда*, које су почеле са радом исте године кад и лист *Политика*, на сличан начин информисале су о стању у европским деловима Турске и положају окупираног српског живља.[36] Под насловом „Све очајније стање у Старој Србији" у броју од 15. јула 1905. године, *Правда* је писала: „У приштинском и у пећком вилајету, као и у свим осталим местима где се правда дели са шиљтета и преко чибука, по свим казама наступа све јадније и очајније стање. Разбојници искрсавају свуда вршећи најужасније зулуме и крађе. У самој вучитрнској кази има 273 качака (разбојника), које власти не хватају, а по осталим казама биће их још више јер непрестано стижу гласови о новим насиљима, те изгледа да све што се зове Арнаутин и није ништа друго до сам овејани качак".[37] У извештају *Политике* од 29. априла 1905. године пажња је посвећена арбанашком злочинцу Али-ахији који је са својом четом од 50 људи прелазио у Србију, пљачкао и убијао, а само у областима централног Косова ликвидирао је више од 15 угледних Срба. Овај новински текст носио је наслов „Српски крвопија".[38]

---

34 *Политика*, бр. 512, 17. јун 1905.

35 *Политика*, бр. 526 , 1. јул 1905.

36 Д. Антић, „Извештавање листа *Политика* о приликама у предвечерју Првог балканског рата", Зборник радова: *Први балкански рат 1912/1913. године: Друштвени и цивилизацијски смисао*, књ. I, Ниш, 2013, 487.

37 *Правда*, бр. 165, 15. јул 1905.

38 Д. Кецојевић, „Косово и Метохија: терор над Србима", Зборник радова: *Срби на Косову и Метохији*, Београд, 2006, 167.

Поред сталне опасности од панисламиста и турско-арбанашких банди, Срби насељени у источним деловима Старе Србије били су изложени покушајима асимилације, притисцима, уценама, физичким насртајима од стране Бугара који су наведену територију сматрали својом интересном сфером. У спровођењу идеје о бугаризацији источне Старе Србије и Македоније активно су учествовали свештенство и јереји бугарске егзархије, чија је јурисдикција далеко превазилазила границе бугарског етничког простора.[39] Захваљујући динамичној културно-просветној и верској политици Краљевине Србије, бугарска стратегија десрбизације православног живља на тлу Косовског, Битољског и Солунског вилајета била је делимично осујећена.[40] Незадовољни таквим развојем догађаја, Бугари се опредељују за политику комитског терорисања и физичких притисака према Србима, не би ли их приморали да се одрекну своје и прихвате бугарску народну припадност. Лист *Политика* од 27. јануара 1905. године објавио је чланак у коме се сличним поводом каже: „Из села Балачане жале се српски сељаци да им је већ додијао бугарашки војвода Јордан са његовим зулумима. Он је разрезао на све српске сељане порез и запретио је, ако му не буду тражени новац у најкраћем року предали, да ће их све потући".[41] Исти лист, 10. маја 1905, у тексту „Бугарашке чете" пласирао је информацију свога дописника из Кратова да је бугарска заслепљеност велика и да упорно покушава ширити бугаризам у крајевима где за њих народ не жели да чује. „Из свих околних села долазе извештаји како њихове чете иду из куће у кућу и под претњом смрти принуђују сељане да прелазе на бугарску страну. Разуме се да се они томе енергично опиру, услед чега се развијају сукоби чести и крвави. Прекјуче су се на тај начин сукобили пет-шест сељана са читавом једном четом бугарашком, која је хтела да уђе у село. Пошто их је пало једно 2-3, бугараши се разбегну, поручујући сељацима да ће им се осветити. И знајте да хоће. Они изазивају сукобе, а после се пред турским властима увијају и сумњиче Србе. Тако је свуд, по целој царевиним где год допире бугарашка политика, коју они распростиру под маском зеленила и уз прасак пушака."[42]

Под таквим условима очување српског етничког корпуса на подручју Старе Србије и Македоније представљало је тежак и неизвестан задатак. Национално свесни кругови у Краљевини Србији, увидевши опасност од нестанка српског бића у окупираним крајевима, одлучују да, осим културно-просветног рада, као начин борбе за опстанак својих сународника употребе и четничку акцију.[43] Прве чете из Србије са задатком да помажу

39 С. Терзић, *Србија и Грчка 1856-1903. Борба за Балкан*, Београд, 1992, 288-289.

40 В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, Београд, 2006, 14

41 *Политика*, бр. 375 , 27. јануар 1905.

42 *Политика*, бр. 476, 10. мај 1905.

43 Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд, 1995, 124.

незаштићено српско становништво почеле су интензивно да прелазе српско-турску границу почетком 1904. године.[44] Током 1905, само на подручју скопског санџака, долазило је до великог броја окршаја српских чета са бугарским, турским и арбанашким комитама, о чему је било речи и у новинским чланцима *Политике*. Текст објављен 8. септембра 1905. године сведочио је о жестокој борби чете Ђорђа Скопљанца и турских војника надомак Козјака. Дописник из Куманова, сликовито описујући битку, изнео је и прецизне податке о турским трупама наводећи следеће: „Голема турска војска одавде из Куманова, и из Паланке кренула се на Козјак по достави бугарског шпијуна који је турским властима јавио да већ два дана борави српска чета у Дренку. Турске војске било је до две хиљаде и водили су је аустријски реформни официри. Био је и један ескадрон коњице и једна батерија". Наспрам њих стајала је група од 33 српска четника који су успели да уз велике људске напоре из ове борбе изађу непорежени.[45] Сличних обрачуна чете Ђорђа Скопљанчета било је и са Бугарима. Само пар недеља након борбе са Турцима, његова чета је имала нови окршај у паланачком крају. Том приликом ликвидирано је неколико бугарских комита.[46]

Четничке борбе постале су свакодневница. Скоро сваког дана догађала су се убиства, ватрени окршаји, злочини и потере. Био је то амбијент у којем је српски народ Старе Србије настојао да преживи. Захваљујући новинским текстовима, чланцима и вестима пласираним од стране домаће штампе, у овом случају дневног листа *Политика*, јавност у Краљевини Србији, а пре свега у престоници, имала је могућност да изгради јаснију слику о положају српског националног бића у Турској. Извештаји објављивани у листу Владислава Рибникара представљају значајан историјски извор о статусу Срба у Старој Србији током 1905. године, и пружају додатну помоћ у поступку проналажења истине о положају православног живља Османског царства на прагу XX века.

Необјављени извори:

Архив Србије – Београд: Министарство иностраних дела Србије – Политичко одељење.

Архив Србије – Београд: Министарство иностраних дела Србије – Строго поверљива архива.

44 *Извештаи од 1903. годинa на српските консули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, приредио: Љ. Лапе, Скопље, 1954, док. бр. 69, стр. 335; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији*, Београд, 1928, 18.

45 *Политика*, бр. 595, 8. септембар 1905.

46 АС, МИД, СПА, 1905, Ф-I, Д-IV, Пов. бр. 181, Ристић – МИД-у, 14/27. VII 1905.

Објављени извори:

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. I, св. 2, 15/28. фебруар 1904 – 31. децембар 1904/13. јануар 1905, приредио: Андрија Радењић, Београд, 1990.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. II, додатак I, *Организација Српска одбрана 1903-1905. године*, приредила: Љиљана Алексић-Пејковић, Београд, 2008.

Зулуми аға и бегова у Косовском вилајету, приредио: Б. Перуничић, Београд 1989.

Извештаи од 1903. година на српските консули, митрополити и училишни инспектори во Македонија, приредио: Љ. Лапе, Скопје, 1954.

Конзулска писма 1905-1911, приредио: А. Митровић , Београд, 1985.

Периодика:

Политика, Београд: јануар – новембар 1905.

Правда, Београд: јул 1905.

Литература:

Антић 2013: Д. Антић, „Извештавање листа Политика о приликама у предвечерју Првог балканског рата“, Зборник радова: *Први балкански рат 1912/1913. године: Друштвени и цивилизацијски смисао*, том I, уредник: Александар Растовић, Филозофски факултет, Ниш.

Батаковић 1987: Д. Батаковић, „Погибија руског конзула Г. С. Шчербине у Митровици 1903. године“, *Историјски часопис*, књ. XXXIV, 1987, Историјски институт САНУ, Београд.

Бјелица 2006: М. Бјелица, *Историја новинарства*, Мегатренд, Београд.

Војводић 1992: М. Војводић, „Србија и македонско питање“, *Историјски гласник*, 1-2, 1990-1992, Београд.

Војводић 1997: М. Војводић, „Србија, српско питање и Турска крајем XIX и почетком XX века“, Зборник радова: *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)*, уредници: Душанка Бојанић и Славенко Терзић, САНУ, Београд.

Ђорђевић 1995: Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Службени лист СРЈ, Београд.

Екмечић 1989: М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, том II, Просвета, Београд.

Илић 2006: В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, Ecolibri, Београд.

Јовановић 1931: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Геца Кон, Београд.

Кецојевић 2006: Д. Кецојевић, „Косово и Метохија: терор над Србима“, Зборник радова: *Срби на Косову и Метохији*, САНУ, Београд.

Микић 2007: Ђ. Микић, „Османско и арбанашко насиље над Србима Косова и Метохије“, Зборник радова: *Косово и Метохија: прошлост, садашњост, будућност*, уредник Коста Михаиловић, САНУ, Београд.

Петровић 2006: М. Петровић, „Србија и реформна акција великих сила на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века – Из архивске збирке Јована Јовановића Пижона“, Зборник радова: *Срби на Косову и Метохији*, САНУ, Београд.

Пуљевић 1998: В. Пуљевић, „Уз вруће новине хладно пиво“, Српско наслеђе, *Историјске свеске*, бр. 3, Београд. http://www.srpsko-nasledje.co.rs/sr-c/1998/03/article-14.html

Радић 2011: Р. Радић, „Календарско питање“, *Пешчаник*, Београд. http://pescanik.net/2011/01/kalendarsko- pitanje/

Стојанчевић 1963: В. Стоанчевић, „Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године“, *Историјски часопис*, књ. XII и XIII, 1961-1962, Историјски институт САНУ, Београд.

Стојанчевић 1970: В. Стојанчевић, „Заједничке политичке радње балканских народа у 19. и 20. веку на обарању власти Турске царевине“, *Историјски часопис*, књ. XVI и XVII, 1966-1967, Историјски институт САНУ, Београд.

Стојанчевић 1970: В. Стојанчевић, „Заједничке политичке радње балканских народа у 19. и 20. веку на обарању власти Турске царевине“, *Историјски часопис*, књ. XVI и XVII, 1966-1967, Историјски институт САНУ, Београд.

Слијепчевић 1974: Ђ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Минхен.

Терзић 1992: С. Терзић, *Србија и Грчка 1856-1903. Борба за Балкан*, САНУ, Београд.

Терзић 1997: С. Терзић, „Стара Србија, настанак имена и знања о њој до 1912“, *Историјски часопис*, књ. XLII – XLII, 1995-1996, Историјски институт САНУ, Београд.

Терзић 2000: С. Терзић, „Стара Србија у очима ’Милосрдног анђела‘: феномен историчареве деструктивности“, у: *Одговор на књигу Ноела Малкома Косово. Кратка историја*, Историјски институт САНУ, Београд.

Хаџи Васиљевић 1928: Ј. Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији*, Штампарија „Свети Сава“, Београд.

Dejan Д. ANTIĆ

SECURITY-RELATED CIRCUMSTANCES AND SUFFERING OF SERBS IN KOSOVAR AND BITOLJSKI VILLAYET IN 1905 THROUGH THE PRISM OF DAILY NEWSPAPERS "POLITIKA"

Summary

After the Berlin's Congress from 1878, a part of Southern Serbian areas acquired its freedom. There were four districts: Niški, Pirotski, Toplički and Vranjski. Nevertheless, a large part of Serbian ethnic area in the South remained outside of the borders of the independent Serbia, that is, in the scope of Ottoman Empire. This paper is telling on the position and suffering of the Serbian national being in the territory of Old Serbia during 1905, based on the reports of the daily newspaper „Politika". Since the „Politika"was considered as the one of the most legible daily newspapers in the Kingdom of Serbia, by analysing of its texts on the circumstances in the territory of Kosovar and Bitoljski villayet, we tried indirectly to show the importance of newspaper's articles in the procedure of historical truth on the destiny of Southern Serbian countries definition, during the first decade of the 20th century.

Key words: „Politika", Albanians, daily newspaper, Old Serbia, Serbian people.

Рад је предат 3. јануара 2014. године

УДК 323.1(=163.41)"1914/1918" ; 341.222(497.11)"1914/1918"

*Бранко НАДОВЕЗА**
Институт за новију историју Србије

ПРЕДЛОЗИ УРЕЂЕЊА СРБИЈЕ ОД 1914. ГОДИНЕ ДО ВЕРСАЈСКЕ МИРОВНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ**

Апстракт: Од 1914. до Версајске конференције 1919 - 1920. године постојао је низ предлога о државотворном статусу Србије, од тајних и јавних међународних уговора као што је Лондонски 1915. године, и предлога истакнутих политичких и војних личности (Вудро Вилсон, Сазонов и други), сепаратних мировних предлога и слично, али је вољом великих победничких сила одлучено да се створи краљевина СХС на развалинама отоманске и хабзбуршке империје и независних Србије и Црне Горе.

Кључне речи: Србија, Први светски рат, Версајска конференција, Велика Србија, Југославија.

Први светски рат донео је огромне промене човечанству у сваком погледу. Последица за српски народ је то што није ујединио свој етнички простор, већ је створена Југославија као израз жеља великих сила на Версајској мировној конференцији 1919. године.

Ипак, идеја Југославије је превладала и раније код већине српских интелектуалаца, али и доминантних политичких снага и личности. Одређене политичке снаге увек су заговарале идеју уједињења српских земаља или Велике Србије.

Патриотско удружење Велика Србија истакло је у свом Програму у члану 3. свој циљ "да шири слогу међу једнокруном браћом; да сузбије на сваком кораку утицај туђинштине; да подиже грађанске врлине међу својим члановима,

* Научни саветник, nadoveza.branko@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Традиција и трансформација у Србији у 20. веку*, ев. број 47019.

да уноси и одржава лепе и корисне српске обичаје; да спрема земљиште и борце за свету мисао народног уједињења; да помаже и одржава сваког поштеног брата без разлике вере, као и друштва која истом циљу теже; да верски и партијски растројене синове српске отаџбине навикава на заједнички рад за општу ствар и спрема их, да се пред мишљу народног уједињења затеку сви окупљени под једном заставом".[1] Дакле, циљ је уједињење српства, а не стварање неке државе југословенског или балканског карактера. "Друштво Велика Србија чуваће и бранити све што је српско, а туђе неће дирати. Његово је начело: свакоме своје. Патриотска је дужност овог друштва да ради, колико може, на уједињењу српскога народа, као што су радила, па још и сада раде патриотска друштва великих и малих културних народа у Јевропи."[2]

О територији српског етничког простора много се расправљало, о томе није било јединства. У једном атласу пише:

"Осим Краљевине Србије има и других земаља у којима живе Срби. Те земље у којима Срби живе, зову се Српске земље. У њима живе Срби, који исто тако говоре српски, играју у колу и имају исте обичаје као и ми у Краљевини Србији. Некада су све те земље биле скупа заједно и чиниле једну велику српску државу. Од те некадашње велике српске државе сада су само Краљевина Србија и Црна Гора слободне и независне државе, а остале су још под управом туђинаца. Тако под управом Аусто-Угарске царевине су ове српске земље: Банат, Бачка, Срем, Славонија, Хрватска, Истра, Далмација, Босна и Херцеговина. Старом Србијом и Македонијом управљају Турци, а Видинском и Средачком облашћу управљају Бугари."[3]

Нишком декларацијом радикали одступају од изворног програма из 1881. године, мада је југословенски програм истицан још раније, а први га је отворено изнео Лаза Пачу. Сматрало се да се Срби могу ујединити само у оквиру југословенске државе, а за то су имали подршку многих истакнутих српских интелекуталаца, попут Јована Цвијића, Јована Скерлића и других.

Први светски рат (1914-1918) од почетка до краја обиловао је великим заокретима и обртима у ситуацијама не само на фронтовима и ратиштима, већ и у глобалним политичким односима. Фактички, све до новембра месеца 1918, када су централне силе коначно капитулирале, није се знао војни исход рата, а политички је тек одлучен у Версају и каснијим појединачним мировним уговорима са пораженим државама. Судбина Србије и српског народа

1 *Правила друштва "Велике Србије"*, Београд, 1892, 3.

2 Исто, 14.

3 П. Шепловић, *Атлас Краљевине Србије и српских земаља по политичкој подели*, Београд, 1915, 46.

била је најнеизвеснија од свих европских народа. У погледу решења српског питања, у периоду Првог светског рата и непосредно по његовом завршетку било је много обрта. Евидентно је да су они временски гледано били све неповољнији за српски народ.

У почетку, западне силе Велика Британија и Француска нису прихватиле Нишку декларацију и пројугословенску оријентацију српске владе. "Уместо тога, британска влада почиње да уобличава програм уступка Србији, како би је приволела да Бугарској препусти делове Македоније. При томе британска влада има далекосежни циљ - обнављање Балканске лиге (Србија, Румунија, Бугарска, Грчка)."[4]

Британски политичари су пошли од начела народности и сматрали су да Македонија више припада Бугарској него Србији, али да Босна и Херцеговина и део приморја припадају Србији. Они су Бугарску хтели привући на своју страну. "Припајање Босне и Херцеговине, излаз на море и проширење у Албанији представљали су у том тренутку визију онога што се у Великој Британији сматрало Великом Србијом."[5] Французи су тада под Великом Србијом подразумевали припајање Кумановској Србији Босне и Херцеговине, Баната (без Темишвара), део Срема, излаз на море од ушћа Планке, Дубровник и до Сплита, са неким јадранским острвима, излаз железницом на Солун и границу са Грчком.

Сматрало се да, после победе савезника у рату, Србија треба добити све околне српске територије, чиме би постала "велика и потпуно независна и суверена Србија", истицао је Грај, а остали југословенски народи би сами одлучити о својој судбини. У августу 1915. године од стране Енглеза предложена је коначна идеја Велике Србије, којој би после рата припала Босна и Херцеговина, Срем са Земуном, Славонија, Бачка, јадранска обала од ушћа Планке на северу до Цавтата јужно 10 километара, са острвима Великим и Малим Жирјем, Шолтом, Брачем, полуоством Пељешцом и још неким деловима; Македонија би била уступљена Бугарској и није била предвиђена граница са Грчком.

Евидентно је да западне силе признају само Босну и Херцеговину и део јадранске обале, као део српског етноса и територија.

За стварање Велике Србије били су многи политички и интелектуални кругови у Русији. "У периоду између Балканског рата 1913. и почетка великог рата 1914-15, у Србији је почело снажно економско оживљење, које ће створити и обухватити Велику Србију после, срећно по Србију, исхода

4 Драгољуб Живојиновић,"Велика Србија или Југославија? Велика Британија и југословенско уједињење 1914-1918. године", Зборник, *Стварање југословенске државе 1918*, Београд, 1983, 156.

5 Исто, 157.

Великог рата. С нестрпљењем чекају Велику Србију њени будући грађани, од обала Драве до Македоније, од Балканских планина до Јадрана - она ће им донети економско благостање, политичку и националну слободу."[6] Сви остали јужнословенски народи могу се укључити у Велику Србији, сматрало се у тим руским круговима. "Србија се бори за ослобођење и уједињење српско-хрватског народа, жели укључити у Велику Србију и словенске народе, донети им слободу и јединство".[7] У томе Србија треба да има подршку "Велике Русије".

Идеја Велике Србије наилазила је на подршку и у неким круговима на Западу. У предговору књиге Е. Денија "Велика Србија", издатом у Прагу 1915. на чешком језику, писало је да "нигде војни задатак није храбрије извршен него у Србији, констатовано је у једном телеграму за дан 14. јул 1914, нема на свету земље Франкофилскије".[8]

Идеја Велике Србије током Првог светског рата стално је била присутна као предрасуда и код пројугословенски оријентисане хрватске елите и оптерећивала је односе са српским руководством. Тако у једној књизи изашлој непосредно после рата пише:

"Али, нису то ни Др. Роjц, ни Томљеновић, ни Анђелиновић први, који су пронашли политику Велике Србије. Пронашли су ту политику, још за време рата, др Трумбић и они чланови бившег Југословенског Одбора, који су, као и др Трумбић, политику Велике Србије онда видели у томе, што се српска влада није хтела одрећи ни српске владалачке куће, ни уопште монархијског облика будуће заједничке државе, а данас је виде у овим истим стварима у којима је проналазе и Роjц и Томљеновић и Анђелиновић."[9]

Први светски рат имао је легитимне тежње за југословенске, а поготову за српски народ који је имао право да се уједини у својим етничким просторима на Балкану: "За Србију и југословенске народе рат је био оправдан, национално-ослободилачки, без обзира на империјалистички карактер рата посматраног у целини."[10]

Код одређених фактора, било са српске или хрватске стране, свест о Великој Србији или Југославији била је готово идентична. Они су видели само интегративне факторе. "Свест о народном јединству код данашњих Југословена је општа. Може се рећи да је то јединство већ и сада остварено

6 Н. В. Јастребов,*"Великаја Сербија", Как разрешене Јужно-Славјанскаго вопроса в Великој војне 1914-1916*, Петровград, 165.

7 Исто, 166.

8 Dr Jindrich Vančula, *Predhlova (Velike Srbsko)*, Prag, 1915, XV.

9 Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југославени: за време рата 1914-1918*, Свеславанска књижара, Београд, 1922, 268.

10 Алексеј Леонтијевич Нарочински, "Велике силе, источно питање и Први светски рат", Зборник *Велике силе и Србија пред Први светски рат*, САНУ, Београд, 1976, 55.

у душама и вољи свију. Баш један скорашњи факат преображава у стварност претпоставке најбољих писаца, који су се бавили овим питањем ових последњих година: Победа српске из 1912-1914 и крајње угњетавање царске власти били су два чиниоца ове крајње кристализације. Али ово је само последња епизода, јер латентно јединство - географско, етничко, лингвистичко, економско - постојало је одавно".[11] У манифесту јединства српско-хрватске-словеначке омладине у Женеви 1917. под слоганом "О југословенском јединству" истакнуто је, између осталог, да "Србо-Хрвати-Словенци траже независну националну државу, која мора да обухвата све територије настањене њима" и да "са Краљевином Србијом, овим Пијемонатом Југословена, морају се сјединити све српске, хрватске и словеначке земље. Пред целим светом Србија је изјавила да је садашњи рат - ослободилачки рат за уједињење Југословена, и баш је у тој ослободилачкој улози сви Југословени поздрављају".[12]

Појмови Велике Србије или Југославије у том периоду били су мање важни од циљева југословенских народа, да се ослободе стега великих сила. "Бомбе и патње наше рођене браће Срба - на страну сада сретно, али жали Боже релативно кратко доба српске и хрватске народно-државне неовисности - испољује се већим делом, на коњу против дивљег Азијата, а нас Хрвата претежно на мору, против прекоморског суседа, грабежљивог и незаситног Млечића... Јадранска наша обала, врећана и одбрањена као што треба, вечити је извор нашег богатства, наше сигурности - културне, политичке и економске величине читаве Југославије."[13] Патње и катастрофа Србије током рата, нарочито 1915. године, имали су једну далекосежну визију. После албанске голготе "с тиме се завршио и један део почетне катастрофе за наш народ, која се наставила и даље, да се после незапамћених патњи и мука ради целом племену нашем зора светлије и боље будућности".[14]

У неким српским круговима, поготову у деловима војног врха, сматрало се да ће Хрвати и Словенци српску државу прихватити као своју: "У свим југословенским земљама: Словенији, Хрватској, Далмацији, Босни и Војводини образоваће се одмах Народна Већа, настојавајући да заведу ред, спрече анархију и спасу земљу од обести Аустро-Мађарске солдатеске, која је пролазила кроз наше стране. У том циљу они се обратише за помоћ Српској Влади, те одмах беху послате возовима трупе, које задржаше Талијане у окупацији Словеније и Ријеке."[15]

---

11 Југославија, Солун, 1917, 67.

12 Исто, 88.

13 Јурај Биатини, Предговор књизи генерала Драгутина Кошаковића, *Краљевина Србија у светском рату 1914-1918. године и стварање Краљевине СХС*, Сплит, 1925, 3-4.

14 Ч. Чикли, "Војнички положај Србије 1914 и 1915. године", *Мисао*, бр. 5, Београд, 1921, 52.

15 Јеремија В. Станојевић, пуковник, *Историја ратова за ослобођење и уједињење 1912-1918*, друго издање, 494.

У Бечу су се увек плашили идеје Велике Србије, те су је стално подгревали у пропаганди против Србије. Током 1915. постојале су идеје о сепаратном миру са Србијом. Беч је тражио "Београд, Мачву, Ловћен, границу са Албанијом, разоружавање српске војске, сједињење Србије Црне Горе под владавином краља Николе и трговински споразум са таквом новом државом, самосталну Албанију до Валоне и са Скадром, те одступање јужне Албаније Грчкој односно аустроугарски протекторат над Албанијом док питање не сазри за коначно решење".[16] Тако би се, по њима, ликвидирала идеја Велике Србије. Још уочи Светског рата и непосредно по окончању балканских ратова, Беч је стално форсирао страх од Велике Србије и радио на томе да Србија добије што мање територија. Тако у мају 1913. тражи да се српска војска повуче из Скадра. "Црна Гора и Србија су опет попустиле и повукле се. Аустро-Угарска је добила независну Албанију, а Србија изгубила излаз на море и један део албанске територије који није аустроугарска дипломатија хтела дати Србији ни по какву цену, иако је то било предвиђено у савезним уговорима, које је Србија закључила са Бугарском и Грчком."[17]

Успеси Србије у балканским ратовима створили су симпатије код Јужних Словена у Хабзбуршкој монархији, и то је један од битних разлога за војну акцију против Србије 1914. балканским ратовима.

"1. Србија, не само да је повећана територијално, већ је завршила питање ослобођења свога народа испод турског јарма;

2. Граница између Србије и Црне Горе постала је заједничка. Нема више Новопазарског Санџака, да раздваја ове две самосталне српске државе, те се могу сматрати, као једна слободна српска држава која, ако се консолидује и ојача, може бити велика опасност по Аустро-Угарску монархију, нарочито у првом њеном рату с Русијом;

3. Срби, па чак и Хрвати и Словенци у Аустро-Угарској одушевљавају се српском војском и њеним успесима и почињу гледати у Србију као у свој Пијемонат."[18]

Конкретан програм Велике Србије изграђиван је до 1918, то је "доба самосталности српске државе, која се борила за српско, а остварила је несрећно југословенско уједињење".[19]

---

16 Богумил Храбак, *Сепаратни мир са Србијом у политичкој стратегији Централних сила (1914-1918)*, (сепарат), Приштина, 1969, 166.

17 Јов. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. прва, Београд, 1928, 8-9.

18 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књ. прва, 1914. година,* Београд, 1924, 4.

19 Радош Љушић, "Српска, великосрпска и југословенска државна политика Србије (1804-1918)", зборник *Велика Србија - истине, заблуде, злоупотребе*, Београд, 2003, 287.

Дакле, идеја Велике Србије током Првог светског рата није задирала у туђе етничке просторе јужнословенских народа, а поготову не у просторе околних несловенских народа. "Пансрпски програм није производ маште шачице сањалица. Историја и етнографија су га наметнуле политичарима. Он произилази из свести народа који, већ више векова, тежи да, непрестаним и једнодушним напором, измеша своје судбине. Он јасно из тога произилази не кршећи принципе међународне правде и не задирући у најдубља и најприроднија осећања југо-словенске популације. Босна, Херцеговина и триунитарна Краљевина Хрватске, Славоније и Далмације, морају, без поговора, бити део нове Српске краљевине",[20] писао је Француз Е. Дени 1915. године.

Идеја Велике Србије је у периоду 1914-1918 имала противнике и присталице на свим нивоима, и код Срба и код међународног фактора. Тако је чак и Русија, не би ли привукла Бугарску на страну Антанте, обећавала српске територије. "Бугарска је, у условима рата од 1914. године, била кључ целокупног балканског ратишта. Зато је Сазонов од првих дана рата посвећивао изузетну пажњу придобијању Бугарске; у томе је видео одлучан корак ка успостављању Балканског савеза, који је био разорен Другим балканским ратом. Ово се могло постићи само једним путем: да се Србија и Грчка натерају да Бугарској уступе области које су јој одузеле 1913. године."[21]

У меморандуму генерала Хавела 1916. године предложено је да се Бугарској додели Македонија, српски део на који има "више право но Србија" и даље уступи Бугарској Лекин и Кавала, а Грчкој Дорјан, Ђевђелија и делови Албаније. У том меморандуму стоји да "Србија и Црна Гора држе велике и чисто арнаутске области. Албанија би претпоставила да добије Пећ, Ђаковицу, Приштину и Дулцин, а да уступи Аргинокастно. На тај начин Српске Краљевине напуштајући албанске области стичу право на компензације у Аустрији, Босни и Херцеговини и једном делу далматинске обале где живе православни Срби".[22]

Западне велике силе су биле против уједињења јужних Словена и југословенског Програма, они су водили политику компензације међу балканским и јужнословенским народима. "Главна опасност за овај југословенски програм српске владе је долазила од могућности да савезници одреде границе Велике Србије, не обазирући се на поруке југословенске историје. Све су силе Антанте биле сагласне о неопходном минимуму који Србија након рата треба да добије: Босна, Херцеговина, део Македоније, део јужне Угарске и велики део или цела Далмација. Отприлике је то простор до линије Пакрац-Сплит

20 Енест Дени, "Велика Србија", ССМ, бр. 13, Београд, 2002, 161-162.

21 *Историја дипломатије* (у редакцији В. П. Потемкина), Београд, 1949, 245.

22 *Велика Србија (La Grande Serbie)*, Солун, 19. април 1916, год. I, бр. 9.

на западу и Прилеп на југу. Имена Пакраца и Сплита се кришом обреше у делу дипломатске преписке, а извесно је да се ово прво тамо нашло први пут у целој историји. Претпостављало се да се међу српске етничке области рачуна и Црна Гора, али је њна посебна државност била плод историје руске политике према Балкану и она се није могла тако лако жртвовати. Стварање Велике Србије било је ближе циљевима великих сила, него уједињење југословенске заједнице. Без Југославије би се лакше односили према бугарским, румунским, грчким и италијанским захтевима, а и судбина Аустро-Угарске би давала практичнија решења у којима би свако могао лако бити задовољен малим уступцима."[23]

Пројугословенски програм српске владе и Николе Пашића био је једина сигурна основа да ће Срби бити у једној држави, али су велике силе због интереса биле против тог програма. Русија је била за поделу вардарске Македоније због Балканског савеза, али и лакше контроле мореуза и супротстављања Турској. "У вези са судбином Аустро-Угарске, српска влада је припремила два решења: велико и мало. Велико решење обухватало је све етнички југословенске крајеве Двојне монархије, а мало решење садржавало је проширену Србију, ограничену на већинске српске делове монархије."[24]

Неоспорно је да је добар део српске елите, политичке и интелектуалне био за југословенску идеју, они су потпуно занемарили снажне дезинтегративне факторе у корист интегративних. "Вилсонових четрнаест тачака, формулисаних 8. јануара 1918. године, предвиђале су потпуно ослобођење Србије и Црне Горе, као и то да Србија добија излаз на Јадранско море, док се за остале Југословене из оквира Аустро-Угарске тражила могућност да се самостално определе. Није било речи о Југославији као новој творевини. Али ми смо је носили не само у срцу него и у политичком уверењу."[25]

Појмови Велике Србије и југословенског уједињења тада су се често мешали. Није јасно шта се желело рушењем Хабзбуршке монархије, да ли стварање Велике Србије или Југославије. "И ако се почетим путем, а једино тај пут је правилан, онда ће југословенска мисао и противу воље Аустро-Угарске морати тријумфовати и југословенска држава - Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца - постаће стварност.

То је наш циљ, то је циљ неослобођених Југословена, то је циљ свију Хрвата-Словенаца."[26]

Касније су многи сматрали да је југословенски програм српске владе и Николе Пашића био само камуфлажа за великосрпски програм, који би

23 Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. 2, Београд, 1989, 724-725.

24 Момчило Суботић, *Право на самоопредељење и југословенски експеримент (Прва, друга, трећа Југославија)*, ИПС, Београд, 2004, 20.

25 Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, том I, Београд, 1997, 111.

26 *Велика Србија*, Солун, 6. децембар 1917, год. II, бр. 596.

се, наводно, постепено остваривао. "Односи између радикалске владе и Југословенског одбора погоршавали су се упркос доношењу заједничке декларације на Крфу, јер су сви стари неспоразуми остали нерешени. Пашић је и даље стајао на своме становишту да ће будућа југословенска држава представљати проширену Србију, којом ће владати Радикална странка с њим на челу."[27]

Страни научници и историчари су опцију Велике Србије у Првом светском рату сматрали главном: "Идеја југословенства била је у Србији мање популарна него у хабсбуршким земљама. На њу се гледало као на једну од три политичке опције за будућност о којима се размишљало. Прва и најраспрострањенија била је стварање Велике Србије у коју би била укључена Босна, а можда и области у Хрватској, Славонији и Далмацији настањене великим бројем Срба."[28] Зато они не разумеју покрете попут Младе Босне и изјаву Гаврила Принципа на суђењу да је југословенски националиста и да тежи уједињењу свих Југословена, а предуслов тога је рушење Аустроугарске: "Иако је Принцип деловао уз помоћ људи који су веровали у Велику Србију и упркос томе што су чланови Младе Босне били углавном Срби, инспирисани причом о Обилићу и косовском бој у, он је на суђењу рекао да своје дело није извршио у име Српства."[29] Правни и политички акти попут Крфске декларације из 1917. за њих су и даље принципи Велике Србије, а не Југославије: "Пашић је углавном био заинтересован за стварање Велике Србије у коју би ушли, у најмању руку, Босна, Херцеговина и Црна Гора, која је тада такође била под аустријском окупацијом."[30]

Истицали су да су истакнути српски интелектуалци, попут Јована Цвијића, дали подшку југословенском програму српске владе: "Фраза Велика Србија није се појавила у Нишкој декларацији".[31] Истицали су, такође, да је регент Александар био за југословенску опцију и да је стварао у војсци такве организације попут Беле руке. "Њихов ривал била је иста она група Уједињење или смрт, армијски официри око пуковника Драгутина Димитријевића (Апис), које је окупило убиство последњег краља Обреновића 1903. Они су 1914. желели само рат за Велику Србију. Савез Пашићеве владе и све самопоузданијег регента коначно је успео да дође главе страшном Апису."[32] И даље су, међутим, сматрали да су сви

27 Фуад Слишчевић, *Први свјетски рат и стварање државе југословенских народа*, Сарајево, 1957, 114.

28 Тим Ђуда, *Срби, историја, мит и разарање Југославије*, Београд, 2003, 83.

29 Исто, 86.

30 Исто, 90.

31 Џон Лемпи, *Југославија као историја*, Дан Граф, Београд, 2004, 91.

32 Исто, 93.

акти српске владе, истакнутих појединаца и српских фактора искључиво у функцији стварања Велике Србије.

Факторима у Хабзбуршкој монархији Велика Србија је био изговор и за оружану акцију против Србије 1914. Тако генерал Алфред Краус у својим мемоарима пише да је у Бечу лета 1914. проширена вест "да су Срби прихватили ултиматум". Своје неуспехе у оружаној акцији против Србије сматрали су не српском храброшћу и спремношћу, већ субјективним факторима: "Тако се говорило у Бечу, да је један комадант корпуса био издат и да стога тамо доле не иде добро. Очигледно је да су већ тада непријатељски агенти били на послу. (Ова вест се односила на генерала пешадије фон Боројевића који је био Србин)."[33]

Током Првог светског рата у Ваљеву, Нишу и касније у Солуну излазио је лист *Велика Србија*, који је пропагирао уједињење српског народа. У једном чланку се говори о потреби мешања Аустроугарске монархије, великог непријатеља свим поробљеним народима. Иако изиграва свемоћно, српски народ стално жели покатоличити и истиснути са његових етничких простора: "Ту политику колонизирања туђинаца у српске крајеве под Аустро-Угарском вршила је двојна монархија одувек, од како тамо Срби живе под њеном управом".[34]

Поздравља се акција америчког председника Вудро Вилсона о успостављању циљева рата, међу којима је и обнова Србије: "За нас, Србе, овај одговор, односно изложени циљеви рата наших великих и моћних савезника имају нарочитог значаја. У њима су наши интереси изложени, углавноме, у свој потпуности њиховој. Они нам још сада представљају изгледе наше лепше будућности. Стога је о њима, исте стране, потребно нарочито проговорити".[35]

Стварање Велике Србије сусретаће се са много проблема. Истиче се да је црногорски краљ Никола Петровић изгубио легитимитет, и да је Црна Гора саставни део српског етноса. Ипак, постојала је опасност од црногорских сепаратиста и политичких опција друге врсте: "О незнатном броју шпекуланата, шићарџија и трговаца, који су на најнедостојанији начин, више од пола века, трговали са Црногорцима, просто не треба водити рачуна", истиче се. "Наш је циљ - одговорио је г. Спасојевић - тачан и јасан: ослобођење и уједињење Црне Горе са Србијом и целим српским племеном."[36]

---

33 Алфред Краус, *Узроци нашег пораза*, Београд, 1938, 155-156.

34 "Срби под Аустријом", *Велика Србија*, Ваљево, 29. јул 1914, год. I, бр. 3.

35 "Велики циљеви, Одговор на ноту председника Вилсона", *Велика Србија*, Солун, 6. јануар 1917, год. II, бр. 269.

36 "За уједињење Црне Горе са Србијом, разговор с г. Јованом Спасојевићем", *Велика Србија*, Солун, 24. април 1918, год. III, бр. 731.

Владимир Ћоровић наглашава: "Црна Гора се за време овог слома Србије држала веома бедно. Њена војска се уопште, за читаво време овога рата, није истакла ни једном сјајном победом."[37]

Нишком декларацијом Србија се ипак удаљила од идеје Велике Србије. "Србија је и тада, у Грчкој, једне судбоносне борбе, била ипак свесна своје мисије. Она није водила тешку борбу, да само спасе себе, него у истих мах да донесе ослобођење и оном делу своје браће, која су била под Аустро-Угарском, као што га је годину пре донела браћи под Турцима."[38]

Током светског рата и по самом његовом окончању било је неколико легитимних планова за стварање Велике Србије.

Линија лондонског пакта

Кад је Србија ушла у свјетски рат њен циљ је био стварање Велике Србије. Та Велика Србија, како су је српски државници замишљали прије свјетског рата и на почетку рата, имала је обухватити Босну и један дио Херцеговине; други дио Херцеговине са Боком Которском имао је припасти Црној Гори. Стварање државе у опсегу данашње државе СХС није одговарало тежњама Србије. Србија није никада озбиљно помишљала на какво ослобађање Хрвата, а најмање и Словенаца. Осим тога није се у почетку свјетског рата ни рачунало са потпуним распадом аустро-угарске монархије. Тек у току свјетског рата повећале су се претензије Србије, али ни онда оне нису ишле даље од крајева, које су Србијанци сматрали својима, српскима. Српске претензије протегле су се тада на Босну и Херцеговину, Војводину, Далмацију и Срем и оне су дошле до изражаја у Лондонском пакту, који је склопљен пред улазак Италије у свјетски рат године 1915. У том пакту фиксирана је линија, која иде од Вуковара на Дунаву на Шамац на Сави, чиме је од Хрватске одсјечен цијели Срем. Даље иде та линија хисторијском границом Хрватске до Книна, па онда равном црtом до Пунта Планка. Дио Далмације сјеверозападно од линије Книн - Пунта Планка са Шибеником и Задром имао је припасти Италији, а други дио Далмације југоисточно од те линије све до Котора имао је припасти Србији, а Котор Црној Гори. Дакле, Србија је према лондонском пакту имала да добије цијелу Војводину, Срем, Босну, део Херцеговине и део Далмације. Истра, отоци до Пунта Планка и кварнерски отоци, осим отока Крка, имали су припасти Италији. Хрватској је остављена Ријека са Хрватским приморјем све до границе Далмације и Хрватске.

37 Владимир Ћоровић, *Велика Србија*, Београд, 1990, 86.

38 Исто, 83.



Слика 1 - Линија Лондонског пакта

Апетит Србије растао је, како се види, током свјетског рата, те се није зауставио ни код линије Лондонског пакта, како ћемо то даље видети.

Линија Симовића и Антонијевића

Сломом аустро-угарске монархије године 1918. порасле су претензије Србије далеко преко линије Лондонског пакта. Србија је сада показала отворену тежњу, да завлада над што већим територијем на југу аустро-угарске монархије, без обзира на то, да ли се тај териториј сматра српским или не. Почело се, дакле, помишљати на то, да се линија Лондонског пакта пренесе даље према западу, тако да би се од Хрватске одсјекла и цијела Славонија. Србија је заправо по одлуци савезника имала да окупира у заједници са савезничким четама подручје до линије Лондонског пакта. Но српска је војска пошла даље и помакла ту линију сама до Илове, тако да је под окупационо подручје дошла и цијела Славонија. О том кораку Србије имали су обавестити Народно Вијеће у Загребу пуковници Симовић и Антонијевић, који су одмах после слома монархије дошли у Загреб. Ова нова линија иде испод Барча на Драви до Вировитице, затим равно до Илове, те Иловом према Гарешници, онда преко Банове Јаруге на Новску

и Јасеновац, па границом Хрватске на Бихаћ, од Бихаћа уз границу Хрватске до Книна и од Книна на Шибеник. Пуковници Симовић и Антонијевић, обавестивши о томе Народно Вијеће у Загребу, повукли су на карти у соби Народног Вијећа у Хрватској Саборници на Марковом тргу црвеном оловком ову линију. Српска војска није, међутим, стала ни на тој линији. Пошла је даље на позив Народног Вијећа, окупиравши целу Хрватску, а затим и Словенију.



Слика 2 - Линија пуковника Симовића и Антонијевића

Линија Николе Пашића

Позната је Пашићева теза: што мање Хрвата у држави, то боље. Пашић је био увек за ампутацију, но, чини се, да је то питање ипак сматрао далеко тежим и компликованијим, него данашњи меродавни српски политичари. Пашић је био стрпљив, устрајан политичар. Никада није на пречац стварао одлуке. Видио је, да су Хрвати тврд орах, али се ипак надао, да ће их када тада сломити и присилити, да се утопе и ишчезну у Великој Србији. Прича се, да је Пашић, кад су му једном саопштили,

да Стојан Протић најозбиљније помишља на провађање ампутације, рекао: "Стојан је изгубио нерве!" Пашић се стално надао, да ће Хрвати ипак сагнути главу. Но за случај, да то не буде и за случај, да и он изгуби нерве, имао је Пашић већ спремљен пројекат ампутације. Тај пројекат није се ни мало подударао са Пашићевом горе цитираном тезом. Никола Пашић придржао је у свом пројекту ампутације у Великој Србији све Хрвате, цијелу Хрватску осим територија, који данас обухваћа загребачка област. Загреб је мозак и срце Хрватске, центар свега политичког, економског и културног живота свих Хрвата. Одвојити Загреб од огромне већине Хрвата и Хрвати ће капитулирати. То је био рачун Николе Пашића, а на крају, мислио је Пашић, капитулираће и Загреб, јер Хрватска, скучена на територији загребачке области, неће моћи егзистирати.



Слика 3 - Линија Николе Пашића

Пројекат Пашићеве ампутације представља најнемилосрдније касапљење живог тијела Хрватске. Ампутирана Хрватска по том пројекту, осим територије данашње загребачке области, обухваћа и Међумурје. Да би осигурао директни жељезнички спој Велике Србије са Словенијом, Пашић је линију ампутације потегнуо тако, да жељезничка пруга Карловац-Бубњарци остаје на територију Велике Србије. Тек четири километра ове пруге остаје

на територију ампутиране Хрватске, но тај би се дио жељезничке пруге након ампутације лако изградио на територију Велике Србије".[39]

Идеја Велике Србије увек је инспирисана косовским култом: "Косовска катастрофа имала је, одиста, најтежих последица по слободу народну и државну независност, али је дух косовских мученика, чије је уверење било: да је боље часно умрети, него срамотно живети, напајао будућа поколења и спремао их за велика дела ослобођења и уједињења".[40] Магијска моћ Косова је таква да је не разумеју српски непријатељи, јер они од пораза имају само срам и катастрофу, а не култ.

Међутим, историјским сплетом околности, што вољом светских моћника, јавних и тајних сила, што субјективним грешкама и сопственим слабостима, идеја Велике Србије се до краја XX века није остварила. "Опредељењем за југословенску државу, званична Србија се одрекла сопствене државности и могућности да створи Велику Србију. Колико је тај потез био паметан, а уједињење 1918. користан чин, у историографији не постоји коначан суд. Распад Југославије показао би сву кратковидост српске политике у Првом светском рату".[41]

Ипак као што рече Платон само су идеје вечне, а све остало је пролазно.

Закључак

Југословенским програмом Србија је ипак идеју Велике Србије елиминисала. Сплетом каснијих догађаја, изласком Русије из рата и политичких одлучивања, Версајском мировном конференцијом, тешко би била остварена та идеја. Што се тиче југословенског програма: "савезници нису били много одушевљени перспективом која би настала остварењем овог плана. Они нису били одушевљени ни идејом рушења Хабсбуршке монархије, па је све до половине 1918. године и не одобравају".[42] Ипак, може се закључити да основу идеје Велике Србије у ратном периоду 1914-1918 сачињава "присједињење свих оних крајева који су у етничком погледу били српски. У питању су били превасходно делови Аустро-Угарске (Босна и Херцеговина, део јужне јадранске обале, део Баната, Срем, Бачка и Славонија); касније се то смањује само на Босну и Херцеговину и део обале, али се проширује припајањем Црне Горе".[43] Сплетом историјских околности и утицајем јавних

39 *Хрватско питање и ампутација*, Загреб, 1928, 5-7.

40 "Косово - наш понос и наша слава", *Велика Србија*, Солун, 15. јун 1918, год. III, бр. 781

41 Радош Љушић, "О Ћоровићевој књизи и идејама о Великој Србији", Поговор, В. Ћоровић, *Велика Србија*, 116.

42 Драгољуб Живојиновић, "Светски рат и народ Србије", зборник *Велики рат Србије 1914-1918*, Београд, 1970, 525.

43 Исто, 170.

и тајних центара светске моћи то се није остварило, створена је творевина Краљевина СХС, односно Краљевина Југославија касније, где су надвладали дезинтегративни над интегративним факторима, а идеја Велике Србије остала је и даље актуелна код неких политичких снага унутар српског народа као уједињење свих етничких српских простора у оквиру Југославије.

Литература

Биатини 1925: Ј. Биатини, Предговор књизи генерала Драгутина Кошаковића, *Краљевина Србија у светском рату 1914-1918. године и стварање Краљевине СХС*, Сплит.

Ђорђевић 1922: М. П. Ђорђевић, *Србија и Југославени: за време рата 1914-1918*, Свеславенска књижара, Београд.

Екмечић 1989: М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ.2, Београд.

Живојиновић 1983: Д. Живојиновић,"Велика Србија или Југославија? Велика Британија и југословенско уједињење 1914-1918. године", Зборник, *Стварање југословенске државе 1918*, Београд.

Јовановић 1997: Д. Јовановић, *Политичке успомене*, том I, Београд.

Лемпи 2004: Ц. Лемпи, *Југославија као историја*, Дан Граф, Београд.

Суботић 2004: М. Суботић, *Право на самоопредељење и југословенски експеримент (Прва, друга, трећа Југославија)*, ИПС, Београд.

Слипичевић 1957: Ф. Слипичевић, *Први свјетски рат и стварање државе југословенских народа*, Сарајево.

Шепловић 1915: П. Шепловић, *Атлас Краљевине Србије и српских земаља по политичкој подели*, Београд.

Branko NADOVEZA

PROPOSALS OF THE POLITICAL SET UP OF SERBIA FROM 1914 TO THE VERSAILLES PEACE CONFERENCE

Summary

Yugoslav programme made Serbia eliminate the idea of Great Serbia. By the combination of subsequent events, Russia's withdrawal from the war, and political decisions, Versailles peace conference, such idea would be hardly achieved. Regarding Yugoslav programme „The allies were not delighted too much about the perspective which would be borne by this plan achievement. They had not even been delighted by the idea of Habsburgs Monarchy overthrow so that they did not approve it until the middle of 1918".

Nevertheless, it may be concluded that the basis of the idea of Great Serbia in the warrior period 1914-1918 makes the „Annexation of all those areas which were Serbian from ethnical point of view. Parts of Austria-Hungary (Bosnia and Herzegovina, part of southern Adriatic coast, part of Banat, Srem, Bačka, and Slavonia) were primarily in question; later on it is deminished only to Bosnia and Herzegovina and part of the coast, but it is enlarged by annexation of Montenegro". By combination of historical events, and influence of public and secret centres of world power it was not realized; the creation called The Kingdom of Serbs Croats and Slovenians, that is The Kingdom of Yugoslavia later on was created, where disintegrative factors overcame integrative ones, and the idea of Great Serbia remained any further actual with some political forces inside Serbian people as the unification of all ethnical Serbian areas within Yugoslavia.

Key words: Serbia, Yugoslavia, great powers, annexation, unification, Great Serbia.

Рад је предат 25. марта 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-3 Божовић Г.

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ИСТОРИЈСКИ МОТИВИ И ЛИЧНОСТИ У ДЕЛУ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА**

Апстракт: Историјски мотиви су чести у делима књижевника, па тако и у делима Григорија Божовића. Живећи и радећи на простору који је био обухваћен многим збивањима, Божовић је био њихов сведок, а описао их је са пуно реалистичности у свом делу. Историјски мотив који га је посебно привлачио јесте преверавање Срба. Пример породице Лековац (Костић) из Призрена – Горе нашао је значајно место у његовом књижевном делу.

Кључне речи: Григорије Божовић, преверавање, Лековци, Петар Костић, Гора

Сама реч историја значи, између осталог, обавештење, описивање, приповедање.[1] Приповетка, као књижевни род, представља управо то: причу о нечему што се догодило.[2] Отуд и блискост између приповетке и историје. Развојем теорије науке дошло се до сазнања да постоји разлика између догађаја и његовог описа од стране појединца. Сам догађај (лат. *res gestae*) има у појединим језицима посебан термин који се разликује од термина историја, и представља причу о том догађају (лат. *historia rerum gestarum*). У словеначком језику тај израз гласи згодовина и, као што му само значење говори, односи се на догађај и налази се насупрот термину хисторија, који треба да представља причу о том догађају, а не сам догађај. Због тога су поједини

* Истраживач-сарадник, bozar@ptt.net

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 M. Gross, *Historijska znanost, razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb 1980.[2] 21.

2 Уп. *Речник књижевних термина*, Београд 1985, 600, 606.

историчари склони тврдњи да је „историја (...) књи приповести (... а) бавити се историјом значи причати причу“.[3]

Овакво гледање на историју, као што су то радили стари Грци на челу са „оцем историје“ Херодотом, значило би да не постоје разлике између историографије и књижевности. За њих је историја била прича, а историографија књижевност.

Рационализам је довео до појаве „критичке“ историографије, која је временом одвојила историју од књижевности. Деветнаести век донео је утемељење науке на (здраво)разумским принципима и направио разлику у односу на уметност, где је припала и књижевност. Расцеп и сукоб десио се и међу историчарима, између осталог и у Србији. Победила је критичка историографија. Поражени су названи романтичарима и оспорена им је научност. У Енглеској, историчар Ектон (Acton), уредник првог издања *Кембричке модерне историје*, узвикнуо је крајем XIX века да „прете да га од књижевника претворе у компилатора неке енциклопедије“.[4]

Двадесети век је, развојем историографских праваца и теорије историје, довео до већих подела међу историчарима. Тако у другој половини XX века примат међу историчарима преузима структурална историја, која даје мало простора приповедачкој историји. Међутим, осамдесетих година „историја прича“ поново почиње да заузима значајно место у историографији.[5]

Развој науке, а с њом и историографије, довео је до проширивања јаза између историје и историчара на једној страни, и књижевности и књижевника, на другој. Тако се данас може чути да неки историчар *има добар стил и да лепо пише*, а да поједини књижевници пишу *историјске романе (приповетке, приче)*. И поред, тога и једни и други остају чврсто у свом еснафу. Веза међу њима су мотиви и личности из њихових дела, али разлике нису избрисане, већ су још више појачане. Више се не може чути да је историја књижевност. У чему је разлика међу њима? И лаици ће одмах одговорити да се први строго држи чињеница, док је други склон да их слободније тумачи и чак да их створи у својој глави. Првом се приписује објективност, а другом супротно – субјективност. Значи, проблем је у пореклу чињеница и њиховој веродостојности. Али, и књижевник може писати на основу веродостојних чињеница, а историчар (свесно или не) на основу измишљених. Ово отвара друго, у историографији веома важно питање које излази из оквира овог рада, па се, стога, нећемо бавити питањем односа историчара и чињеница. У расправама у којима се то питање обрађује преовладава закључак да не постоји јединствени одговор о овом односу. Укратко, историчар је због разних услова који га прате ограничен и, зашто не рећи, субјективан

3 Ф. Фире, *Радионица историје*, Нови Сад 1994, 94.

4 Наведено према E. H. Kar, *Šta je istorija?*, Čačak – Beograd, 2001, 16.

5 Ј. Кока, *О историјској науци*, Београд, 1994, 190-211.

у њиховом одабиру. Ако се историчар тако понаша, где су онда границе између историјског и књижевног дела? Поједини историчари су склони да кажу да је путовање у прошлост слично путу у будућност – и једно и друго је неизвесно. Овако гледано, разлике између књижевности и историје су мале, ако и постоје. Историографски правац који је заживео крајем прошлог века потврђује наше мишљење, али истовремено и оспорава, јер је и сам оспорен и није прихваћен од свих.

Књижевник Григорије Божовић није се бавио овим теоретским расправама. Писао је приче које никог не остављају равнодушним. Чести мотиви његових прича носе у себи историјску фабулу. Да ли су ликови из његових дела више или мање историјски покушаћемо да анализирамо у овом раду. Зато прилазимо са становишта историчара, остављајући по страни бројне теоријске расправе, између осталог и о улози појединца у историји. Да ли је нека личност „историјска" руководићемо се једноставним критеријумом: да ли је забележена у историографији или не, и важност која јој иста придаје.

Сам Григорије Божовић био је запажени учесник у историјским догађајима који су пратили његов животни век. У неку руку, био је предодређен својим рођењем да буде активни учесних историјских догађаја. Био је син колашинског проте и кнеза Вукајла Божовића, најпознатијег међу свим колашинским кнежевима. С друге стране, родио се у време великих превирања, када је његов крај после вишевековног ропства ослобођен стране власти, и када је његов народ водио, поред ослободилачког из 1912. године, и два светска рата. И отац и син, Вукајло и Григорије, са својим сународницима припремили су терен за долазак српске војске. Вукајло активно бранећи и наоружавајући српски живаљ у Старом (Ибарском) Колашину, а Григорије учествујући у политичким активностима „отоманских Срба".

Вукајло Божовић је за колашинског кнеза изабран 1885. године. Од тада је водио жилаву борбу, некад интелектуалну, а често и физичку, да заштити поверени му народ. Као такав засметао је турским моћницима и арнаутским зулумћарима. Знајући за његове активности преношења оружја из Србије на Косово и Метохију, као и блиских веза са конзулима Србије у Приштини, које је снабдевао подацима о положају Срба, зулумћари су покушали да га убију. Два неуспела атентата, поред бројних ранијих упозорења да му је живот у опасности, натерали су га да напусти Колашин и избегне у Србију 1900. године. Међутим, ни у Србији није водио миран живот, већ се настанио у Куршумлији, близу границе са Косовом, и активно учествовао у свим догађајима. Због тога је био предмет честих турских интервенција на српском двору. Наиме, Турска је често тражила да им се Божовић изручи, али је Србија одбијала. Био је на челу српских снага које су ушле у Митровицу и Колашин. Атентаторима се није светио, што је још више појачало велики углед који је уживао. Умро је 1927. године.

Његов син Григорије је имао 20 година када му је отац, пред претњом смрћу, напустио дом и породицу. Он је већ окончао школовање у Богословији у Призрену и иза себе имао једногодишњи учитељски рад у манастирској школи у Дубоком Потоку. Национално освешћен накратко је мењао оца. О његовој националној свести говори писмо које је упутио Михаилу Вујићу, председнику српске владе, у коме га моли за стипендију да би могао „да се школује за Стару Србију".[6] Српска влада је испоштовала његову жељу и одобрила стипендију за даље школовање. Определио се за московску Духовну академију. По завршетку исте 1905. године, поново пише министарству с молбом да га пошаље у неку од српских гимназија у Турској или у призренску Богословију на рад. Молба му је услишена па је од 1905. до 1913. године радио као професор у Призрену и Битољу. За време Првог светског рата био је, заједно с оцем, интерниран у Мађарску. По завршетку рата обављао је разне државне службе до 1927. године, када је пензионисан. Након пензионисања, радио је као дописник *Политике* све до Другог светског рата. По избијању рата прелази у Пљевља, где издаје часопис *Пљеваљски гласник* и учествује у раду националног комитета, који је имао за циљ да спречи убиства између муслимана и Срба. Нове комунистичке власти никада му нису опростиле, па је стрељан као народни издајник почетком 1945. године.[7]

Књижевним радом је почео да се бави још као ученик призренске Богословије у ђачкој дружини *Братство*, *Цариградском гласнику* и календару *Голуб*. Значајнији радови појављују му се док је био студент завршне године академије у Москви, 1904. године у београдском листу *Нова Искра*. Прва збирка приповедака названа *Из Старе Србије* изашла је у Мостару 1908. године. Политичко ангажовање, а затим ратови: Балкански и Први светски омели су га у књижевном раду, коме се враћа тек 1923. године. Од тада је код разних издавача објавио више књига приповедака, а од пензионисања 1927. па до 1941. године у *Политици* је објављивао путописе који су касније сабрани у две књиге. Предмет његовог писања био је српски народ у Старој Србији. О простору о коме је писао посредно је оставио податке у приповеци *Њен суд*, где се каже: „Не зна се управо где је то било: да ли на Копаонику, или Бучју у Доњим Васојевићима; да ли на Ибру, у Сјеничком пољу, или на Рогозну крај Новог Пазара".[8] Писао је још о Метохији, посебно Подримљу, Косову и Косовском Поморављу, Западној Македонији и Битољу. Дакле, о Старој и Јужној Србији, о оним пределима који су се

6 М. Јевтовић, *Личност и књижевно дело Григорија Божовића*, књ. 1, Зубин Поток – Приштина, 1996, 29 (у даљем тексту: М. Јевтовић, *Личност и дело*).

7 Током ревизије судског процеса 2008. године, после 63 године, Божовић је ослобођен свих оптужби и враћена су му сва грађанска права одузета на суђењу 1945. године.

8 Г. Божовић, *Приповетке*, Београд, 1926, 85.

налазили под турском влашћу све до 1912. године. Те пределе и народ који их је насељавао изузетно је познавао. Јован Скерлић му је због тога у заслугу уписао да је проширио „нашу књижевну географију".[9]

Стара и Јужна Србија, последње ослобођене од Турака, биле су највише ослоњене на традицију, која је помешана са историјом испливала на површину у књижевном делу Г. Божовића и задивила читалачке кругове. О томе сведочи податак да је Божовићева приповетка *Злате из Слатине* уврштена у антологију савремене европске приповетке коју је, под насловом *Најбоље континенталне приче*, објавио амерички историчар књижевности Р. Итон 1927. године. И поред тога, Г. Божовић је недовољно познат као књижевник нашим савременицима, јер је био проскрибован после Другог светског рата од стране комунистичких власти. Према коментарима из београдских листова објављених након стрељања, због „сарадње са окупатором", његово дело, у коме преовладава праштање и суживот, било је проскрибовано. Очигледно је да и оно није одговарало новим властодршцима. Вео заборава је, донекле, скинут са Божовића тек деведесетих година прошлог века када је приштинско Јединство објавило његова дела. Тада је одбрањена и објављена и прва докторска дисертација инспирисана животом и делом Григорија Божовића, од стране његовог земљака, књижевника, књижевног историчара и публицисте Миленка Јевтовића.[10] И каснији објављени радови нису исцрпили могућности проучавања обимног дела Г. Божовића.[11]

Предодређеност Божовића да пише о догађајима са поменутих простора била је условљена и његовим политичким ангажовањем. Наиме, он је као школован Србин са простора Османске државе активно учествовао у борби за поправљање тешког положаја потчињене раје. У почетку је то чинио мењајући избеглог оца, а затим, када су прилике дозволиле, и кроз политички рад у удружењу Српска демократска лига, у Народној скупштини отоманских Срба и учитељском удружењу. Није као савремени политичари писао мемоаре, већ је, кроз приповетке и путописе, оставио незаборавне описе „поробљеног и жалног (печалног) југа". Реалистички тон који преовладава у његовом делу често документарно сведочи о догађајима који се, нажалост, поново актуелизују.

Личности о којима пише нису „велике личности наше историје"; то су људи које је вртлог историје уплео у нека значајна догађања, којих је на простору Старе и Јужне Србије било много. Време о коме Божовић пише

9 Наведено према М. Јевтовић, *Личност и дело*, 11.

10 М. Јевтовић, *Личност и дело*.

11 А. Јовановић, "Књижевни свет Григорија Божовића", *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата*, Београд, 1997, 63-77; М. Јевтовић, "Нација и вере у књижевном делу Григорија Божовића", *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата*, 77-85.

је оно у којем је учествовао, или слушао од старијих саговорника. То време можемо ограничити од ратова Срба и Турака који су претходили Божовићевом рођењу (1876-1878) до периода непосредно по завршетку Првог светског рата (око 1920). Он пише о немирном времену испуњеном догађајима који ће непосредно или посредно утицати на средину у којој је Божовић живео, и који ће кроз призму књижевника наћи место у његовим књигама: у приповеткама, али и у путописима.

Значајни догађаји који ће се одиграти и који ће оставити дубоке трагове на бићу нашег народа били су: независност и проширење Србије и Црне Горе, Призренска лига, рат Србије и Бугарске, Критски рат, оснивање и деловање четничке организације, преношење оружја на територију Старе и Јужне Србије, истрага оружја у Ибарском Колашину, реформна акција, српско-аустроугарски царински рат, окупација Босне и Херцеговине, младотурска револуција, арбанашке побуне, промена рашкопризренског митрополита, балкански ратови, долазак Србије и формирање нове власти, Први светски рат. То су само најкрупнији догађаји чије су директне последице осећали Срби у тадашњој Турској. Мањи догађаји које велике историјске синтезе не помињу на појединце су често деловали погубније од великих. Убиства и разни видови малтретирања Срба били су догађаји који су се сретали свакодневно. Али, и поред тога, жеља српског народа да остане на тим просторима била је јача од зулума. О томе пише Божовић. О тим малим појединцима, чија имена историја није забележила, али који су допринели да ови простори остану оно што су били. О свакодневним дешавањима, која својим обртима улазе у сферу надреалног. Ти мали људи који су све то преживљавали и начин на који су опстали и дочекали српску војску и државу: једни преверени, други убијени (а затим освећени или не), трећи расељени, четврти унижени, пети поносни, постали су ликови у Божовићевим приповеткама. О свакој од ових категорија могла би се написати студија на основу пишчевог дела.

Од „великих историјских личности“ Божовић помиње тек неколико, и то узгред: више за илустрацију догађања, него што и сами учествују у томе. У приповеткама се срећу Милан Ракић, митрополит Нићифор Перић, Никола Пашић, Милован Миловановић, Јован Цвијић, Јован Скерлић, Коста Миловановић Пећанац, Милутин Гарашанин, Светомир Николајевић, арбанашки главари Рам Љутан, Мула Зека и други.

Боравећи у Призрену као професор призренске Богословије чуо је доста прича о људима који су насељавали овај стари град и његову околину. Јунаштвом су га опчинили становници Ораховца и Велике Хоче, који су уз велике напоре успевали да опстану на тим просторима. Највеће проблеме су им задавали потурчени и поарбанашени Срби, који су се још увек сећали да су им преци дошли из Карановца после Карађорђевог устанка.

Нарочито инспиративни за Божовића су били чланови породице Костић, који су у Призрен дошли из шарпланинске жупе Горе. Ова породица која је припадала братству Лековаца дала је једног од најзначајнијих стваралаца из Призрена – Петра Костића. Божовић се са њим сусрео, ако не раније, на раду у Богословији. У своје приповетке Божовић укључује претке и потомке савременика и колеге професора из Призренске богословије Петра Костића. Они се срећу у више приповедака, пратећи усуд ове породице и целе Горе – преверавање. То је већ позната прича о преверавању Срба, у овом случају Горанаца, испричана од самог Костића[12], која говори о промени вере код већег броја људи који су, због изолованости у планини, били специфични. Ова прича показује трагичну судбину коју су многе породице морале да прођу и не разликује се у трагичности од других, у којима Божовић пише о преласку Срба у ислам.

У основи приче је позната судбина о преласку на ислам многих породица. Процес је трајао дуго и што је породица касније променила веру то је њено мучење било веће. Када је процес исламљења узео толико маха да му се више не могу одупрети, појединци и породице биле су у дилеми: променити веру или побећи из средине. Такав случај је био и са православним српским живљем који је насељавао планинске жупе Гору и Опоље. Због сиромаштва околине били су принуђени да се баве разним пословима ван своје средине. Били су познати као сточари који су за својим стадима ишли преко зиме чак у удаљену Драму и Бурсу (данас у Грчкој и Турској). На путу, ван њихових села, вребале су их разне опасности, које су избегавали прелазећи у ислам. Нова вера им је у пружала заштиту, истина не потпуну, али је с друге стране доносила презир рођака и суседа. Временом они који су променили веру нису били изузетак – постали су већина у својим местима. Они који су остали у вери предака морали су да се селе или турче. Након тога, православних Горанаца, који нису желели да промене веру, било је у разним местима, али не и у Гори. Велика колонија је била у Призрену, у којој су се издвајале породице: Лековци, Јанкулићевци, Тољовци, Кучковци, Чучуловци, Штановци, Угаревићевци, Ђунковићи, Мацинци и други.[13]

Из породице Лековац био је и познати професор призренске Богословије, писац, национални борац и сенатор Петар Костић. Он се сећао приче о томе како је један део његове породице прешао у ислам а други се иселио у Призрен. То се, по њему, десило око 1821. године, када је стриц његовог оца Анастас, који је боравио са стадом у Македонији, променио веру. Старији Анастасов брат Лазар није се слагао с таквим поступком и припретио му је

12 П. Костић, *Аутобиографија*, приредила Вјера Митровић, Призрен, 1997, 23-24.

13 М. Лутовац, *Гора и Опоље, антропогеографска проучавања*, Насеља и порекло становништва, књ. 35, Београд, 1955, 270, 274.

да ће завршити с њим када се буде вратио кући у Брод. Знајући то, Анастас на повратку кући прво шаље своје поисламљене чобане, који су убили Лазара, након чега је његова удовица Стана пребегла у Призрен са малом децом. Том приликом у Призрен су побегле и друге хришћанске породице које су се окупљале око Лазара као угледног домаћина. У Броду је остала да живи Анастасова жена Божана, јер се није могла одвојити од деце. Она је умрла 1856. године и сахрањена је као последња хришћанка у Броду.[14] У знак сећања на њу, једна улица у Призрену, пре Другог светског рата, носила је њено име. Вероватно су и у осталим горанским селима остали појединци који нису желели променити веру, али нам подаци о њима нису сачувани.

Ову причу о трагичној судбини своје породице Костић објавио је 1928. године. Божовић је чуо раније за њу, да ли од самог Костића, с којим је као професор радио у призренској Богословији, или од неког другог, није нам познато. Трагична судбина ове породице преточена је у приповетку *Љута неман*. У њој писац говори о тројици браће Лековац: Јанићу, Андреју и Синану бин Мухамеду. Њихова мајка Смиљана (код Костића Стана) по погибији мужа узела је децу и кренула, заједно са јетрвом и њеном децом, у Призрен. Поисламљени девер узео јој је сина Симу, преверио га, дао му име Синан бин Мухамед и послао за Призрен. Браћа Јанић и Андрej су се помирили с тим, али мајка није могла. На устима јој је стално било име сина Симе, који се у својој трагичности пропио и живео од милостиње. Тако пијан запевао би уз призренску калдрму:

Хеј, хеј, Срби се наљутиле
А Турци те не познајев;
Хеј, хеј Христос се наљутија,
А Мухамед гајле нема: -
Хеј ни Симо ни Синане бре!..

Божовићева приповетка се завршава тако што Јанић и Андрej, на упорно мајчино инсистирање, доводе на Бадње вече Симу у кућу. Окупају га, преобуку и посаде за сто. Мајка му даје трећу чашу да, као домаћин, наздрави. И он почиње, као и сваки Србин који држи здравицу на Бадњој вечери, али у једном тренутку схвата сву трагику свог положаја – схвата да повратка у стару веру нема. Прекида здравицу и напушта кућу као какво проклетство.[15]

Трагику породице Лековац, као парадигму свих поцепаних и преверених породица за време турске владавине, Божовић је описао и у приповеци

14 П. Костић, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. веку*, Београд, 1928, 47-48.

15 Г. Божовић, *Приповетке*, Београд, 1926, 33-38.

Суљ Капетан. У њој поименично, без промене имена, помиње у хришћанству преостале Лековце. Његови су братанци Јанче и Коста у Призрену. На њих се он већ помало љути што не прелазе у „турску веру" већ шаљу децу у школе у Београд. Помиње и Петра, Костиног сина, за кога каже да када би се потурчио убрзо би постао „велики везир, или шеих-уљ-ислам...".[16] Али и он је свестан трагике свог положаја, исто као Сима, тј. Синан. На то га опомиње и стари обичај Горанаца да се на дан светог Пантелеја окупљају у Броду, кад врше масовна сунећења. Дуго су Брођани, и остали Горанци, слали кришом изасланике у Призрен да се распитају код рођака осталих у старој вери има ли наде у избављење. Оклевали су да „кваре синове", надајући се Србији. Кад су из Призрена почели да стижу тужни гласови да је Србија далеко, тада и чувени Суљ – капетан, односно Сулејман Лековац, изгубивши веру и коначно преломивши у себи сунети сина. Међутим, себе никад не зове Турчином, као они „што су мало пре њега променили веру", већ помало цинично у инат и себи и другима, само потуром.[17]

Изгледа да је породица Петра Костића била итекако инспиративна, па је Божовић помиње у још једној својој приповеци. Описујући догађаје из балканских ратова, Божовић у приповеци *Стрико Долгач*, мада у споредној улози, помиње Милоша Костића, сина Петровог.[18] Чак га у приповеци главни јунак Јован Долгач никад не зове именом, него из поштовања према његовом оцу: Господин – Петрово дете. С њим на страни Србије, а против Турске, бори се, у чети старог четника Јована Долгача, и Хасан, поисламљени Србин из Мостара. То стари четник не може да разуме: Србин – а Хасан. Без обзира што се бори с њима, жели да га убије, али му Милош не дозвољава.

Кроз породицу Лековац Божовић је испричао трагичну судбину не само ове, већ свих оних породица које су за време турске владавине морале да промене веру. Породица Лековац, као једна од карактеристичних на простору Старе и Јужне Србије, пропраћена је Божовићевим приповеткама кроз четири генерације, што чини временски период од око 90 година: од примања ислама (око 1821. године) до балканских ратова (1912/13). Њихова имена су тек мало измењена, али уз тачну назнаку (презиме) о коме се ради. Божовић, како је приметио Александар Јовановић, није склон наглашеној симболизацији.[19] Тако се у стварности Лазарева жена зове Стана, код Божовића Смиљана; Јанче и Коста, код Божовића су Јанић и Андреј.[20]

---

16 Петар је тек поласком у школу добио од учитеља презиме Костић, који га је тако по оцу уписао у књигу ученика, П. Костић, *Аутобиографија*, 31.

17 Г. Божовић, *Приповетке*, Београд, 1940, 179-188.

18 Исто, 100-114.

19 А. Јовановић, *Књижевни свет Григорија Божовића*, 72.

20 Уп. Векослав А. Станковић, Порекло Петра К. Костића, књижевника и сенатора из Призрена, *Горанци, Муслимани и Турци у шарпланинским жупама Србије, проблеми садашњих услова опстанка и живота*, Београд, 2000, 87-92.

Горанци су дуго задржали сећање на своје порекло и веру прадедовску. Имена својих породица, која сада користе као породичне надимке, а не и презимена, сведоче о томе. Најизразитији примери су: Павковци, Ђуровци, Јовачићевци, Тодоровци, Богдановци и др. Лутовац каже да је у време када је истраживао (1948-1953) нашао у кући једног Капетановића Свето Писмо. Говорили су му да по ковчезима и на таванима има још славских и других икона. Обичаје су нарочито чувале жене, што је и разумљиво јер су, с обзиром да су се ређе кретале, мање биле подложне утицајима са стране. Још почетком XX века у Врањишту је живела Тодорица (Тодорова жена), којој су синови оставили један угао у кући где се на свој начин молила. О хришћанском пореклу говоре и обичаји, од којих су значајни празновање Божића и Бадњег дана, а посебно Ђурђевдана, који се у Броду слави и по седам дана.[21]

Навели смо пример Горе и породице Лековац, о којој је Божовић вероватно много слушао док је службовао у Призрену. О њој је могао сазнати од самог Петра Костића – Лековца, али и од других Призренаца, како оних пореклом из Горе, тако и оних који нису отуда. Преверавање је био процес који је захватио читав Балкан, па не чуди што је нашао толико простора у Божовићевим приповеткама.[22] Чести су описи поисламљених и њиховог понашања према онима који су остали у старој вери.

Проблем преверавања био је чест историјски мотив у делу Григорија Божовића.[23] Он је, у својим приповеткама, описао и понашање бројних арбанашких породица, некада српских, које су прешле у ислам, а затим се и поарбанашиле. Изгледа да је таквих породица било и у Ибарском Колашину, које због промене вере нису могле опстати, па су се одселиле у Дреницу. Зато су Колашинци имали добре односе са Дреничанима, за разлику од муслимана са северних обронака Рогозне.[24] Налазећи мотив за приповетке у преверавању Божовић осветљава један историјски процес недовољно документован у историјским изворима, али, у времену у којем пише, још увек жив у сећању и традицији народа. С обзиром на посведочену реалистичност Божовићевог дела, документовану кроз наведени пример преверавања породице Лековац и целе Горе, његовом делу можемо приступити готово као историјској грађи.

---

21 М. Лутовац, *Гора и Ополье*, 269, 271-272.

22 У Призрену је пред балканске ратове једна српска баштованска породица прешла на ислам, В. А. Станковић, *Пореко Петра К. Костића*, 87.

23 В. Секулић, "Преверавање Срба као историјски мотив у приповеткама Григорија Божовића", *Књижевност и историја VI, Транспозиција историјских догађаја и личности у припoвеци код Словена*, Ниш, 2003, 43-57.

24 В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901-1902*, Лепосавић, 2008.

Литература

Божовић 1926: Г. Божовић, *Приповетке*, Српска књижевна задруга, Београд.

Божовић 1940: Г. Божовић, *Приповетке*, Српска књижевна задруга, Београд.

M. Gross 1980: M. Gross, *Historijska znanost, razvoj, oblik, smjerovi*, Liber, Zagreb.

Зарковић 2008: В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901-1902*, Институт за српску културу, Лепосавић.

Јевтовић 1996: М. Јевтовић, *Личност и књижевно дело Григорија Божовића*, књ. 1, Стари Колашин – Нови свет – Институт за српску културу, Зубин Поток – Приштина.

Јевтовић 1997: М. Јевтовић, „Нација и вере у књижевном делу Григорија Божовића", *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата*, Институт за књижевност и уметност, Београд 1997, 77-85.

Јовановић 1997: А. Јовановић, „Књижевни свет Григорија Божовића", *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата*, Институт за књижевност и уметност, Београд.

Kar 2001: E. H. Kar, *Šta je istorija?*, Gradac, Čačak – Beograd.

Кока 1994: Ј. Кока, *О историјској науци*, Српска књижевна задруга, Београд.

Костић 1997: П. Костић, *Аутобиографија*, приредила Вјера Митровић, Архив Србије – Призренски округ, Призрен .

Костић 1928: П. Костић, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. веку*, Графички институт Народна мисао, Београд.

Лутовац 1955: М. Лутовац, „Гора и Опоље, антропогеографска проучавања", *Насеља и порекло становништва*, књ. 35, Научна књига, Београд.

Речник књижевних термина, Београд 1985.

Секулић 2003: В. Секулић, „Преверавање Срба као историјски мотив у приповеткама Григорија Божовића", *Књижевност и историја VI, Транспозиција историјских догађаја и личности у приповеци код Словена*, Ниш.

Станковић 2000: В. А. Станковић, „Порекло Петра К. Костића, књижевника и сенатора из Призрена", *Горанци, муслимани и Турци у шарпланинским жупама Србије, проблеми садашњих услова опстанка и живота*, Српска академија наука и уметности, Београд.

Фире 1994: Ф. Фире, *Радионица историје*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад.

Vesna S. ZARKOVIĆ

HISTORICAL MOTIVES AND CHARACTERS IN THE WORK OF GRIGORIJE BOŽOVIĆ

Summary

Living and working in „the earning south", Grigorije Božović was the witness and participant of many events, which served him as the motive for his work, and especially story. One of the characteristic historical motives attracting Božović was moving into another faith. This process had swept Serbs in a wide area and in the long period of time, but due to the lack of sources it was weakly documented, so that Božović's work is more historical and precious. By his literary work Božović highlights this process in the area of Old and Southern Serbia in the 19th and at the beginning of the 20th century. Realism and documentary of Božović's work confirm the example of moving into another faith of the family of Lekovac and Gora Parish, being given through some stories, and written down in the works of historians.

Key words: Grigorije Božović, moving into another faith, Lekovci, Petar Kostić, Gora.

Рад је предат 13. априла 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 336.71(497.115)"1907/1938"

*Иван М. БЕЦИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ПЕЋКА ТРГОВАЧКО-ИНДУСТРИЈСКА БАНКА**

Апстракт: Фонд „Свете Богоматере чудесне иконе пећске" у међуратном периоду израстао је у финансијски најјачи новчани завод на Косову и Метохији – Пећку трговачко-индустријску банку. У раду су, првенствено на основу архивске грађе, приказани рад ове установе и резултати које је постигла. Уједно, збивања унутар Банке дају преглед борбе једног краја за финансијско-управно осамостаљење од центра и ширење послова ван граница локалне средине.

Кључне речи: Пећка трговачко-индустријска банка, Црногорска банка, Индустријско акционарско друштво „Метохија", фузија, банка „Стара Србија", економска криза

Велика источна криза показала је да Османско царство, без обзира на реформе спроведене до почетка седамдесетих година XIX века, није у могућности да пружи бољи и праведнији живот хришћанском свету. Положај Срба који су после Берлинског конгреса остали у Османском царству чак се погоршао, јер су османске власти на добијање независности Кнежевине Србије гледале као на својеврсну издају османских државних интереса. Жестоки терор над Србима током ратова 1876–1878. године није престао са њиховим окончањем, што је интензивирало процес исељавања, тако да се број Срба који су из Косовског вилајета прешли у Србију до краја века процењује на 60.000.[1]

---

* Научни сарадник, becic89@ gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Михаило Војводић, „Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова", у: *Косово и Метохија, прошлост, садашњост, будућност*, (уредник Коста Михаиловић), Београд, 2007, 89.

Осим турског и арнаутског зулума, као и акција бугарског егзархата, на исељавање Срба утицала је и економска ситуација у Османском царству. У тешким економским приликама и Турци су почели да се баве трговином, а успостављање железничке пруге Солун–Митровица омогућило је Грцима, Јеврејима и Цинцарима да отворе радње у Урошевцу, Липљану, Приштини и другим местима. Ови трговци радили су у почетку са малом добити, а главни купци били су им Срби који су живели на местима удаљеним од железничке пруге. Они су долазили до страних трговаца и куповали намирнице, најчешће нудећи у замену пшеницу, конопљу и сл. Када су српски трговци кренули са продајом по станицама, већ је било касно јер нису више били конкурентни.[2]

На тај је начин трговина, која се до тада налазила ексклузивно у рукама Срба, прелазила у руке припадника других народа, што је доводило до слабљења српског варошког становништва, пре свега трговаца и занатлија. Да би обезбедили опстанак градског становништва Срби су отпочели са оснивањем тајних новчаних фондова, а потом су се и јавно залагали за отварање штедионица као „установа које ће помагати и обућаре, и рибаре, и воћаре, и виноградаре, и земљораднике, сељаке и грађане". Истицано је да је сељак имао и кућу и хлеб и месо, али није имао новац за оку соли. Када би му затребало за одело, удају или женидбу, кућа се залагала код зеленаша. У таквим околностима поједини богаташи давали су зајам „пару на пару".[3]

Да би се избегло сумњичење турских власти да се ради о политичким установама, приступило се оснивању установа које су имале карактер црквених фондова. Прва таква установа био је „Фонд цркве Светог Ђорђа", основан у Призрену 1901. године, а потом су се установе овог типа појавиле у свим већим местима Старе Србије. У Пећи је новчани завод основан 1907. године под називом "Фонд Свете Богоматере чудесне иконе пећске". У времену када је Фонд основан Пећ је као град била далеко од некадашње славе, о чему сведочи опис из 1905. године који је оставио Никола Т. Јанковић: „Видите стару, сурову варош, са кривим улицама, посрнулим кућама, без прозора, видите у ово доба цјелокупну старину и прошлост; али гледајући у ту прошлост, вама из видика ишчезава блато, прљавштина и застој вароши, ви заборављате да гледате оне опале куће".[4]

За разлику од Призрена, иницијатори за оснивање установе били су сами трговци и занатлије, међу којима су најугледнији били: Хаџи Ника Ристић, Стеван Рајевић, Јован Герић и Мирча Марковић.[5] Оснивачки капитал износио је 270.000 гроша (2.500 наполеона) и био је подељен на 2.000 акција

2 *Цариградски гласник*, Цариград, 40, 3.10.1903, 1.

3 *Цариградски гласник*, 10, 7.3.1903, 1.

4 Радош Љушић, *Вујкина врата, Хроника подгорског села Исток*, Београд, 2011, 77.

5 М. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље, 1931, 11.

по 135 гроша.[6] Фонд је веома успешно пословао и већ четири године након оснивања појавила се потреба за повећањем капитала, тако да је повећан за још 135.000 гроша, од које суме је до доласка српске војске у Пећ јуна 1912. године било уплаћено 52.515 гроша.

Табела 1. Пословање Фонда у првих пет година (у грошевима)[7]

Година	Залог и сенет (есконт)	Зајмови по текућим рачунима	Улози на штедњу
1908.	187.671,30		25.667,50
1909.	380.432,50		90.668,25
1910.	334.926,40		95.205,25
1911.	359.304,00	70.092,25	129.535,25
1912.	330.655,00	98.244,00	120.193,23

Из табеле 1. види се да је Фонд отпочео са давањем зајмова по текућим рачунима 1911. године, а да су међу пасивним пословима централно место заузимали улози на штедњу, примани по уложним књижицама. Уколико би се њихова висина упоредила са улозима у Призрену или Урошевцу може се уочити да су они били осетно нижи.[8]. Разлози би се могли наћи у томе што је најбогатија околина Пећи насељена Албанцима, док је српских породица које су емигрирале у Америку било мало, тако да је девизних дознака из иностранства било у незнатном износу.

Годишња скупштина акционара Фонда одржана је непосредно по уласку српске војске у Пећ 15. јуна 1912. године. Успешност рада у протеклом периоду илустровала се и количином новца у резервном фонду који је износио 30.608,34 гроша, као и износа од 21.711,15 гроша, која је као чиста добит предвиђена за поделу акционарима. Колики је био значај Фонда за становништво Старе Србије најбоље осликава део извештаја поднет на скупштини: „На данашњи дан навршује се 6 година од како је овај фонд Свете Богоматере Чудотворне Пећске основан. Сретна мисао која Вас је руководила да се образује овај фонд, па још и у срцу народа и у месту као што је Пећ, донела је свима грађанима врло велике користи. Овај фонд коме је главна задаћа међусобно помагање у многоме је помогао нашем српском животу у граду Пећи у трговини и занатима и благодарећи само њему боље стојим о него последњих година. То већ сваки од вас може да оцени и да

6 Милан Чемерикић, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937 године", у: *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, (уредник Алекса Јовановић), Скопље, 1937, 698.

7 М. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље, 1933, 141–142.

8 Штедни улози у Призрену износили су 250.000, а у Урошевцу 200.000 динара. (М. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, 10–14).

слободно каже: **да не би фонда пола од наших радња било би до сада затворено и Бог зна како бисмо прошли**".[9]

Завршетком Балканских ратова Пећ је ушла у састав Краљевине Црне Горе. За Фонд је то значило прерастање у прави новчани завод на акционарској основи под именом Пећска банка почетком јануара 1914. године. Банчин капитал износио је 100.000 перпера и био је недовољан за подмиривање потреба привреде и лица, поготово што су у Пећи основане филијале Народне банке и Црногорске банке. Пећка банка успела је да осујети постојање филијале Црногорске банке са Цетиња тако што је склопила споразум за њом. Капитал је повећан на 200.000 перпера, а Црногорска банка је поседовала половину акција, те тиме била и главни акционар. Споразумом од 5. јуна 1914. године Црногорска банка добила је право да именује директора на предлог Пећке банке, да врши ревизију и, без обзира на половину акција, право на три четвртине гласова, чиме је у потпуности имала контролу над радом Пећке банке. Споразумом је предвиђено да Пећка банка може обављати послове на територији Црне Горе, али преко филијала Црногорске банке, а Црногорска банка у Метохији преко Пећке банке. Пећка банка развијала је своје послове од маја 1914. до октобра 1915. године, када је због окупације морала да прекине са радом.[10] Током рата преминули су дугогодишњи чланови Управног одбора: Стева Рајевић, Раде Савовић, Мита Ватић, Глигорије Хаџи Ристић, Хаџи Ника Ристић и Глигорије Герић.[11]

Осим енормног степена људских жртава у Првом светском рату, подручје Краљевине Србије тешко је пострадало и у материјалном погледу. Привредни субјекти који нису у потпуности уништени нису били су у стању да брзо и функционално проради. Примера ради, фабрика штофова „Илић и компанија" у Лесковцу, предионица памука и текстилна фабрика у Нишу и текстилна фабрика у Београду нису биле обновљене ни до краја 1920, а фабрика стакла у Параћину прорадила је тек у септембру 1921. године.[12] Истоветна ситуација била је и у банкарству. Бивши новчани заводи су до половине 1920. године прикупљали своје ресурсе и чекали закон о ликвидацији мораторног стања да би кренули са обављањем послова. Црногорска банка примила је целокупну архиву и коресподенцију Пећке банке и радила и њене послове, тј. примала и враћала улоге штедишама, вршила исплате и наплате и др. Поред свих

9 *Исто*, 13.

10 Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије, фонд 65, ф. 1365, ај. 2349, (у даљем тексту АЈ, 65–1365–2349), Записник редовног збора акционара Пећке банке одржаног 9. јула 1921, Извештај Управног одбора Пећке банке на редовном збору одржаном 9. јула 1921. и Жалба Црногорске банке због одобрења правила Пећке банке од 10. октобра 1921.

11 АЈ, 65–1365–2349, Записник редовног збора акционара Пећке банке одржаног 9. јула 1921.

12 Ivan M. Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, Beograd, 2003, 18–19.

трошкова, чиста добит до краја 1920. године износила је 95.000 динара, уз резервни фонд од преко 27.000 динара и улоге у вредности од 222.925 динара. Банчина потраживања износила су преко 600.000 динара и међу њима није било сумњивих или несигурних потраживања. Она су махом била код банака и домаћих трговаца и почетком 1921. године већи део био је измирен.[13]

Пећка банка обновила је рад почетком јануара 1921. године, а додатну тешкоћу у обнављању рада чинила је жеља акционара – Пећанаца да измене правне односе који су били на снази од 1914. године и који су апсолутну предност у креирању пословне политике и у одлучивању давали Црногорској банци. Банчина архива је са Цетиња враћена у Пећ половином 1921. године, тако да се тек тада могло приступити припремама за збор акционара. Први послератни Управни одбор чинили су: Јован Герић, председник, Живко Ст. Рајевић, потпредседник, Михајло Димитријевић, Љубомир Марковић, Ђира Бурнутџић, Михајло Јоцкић, Димче Јанковић, Марко Хаџи Ристић и Ђорђе Инојчић. У измењеним привредним условима повећање капитала било је неопходно и Пећкој банци је оно одобрено у висини од 1 милион динара. Жеља Управног одбора, у чије име је иступао инжењер Фрањо Нашинец, била је да се Црногорској банци не дозволи куповина половине акција и трочетвртинско право о одлучивању. Акционари су желели да пониште уговор из 1914. године наводећи да он више не одговара приликама и да ће Банка имати осетно виши капитал. Сматрали су да је уговор био склопљен у тренутку када је Пећка банка била слаба и да није валидан, будући да није потврђен на збору акционара.[14]

Црногорска банка затражила је поништавање одлука збора, наводећи да су нова правила и одлуке донете незаконито. Сматрала је да је скупштина акционара сазвана „на препад" тако да нису били обавештени, те стога нису могли да пошаљу свог заступника, већ су телеграфски ангажовали службенике акционаре из Пећи. Сматрали су да када је њихов заступник Саво Чубрановић напустио скупштину, да је она, због броја гласова, престала бити валидна. Црногорска банка признавала је да је право на три четвртине гласова подложно промени, али и истицала да њој није било толико до права на гласове, колико до права контроле и именовања директора. Приликом свог обраћања министру трговине и индустрије истакла је и да је њена жеља била да Пећ привредно повеже са старом Црном Гором и да је зато одустала од филијале, а да се у том погледу прилике нису измениле, пошто је Пећ припадала зетској области. [15]

13 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора Пећке банке на редовном збору одржаном 9. јула 1921.

14 АЈ, 65–1365–2349, Записник са збора акционара Пећке банке одржаног 9. јула 1921.

15 АЈ, 65–1365–2349, Жалба Црногорске банке због одобрења правила Пећке банке од 10. октобра 1921. и Писмо директора филијале Црногорске банке у Подгорици Јулија Битерића акционарима Пећке банке за скупштину од 9. јула 1921.

У решавању спора министар Мехмед Спахо руководио се првенствено тиме да је збор акционара имао право да не прихвати уговор, те је одбио жалбу Црногорске банке и потврдио правила донета на збору. Овом одлуком престала је доминација Црногорске банке у Пећкој банци.

Нова правила банке предвиђала су да се она бави есконтом и реескон-том меница, отварањем текућих рачуна и давањем зајмова на хартије од вредности, залогама и хипотекама, примањем новца, драгоцености и вред-носних папира на чување, исплатом и наплатом, куповином и продајом че-кова, ефеката и валута, посредовањем и помагањем кредитних, трговачких, индустријских и грађевинских предузећа. Мајоризација крупних акционара спречена је на тај начин што је предвиђено да власници до 5 акција имају право на 1 глас, до 10 акција на 2 гласа, до 20 акција на 3 гласа, док је сваких даљих десет акција доносило по 1 глас, с тим да је максимум ограничен на 20 гласова. Главница је утврђена на 1 милион динара (4.000 акција по 250 динара). Од чисте добити 10% предвиђено је за резервни фонд, 10% за фонд за подизање банчине зграде, 6% Управном одбору, 2% Надзорном одбору, 3% пословном директору, 2% особљу банке, 3% за подизање народног дома, док би остатак био остављен на расположење акционарима.[16]

Повећање средстава којим је Банка располагала деловало је подстицајно на трговину у пећком крају, која је клонула услед дугогодишњих ратова. У 1921. години Завод се бавио искључиво банкарским пословима: зајмовима на залоге, есконтовањем меница, куповином девиза, примањем улога на штедњу, а највише отварањем текућих рачуна. Од 1. априла до 31. децембра 1921. године отво-рено је 150 текућих рачуна и одобрено кредита у висини од 2 милиона динара.

Водећи акционари Пећке банке имали су различите визије о смеру пословања установе. Сви су схватали да је повећање капитала, сопственим уплатама или фузијом са неком другом установом, неопходно, али су им ин-тереси при том били не само различити, већ и супротстављени. Апсолутна већина припадала је трговачком слоју и највише су их занимали они банчи-ни послови који би им омогућили лакшу и профитабилнију трговину. У том смеру деловала је група око Живка Рајевића, која је била заинтересована за отварање концерна косовско-метохијских банака у Скопљу, граду преко кога је обављано 90% трговачких послова у Јужној Србији, као и за фузију са Индустријско акционарским друштвом „Метохија", док је група око Алексе Марковића била заинтересована за фузију са Метохијском банком. Осим придобијања потребног броја гласова за своје предлоге, Рајевићева група желела је да добије подршку и од људи из сфере политике, па у том смислу треба посматрати избор Душана Вуксана, директора Гимназије и народног посланика, за председника Надзорног одбора.[17]

16 АЈ, 65–1365–2349, Правила Пећке банке усвојена на збору акционара 9. јула 1921.

17 АЈ, 65–1365–2349, Записник годишње скупштине акционара одржане 30. априла 1922.

Банка је у 1922. годину повећала капитал на 2 милиона динара, што је и даље сматрано недовољном сумом за успешно пословање, јер је услед пада вредности динара била удвостручена тражња кредита. Банка је у овој години утростручила обрт својих средстава, а добит је износила 250.000 динара. Акционарима је подељено 150.000 динара, док је 10% зараде одвојено за фонд за даље повећање главнице. Најбројнији комитенти банке били су трговци и занатлије, али је ситуација на новчаном тржишту била таква да су кредити били скупи, са високим каматним стопама. Висином камате највише су били погођени чиновници, а Банка је отварала текуће рачуне ради олакшица дужницима. Довољна количина потребног новца обезбеђена је преко филијале Народне банке у Скопљу и Земаљске банке у Београду и Скопљу.[18]

Табела 2. Главне позиције Пећке банке (у динарима)[19]

Година	Капитал	Текући рачуни	Улози на штедњу
1921.	1 милион	392.668,60	291.041,69
1922.	2 милиона	3.131.698,08	436.247,20
1923.	2 милиона	1.686.000,00	624.567,75

Управа Банке уложила је пуно напора да у сарадњи са Призренском банком створи завод под именом Банка „Стара Србија", са седиштем у Скопљу. Протокол о постигнутом споразуму потписан је 1922. године, а овом концерну, који је отпочео рад 1923. године, приступиле су: Приштинска, Урошевачка, Вучитрнска, Јужно-српска банка из Косовске Митровице и Гњиланска привредна банка.[20]

У 1923. години највећу пажњу акционара Банке, осим успешног пословања, привлачило је питање фузије са Индустријско акционарским друштвом „Метохија". Ово Друштво основано је 1920. године као установа за „искоришћавање водене снаге река у околини Пећи, подизање електричне централе, циглане и фабрике цреп а". Оснивачи су били: Живко Ст. Рајевић, Јашар-паша, велепоседник и индустријалац, Љубомир Марковић, Нециб-бег Башић, Ејуп Брочић, Милосав Раичевић, адвокат, Велимир Јојић, Ћазим-бег Махмутбеговић, Алексије Мартиновић, Аџи Смаил, Аџи Ибишагић, Антон Малчох, Јован З. Перић, др Лазар Вучинић, Фети-ага Алициковић.[21]

18 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора Пећке банке поднет на збору акционара и Записник са збора акционара одржаног 25. марта 1923.

19 АЈ, 65–1365–2349, Биланси Пећке банке од 1921. до 1924. године.

20 И. М. Бецић, „Приватни новчани заводи у Урошевцу", *Баштина*, 33, Приштина-Лепосавић, 2012, 151–152.

21 АЈ, 65–1365–2349, Молба Министарству трговине и индустрије од 20. јуна 1920.

Основни капитал Друштва износио је 2 милиона динара (8.000 акција по 250 динара), подељених у две емисије по 4.000 акција. Друштвом је управљао Управни одбор, а уколико су његови чланови сматрали да у одређеној одлуци треба да учествују и чланови Надзорног одбора, онда су они заједно чинили Главни одбор.[22] Осим акционара појединаца, по 100 акција овог предузећа имали су: Фонд за регулацију воде општине Пећ, Фонд за подизање основне школе и Фонд за подизање општинских зграда, док је Пећка банка имала 251 акцију.[23] Главни извор прихода Друштва представљао је млин, који је септембра 1922. године осавремењен, чиме је отпочео са модерном обрадом пшенице. Клијенти су у почетку били пекари, који му нису пришли са превеликим поверењем, али је главни купац постало становништво, које је почело да напушта старински начин снабдевања и да купује готов производ. Инвестиције у млин 1922. године износиле су 709.090 динара, а прерађено је око 37 вагона пшенице, што је донело зараду од 343.703,50 динара, која се може окарактерисати као висок профит. Акционари су имали у виду и тешке саобраћајне прилике у крају, па су покушали да уреде аутомобилску везу Пећ – Косовска Митровица. У ту сврху су са Министарством поште ступили у преговоре за превоз поште, али се од тога одустало услед великог пада вредности динара, пошто су улагања изискивала много већи капитал, те је превоз поште ликвидиран. У жељи да отпочне и са обављањем грађевинских услуга, управа је наручила одговарајуће машине, те је један део до краја 1922. године већ био у Пећи, док се други део налазио у Косовској Митровици или на путу.[24]

Рад управе Друштва био је критикован од самог почетка. Многе критике биле су неосноване и тицале су се ингеренција управе, а не акционара који су их упућивали, али је било и исправних, које су се односиле на куповину великих аутомобила који нису били прикладни за путеве у тим крајевима.[25] Додатну потешкоћу у раду Друштва изазивали су непрестани пад вредности динара и проблематични валутни прописи. Због пада вредности националне валуте, у 1922. години три пута је повећаван износ на фактурама, јер док би стигло одобрење Народне банке, вредност динара била би умањена, што је и четвороструко повећавало предвиђене суме. Због такве ситуације Друштво је морало да у аутомобиле и столарске машине уложи

22 АЈ, 65–1365–2349, Правила Индустријско акционарског друштва „Метохија" и одобрење министра трговине и индустрије од 13. јула 1920.

23 АЈ, 65–1365–2349, Списак акционара који су предали акције за Први редовни збор одржан 23. априла 1922.

24 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора Индустријско акционарског друштва „Метохија" од 1. априла 1923.

25 АЈ, 65–1365–2349, Записник са збора акционара Индустријско акционарског друштва „Метохија" од 1. априла 1923.

троструко више од планираног, а услед удаљености од железнице материјал се поручивао из Београда и Загреба, што је изискивало велике трошкове.[26]

Управни одбор који је ступио у преговоре о фузији са Пећком банком чинили су: Живко Ст. Рајевић, председник, Арсеније Мартиновић, апотекар, Антоније Млхоч, инжењер и инспектор Министарства грађевина, Велимир Анђелковић, адвокат, Љубомир Гашић, поседник, Фетахага, трговац и Фрањо Нашинец. Надзорни одбор чинили су: Милисав Раичевић, државни саветник, Мињан Станковић, трговац, Ејуп Брочић, трговац и Душан Марковић, шеф поштанске станице у Пећи.[27]

Обе установе одржале су ванредне зборове истог дана, а суштину о условима фузије акционарима Друштва „Метохија" изложио је инжењер Нашинец. Неопходна је била допуна резервног фонда да би се он изједначио са резервним фондом Пећке банке, па је у ту сврху предвиђено да се у њега унесе добит из текуће године. Фонд Пећке банке износио је 457.197,20 динара, а друштва „Метохија" 297.874,91 динар. Разлика од 159.322,29 динара или 19,91 динар по акцији требало је да се надомести уплатом од 20 динара по акцији, с тим да је остављена могућност исплате акција противницима фузије. Да је удео заинтересованих за фузију био далеко изнад противника фузије говори не само то да су се за фузију изјаснили акционари који су поседовали 510 од 552 гласа, већ и то да је у Управни одбор банке изабран Никола Момировић, директор Пећке банке, а у Надзорни одбор Јован З. Герић, председник Пећке банке. Против фузије гласали су Стеван Шкембаревић, Радоје Николић и представници сва три фонда Општинског суда.[28]

Далеко бурније реакције о фузији исказане су на збору акционара Пећке банке. Био је то моменат када су представници Црногорске банке поново били у прилици да искажу своје неслагање са политиком управе, заговорници фузије са Метохијском банком поново су покренули иницијативу да се то изврши, док су поједини акционари сматрали да Банка успешно напредује и да јој никаква фузија није неопходна или да ће фузија онемогућити ситне акционаре да дођу до кредита, јер ће улагања бити управљена превасходно у индустријско предузеће. Управа је истицала да ће фузија донети јефтинију режију, јер су у оба предузећа били заступљени исти акционари, а само друштво „Метохија" поседовало је 2.805 акција које је заступао инжењер Нашинец. За фузију две установе изјаснио се 361 гласач са 9.939 акција,

26 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора Индустријско акционарског друштва „Метохија" од 1. априла 1923.

27 АЈ, 65–1365–2349, Рачун изравнања Индустријско акционарског друштва „Метохија" на дан 31. децембар 1922.

28 АЈ, 65–1365–2349, Записник са ванредног збора Индустријско акционарског друштва „Метохија" одржаног 30. септембра 1923, Извештај Управног одбора и Списак придошлих акционара за ванредни збор.

а против 45 гласача са 1.424 акције. Од акционара са већим бројем акција против фузије са друштвом „Метохија" били су власници трговинско-мешовите радње "А. Попадић и Синови" из Пећи и Светозар Момић.[29] Министарство трговине и индустрије одобрило је фузију 11. октобра 1923. године, утврђујући капитал Пећке трговачко-индустријске банке на 4 милиона динара (16.000 акција по 250 динара), са могућношћу повећања капитала на 6 милиона динара. До краја 1923. године књиге су вођене засебно, а за нову банку предвиђено је да се бави: банкарским, индустријским, предузимачким, трговачким, комисионарским и извозно-увозничким пословима.

Ток збора и збивања на њему, осим жалби Министарству трговине и индустрије, нашла су и судски епилог. Сам збор одржан је у атмосфери галаме, нереда и напуштања збора од стране дела акционара. Доста полемике било је о статусу акција Црногорске банке чији је представник изјавио да она поседује 7.000 акција и тражио одлагање гласања до одржавања редовног збора. Питање поседовања акција било је проблематично од самог почетка послератног рада Пећке банке. Црногорска банка жалила се да јој се, иако је „творац и родитељ Пећке банке" не дају чак ни оригиналне акције, ни привремене признанице, да би јој се онемогућио приступ зборовима, да брани своје и интересе акционара. Сматрала је да тежња ка фузији са друштвом „Метохија" није одговарала како интенцијама оснивача Пећке банке тако и циљевима јер је суштински представљала финансирање, а не стапање и фузионисање, те је у томе видела тежњу ка стварању монопола ограниченог броја људи.[30]

Жестоко су нападане и предрадње гласања, као и његов ток. Црногорска банка жалила се пошто није била заступљена са својих 2.000 акција. Њен представник Мицо Јоцкић био је онемогућен да их депонује, јер је наводно закаснио, те да на збору није могла бити представљена преко пуномоћја као на редовном збору. Наведено је да је друштво „Метохија" 25. септембра купило 1.400 акција Пећке банке које су издали директор и благајник, без одобрења управе, које су раздељене Турцима из Пећи, да би гласали за фузију. Наведено је да је управа вршила притисак на акционаре, претила противницима фузије да ће им процесуирати менице, као и да је на самом гласању директор рекао да противници фузије морају да продају акције.[31]

Судбина акција у власништву Црногорске банке представљала је енигму од првог тренутка послератног рада Пећке банке. Чињеница је да је Црногорска банка тврдила да је извршила њихову уплату, а Пећка банка то није

29 АЈ, 65–1365–2349, Записник са ванредног збора акционара Пећке банке од 30. септембра 1923.

30 АЈ, 65–1365–2349, Писмо директора филијале Црногорске банке у Подгорици Јулија Битерића акционарима Пећке банке за скупштину од 9. јула 1921.

31 АЈ, 65–1365–2349, Жалба Црногорске банке од 15. октобра 1923.

спорила. Проблем је био у томе што је Црногорска банка заступала тезу да јој акције никада нису дате, док је Пећка банка изјавила да саме акције нису дељене и захтевала је признаницу о уплати да би издала акције које су се нашле у промету после рата. Како Црногорска банка није положила признаницу о уплати, Пећка банка била је на становишту да је она изгубљена и да ју је требало одјавити преко Службених новина и затражити нову.[32]

Осим Црногорске банке, на рад збора половином октобра 1923. године жалио се и одређени број акционара, тврдећи да је уједињење изгласано „фалсификованом већином", да је Живко Рајевић поделио акције својим људима да би имао више гласова. Како је већи део жалиоца напустио збор пре његовог завршетка, нису били у могућности да буду упознати са одлукама збора у погледу исплате па су од ресорног министарства тражили оно што је збор већ прописао, попут начина откупа акција. Противницима фузије Банка је била дужна да откупи акције и исплати им номиналну вредност увећану сразмерно вредности резервног фонда и то Пећке банке 20 динара по акцији, а друштва „Метохија" 10 динара по акцији.[33] На првом редовном збору акционара Пећке трговачко-индустријске банке фебруара 1924. године ова одлука биће допуњена тиме што је противницима фузије додата и исплата од 12% на име дивиденде за 1923. годину, у року од месец дана након одобрења збора од стране министарства. Сви који су то желели могли су да до 20. фебруара 1924. године поднесу привремене признанице благајни за шта би добили посебну признаницу. Сви они који то не би урадили сматрани су присталицама фузије.[34]

Сукоби унутар Трговачко-индустријске банке нису престали са извршењем фузије и њеним конституисањем. До новог конфронтирања дошло је већ 2. марта 1924. године на ванредном збору на коме се гласало за састав банчине управе. За овај збор акције је депоновало 454 акционара, од којих су 332 били Срби, док су остали били Турци и мали број Албанаца.[35] На самом збору дошло је до оптужби за злоупотребу у вези са начином на који су акције биле подељене. Поједини акционари сматрали су да је изигран

32 У вези са спором око акција директор Пећке банке Никола Момировић и члан Управног одбора Арсеније Мартиновић изјавили су у Начелству да Црногорска банка има 2.000 акција Пећке банке или 800 акција Трговачко-индустријске банке. Оригиналне акције још увек нису биле раздељене и када то буде урађено Црногорска банка ће добити своје. Уколико је Црногорска банак изгубила признанице, потребно је да их пониште и добиће дупликат. Званично, Пећка банка никада није спорила количину акција коју је имала Црногорска банка. (АЈ, 65–1365–2349, Изјава Трговачко-индустријске банке начелству округа Метохијског 24. марта 1924.)

33 АЈ, 65–1365–2349, Правилник Пећке банке и Индустријско акционарског друштва „Метохија".

34 АЈ, 65–1365–2349, Записник са збора акционара од 15. фебруара 1924.

35 АЈ, 65–1365–2349, Списак депонованих акција за збор 2. марта 1924.

члан 65 Закона Закона о акционарским друштвима по коме акционар може да заступа само оне акционаре којима је природни заступник и још једног акционара, али за све његове акције. Незаконском поделом поједини акционари, у првом реду Живко Рајевић, добили су далеко већи број гласова од броја који им је законски следовао. Ова догађања у Трговачко-индустријској банци нису била усамљени случај, већ доста чест у банкама у источном делу државе. Закон је на овај начин штитио интересе малих акционара од мајоризације, али је са друге стране остављао простор за манипулације у вези са бројем могућих гласова. Крупним акционарима овакав закон није одговарао, између осталог и због тога што су они највише уложили, па су носили и највећи ризик од губитка. По већ устаљеној пракси, након завршетка збора уследила је жалба незадовољних акционара Министарству трговине и индустрије.[36]

Честе жалбе иницирале су Министарство трговине и индустрије да крајем јула 1924. године упути у Банку једну своју комисију да испита стање. Извештај ове комисије даје својеврсни пресек стања у Трговачко-индустријској банци. Из њега се видело да се Банка бавила како банкарским пословима: есконтом, зајмовима на залогу хартија од вредности и текућим рачунима, тако и индустријским пословима, јер су као актива друштва „Метохија" унети: млин, аутомобили и машине за стругару. Млин је користио водену снагу, капацитета пола вагона дневно, док су аутомобилима превожени пошта и путници на линији Пећ – Косовска Митровица. Машине су биле ван употребе, јер услед кризе нису имали средстава за подизање зграде за стругару. Кредити су давани на подлози два потписника

36 На самом збору судија Милан Лабовић оптужио је Рајевића да као заступник банке „Стара Србија" њених 2.000 акција није депоновао, већ их је разделио десеторици његових присталица да би био изабран у Управни одбор. Двадесет пет акционара потписало је жалбу у којој је наведено да заступник комесара збора није поступио по закону у погледу правилности и оверавања списка дошлих акционара. Упис акција у списак вршен је произвољно, као и издавање улазница и гласачких листића, јер заступник то није проверавао пошто је потпао под утицај Рајевића и Момировића. За Рајевића је наведено да је имао 1.500 неуплаћених акција на 10 чланова породице што је чинило 100 гласова, а да је незаконитом радњом добио 550 гласова, пошто је при депоновању издавао гласачке листиће тако да на сваких 30 акција добије по 10 гласова, те је уз помоћ пријатеља изгласао још 400 гласова. Као заступник банке „Стара Србија" поседовао је још 2.000 акција, али је уместо 10 гласова добио 666. За Момировића је наведено да је имао 200 до 300 неуплаћених акција и три члана породице, а да је гласао са 60 и више гласова, као и по пуномоћју Патријаршије. Петрушевић је уз своје незаконите акције заступао и акције манастира Дечани, Димитријевић је са 480 акција и 50 гласова гласао са 160 и тако даље. Наведено је да горе поменути нису уплатили своје акције, већ су за њих дали менице на које су плаћали 12% камате, а примли 15% прихода, док су остали акционари плаћали 34%. (АЈ, 65–1365–2349, Записник са ванредног збора акционара од 2. марта 1924. и Жалба на рад ванредног збора од 31. марта 1924.)

са 12% годишње камате и провизије од 2% месечно, што је укупно износило 36%. У каси су се налазили акцепти фирме "Синови" Рајевића (150.000 динара), директора Гимназије Вуксана (300.000 динара) и директора банке Момировића (28.000 динара) и они су служили за покриће уписаних, а неуплаћених акција друштва „Метохија". Резервни фонд није био у потпуности у хартијама од вредности, како је иначе захтевао члан 80 Закона о акционарским друштвима, а чланови Управног одбора уживали су кредит од 851.968 динара. Приказана вредност аутомобила, гараже и алата за одржавање аутомобила по банчиним књигама ни приближно није била реалној вредности, која је много мања. Аутомобили су били „рак-рана" банке јер је њима умртвљено више од четвртине капитала. Друштво „Метохија" је за аутомобиле у књигама књижило све трошкове око инсталирања гараже, надница радницима, утрошак бензина и уља, не на рачун општих трошкова или неког другог помоћног рачуна губитака и добитака, већ је њима повећавала друштвену активу. Банка је исплатила акције акционарима који су били против фузије, иако Министарство још није одобрило збор на коме је утврђена вредност акција.[37]

На новом ванредном збору 5. октобра 1924. године бирана је нова управа Банке и било је заступљено 303 акционара са 8.997 акција. У Управни одбор изабрани су : Живко Рајевић (2.573 гласа), Јован З. Герић (2.576 гласова), Марко Х. Ристић (2.540 гласа), А. Мартиновић (2.546 гласова), Арсеније Здравковић (2.406 гласова), Алекса Стевановић (2.320 гласа) и Матеја Петрушевић (2.352 гласа). Чланови Надзорног одбора постали су: Вељко Јовановић (2.416 гласова), Шаћир Маљушагић (2.311 гласа), Антоније Млчох (2.426 гласова), Љубомир Гашић (2.501 глас) и Симон Кажић (2.387 гласова).[38]

Како ни после овог збора није дошло до смиривања страсти у Банци, главни инспекторат у Скопљу послао је комесара да утврди чињенично стање и да се проблем око пословања ове установе реши. Може се рећи да је инспектор коректно сагледао ситуацију и дао мишљење које је у тренутку утврђивања било најближе чињеничном стању. Из његове анализе, као и разматрањем других докумената, могуће је доћи до разумевања ситуације која је владала у Банци. Само сазивање збора било је незаконито јер је то учинила управа Банке, а не комесар одређен за збор. Одмах сутрадан по доласку у Пећ, комесара је посетило неколико акционара који су се жалили на рад управе. У својој анализи привредних прилика у метохијском басену, комесар је закључио да се ради о привредном капацитету првог ранга. То је био крај

37 АЈ, 65–1365–2349, Извештај комисије за преглед банака у Јужној Србији по наређењу министра трговине и индустрије, рађен 29. јула 1924.

38 АЈ, 65–1365–2349, Записник са ванредног збора одржаног 5, октобра 1924.

чувеног пасуља, првокласне јабуке, одличне пшенице и још бољег кукуруза. Уласком у састав Црне Горе Пећ је постала и важна саобраћајница, што је Црногорска банка одмах схватила и ступила у контакт са пар српских трговаца (којих је било мало у време Турака).

Велике разлике могле су се уочити у менталитету и понашању староседелаца и придошлица. Велики број Црногораца спустио се из Брда у Пећ и понашао се бескрупулозно, тако да је био у лошим односима са Србима мештанима и током двадесетих година XX века. Како су са уједињењем политичке и друге везе са Црном Гором нестале, Пећ се вратила природном правцу, Косову и Вардарској долини, према Нишу и Београду, а посебно Солуну на југу. Пећанци су у Солун 1919. и 1920. године извозили аграрне производе који су ванредно добро пролазили, а у Пећ су стизали индустријски производи, па су пећки трговци ојачали. Како је Црногорска банка била заузета својим пословима и слабо водила рачуна о Пећкој банци, Пећанци су то искористили и повећали капитал на 1 милион динара. Друштво „Метохија" отпочело је са радом када су дошли Чеси инжењери, са млином који је купљен од турског паше. Прве трзавице у Банци унело је политичко диференцирање, а поједини Пећанци су са црногорским дошљацима основали Метохијску банку. Новчана криза спутала је све установе, а посебно друштво „Метохија". Оба друштва повећала су главнице на 2 милиона динара, али упис није ишао баш лако, у чему их је омело и оснивање банке „Стара Србија".

Привлачност оба предузећа због материјалне и моралне користи изазвала је код појединих чланова обеју управа жељу да постану што јачи фактор у друштвима. Новчана криза се код њих јаче осетила због осетног уписивања акција и додатно потенциране жеље. Дошло је до суревњивости, посебно оних који су се налазили у управи једног друштва, а нису ушли у управу фузионисане установе, акционара са великим, али неостваренim амбицијама.

У тренутку фузије Банка је била потпуно ликвидна и у могућностима за нове комбинације. У корист јој је ишла и чињеница да ниједан други завод у Јужној Србији није научио своје клијенте да по текућим рачунима да доносе готовину у своју банку, као Пећка банка. Код друштва „Метохија" једино је млин давао задовољавајуће резултате. Нису радили сви аутомобили (без стручног надзора, лоши путеви, шоферски менталитет), док су столарске машине биле углавном нераспаковане, мада су вределе више, саме по себи, у односу на време када су купљене. Пошто су већином били акционари оба друштва, дошло је до идеје о фузији. У том процесу Пећка банка помогла би да се друштво „Метохија" развије, а онда би индустријско предузеће постало извор банчиних финансијских потреба, као што је било раније када је Друштво имало готовину. Фузију није признавало шест акционара и сматрало је да она не постоји, мада је то и de facto и de iure

регулисано решењем од 11. новембра 1923. године, а само је конституисање фузионисане установе (избор одбора) поништено од Министарства трговине и индустрије. Из свега наведеног и анализираног инспектор је био мишљења да је збор од 5. октобра требало одобрити јер су одбори добили „екразантну" већину.[39]

Овим је проблем око законитости фузије коначно био решен, а Трговачко-индустријска банка предвидела је да врши банкарске, индустријске, предузимачке и комисионе послове. То је значило да је могла да: прима новац на штедњу, врши есконт и реесконт меница, отвара текуће рачуне и зајмове по залогама, врши агентске и комисионе исплате и наплате, купопродају ефеката, чекова и валута и оснива, кредитира и помаже индустријска, трговачка и грађевинска предузећа, те користи природне снаге и богатства Пећи и околине.[40]

Иако коначна, одлука Министарства трговине и индустрије није у пракси значила и престанак трвења између Црногорске и Пећке банке. И у 1926. години Душан Пајевић, председник Црногорске банке, пребацивао је Управном одбору Трговачко-индустријске банке то што је прекинула уговор према коме је Црногорска банка имала половину акција и право да поставља директора. Поновио је захтев да се успоставе добри односи на тај начин што би Црногорска банка имала једно лице од поверења у Банци. Фузија није одобравана, критикован је биланс и захтевана продаја гараже и стругаре. Банчина управа подсећала је представнике Црногорске банке да је она сада обичан акционар, а критике на рачун рада управе побијала је на тај начин што је изнела да је гаража током године била рентабилна и дала приход од преко 15%.[41] Свој добар рад управа је истицала и тиме да се од 1925. године у потпуном власништву Банке налазио пад реке Бистрице код банчиног имања „Патријарховац".[42]

У читавој држави од 1925. године привредна делатност налазила се испод нормале. Главни комитенти банака постајали су земљорадници, а рад привреде и наплативост потраживања у све већој мери зависили су од временских прилика и да ли је година била родна. У пећком крају више цене хране у сушним годинама додатно су повећаване услед удаљености од железнице, а тим и извора снабдевања. Стање у пољопривреди утицало је на смањење обрта и зараде у трговини, занатству и индустрији, а главни

39 АЈ, 65–1365–2349, Извештај комесара Лајтмановића трговинском инспекторату у Скопљу од 2. новембра 1924.

40 *Правила Пећске трговачко-индустријске банке у Пећи*, Пећ, 1925, 5–6.

41 АЈ, 65–1365–2349, Записник са Другог збора акционара Пећско трговачко-индустријске банке одржаног 25. априла 1926.

42 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора поднет на Првом збору 12. априла 1925.

посао Банке био је давање зајмова по есконту меница и текућим рачунима. До краја деценије Банка је бележила успешне пословне резултате, који су били последица пласирања новца међу земљорадницима, али и ренте од акција домаћих новчаних завода. У индустријском одељењу заведена је строга штедња, а инвестиције су ограничене на оне најнеопходније. У годинама добре жетве у Метохији и повољних цена кукуруза и пасуља земљорадници су подмиривали своје потребе, али и измиривали дуговања, па су и трговци и занатлије имали мало живљи промет, а пословање Банке било је стабилно. Повољна цена брашна у 1928. години омогућила је да индустријско одељење добро заради и оствари чисту добит од 400.000 динара.[43]

Пећка банка проширила је своје пословне везе са Ђаковицом на тај начин што је 1926. године иницирала оснивање и постала главни акционар Ђаковачке банке. Рад ове установе био је успешан и доносио је годишњу дивиденду од 100.000 динара, односно 10% оснивачког капитала.[44]

Табела 3. Главне позиције Пећке трговиснко-индустријске банке (у динарима)[45]

Година	Капитал	Есконт меница	Резервни фондови	Штедни улози	Дивиденда
1924.	4 милиона	1.017.428,48	1.052.876,74	725.648,26	200.000
1925.	4 милиона	1.931.428,49	1.052.876,74	901.367,78	–
1926.	4 милиона	3.452.424,00	1.171.589,10	1.001.582,86	–
1927.	4 милиона	5.078169,00	1.331.180,00	1.449.795,01	400.000
1928.	4 милиона	6.224.692,00	1.466.565,00	3.016.879,31	400.000
1929.	6 милиона		2.980.495,00	2.973.711,35	400.000

Табела 4. Главне позиције Пећке трговачко-индустријске банке (у динарима)[46]

Година	Зајмови по есконту и на залоге	Дужници по текућим рачунима	Хартије од вредности	Повериоци и реесконт
1924.	1.317.264,64	2.734.395,38	1.393.750,80	3.710.812,90
1925.	2.186.078,63	2.070.405,43	1.357.240,00	4.174.835,48
1926.	3.701.274,14	1.850.022.61	1.845.790,00	4.975.269,28
1927.	5.276.519,14	4.162.458,69	1.834.370,00	5.015.567,00
1928.	6.425.308,36	4.479.851,35	1.706.482,00	4.879.285,00
1929.	9.270.376,37	3.147.295,90	2.740.720,00	4.053.254,00

43 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора поднет на Петом збору 14. марта 1929.

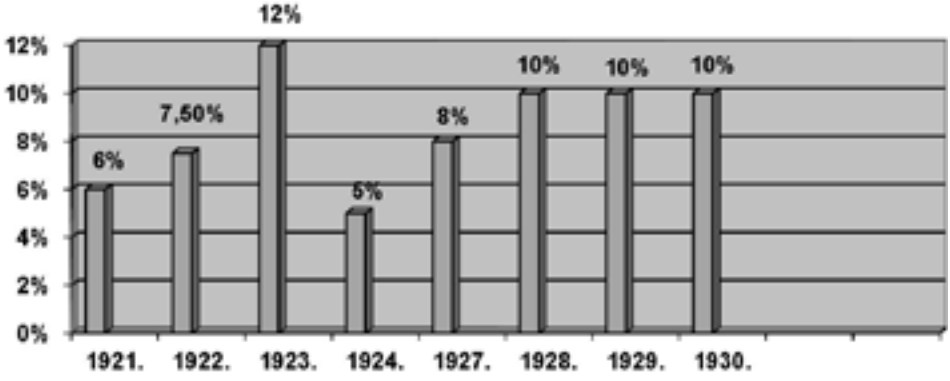
44 И. М. Бецић, „Финансијске установе у Ђаковици између два светска рата", *Баштина*, 35, Приштина-Лепосавић, 2013, 157–162.

45 АЈ, 65–1365–2349, Рачуни изравнања од 1924. до 1930. године.

46 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора поднет на Шестом збору 9. марта 1930.

Добре зараде банака биле су последица и високих камата које су наплаћиване у Краљевини СХС током треће деценије XX века. Од 1919. до 1922. године активна каматна стопа кретала се између 7–12%. У првој половини 1923. године забележила је нагли скок и достигла 20–24%. Наредна година била је врхунац каматне кризе и у њој је обична камата била 24%, али је понегде достигла и 30%, па и више. У наредне две године кретала се 18–20%. Од 1927. године приметна је тенденција опадања каматне стопе и она је код већих новчаних завода износила 14–18%. У 1928. и 1929. години давани су кредити и по 12%, али се у том тренутку за нормалну камату сматрало 14%.[47] Њихово спуштање на реални ниво није било последица тежње новчаних завода за реалним пословањем, већ немогућности пласмана у привреду која је била у рецесији. Да би повећали стабилност свог завода, али и пласирали умртвљени лични капитал, акционари Пећке банке подигли су висину главнице 1929. године на 6 милиона динара. Од неисплаћених дивиденди поделили су у току 1930. године гратис акције у вредности 2 милиона динара чиме је главница износила 8 милиона динара, што је био далеко највећи банкарски капитал на Косову и Метохији.[48]

Графикон 1. Проценат дивиденде у годинама када је дељена[49]



Избијање Велике економске кризе није се одмах осетило у Краљевини Југославији. Наговештај за ремећење стања на новчаном тржишту био је спољнотрговински дефицит, који је у 1931. години био двоструко већи него претходне, а одлив злата из земље пред стабилизацију динара био је знатан. Повлачење капитала из земље снажније се осетило у јуну 1931. године појачаним девизним прометом на берзама у Загребу и Љубљани, услед њихове

47 Инж. Новак Поповић, др Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Београд, 1929, 60–61.

48 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора поднет на Шестом збору 9. марта 1930.

49 *Compass, Jugoslawien*, Wien, 1931, 356.

тесне везе са банкарством у централној Европи. Рачуна се да је у трећем кварталу 1931. године из земље одливено око 750 милиона динара.[50]

Проблем пољопривредног кредита који се осећао од 1926. године држава је покушала да реши 1929. године оснивањем Привилеговане аграрне банке Краљевине Југославије. Уређена као полудржавна установа, Аграрна банка давала је краткорочне и дугорочне кредите искључиво пољопривредницима, пољопривредним задругама и организацијама. Услови кредитирања били су повољни и у многоме помогли задуженом сељаштву, али је учинак престао распламсавањем банкарске кризе 1931. године. Банка је успела да конвертује само мањи део највећих дугова тако да је 1932. године сељаштво дуговало приватним лицима 45,17%, приватним новчаним заводима 32,18%, земљорадничким задругама 12,54%, а Хипотекарној и Аграрној банци свега 10,11%.[51] У оваквим околностима интервенција државе била је неминовна, па су Законом о заштити земљорадника од 12. априла 1932. године одложена плаћања и све принудне продаје покретних и непокретних имања земљорадника које су биле у току, а евентуалне су забрањене.

Доношење уредбе која је у себи носила одлике не само економских већ и социјалних и политичких проблема у држави значила је прекид нормалног рада приватног банкарства. Новчани заводи редом су били принуђени да прибегну за тражењем сопствене заштите, а Трговачко-индустријска банка позвала се крајем 1936. године на Уредбу о заштити новчаних завода од 23. новембра 1934. године и Уредбу о измени закона од 14. октобра 1936. године и тражила одлагање плаћања. Банка је до тог тренутка вршила исплату својим улагачима и повериоцима, али, иако активна, последњом уредбом о ликвидацији земљорадничких дугова доведена је у немогућност да то чини и даље, пошто су две трећине пласмана по есконту чинили земљорадници. Из пречишћеног биланса види се да је Банка поседовала менице у износу од 8.547.981,25 динара, од којих је мораторних било за 5.631.865 динара, протествованих и утужених за 1.456.154,75 динара. У свом поседу Банка је имала следеће хартије од вредности:

Банка	Комада	Номинална вредност	Билансирана вредност
Стара Србија	2.760	2.760.000	1.860.300
Метохијска банка	2.500	500.000	451.000
Ђаковачка банка	7.197	1.799.250	1.636.215
Подгоричка банка	26	7.800	7.800
Трговачка банка Цетиње	15	1.500	1.500
Црногорска банка	6	1.200	1.200

50 Goran Nikolić, *Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 2003, 119.

51 И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд, 2012, 349.

За кредите које је користила Банка је Народној банци у Скопљу дуговала 820.000 динара, а Поштанској штедионици 1.533.920 динара. Код приватних банака имала је обавезе према банци „Стара Србија", за шта је плаћала камату од 8,5%, и према Првој хрватској штедионици у Скопљу са интересном стопом 8,5–10%. Од ресорног министарства Банка је тражила одлагање плаћања на шест година, фиксирање каматне стопе на старе улоге од 2% и финансијске олакшице по закону.[52] Како је испуњавала потребне услове, заштита јој је одобрена решењем Министарства трговине и индустрије од 20. фебруара 1937. године. Њен делокруг рада сведен је на исплаћивање новца улагачима по пријему од Привилеговане аграрне банке. На крају 1937. године Банка је по старим улозима дуговала 1.457.456,68 динара, док је нових дугова било за 11.372,25 динара. Немогућност нормалног пословања утицао је на одлуку Трговачко-индустријске банке да као једини поверилац ликвидира Ђаковачку банку 1938. године.

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије

Објављени извори

Compass, Jugoslawien, Wien, 1931.

Штампа

Правила Пећске трговачко-индустријске банке у Пећи, Пећ, 1925.
Царинградски гласник, Цариград, 1903.

Литература

Becić 2003: I. M. Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, Stubovi kulture, Beograd.

Бецић 2012: И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Институт за савремену историју, Београд.

Бецић 2012: И. М. Бецић, „Приватни новчани заводи у Урошевцу", у: *Баштина*, Институт за српску културу, бр. 33, Приштина/Лепосавић.

Бецић 2013: И. М. Бецић, „Финансијске установе у Ђаковици између два светска рата", у: *Баштина*, Институт за српску културу, бр. 35, Приштина/Лепосавић.

52 АЈ, 65–1365–2349, Молба Трговачко-индустријске банке Министарству трговине и индустрије од 18. децембра 1936.

Војводић 2007: М. Војводић, „Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова", у: *Косово и Метохија, прошлост, садашњост, будућност*, (уредник: Коста Михаиловић), Српска академија наука и уметности, Београд.

Гавриловић 1931: М. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Крајничанац, Скопље.

Гавриловић 1933: М. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Немања, Скопље.

Љушић 2011: Р. Љушић, *Вујкина врата, Хроника подгорског села Исток*, Фреска, Београд.

Nikolić 2003: G. Nikolić, *Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Stubovi kulture, Beograd.

Поповић, Мишић 1929: Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Геца Кон, Београд;

Чемерикић 1937: М. Чемерикић, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937 године", у: *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, (уредник: Алекса Јовановић), Јужна Србија, Скопље.

Ivan M. BECIĆ

PEĆ'S COMMERCIAL-INDUSTRIAL BANK

Summary

In order to protect Serbian civic class from the decline, in Peć 1907 was founded the Fund of „The Holy Mother of God of Miraculous Icon Pećska". By liberation from the Osman's authority and becoming the part of the Kingdom of Montenegro, which fully justified the purpose of its foundation, it turned into the Peć's bank. The half of shares and the right to the three thirds of votes in new institution had belonged to Montenegrin bank, what caused conflicts during the post-war renewal of the Bank.

Domestic stakeholders of Peć's bank managed to get out from this conflict as winners so that Montenegrin bank from partner turned into stakeholder. New conflict inside the Bank broke out on the fusion with Industrial Joint Stock Company „Metohia". As a majority of shareholders had shares in both institutions, there was a desire to merge into a single institution. The opponents of fusion were stockholders who wished that Peć's bank had been dealing with banking business, and the ones realizing the stakeholders with fusion with a large amount of shares in both enterprises would have preponderance.

The fused institution was named Peć's Commercial-industrial bank, and during the second half of the 1920s of the 20th century it would have become a money institution with the highest amount of the paid capital in Kosovo and Metohia. The bank was operating well as one of the two main partners within the Group of the Bank „Old Serbia", and in 1926 became the main stakeholder of the new founded Đakovička bank.

Bank's crisis and Moratorium on the repayment of farmer's debts had disrupted the Bank's operations so that it had to look for the protection, liquidate Đakovička bank, and reduce its operations to the payment of savings deposits upon the receipt of money for drafts handed over to the Privileged Agrarian Bank.

Key words: Peć's Commercial-industrial Bank, Montenegrin Bank, Industrial Joint Stock Company „Metohia", fusion, Bank „Old Serbia", economic crisis.

Рад је предат 19. фебруара 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 355.48(497.1)"1941" ; 94:355.311.5(497.115)"1941"

*Далибор З. ВЕЛОЈИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

КОСОВСКА ДИВИЗИЈА У АПРИЛСКОМ РАТУ 1941. ГОДИНЕ**

Апстракт: Рад, на основу докумената похрањених у Војном архиву, реконструише учешће јединица Косовске дивизије у Априлском рату. Укратко су обрађене војно-политичке припреме у Албанији и југословенски ратни планови, а борбена дејства дивизије заснована су већим делом на сведочењима официра Војске Краљевине Југославије.

Кључне речи: Косовска дивизија, Априлски рат, Албанија, Италија, ратни планови

Разматрање учешћа јединица Косовске дивизије у Априлском рату (6-17. априла 1941. године) до сада је своје место налазило искључиво у оквиру ширих расправа у којима је, због недостатка изворне грађе, учешће јединица у овом сукобу представљено на основу обрађених извора другог реда. Документи југословенске војске настали у самом рату већином нису сачувани, док је мали број њих недовољан да би се на основу њих поуздано могао реконструисати рад појединих јединица. У том случају, неопходно је послужити се сведочењима учесника рата, првенствено официра, који су накнадно дали изјаве, а које ћемо свакако посматрати критички. У конкретном случају Косовске дивизије, у Војном архиву похрањене су изјаве већином хрватских официра касније на служби у војсци НДХ. Изузимајући њихову евентуалну пристрасност у овом сукобу, податке који се односе на активност дивизије упоредићемо са раније објављиваним радовима и збиркама докумената, што ће свакако помоћи у што вернијој реконструкцији догађаја. Прецизније речено, нама најзначајније о улози ове дивизије у Априлском рату јесу изјаве команданата

* Истраживач-сарадник, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

и начелника штабова јединица који су дали исцрпне информације о догађајима. За први период рата, када је читава дивизија била ангажована у нападу према Дриму, доста је информација од виших официра на местима у штабу армије или групе армија. Детаљнију изјаву наилазимо код начелника штаба Косовске дивизије, Стјепана Миклечића, који је из перспективе начелника имао увид у рад читаве дивизије у току покрета и борби, као и увид у организацију позадинског обезбеђења. Поред тога, Миклечић уз изјаву прилаже и заповести Косовске дивизије и Метохијских трупа, од којих су две у оригиналу (тако да их можемо сматрати изворима првог реда), а две у препису. За другу етапу рата, период након поделе дивизије на два дела, навешћемо изјаву команданта 30. пешадијског пука Павла Беговића, значајну за рад дела дивизије који је остао да дејствује у Метохији и у Албанији на Дриму, а чију је окосницу чинио овај пук. Такође су обрађене и изјаве нижих официра на служби у јединицама које су, међутим, штуре и на моменте нејасне, тако да су узете у обзир ради поређења, или као допуна извештаја претпостављених старешина. Поједине изјаве обилују пристрасним закључцима, нарочито у погледу односа Срба и Хрвата у јединицама, или по питању стања војске. Међутим, упоређујући их међусобно, или са документима из збирке *Априлски рат* и истраживањима Велимира Терзића, може се реконструисати учешће ове дивизије у рату по бројном стању и распореду, као и по покретима трупа и датумима.

Намера да се обради Косовска дивизија у Априлском рату проистиче из задатака који су тој јединици и били додељени. Наиме, планови о којима ће касније бити речи предвиђали су одбрамбена дејства на свим фронтовима, сем на албанском, на коме су јединице 3. југословенске армије, у чијем се саставу налазила Косовска дивизија, имале задатак да продру што дубље у непријатељску територију и тиме осигурају спровођење основне идеје ратног плана „Р-41“ – повлачење трупа на југ у Грчку и организовање новог „Солунског фронта“, заједно са грчким и британским снагама.

Прилике пред рат, стање на албанској граници и ратни планови

Окупација Албаније, коју су спровеле италијанске трупе 1939. године[1], била је одскочна даска за напад на Грчку, што је довело рат на границе Југославије. Иако се италијански утицај у Албанији учврстио још од потписивања

1 С обзиром да југословенско-албанске, као и југословенско-италијанске односе у овом раду нећемо детаљније обрађивати, опширније о томе видети: Д. Тодоровић, *Југославија и балканске државе 1919-1923,* Београд, 1979; С. Павловић, *Историја Балкана,* Београд, 2001; Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе 1918-1938,* I, Београд, 1938; Б. Кризман, *Ванјска политика југославенске државе,* Загреб, 1975; Е. Милак, *Италија и Југославија 1931-1937,* Београд, 1985.

тиранских пактова 1926-1927. године (што је за последицу имало присуство италијанских трупа на Балкану), у новонасталој ситуацији морало се водити рачуна о снагама (почетком 1941. године Италија је на територији Албаније држала 28 дивизија)[2] које би могле угрозити југословенску територију из правца југозапада. Поред тога, Југославија је била заинтересована за луку у Солуну, коју би изгубила уколико грчке снаге не успеју да се одупру Италијанима. У извештају британског војног изасланика у Београду из 1940. наведена је поверљива информација да југословенски генералштаб формира јужну армијску групу, чији је задатак да штити од напада Бугарске према Македонији и Италије кроз Албанију и да спречи да дође до спајања њихових снага, као и да, у случају италијанског напада на Грчку, поседне Солун.[3] С тим у вези, председник владе Драгиша Цветковић изјавио је британском посланику да ће Југославија предузети акцију у правцу Солуна уколико буде угрожен од стране Италијана, али и Немаца.[4]

Веза са Грчком остваривала се преко комуникације у долинама Мораве и Вардара. Заштита ове стратешки важне саобраћајнице са запада подразумевала је превентивни упад у Албанију како би се што боље осигурале границе, што у почетку није представљало озбиљнији подухват, с обзиром на стање и квалитет албанске војске. Приближавање Албаније Италији и потписивање тиранских пактова подразумевало је увлачење у сукоб на том делу фронта организованије и бројније војне снаге које би Италијани у што краћем року транспортовали.

Након потписивања пактова, интензивиране су италијанске акције у циљу опремања албанске војске, док је приметно било и присуство инструктора. Према извештају војног изасланика из Тиране за 1926. годину, извежбаност албанске војске била је врло слаба, а старешински кадар недовољан. Италијани су планирали да реорганизују албанске снаге, те се ангажовањем италијанских инструктора јавио очигледан напредак, нарочито у артиљеријским јединицама. Почетком марта те године из Италије је приспело 1.800 сандука муниције, а очекивало се и допремање топова.[5] Истог месеца је јављено да је у Албанију стигло из Италије 15.000 пушака,[6] као и 2.000 пари италијанских летњих војних одела и 1.500 пари обуће.[7] Кадар албанске војске био је у рукама

2 В. Терзић, *Југославија у Априлском рату 1941,* Београд, 1963, 23.

3 *Британци о Краљевини Југославији* (у даљем тексту*: Британци*), III, приредио Ж. Аврамовски, Београд, 1996, 513.

4 Исто, 550. Председник Цветковић је изјавио и да су Немци сугерисали југословенској влади да се Солун превентивно заузме, како не би пао у руке Италијанима.

5 Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), Збирка 310 Александар Цинцар Марковић, Ф 1. Извештај војног изасланика у Тирани за 1926.

6 АЈ, Фонд 334 Министарство иностраних послова Краљевине Југославије-Политичко одељење, Ф 4, 4-619.

7 Исто, 4-672.

италијанских официра којих је било око 200, распоређених на кључним положајима. Заузврат је Италији уступљено пристаниште у Валони за поморску базу.[8] Податак који би указивао на помак у повећању бројног стања налазимо у извештају британског посланика за 1927. годину, када су мобилизацијом појачане југословенске трупе на граници, услед опасности од неколико хиљада Албанаца концентрисаних на граници на Призренском правцу.[9]

Концентрисање италијанских трупа у Албанији након окупације 1939. године и напада на Грчку довело је у опасност југословенску страну, уколико би се из тог правца угрозили Косово и Метохија и Македонија. Посебно су штетне биле акције Арнаута које су могле прерасти у отворену побуну. Рад њихових првака био је доста активан, потпомогнут од Италијана, а своје незадовољство истицали су у свакој прилици са намером да га пренесу на локално становништво. Већ се у 1939. години у срезовима пограничне зоне осећала јача италијанска пропаганда. Вежбе италијанских трупа у близини границе обично становништво схватало је као упозорење Југославији на италијанску снагу.[10] У августу 1939. године у срезовима на територији Косовске дивизијске области, по наређењу команданта 3. армијске области, одузето је од становништва 52 војничке пушке (само 20 у Лабском срезу), 46 војничких пиштоља, 15 грађанских пушака, 8 грађанских пиштоља, 176 пушчаних метака и 41 метак за пиштољ.[11] Ови извештаји и реакције војних власти на сузбијању италијански пропаганде и шпијунаже учестали су били и у наредним месецима. Може се, међутим, констатовати да су ти напори били узалудни, ако се има у виду небрига цивилних органа. Ради се о незаинтересованости или благонаклоном поступању које се може илустровати једним јединим примером са почетка 1941. године, када је генералштабно одељење Министарства војске и морнарице добило извештај да италијански бродови који возе ратни

8 Исто, 4-778.

9 *Британци,* I, Загреб, 1986, 435.

10 „Арнаути, нарочито католици, који преко царинских путева одлазе у Албанију, са задовољством причају како италијанска војска вежба у близини границе и како су све те вежбе у ствари упознавање италијанске војске са правцима којима треба у погодном моменту да крену ка Косову и Метохији. Све ове вести су фантастишне, али је њима приграничнo становништво толико обузето, да није ретка појава да групе Арнаута разговарају само о томе како ће ускоро Италија тражити Косово и Метохију. У ширењу италијанске пропаганде опет главну реч воде католички свештеници, оце и шехови, јер они неконтролисани, користе прилику да на сахренама, верским свечаностима и другим састанцима дођу у додир са масом и да на њу пресађују оно шта мисле или шта им се поручује са оне стране границе.“ Војни архив (у даљем тексту: ВА), Пописник (II) 17, кутија 7, фасцикла 3, 16, 2-3. Штаб Косовске дивизијске области Пов. О. Ђ. Бр. 527 од 20. августа 1939. Обавештајни извештај за месец август 1939. команданту III армијске области.

11 Исто, 16, 5.

материјал за Албанију сврћају у југословенске луке ради преноћишта или да би се склонили од невремена и непријатеља. Затим се тај ратни материјал железницом од Бара преко Скадарског језера транспортује за Албанију.[12]

Окупација од стране Италијана и њихов сукоб са Грчком негативно су се одразили на стање у Албанији. Незадовољство становништва предвођеног виђенијим племенским првацима претило је да прерасте у отворену побуну. Обавештајни извештаји које је добијало Министарство војске и морнарице првих месеци 1941. године указују на комешање не само у пограничном појасу, већ и у унутрашњости Албаније. Извештај из јануара, примера ради, говори о доласку италијанског пешадијског пука од 1.500 војника, чији је специјални задатак био унутрашње осигурање и гушење евентуалних побуна. Са овим пуком дошло је и 7 артиљеријских дивизиона који су затим упућени на фронт. Саме граничне страже према Југославији промењене су и чиниле су их искључиво италијански војници, пошто у Албанце немају поверења. Албански граничари су отпремљени у концентрационе логоре.[13] Неодстатак хране на фронту проузроковао је отимање намирница од локалног становништва, или је пак долазило до откупа, али по цени коју је војска наметала.[14]

Положај италијанских снага у Албанији указивао је на незадовољство и пад морала, не само услед губитака на фронту, већ и боравка у средини која им није наклоњена. Бројно стање италијанске војске на грчком фронту износило је око 400.000 људи.[15] За пребацивање ових снага употребљавани

---

12 ВА, П 17, К 1, Ф 4, 50. Извештај генералштабног одељења Министарству војске и морнарице Пов. Ђ. Об. Бр. 236 од 26. јануара 1941.

13 ВА, П 17, К 12, Ф 3, 17. Извештај Вардарског жандармеријског пука Команди жандармерије Пов. Ј. Ђ. Бр. службено од 18. јануара 1941.

14 "Народ у Албанији пати од глади, без одеће и других животних потреба и радо би дигао устанак, али му недостаје оружја и нема вође. Власти од народа у близини фронта узимају жито и стоку што плаћају по својој процени." ВА, П 17, Ф 4, 11. Извештај Команде жандармерије Министарству војске и морнарице Пов. Ј. Б. Бр. 1166 од 16. марта 1941. Други извештај наводи следеће: „Албански живаљ у Албанији налази се у ставу ишчекивања. Превирања су почела и врло често вићају се по улицама пропагандистичке плакате са насликаним југословенским, турским, грчким, руским и енглеским заставама и написаним зверствима које чине Италијани са појединим виђенијим људима у Албанији. Што се тиче побуне ових још увек нема, једино у Меридитима има известан број комита. Хапшења италијанске власти врше врло често и то комуниста, али ових је мање, највише хапсе виђеније људе за које постоји бојазан да не створе какву побуну или метеж међу становништвом. Чује се да Грци убацују оружје и новац народу." Исто, 11. Извештај Зетског жандармеријског пука Команди жандармерије Стр. Пов. Ј. Бр. службено од 2. Марта 1941.

15 ВА, П 17, К 12, Ф 3, 46. Извештај Вардарског жандармеријског пука Команди жандармерије Пов. Ј. Б. Бр. службено од 15. фебруара 1941. Према проценама, то је износило око три армије. Исто, 40. Извештај Вардарског жандармеријског пука Команди жандармерије Пов. Ј. Б. Бр. службено од 6. фебруара 1941.

су најчешће немачки авиони. Ови апарати уступљени су Италији за транспорт војника пошто је превоз бродовима био отежан због енглеске и грчке поморске блокаде.[16] Незадовољство је било изазвано лошим снабдевањем, с обзиром да је храна углавном налажена на терену и била је лошег квалитета. Поред тога, неуспеси на фронту утицали су на све већи број дезертера.[17] У тој ситуацији осигурање албанске границе према Југославији Италијанима је представљало приоритет, јер би у случају упада југословенске војске била угрожена позадина грчког фронта.[18]

Овакво стање у Албанији погодовало је општој идеји ратних планова југословенског генералштаба о превентивном упаду преко албанске границе и заузимању виталних објеката и комуникација. Оваква офанзивна дејства предвиђали су и ранији планови без обзира на бројно стање италијанске и албанске војске.

Тридесетих година Италија је још увек важила за најопаснијег југословенског суседа коме је у ратним плановима посвећивана највећа пажња. Након потписивања тиранских пактова постојала је реална могућност уласка италијанско-албанских снага преко Косова и Македоније, што би за последицу имало губитак везе са Грчком. С обзиром на несталност суседних држава, југословенски генералштаб предвиђао је могућност ратовања на више фронтова истовремено, ослањајући се на обавезе савезница регулисане претходним уговорима (пре свега, мисли се на традиционално француско пријатељство, а затим и обавезе у оквиру Мале антанте). Ратне комбинације претпостављале су рат Краљевине Југославије истовремено против удружених сила Италије, Мађарске, Албаније, Бугарске и Аустрије. Југославија се, на основу савеза са Чехословачком и Румунијом, ослањала на помоћ ових држава, а рачунало се

16 Исто.

17 Извештаји са почетка године указују на опште расуло у италијанској војсци: „Око 540 италијанских војника промрзло је на фронту, а некима су чак и прсти на ногама отпали. Ови промрзли и рањени војници налазе се по приватним кућама и школама на лечењу. Храна је доста слаба, јер војници добијају по 600 грама хлеба и то четири пута недељно, а три пута недељно добијају пексимит. Месо добијају један пут недељно и то само онда ако добију стоку из Југославије. Одело је сасвим слабог квалитета, а нарочито је обућа слаба и поцепана." Исто. „Морал код италијанске војске пољуљан је, болнице и школе у Албанији пренатрпане су рањеницима, а нарочито је запажено да се италијански војници сами рањавају да би се уклонили са фронта." Исто, 46. „Италијански војници су подељени, једни су за рат, а други неће да ратују и тако долази често до сукоба са старешинама и беже из војске." ВА, II 17, К 12, Ф 4, 16. Извештај Команде жандармерије Министарству војске и морнарице Пов. Ј. Б. Бр. 1210 од 19. марта 1941.

18 „У Кукусу, Круми и Тропоју спрема се већи број станова за војску пошто се очекује долазак нових јединица које ће бити упућене дуж наше границе." Исто, 17. Извештај Зетског жандармеријског пука Команди жандармерије Стр. Пов. Ј. Б. Бр. службено од 15. марта 1941.

и на грчку неутралност. У овој ситуацији, међутим, тешко је претпоставити да би се рат ограничио искључиво на напред наведене државе. Сама интервенција Румуније и Чехословачке увећала би број зараћених држава. Уколико Италија користи као основицу за операције аустријску територију, онда би рат захватио и већи део Европе. Какво би држање заузеле остале земље, немогуће је предвидети, али имајући у виду да је претходних година закључен велики број разних уговора између европских држава, као и да из тих уговора проистичу разне обавезе за случај ремећења Версајског система, могуће је претпоставити да ће доћи и до европског сукоба. У таквим приликама Југославија може рачунати и на помоћ Француске, која би била, пре свега, моралне и дипломатске природе, а касније и материјалне, у зависности од ситуације.[19]

Против Италије планиран је рат на два фронта, албанском и северном. Према обавештајним подацима, укупна снага италијанске војске износила би 60 дивизија и 5 алпских пукова, не рачунајући брзе трупе и милицију.[20] Ако се има у виду и ангажовање Француске свакако да ова снага не би била употребљена у целости против Југославије, а у сваком случају била би расцепкана на више фронтова. Након аншлуса 1938. године, самим тим и немогућности Италије да користи аустријску територију за борбена дејства, у прво време је сматрано да би њено држање било наклоњено југословенској страни у случају евентуалног сукоба са Немачком. Ова тврдња имала је основа и у одлукама југословенко-италијанског споразума из 1937. године. Према споразуму, између осталог, стоји да се две стране уговорнице обавезују да ће поштовати заједничке границе и ако би једна од њих била жртва неизазваног напада од једне или више сила, друга страна ће се уздржавати од сваке акције која би била од користи нападачу.[21] Међутим, без обзира на споразум, морало се водити рачуна о акцијама Италије и узети у обзир и њено учешће у сукобу. Планови израђени у 1938. години узимали су у обзир и ангажовање против Италије.[22] Након уласка италијанских трупа у Албанију 1939. године, постојала је потенцијална опасност од угрожавања границе, што је захтевало дејство југословенских снага из три правца.[23]

Претпоставка југословенског генералштаба, везано за албански фронт, била је да је на том сектору довољно да употреби три пешадијске дивизије које би дејствовале из Црне горе, Косова и Метохије и Македоније. На самој граници, мимо ових снага, југословенска војска располагала је и са четири пука резервне војске.[24] Сама идеја превентивног уласка у Албанију

19 ВА, П 17, К 18, Ф 3, 1. Ратни план „$И_7М_6АрБ_7Ау$“ из 1931.

20 Исто.

21 Б. Кризман, н. д, стр. 97.

22 Мисли се на ратне планове „Д“ и „О“ и њихове варијанте. Д. Тешић, "Ратни планови војске Краљевине Југославије 1938-1941", *Војноисторијски гласник*, 1/1991, стр. 30-42.

23 Планови „П“, „С“ и „Р-41“. Исто, стр. 42-51.

24 ВА, П 17, К 3а, Ф 1, 4.

у случају сукоба темељила се на чињеници да су албанске снаге недовољно обучене и опремљене, тако да би се за кратко време достигла линија фронта која би обухватала стратешке тачке пре доласка јачих италијанских снага. Након италијанске окупације Албаније и отпочињања борбених дејстава против Грчке, узимана је у обзир реална могућност савезничке југословенско-грчке акције на албанском фронту. Опасност од заокруживања постала је реалнија по прикључењу Бугарске Тројном пакту. Почетком 1941. године довршен је ратни план „Р-41", измењена варијанта ранијих планова, а усклађена са новонасталом ситуацијом. Идеја овог плана, према изјави начелника генералштаба, била је: „Одбрана на другим фронтовима, осим на фронту према Албанији, ради задржавања непријатеља; према Албанији офанзива у циљу да се што пре ухвати додир наших трупа са грчким трупама, које се боре с Италијанима, као и да се омогући пролаз наших трупа преко албанске територије. Под јачим непријатељским притиском повлачење у општем правцу на југ. У случају да се не будемо могли задржати у нашој земљи, онда би се одступило у Грчку, те да се тамо организује фронт у заједници са Грцима, а евентуално са другим пријатељским снагама (мисли се на енглеске трупе-Д. В.)."[25] За ову варијанту напада одређена је била 3. армија са Зетском дивизијом око Подгорице, Комским одредом око Плава и Гусиња, Херцеговачком дивизијом око Даниловграда, Косовском дивизијом на простору Ђаковица-Призрен и Вардарском на простору Струга-Дебар-Ростуша. Задатак ове армије био је да, пошто се прикупи на наведеним местима, офанзивно дејствује према Албанији са тежњом да се што пре споји са грчким трупама.[26]

Главнина италијанских снага у Албанији из састава 9. армије распоређена је била на грчком фронту. Након извршења пуча у Југославији и немачког плана за напад, повучен је један број дивизија на север и исток ради заштите југословенско-албанске границе. План Италијана предвиђао је одбрану на грчком и југословенском фронту, до тренутка када им дејства немачких снага омогуће контранапад. На почетку рата 9. армија имала је у Албанији према југословенским снагама 7 дивизија, један планински одред и два коњичка пука и очекивала долазак још једне пешадијске дивизије из Италије. Реон Скадра и ток реке Дрима Италијанима су представљали два крилна ослонца у одбрани, стога су ови правци ојачани: скадарски оклопном дивизијом „Ћентауро" и дивизијом „Фиренца", као и батаљоном алпинаца, док је у реону Кукеша на Дриму распоређена ојачана дивизија „Пуље".[27]

Што се тиче затварања границе на албанском фронту са југословенске стране, утврђивању је посвећено недовољно пажње, узимајући у обзир

25 Исто, 1-16. Ратни план „Р-41".

26 Исто, 1-17.

27 В. Терзић, н. д, стр. 238-239.

основну идеју о намени 3. армије. На фронту према Албанији дошли су у обзир за затварање правци: а) Скадар-Подгорица-Никшић, б) простор између Ђаковице и Призрена и приступни правци који преко тог простора избијају на линију Приштина-Урошевац, в) простор око Дебра, преко којег иду правци наступања ка Гостивару, Кичеву и Струзи, као и г) простор Струга-Охрид, преко којих избијају наступни правци ка Кичеву, Прилепу и Битољу. Утврђивање према Албанији сводило се на запречне радове са циљем заустављања и успоравања брзих продора механизованих јединица. Највећа пажња поклањана је организовању противоклопне одбране, како у постављању препрека, тако и у изради борбених објеката који су имали да то запречавање учине ефикаснијим.[28]

Учешће Косовске дивизије у рату

Према напред наведеном ратном плану, за случај оружаног сукоба Југославије са силама Осовине, на територији Црне Горе и Јужне Србије за ратне операције мобилисана је 3. група армија са задатком да поведе офанзиву према италијанским снагама у Албанији, а одбрану према немачким снагама у Бугарској. Ова се групација састојала од трупа 3. армијске области распоређених према Бугарској од планине Беласице до села Жеравино (северно од Криве Паланке) и 3. армије према Албанији.[29] Офанзивна улога била је поверена јединицама 3. армије које би се, након продора у Албанију, сјединиле са грчким снагама и омогућиле одступање југословенских снага према југу.[30] Према изјави Вјекослава Клишанића (на служби у штабу 3. групе армија-шеф обавештајног одсека, а затим у штабу 3. Армијске области-помоћник начелника штаба), у случају пресецања моравско-вардарског коридора 3. армија би, након развоја на граници, енергичним надирањем заузела што већи део Албаније и деловала против италијанских снага развијених према Грчкој. На овај начин омогућило би се стварање широког мостобрана који би осигурао задржавање југословенске војске у великом луку на тешко приступачним положајима црногорско-босанско-албанским планинама.[31] На почетку рата армија је била у следећем распореду:

– штаб, армијски делови и команда позадине у реону Скопља,

– Зетска дивизија, са штабом на Цетињу, имала је задатак да након прикупљања предузме офанзиву према Скадру и даље, према Љешу,

---

28 ВА, П 17, К 9, Ф1, 10,7. Изјава Стевана Живковића *Војном делу* 15. јуна 1953. Кратак преглед југословенског утврђивања 1936-1941.

29 В. Терзић, н. д, стр. 381-384.

30 Исто, стр. 382.

31 ВА, П 17, К 66, Ф 8, 388. Изјава Вјекослава Клишанића.

– Комски одред, на простору Гусиње-Плав, имао је задатак да продре у Албанију у правцу реке Дрима, одржавајући везу између Зетске и Косовске дивизије,

– Косовска дивизија на простору Пећ-Ђаковица-Призрен, са задатком продора у Албанију према реци Дрим и даље надире према Љешу,

– Вардарска дивизија са штабом у Битољу, са задатком продора према Тирани, одржавајући везу са грчким трупама,

– Херцеговачка дивизија, из реона Мостара кретала се у правцу Никшића и Даниловграда, са задатком да образује армијску резерву.[32]

Највећи број јединица био је већ активиран и пре знака за општу мобилизацију, с обзиром на стање на граници. Активиране су нарочито оне дивизије које су смештене у Јужној Србији и то Косовска и Вардарска дивизија, као и трупе резервне војске за заштиту границе према Албанији. Ове су јединице, приближавањем неких својих батаљона и батерија граници, представљале осигурање мобилизације и концентрације.[33]

Активирање јединица на Косову и у Македонији вршено је од 1939. године. У току целе године људство са територије Косовске дивизијске области позивано је на војну вежбу у трајању од два до три месеца. У почетку је одзив био задовољавајући, док је касније био све слабији. На основу сведочења начелника штаба Косовске дивизијске области (у рату Косовске дивизије) Стјепана Миклечића, избегавање војне обавезе пролазило је углавном некажњено, тако да је постало пракса. Стално позивање на вежбу у току 1939. негативно је утицало на људство, па је један део обвезника позив за стварну мобилизацију 1941. схватио неозбиљно.34 С обзиром на свој положај начелника штаба дивизије, Миклечић је вероватно имао јасан увид у ток мобилизације и у каснији рад јединица на фронту. Према његовом сведочењу, на почетку рата јединице Косовске дивизије биле су попуњене у просеку 75% људством. Попуна стоком била је слабија, тако да су борбене јединице биле попуњене 30-50%, а позадинске 5-10%, што значи да дивизија није имала никаквих возова за превоз хране и муниције.[35] Други извор наводи бројно стање дивизијске области, која обухвата ширу формацију од ратне дивизије. Реч је о карти са бројним стањем дивизијских области у којој је прегледно приказано бројно стање официра, војника кадроваца и обвезника у фебруару и марту 1941:[36]

32 В. Терзић, н. д, стр. 382-383.

33 ВА, П 17, К 66, Ф 8, 387. Изјава Жарка Верића, начелника оперативног одељења у штабу 3. групе армија.

34 ВА, П 17, К 66, Ф 9, 488. Изјава Стјепана Миклечића, начелника штаба косовске дивизијске области, а у рату Косовске дивизије.

35 Исто.

36 ВА, П 17, К 3а, ф 1, 2. Карта са бројним стањем дивизијских области.

	01.02.1941.	10.02.1941.	01.03.1941.	10.03.1941.	20.03.1941.
Акт.официра	348	348	348	348	348
Рез. официра	23	25	52	111	526
Укупно официра	**371**	**374**	**500**	**459**	**874**
Кадроваца	5.123	5.123	5.123	5.123	5.123
Обвезника	5.357	3.301	3.879	4.428	25.357
Укупно војника	**10.480**	**9.424**	**9.002**	**9.561**	**30.480**

Наведене цифре указују на варирање бројног стања у зависности од партије мобилисаних обвезника. Према табели, на почетку 1941. године вршено је константно позивање људства на војну вежбу, да би се у марту бројно стање читаве дивизијске области знатно увећало. Немамо података о ситуацији након 20. марта, у смислу отпуштања и поновног позивања, као и о тачном бројном стању дивизије на почетку рата, али с обзиром на цифре, подаци о 75% попуњености могу се узети као веродостојни.

Што се тиче националности, у дивизији је било војника из свих крајева Југославије. Миклечић не наводи конкретне бројке које би указале на заступљеност Срба, Хрвата или Словенаца, али ближе податке налазимо у изјави Жарка Верића, начелника оперативног одељења у штабу 3. групе армија. Он наводи да је у свим јединицама број Хрвата и Словенаца у односу на Србе био релативно мали, јер су се попуњавале становништвом са територија Моравске, Вардарске и Зетске бановине, где је преовладавао српски елеменат. Са друге стране, проценат Хрвата и Словенаца међу официрима био је већи, јер су склањани са територија Хрватске, Босне и Далмације.[37]

Код Косовске дивизије јавио се проблем, пошто је територија насељена највећим делом арнаутским живљем, које се због непоузданости није могло мобилисати. Прописима је било дозвољено распоредити у оперативне јединице: 30% у пешадију, 20% у артиљерију и нешто више у позадинске јединице. Услед смањеног процента учешћа Арнаута у јединицама остало је на територији Косовске дивизије око 25.000 немобилисаних, а војнички оспособљених. За позадину дивизије ово је представљало велику опасност.[38] Конкретан пример односа националности имамо у подацима за 30. пешадијски пук из састава Косовске дивизије. Официр у 30. пешадијском пуку, Јурај Ковачић, наводи да су, с обзиром на преовладавање арнаутског елемента, обвезници позивани са територије Шумадије. Процентуално је у свакој јединици пука било око 25% Арнаута, док су остатак чинили Срби. Хрвата и Словенаца било је у мањем броју, као и Мађара.[39] Сличне податке налазимо

37 ВА, П 17, К 66, Ф 8, 387. Изјава Жарка Верића.

38 ВА, П 17, К 66, Ф 9, 488. Изјава Стјепана Миклечића.

39 Исто, 496. Изјава Јураја Ковачића, командира чете у 30. пешадијском пуку.

и код команданта 30. пука Павла Беговића. У његовој изјави наводи се 60% обвезника са територије Јужне Србије, делом домородаца из приштинског и призренског војног округа, а делом из осталих крајева Србије, Херцеговине и Црне Горе, 20% Арнаута, док је значајнији број био са територије Дринске дивизијске области које је рат затекао на вежби у овој јединици.[40]

Почетак рата Косовска дивизија дочекала је на предвиђеној концентрацијској просторији: Пеђ-Ђаковица-Призрен-село Вранште-село Штимље. У саставу дивизије налазили су се штаб, 30, 31. и 56. пешадијски пук, 31. артиљеријски пук, два батаљона (1 и 3) из допунског пука и 31. дивизијска база. На граничном фронту из састава ове дивизије распоређена су била два пука резервне војске (334 и 335). Остале јединице и установе, као допунски пук, пионирски батаљон, чета за везу, код којих је мобилизација била још у току, налазиле су се у Приштини.[41] Намера Врховне команде југословенске војске била је да јединице које врше превентиван упад у Албанију у акцију крену 8. априла, када буду завршене мобилизација и концентрација. Према овом операцијском плану било је и вршено упућивање јединица на фронт.[42] Поред тога, планирано је било и вођење герилских дејстава у позадини италијанске војске. Организација гериле пала је на терет 335. пука резервне војске и команданта његовог 2. батаљона потпуковника Спасића, који је упућен у Приштину по наређења, док је оружје (италијанске производње) сакупљено и спремно чекало код граничних чета. Акцију је, међутим, прекинуо почетак дејстава, пошто је наређење за њу стигло тек 6. априла.[43]

У току 6. априла јединице Косовске дивизије заједно са јединицама за затварање границе извршиле су покрет на целом граничном фронту и успеле да овладају појединим деловима фронта на важнијим правцима. Главни напад предузет је наредног дана, 7. априла, код свих јединица 3. армије. За упад у Албанију формиране су три колоне са циљем брзог продора према реци Дриму и даље до спајања са Зетском дивизијом. Десна колона са штабом пешадије, коју је чинио 31. штаб пешадије, 56. пешадијски пук и 334. пук са једним дивизионом 31 артиљеријског пука,укупно 6 батаљона и 16 оруђа, кретала се од Ћафа Морине према Ћафа Прушиту и села Ван Спасит.[44] Она је у току дана избила на Дрим, где је задржана јаком ватром са друге обале. Средња колона, са 30. пуком (без 1. батаљона), 335. пуком, 2. батаљоном 31. пешадијског пука и 2. дивизионом 31. артиљеријског пука (6 батаљона и 16 оруђа), напредовала је до Кукеша, на обали Дрима, док је лева колона (1. батаљон 30. пука, 3. батаљон 335. пука и батерија из 31. артиљеријског пука – укупно 2 батаљона и 4 оруђа), стигла до

40 Исто, 489. Изјава Павла Беговића, команданта 30. пешадијског пука.

41 В. Терзић, н. д, стр. 382-383.

42 ВА, П 17, К 66, Ф 8, 387. Изјава Жарка Верића.

43 ВА, П 17, К 10, Ф 1, 210,51. Наређење штаба Косовске дивизије од 6. априла 1941.

44 ВА, П 17, К 66, Ф 9, 488. Препис заповести Косовске дивизије О. Бр. 1 од 6. априла 1941.

села Бићаја. Дивизијска резерва (31. пешадијски пук – 2 батаљона) наступала је иза десне колоне. Два дивизиона 31. артиљеријског пука требало је да у каснијој фази напада да пруже подршку десној и средњој колони.[45] Фронт на коме је дивизија нападала износио је 95 км. Препрека на коју су наишли био је, услед топљења снега, набујали Дрим чија је ширина износила 60-70 м, а дубина 5-7 м. Испред фронта непријатељске снаге бројале су 16 батаљона дивизије „Пуље", заклоњених реком, која је чинила адекватну природну препреку.[46] Понтонски материјал, како сведочи Павле Беговић, командант 30. пешадијског пука, уништен је у покрету према граници од стране немачких оклопних снага.[47]

Употреба импровизованих сплавова и чамаца узетих од месног становништва није дала резултате, с обзиром на стање дрима и упорне одбране италијанских снага. Сем тога, позадина дивизије била је угрожена побуном Арнаута у реону Суве Реке, тако да су одвојене снаге за за успостављање реда и спречавање немачких снага које су напредовале са истока.[48] Извештај о побуни налазимо и код Фрање Барбарића, из призренског војног округа, по коме су Арнаути угрозили и сам Призрен.[49]

У наредна три дана једино је 30. пук успео да под борбом пребаци један батаљон на супротну обалу реке.[50] Запажања команданта пука односе се на рад његове јединице као средње нападне дивизијске колоне. Узимајући у обзир важност правца напада који је одређен његовом пуку, примедбе се односе на нерационалну употребу дивизијске резерве (31. пешадијски пук), која је пратила десну нападну колону.[51] Ова запажања о запостављању

---

45 Исто.

46 Исто. Изјава Стјепана Миклечића.

47 "Требало је ту јединицу (понтоне-Д. В) послати много прије у Призрен, кад је већ постојала намјера продирања у Албанију и стварања одушка у правцу запада к Јадранском мору." Исто, 489. Изјава Павла Беговића.

48 В. Терзић, н. д, стр. 457.

49 "Становништво је било мирно и пристојно, али се бојало Арнаута који су у околини пљачкали и нападали села. Ујутро 8. априла имали смо са њима окршај, али су се повукли у околне брегове, оставивши неколико мртвих." Исто, 507. Изјава Фрање Барбарића на служби у призренском војном округу.

50 Исто, 488. Изјава Стјепана Миклечића.

51 "Средња колона је успрено завршила борбе на граници првог дана рата. Слиједећег дана је избила до реке Љуме, а 9. 4. је успела са форсирањем те реке, преко порушеног, под сталном ватром и приручним средствима поправљеног моста, као и освајањем истакнутог противничког положаја између реке Љуме и реке Дрима. Властити губици врло мали; од противника заробљено 180 момака и два частника и неколико дочастника. На продуљењу навале преко негазне реке Дрима, а без превозних средстава, под јаком ватром противничког топништва средњег калибра (2 склопа-дивизиона) и ватром стројница, са положаја добро изграђених кроз мјесеце, није се могло ни помишљати без превозних средстава и јачег топништва, које је обећано, али није дошло, јер се заплело у борби са њемачким оклопним јединицама у позадини фронте." Исто, 489. Изјава Павла Беговића.

30. пука, тачније средње и леве колоне, донекле нису без основа, с обзиром на каснији губитак половине састава дивизије у планинама северне Албаније.

Даље напредовање дивизије прекинуто је услед брзог немачког продора према Косову и могућности угрожавања позадине јединица 3. армије. Немачка 5. оклопна дивизија је, након проласка кроз Ниш, наставила надирање према Приштини, док је 9. оклопна дивизија већ 7/8. априла заузела Скопље.[52] Заузимањем Ниша (9. априла) и Скопља прекинута је веза која води долином Мораве и Вардара за Грчку и тиме осујећена главна идеја ратног плана „Р-41" која је предвиђала спајање са грчко-британским снагама и стварање новог фронта на југу. Поред тога, немачким снагама у Македонији на располагању је сада стајала мрежа путева за операције према Грчкој.

Одмах након проласка немачких снака кроз Качаничку клисуру[53] и избијања на Косово поље формирана је од делова 3. армијске области и делова Косовске дивизије Санџачка војска са задатком да створи нови фронт према истоку у циљу спречавања немачког продора према западу.[54] Од десне колоне Косовске дивизије и Комског одреда формирана је 13. априла Косовска дивизија, а остатак трупа (средња и лева колона) образовао је Метохијске трупе потчињене Санџачкој војсци. Паралелно са овим прегруписавањем снага извршена је и промена у командовању, тако да је већ 11. априла командант 3. армије, уз сагласност Врховне команде, због недовољне енергичности при наступању дивизије, сменио дотадашњег команданта Косовске дивизије генерала Милутина Миленковића и на његово место довео генерала Драгишу Ковачевића.[55] Генерал Миленковић је преузео команду над Метохијским трупама.[56]

---

52 *Аӣрилски раӣ 1941,* Зборник докумената, Београд, 1987, стр. 884.

53 „Борба на овом положају (Качаничка клисура-Д. В) почела је 9. травња, када је штаб 3. групе армија већ био пребачен из Приштине у Косовску Митровицу. Снажни напад њемачких трупа уз учествовање зракопловства и оклопних јединица савладао је и овај посљедњи отпор те је по подне Качанички кланац заузет, а до ноћи њемачки предњи дјелови изишли су долином Лепенца и продрли до Урошевца. Са овим завршене су борбе у базену Вардара. Од трупа 3. армијске области све што је било јужно од Скопске Црне Горе потпуно је изгубљено и остало без везе, осим тога, даљњим наступањем и напредовањем Нијемаца извесним снагама у правцу Тетова биле су у леђа угрожене и трупе 3. Армије, које су оперирале према Албанији." ВА, II 17, К 66, Ф 8, 387. Изјава Жарка Верића.

54 Исто, 398. Изјава Драга Прелоговића, на служби у штабу 3. армије

55 В. Терзић, нав. дело, стр. 512.

56 „Удружене снаге Комског одреда и одреда ђенерала г. Трифуновића (до сада команданта десне колоне Косовске дивизије) састава: 31. штаб пешадије, 56. пешадијски пук, 31. пешадијски пук (без 2. и 4. батаљона), 1. дивизион 31. артиљеријског пука 65 мм М 06, 1. Вод 111. II. О. чете, 31. чета за везу, 5. и 6. чета граничне трупе да форсирају реку Дрим и енергично дејствују правцем ка Пуки и образују Косовску дивизију (подвучено уоригиналу-Д. В) са делом досадашњег оперативног дела штаба Косовске дивизије, а под командом пешадијског бригадног ђенерала Ковачевића Драгише.

Услед тешкоћа око преласка Дрима, десна колона Косовске дивизије (56. пук и 31. пук), заједно са Комским одредом, наставила је наступање десном обалом реке према Скадру, како би се тамо сјединила са јединицама Зетске дивизијске области. Према мишљењу команданта 30. пука, велика грешка била је жртвовање десне колоне која се беспутним земљиштем кретала ка Скадру да би се, на крају, без топова и са нарушеним моралом предала Италијанима.[57] Према сведочењу неименованог официра из 31. артиљеријског пука, одред је имао задатак заштите левог крила Зетске дивизије, иако са њеним јединицама није имао додира. Веза са позадином прекинута је, тако да су јединице биле приморане да се саме сналазе у погледу исхране. С обзиром на тешкоће и недостатак намирница на терену, дошло је до помора стоке у артиљеријским јединицама, те је већи део топова онеспособљен. Комски одред се, тачније његова главнина 48. пешадијски пук, већ 15. априла, након борби са Арнаутима, повукао назад у Црну Гору, док је десна колона дивизије наставила према Скадру.[58] У то време Зетска дивизија, након успешних борби против Италијана, сходно заповестима Врховне команде за отпочињање преговора о примирју,[59] прекинула је дејства и повукла се на југословенско-албанску границу, о чему десна колона Косовске дивизије није била обавештена.[60] Након лутања по планинама северне Албаније, уместо јединица Зетске дивизије са којима је требало да се споји, колона је на прилазима Скадру наишла на Италијане којима се и предала 21. априла, након краћих преговора.[61]

Остатак Косовске дивизије (лева и средња колона) са 30. пешадијским пуком као главнином, који је формирао Метохијске трупе са штабом у Ђаковици,

---

Остале команде, јединице и установе досадашње Косовске дивизије образују команду Метохијских трупа (подвучено у оригиналу-Д. В) под командом потписатог (Милутин Миленковић-Д. В). Задатак Метохијских трупа је да избију на линију Црнољева-Лопушник-Дреница-Рудник, затворе правце Црнољева-Сува река, Лопушник-Ђаковица и Косовска Митровица-Пећ, осигурају Метохију и њену експлоатацију и загрозе Урошевцу, Приштини и Урошевцу. Команда Метохијских трупа улази у састав Санџачке војске,у чији састав улазе и одреди Косовско-Митровачки и Рашки као и новопристигли делови, која је под командом ђенерала г. Стојановића Александра." ВА, II 17, К 66, Ф 9, 488. Заповест команде Метохијских трупа О. Бр. 1 од 13. априла 1941. Ћафа Морина.

57 Исто, 489. Изјава Павла Беговића.

58 Исто, 495. Изјава неименованог официра на служби у 31. артиљеријском пуку. Сведочење се у глобалу подудара са истраживањима Велимира Терзића, што је и узето у обзир приликом писања рада. Детаље нећемо коментарисати, с обзиром на нетачне податке о именима појединих официра, нарочито генерала, команданта одреда, као и на непроверене појединости о кретању одреда.

59 Опширније о преговорима видети у забелешци Врховне команде Вермахта о предлогу за преговоре о примирју са југословенским снагама, *Априлски рат 1941,* стр. 721-722.

60 В. Терзић, н. д, стр. 562.

61 ВА, II 17, К 66, Ф 9, 495.

морао је на Дриму прећи у одбрану пошто су Италијанима стигла појачања, а очекивао се и скори продор немачких снага са истока. Већ су се 11. априла јединице немачке 9. оклопне дивизије налазиле код Призрена и Приштине, којима је у помоћ стигла и 5. оклопна дивизија из правца Ниша.[62] Метохијске трупе су са Дрима повукле главнину снага у реон Призрена, Ђаковице и Пећи, како би се зауставило немачко надирање, док је остатак (335. пук) и даље држао одбрану према Италијанима.[63] Поред тога, одред одређен за повратак у Призрен имао је и задатак гушења арнаутске побуне, која се појавом Немаца нагло развила.[64] Према изјави команданта 30. пука, последице овог немачког продора до Призрена одразиле су се на растројство јединице, с обиром да је морала да ратује на два фронта. Појачан је и притисак италијанских снага са запада, док је код позадинских јединица у Призрену дошло до расула. Након пљачке магацина од стране Арнаута, улога јединица 30. пука свела се на угушивање побуне и преотимање извора прехране за људство.[65] Командант пука такође наводи и заповест по којој је пук пребачен западно од Призрена према Ђаковици да би ту формирао нови фронт. Заповест је, како истиче, датирана на 13/14. април, док његов помоћник Бајо Добријевић, врло штуро и нејасно објашњава заробљавање пука већ 12. априла.[66] Командир вода у 30. пуку, Владислав Калнфар, такође у једној реченици објашњава предају пука, али тек 14. априла при доласку немачке колоне на прилазима Призрену.[67] Милош Грабовац, командир вода у техничкој чети 30. пука, говори о артиљеријском двобоју у околини Призрена између немачких снага и јединица пука.[68]

62 *Априлски рат 1941,* стр. 574.

63 ВА, П 17, К 66, Ф 9, 488.

64 Исто, 491. Изјава официра Шегвића, на служби у 30. пешадијском пуку.

65 Исто, 489. Изјава Павла Беговића.

66 "…..12.4. Нијемци су Призрен освојили разбивши 3 бојне (батаљон-Д. В.) под заповједништвом пуковника Беговића на самом рубу Призрена, прије подне, а мене су Нијемци заробили са двије бојне код саме карауле Врбнице, зато јер смо обојица као Хрвати прозрели, да је борба за Југославију не само узалудна против њемачких оклопних кола-већ што се као Хрвати нисмо хтјели борити." Исто, 490. Изјава Баја Добријевића, помоћника команданта 30. пешадијског пука.

67 Исто, 493. Изјава Владислава Калнфара, официра на служби у 30. пуку.

68 "При повлачењу, када сам наишао у Призренско поље, уочио сам јачи артиљеријски двобој који ми није био јасан, јер нисам могао замислити да побуњеници имају тако јаку артиљерију. Пошто сам оцијенио ситуацију, да то није никаква побуна, већ борба у сусрету са оклопљеним њемачким снагама, повукао сам се у оближње брдо и при првом наиласку Нијемаца на друму, кренуо сам ка истима и ставио им се на располагање. Колико сам могао разабрати из доцнијих разговора у ропству, сазнао сам да по свему је изгледало да ни сами Нијемци нису се надали сусрету у Призренском пољу, те је борба узела изглед борбе у сусрету, гдје су се јединице из маршевских построја одмах бацале у борбу." Исто, 494. Изјава Милоша Грабовца, на служби у техничкој чети 30. пука.

Детаље о завршним борбама 30. пука, односно јединица Метохијских трупа, налазимо код команданта Павла Беговића. Он описује борбу у сусрету западно од Призрена са јединицама немачке оклопне дивизије на следећи начин:

„– Неравна борба између једне оклопне дивизије и једне пјешачке пуковније од с бојне (једна бојна још је била у повлачењу с Дрима, а једна као лијева колона Косовске дивизије, је дјеловала посебним правцем) са два прозуоклопна топа (остали топови су постепено извучени за борбе у позадини против оклопне извиднице 10. и 11. IV) и без топништва (сви топници, претежно Арнаути, са свима својим старешинама, почев од заповједника дивизиона, напустили топове и побјегли, чим су видили прва борбена кола на даљини 800 метара).

– Уништење лијевог крила 30. пјешадијске пуковније, послије 5-сатне неравне борбе (од 10-15 сати).

– Повлачење десног крила пуковније (1 бојне и дијела пуковнијских јединица) у брдо јужно од Призрена.

– Бјекство момчади својим кућама из јединица (извучених из борбе и то Арнаута, Њемаца, Мађара и Јужносрбијанаца у току ноћи 14/15. травња.

– Оживљавање побуне у позадини у појачаном ступњу.

– Препад оружаних и побуњених Арнаута на остатке пуковније (кадровци и обвезници са подручја Дринске дивизије) у ноћном ходу 16/17. травња.

– Потпун распад остале 2 бојне, које се нису још вратиле у састав пуковније, а само на вијест, да је пуковнија претрпила неуспјех у борби пред Призреном, распале се 14. и 15. IV.“[69]

Борбена дејства за јединице Метохијских трупа завршена су 15. априла. Наређење команданта 3. групе армија о ступању на снагу примирја подразумевало је останак штабова и трупа на дотадашњим положајима, забрану било каквих офанзивних акција и слободан пролаз непријатеским трупама.[70] Остатак снага које су изгубиле везу са командама, као што је случај са десном колоном Косовске дивизије, предао се у току наредних неколико дана.

Закључак

Лош рад јединица Косовске дивизије у Априлском рату треба посматрати у оквиру неуспеха читаве војске. Никаквих посебних разлога који би ову дивизију издвојили од других, осим побуне Арнаута у позадини фронта, нема да би објаснили њен пораз. Из напред наведених изјава хрватских официра опште незадовољство српско-хрватским односима више је подстакнуто

69 Исто, 489. Изјава Павла Беговића.

70 Исто, 488. Препис заповести штаба Метохијских трупа О. Бр. 38 од 15. априла 1941.

стањем у земљи и читавој војсци, него у самим јединицама. Напротив, од стране већине официра ови односи су оцењени као коректни. Замерке се односе на позадинско обезбеђење, које је заказало у критичним моментима, тако да су јединице на фронту остајале без хране и долазиле у ситуацију да се сналазе на терену, који често није пружао услове за прехрану већег броја људи. Лоше организовано је било и допремање чамаца и понтонирског материјала, који су морали бити раније спремни, с обзиром да су планови за дејство дивизије предвиђали форсирање Дрима. Морал трупа пољуљан је брзим продором Немаца, који су за само пар дана успели да стигну на Косово и угрозе позадину дивизије. Нарочито се негативно одразило на војнике заузимање Призрена и пљачка складишта од стране Немаца и Арнаута. Овај продор условио је цепање дивизије на два дела, од којих је један напустио првобитни план о напредовању кроз Албанију и био приморан да брани комуникације у Метохији, док је други у албанским планинама изгубио везу са претпостављеном командом и након неколико дана избио пред Скадар немајући информације о капитулацији целе војске. Свему овоме потребно је додати и недовољно обавештајно обезбеђење или недостатак слуха код претпостављених команди. Слање јединица на форсирање реке, без података о њеном водостају почетком априла, упућује на недостатак координације команде и потчињених служби. Наређење за активирање герилских дејстава два дана пред почетак главног напада дошло је прекасно, с обзиром на потребно време за припрему гериле и реализацију планова за њену употребу.

Криза у читавој војсци имала је одраза и на лош рад јединица на албанском фронту. Неодлучно држање појединих виших официра, застарела схватања генералског кора, издаја у војсци, закаснеле мобилизација и концентрација, неки су од разлога слома југословенске војске у Априлском рату, који нису мимоишли ни Косовску дивизију. Овоме треба додати и недовољан број дивизија планираних за продор у Албанију, као и недостатак моторизованих и оклопних јединица, преко потребних за офанзивна дејства. Недостатак авијације за подршку утицао је на изложеност трупа италијанским и немачким ваздушним нападима. Сама идеја ратног плана „Р-41“ подразумевала је превентиван упад у Албанију, ради заштите моравско-вардарске комуникације. Такав упад против Бугарске није предвиђен, тако да су се јединице на источним границама нашле у пасивном ишчекивању немачког главног напада. Брз немачки продор и пресецање ове комуникације условили су расуло код трупа у Македонији и на Косову, што је зауставило офанзиву у Албанији.

Општи закључак је да јединице Косовске дивизије нису успеле да изврше постављени задатак, упркос почетном успеху на граничном фронту у првим данима рата и приликом надирања до Дрима. Неуспех није могуће приписати само једном фактору, већ стању у самој дивизији и читавој војсци.

Необјављени извори

Архив Југославије
Збирка 310 Александар Цинцар Марковић
Фонд 334 Министарство иностраних послова Краљевине Југославије-Политичко одељење
Војни архив
Фонд Војске Краљевине Југославије-пописник 17

Објављени извори

Априлски рат 1941, Зборник докумената, Београд, 1987.
Британци о Краљевини Југославији, I-III, приредио Живко Аврамовски, Глобус-Архив Југославије, Загреб-Београд, 1986-1996.

Студије и монографије

Јовановић 1938: Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе 1918-1938,* Издавачка књижара Косте Ј. Миловановића, Београд, 1938.
Кризман 1975: Б. Кризман, *Ванъска политика југославенске државе,* Школска књига, Загреб, 1975.
Милак 1985: Е. Милак, *Италија и Југославија 1931-1937,* Институт за савремену историју, Београд, 1985.
Павловић 2001: С. Павловић, *Историја Балкана,* Клио, Београд, 2001.
Терзић 1963: В. Терзић, *Југославија у Априлском рату 1941,* Графички завод, Титоград, 1963.
Тодоровић 1979: Д. Тодоровић, *Југославија и балканске државе 1919-1923,* Народна књига, Београд, 1979.

Чланци и расправе

Тешић 1991: Д. Тешић, "Ратни планови војске Краљевине Југославије 1938-1941", *Војноисторијски гласник*, 1/1991, Београд, стр. 27-55.

Dalibor Z. VELOJIĆ

KOSOVO DIVISION IN APRIL WAR 1941

Summary

The importance of participation of Kosovo Division units in April War lies in the task assigned to them, namely, the preventive incursion into Albanian territory in order to protect the Morava-Vardar communication from Italian attack. The division was, after successful initial incursion as far as the river of Drin, stopped by this natural barrier. Invasion of the German troops, which managed to break the resistance of the Yugoslav forces from the east, caused the division to break into two parts, where the first continued with the assigned task, while the other had to defend communications in Metohia. General breakdown of the Yugoslav army and signing of the truce, caught the division in its position, where they surrendered - they either got killed by Arnauts in the mountains of North Albania, or surrendered to Italians near the town of Skadar.

Key words: Kosovo Division, April War, Albania, Italy, war plans.

Рад је предат 30. априла 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 94(497.11)"1941/1942"(093.2) ;
355.48(497.11)"1941/1942"(093.2)

*Милутин Д. ЖИВКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ИЗВЕШТАЈ ИТАЛИЈАНСКЕ ДИВИЗИЈЕ „ПУСТЕРИЈА" О ОКУПАЦИЈИ НОВЕ ВАРОШИ КРАЈЕМ ЈУНА 1942. ГОДИНЕ И О ВОЈНИМ, ПОЛИТИЧКИМ И ЕКОНОМСКИМ ПРИЛИКАМА У ГРАДУ И ОКОЛИНИ**

Апстракт: у раду се објављује документ италијанских окупационих власти из јула 1942. године. У питању је извештај команданта дивизије „Пустерија" генерала Ђованија Еспозита о преговорима са четничким командантима у Санџаку око статуса Нововарошког среза и његовој окупацији од стране јединица ове дивизије крајем јуна 1942. године. Извештај садржи и додатак у којем је описана војна, политичка и економска ситуација у Новој Вароши и околини. Документ се налази у Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (Архив историјског одељења Генералштаба Италије) у Риму.

Кључне речи: Нова Варош, Италијани, „Пустерија", Милош Глишић, Санџачки четнички одред, Ђовани Еспозито, Милан Недић

Током прве две године окупације Југославије у Новој Вароши[1] променило се неколико управних власти. Од средине априла 1941.г до краја јуна 1942. године, градом и срезом су редом управљале: Независна Држава Хрватска (НДХ), Краљевина Италија, онда револуционари органи власти

* Истраживач-сарадник, mzivkovickv@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Нова Варош је била административни центар истоименог среза, који је за време Краљевине Југославије припадао Зетској бановини. Чинило га је шест општина: Рутошка, Бистричка, Радоињска, Божетићка, Радијевићска и Нововарошка општина.

Комунистичке партије Југославије (КПЈ) и власти „Недићеве“ Србије. Последња управа представља покушај ширења власти генерала Милана Недића на Санџак (данашња Рашка област), односно на простор ван територије која је била под командом Војног заповедника Србије. Пошто се Нововарошки срез налазио у италијанској окупационој зони, после дужих преговора, Италијани су поново окупирали срез крајем јуна 1942 године и укинули ову управу. Приложени документ говори о примопредаји власти у Новој Вароши, као и тадашњој војној, политичкој и економској ситуацији у целом срезу.

За време Априлског рата Нововарошки срез су заузеле немачке трупе. Према споразуму о разграничењу између Немачке и Италије, цео Санџак је требало да припадне италијанској окупационој зони. Међутим, због немогућности италијанске војске да одмах по завршетку Априлског рата размести своје снаге на овом простору, у неколико градова су ушле трупе НДХ. Оне су крајем априла и почетком маја 1941.г. дошле на позив локалног муслиманског становништва. Оружништво НДХ је осим Нововарошког среза заузело и Прибојски, Милешевски (Пријепољски) и Сјенички срез. Италијанске окупационе власти нису благонаклоно гледале на присуство НДХ у Санџаку. Због Јулског устанка у Црној Гори трупе НДХ су се задржале до почетка септембра 1941. године, када су се морале повући на инсистирање Италије, чија је војска ушла у Нову Варош.[2]

Прва италијанска окупација Нове Вароши није дуго трајала. После немачке офанзиве у другој половини новембра 1941.г. у западној Србији, главнина партизанских снага се повукла у Санџак. Под њиховим притиском италијанска војска је напустила Нову Варош 4. децембра 1941. године, задржавајући упоришта у неким деловима среза.[3] Партизанске трупе су се у граду задрже око два месеца. За то време од револуционраног терора страдало је више од 100 људи

Према попису становништва из 1931. године, Нововарошки срез је имао 12.248 становника. Православних (Срба) је било 10.731, а муслимана (данашњих Бошњака) 1.488. Сама Нова Варош је имала 498 домаћинстава са 2.245 становника. Православних је било 1.087, а муслимана 1.322. Према подацима италијанских окупационих власти из јула 1942. године, у Нововарошком срезу је живело око 14.600 православаца и 1.200 муслимана. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, I, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, 1937, str. 119; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Beograd, 1937, str. 119.

2 За то време, НДХ је организовала војне и цивилне власти у Санџаку. У Новој Вароши је извршена лустрација српских кадрова и створено је ново начелство среза (котарско предстојништво) и општинска управа. У град се сместио одред оружника, а формиран је и усташки логор. За све водеће функције искључиво су бирани Муслимани. (*прим. аутора*).

3 У град су истог дана ушле јединице Српско-санџачког Народноослободилачког партизанског (НОП) батаљона. Сутрадан, 5.2.1942. године, у Нову Варош су дошли Обласни комитет КПЈ за Санџак, Главни штаб НОП-о одреда за Санџак, делегат Врховног Штаба НОП-о одреда Југославије, Срески комитет за Нововаршки срез, партизанска болница итд. Мирко Ђуковић, *Санџак*, Београд, 1964, 186.

у граду и унутрашњости среза. Формирани су Народноослободилачки одбор, Команда места и градска милиција. Такође, током јануара 1942. град је био база за акције које су имале за циљ повратак партизанских јединица у Србију.

Почетком фебруара 1942. против партизанских снага у Новој Вароши офанзиву су покренуле трупе под командом председника Министарског савета генерала Милана Недића. Акција је била одобрена од стане немачких окупационих власти.[4] У њој су главну улогу имали 2. Оружани одред и легализовани Пожешки четнички одред.[5] Придружили су им се и локални четнички одреди из Нововарошког, Прибојског, Сјеничког и Моравичког среза. Напад на Нововарошки срез је почео 5. фебруара 1942. године. Град је наредног дана заузео Пожешки четнички одред мајора[6] Вучка Игњатовића.[7] Партизанске снаге су се убрзо, уз мање губитке, повукле на леву обалу Лима. Милан Недић је планирао и ширу војну акцију. Његове снаге требало је да очисте од партизана не само Нововарошки срез, већ и Сјенички и делове Милешевског среза са десне обале Лима.[8] Требало је да уђу и у Сјеницу. Италијани, ипак, нису дозволили акцију у Милешевском срезу, иако је 2. Оружани одред успео да дође до манастира Милешева. Са друге стране, Управни одбор је одбио да пусти Пожешки четнички одред у Сјеницу, уз претњу да ће град бранити оружјем.[9]

Према Недићевом наређењу, у Нововарошком срезу се приступило организовању среског начелства, општинских управа и општинске милиције.[10] Поправљене су телеграфско – телефонске комуникације, реновирана

---

4 Венцеслав Глишић, „Милош Глишић (биографија једног четничког официра)“, *ВИГ*, бр. 1, 2012, 161.

5 Пожешки четнички одред се до половине новембра 1941. „легализовао“, односно ставио под команду генерала Милана Недића. Са одредом су се легализовани и командант одреда мајор Вучко Игњатовић и начелник штаба одреда капетан Милош Глишић. Они су формално били под Недићевим заповедништвом, али су наставили да одржавају и везе са Драгољубом Михаиловићем... Венцеслав Глишић, *н.д.*, 159; Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, I, Београд, 2012, 280–281.

6 Игњатовићу је од стране Драгољуба Михаиловића признат чин мајора, али се после легализације одреда јавља у чину капетана. (*прим. аутора*).

7 Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, II, Београд, 2012, 91.

8 Милан Недић је тражио да трупе поседну територију Санџака до линије десна обала Лима – пл. Јадовник – пл. Гиљева... Архив Србије у Железнику (у даљем делу текста АСЖ), Ж30, Збирка фотографија, кут. 206, фотографија 3.

9 Ратоборан став о предаји Сјенице Муслимани су задржали и у наредном периоду. Војни архив Србије (у даљем делу текста ВА), Четничка архива (у даљем делу текста ЧА), кутија (кут.) 50, фасцикла (фас.) 2, документ (док.) 21; АСЖ, Ж30, Збирка фотографија, кут. 206, фотографија 71 и 9.

10 За начелника среза је крајем марта постављен Десимир Рогић, пређашњи општински деловођа. Председници општина су постављени крајем фебруара 1942. и то: у Нововарошкој (трговац Васо Перић), Божетићкој (Радул Крстић, земљорадник), Радијевићкој (Риста Поповић, земљорадник), Бистричкој (Ристо Поповић, земљорадник),

оштећена инфраструктура и осигурана друмска веза са Ужицем. Побољшано је снабдевање становништва Нове Вароши и околине животним намирницама, јер је овај крај због честих промена власти осиромашио. Долазак намирница је имао позитиван одјек код становништва.[11] Намирнице су из Нове Вароши дистрибуиране у друге делова Санџака и Црне Горе. Међутим, при њиховој набавци и расподели долазило је и до малверзација.[12] Од делова трупа које су дошле из Србије и локалног живља основан је фебруара 1942. Санџачки четнички одред, којим је командовао мајор (унапређен у фебруару 1942. године) Милош Глишић. Он је бројао око 800 људи распоређених у Нововарошком, Сјеничком и Милешевском срезу. Штаб одреда и највећи део људства је био у Новој Вароши. На територији среза задржао се и Пожешки четнички одред. Као командант Санџачког четничког одреда, мајор Глишић је примао директне инструкције од Милана Недића и слао му редовне извештаје са терена. Истовремено је одржавао активну везу са Врховном комадном Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) и Драгољубом Михаиловићем.[13] Из Нове Вароши Глишић је под својом командом објединио већ постојеће четничке одреде у Нововарошком, Милешевском, Бјелопољском и Сјеничком срезу (у деловима срезова на десној обали Лима, а у тајности од Италијани и на левој), формирао нове, и покушао да неутралише размирице између појединих команданата. Према упутима генерала Недића трудио се да изгласи етничко-верске проблеме између Срба и Муслимана у Сапнаку.[14] У томе је постигао успех само у Нововарошком срезу.[15]

Иако су трупе Милана Недића имале лојалан однос према италијанским окупационим властима, оне су њихов боравак на својој окупационој територији сматрале привременим решењем, док се не потисну партизанске снаге из Санџака. Стога је генерал Недић покренуо дипломатску акцију код немачких

Радоињској (Никола Суботић, земљорадник) и Рутошкој општини (Боја Оташевић, земљорадник). У Новој Вароши изабрана су четворица чланова општинске управе (тројица Срба и Муслиман) и осамнаест одборника (деветорица Срба и деветорица Муслимана). ВА, Недићева архива (у даљем делу текста НДа), кут. 20, фас. 5, док. 47, стр. 1–2.

11 Мајор Глишић је извештавао генерала Недића да су пошиљке намирница у Санџаку једнако битне као и оружје. Навео је да килограм соли у Нововарошком срезу кошта 8–9 динара, а на левој обали Лима од 90–100 динара. За килограм шећера се плаћало 25–26 динара у Новој Вароши, а преко Лима чак 300–400 динара. Глишић је стога тражио да му се пошаље што више монополских артикала, јер њихово дељење у народу има велики пропагандни ефекат... АСЖ, Ж30, Збирка фотографија, кут. 206, фотографија 84.

12 ВА, ЧА, кут. 50, фас. 3, док. 1, стр. 2.

13 ВА, ЧА, кут. 146, фас. 5, док. 3, стр. 1–2; ВА, ЧА, кут. 50, фас. 2, док. 31,с тр. 1.

14 У том циљу контактирао је из Нове Вароши неколико пута Управни одбор из Сјенице, односно Хасана Звиздића, лидера Муслимана у Сјеничком крају. Исто тако, тражио је од својих команданата да избегавају сукобе са Муслиманима. АСЖ, Ж30, Збирка фотографија, кут. 206, фотографија 148, 61, 97 и 129.

15 ВА, ЧА, кут. 142, фас. 4, док. 7, стр. 1–2.

војно-управних власти, са циљем припајања Нововарошког среза, али и целог Санџака, Србији.[16] Крајем марта, начелник Ужичког округа Манојло Корач и генерал Ивковић су били са немачким крајскомандантом из Ужица капетаном Минстером у посети Новој Вароши. Приређен им је свечани дочек, после којег су вођени службени разговори са немачким официрима.[17] Са друге стране, мајор Глишић је почетком маја самоиницијативно, без дозволе Милана Недића, почео преговоре са командама италијанских дивизија „Венеција“ и „Пустерија“.[18] Тражио је дозволу за прелазак Санџачког и Пожешког четничког одреда на леву обалу Лима ради борбе против партизана.[19] На позив Павла Ђуришића, који је водио трупе из Васојевића, а уз претходно добијену дозволу од италијанске дивизије „Пустерија“, Глишић је са трупама 9.5.1942. прешао Лим и кренуо у акцију против партизанских снага. Италијани су обезбедили превозна средства, оружје, муницију и храну. До почетка јуна 1942. партизанске снаге су биле поражене и присиљене да напусте Санџак.[20]

Милан Недић је неколико пута наредио Глишићу да прекине борбу и да све врати у Нову Варош са трупама, те да не води преговоре са Италијанима. Мајор Глишић је ипак наставио офанзиву, јер су његове акције биле део шире

16 У априлу 1942. генерал Недић је био оптимиста према могућности решавања ових питања. АСЖ, Ж30, Збирка фотографија, кут. 206, фотографија 148 и 72.

17 Дочеку је присуствовало више стотина грађана Нове Вароши, Срба и Муслимана, као и неколико официра Пожешког и Санџачког четничког одреда, између осталих мајора Глишића и мајора Вучка Игњатовића. Присутнима су се обратили начелник Корач и капетан Минстер. После тога одржан је састанак са председницима општина у срезу, виђенијим грађанима Нове Вароши и православним и муслиманским верским представницима. Увече је приређена свечана вечера. Начелник Ужичког округа Манојло Корач известио је генерала Недића о лошем функционисању управних власти у Нововарошком срезу и тражио да се што пре та ситуација побољша, да би се срез могао припојити територији Србије. Током боравка у Новој Вароши немачки крајскомандант Минстер је неколико пута похвално говорио о српском народу и његовој будућности у оквиру Трећег рајха... ВА, НДа, кут. 206, фас. 1, док. 36, стр. 1–4.

18 Пета алпска дивизија „Пустерија“ је била једна од бољих јединица италијанске војске. У Црној Гори и Санџаку је боравила од августа 1941. године до јула 1942. године. Пре тога је била на ратиштима у Етиопији, Албанији и Грчкој, одакле је и послата у Црну Гору. Капитулацију Италије је дочекала у јужној Француској. Док је дивизија боравила у Санџаку, командант је био генерал Ђовани Еспозито (био на челу дивизије од јануара 1941. године до октобра 1942. године). „Пустерија“ је почетком јула 1942. имала три пука (7, 11. и 5. пук) са укупно 232 официра, 317 подофицира и 7.897 војника. Команда дивизије је била смештена у Пљевљима. Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (у даљем делу текста AUSSME), 5° Divisione Alpina „Pusteria“, busta N5 821, Diaro Storico, giugno – luglio 1942, Specchio della forza combattente in Montenegro alla data 1. luglio 1942; *Bolletino del Archivio dell Ufficio Storico*, numero 3–4, Roma, 2002, p. 190.

19 АСЖ, Ж30, Збирка фотографија, кут. 206, фотографија 102–103, 152 и 157.

20 У току операција против партизана делови Санџачког и Пожешког четничког одреда су чак прешли Тару и стигли до Фоче. ВА, НДа, кут. 2, фас. 4, док. 76, стр. 4.

операције ЈВуО против партизана у Санџаку и Црној Гори.[21] Ове операције ван граница окупиране Србије и то без дозволе Немаца изазвале су подозривост немачких власти. Стога су оне захтевале да се јединице врате у Нову Варош. Када су партизанске снаге потиснуте, и Италијани су захтевали исто. Санџачки и Пожешки четнички одред су се вратили у Нову Варош до половине јуна 1942. године.[22] Затим су италијанске окупационе власти преко дивизије „Пустерија" покренуле иницијативу за поновну окупацију Нове Вароши.[23] Вишемесечни дипломатски покушаји Милана Недића да преко немачких окупационих власти сачува Нову Варош и Санџак, пропали су. Петиција српских грађана из Нове Вароши упућена Милану Недићу са жељом да се Нововарошки срез припоји Србији није дала резултата.[24] Преговори мајора Глишића и њему потчињених официра са генералом Ђованијем Еспозитом, командантом дивизије „Пустерије", вођени у Пљевљима, били су, такође, непродуктивни.[25] У међувремену је 26.6.1942. група пролотићевских официра из Пожешког одреда убила мајора Вучка Игњатовића у Новој Вароши, што је убрзало италијанску окупацију.[26] Према наредби гувернера Црне Горе, генерала Биролија, јединице дивизије „Пустерија" су 29.6.1942. ушле у Нову Варош.[27] Италијанске снаге су добиле наређење да, ако буде потребно, употребе оружје. Неколико дана касније мајор Глишић је известио Врховну команду ЈВуО да је Нова Варош „изгубљена".[28] Према наређењима Милана Недића, Пожешки четнички одред је убрзо расформиран, а Санџачки четнички одред је знатно смањен. Међутим, италијанске окупационе власти опет нису дуго задржале Нововарошки срез. Крајем априла 1943.г под притиском јединица Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) оне су поново напустиле град, а смениле су их немачке трупе.[29]

---

21 Глишић је деловао пре свега по инструкцијама мајора Захарија Остојића. ВА, ЧА, кут. 299, фас. 1, док. 1, стр. 2, депеша 13; ВА, ЧА, кут. 275, фас. 1, док. 2, стр. 13; Венцеслав Глишић, *н .д.*, стр. 161.

22 *Исто*, стр. 162.

23 Италијани су покушали да уђу у Нову Варош још крајем маја 1942. године. Мајор Глишић је претио да је спреман да употреби оружје да би сачувао Нову Варош. Дошло је до преговора са командом дивизије „Пустерија" и италијанска акција је заустављена. Међутим, Глишић је успео само да одложи за извесно време долазак италијанских трупа у град. АСЖ, Ж30, Збирка фотографија, кут. 206, фотографија 145; АСЖ, Ж28, Збирка НОР-а, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 5а, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 127, фас. 10, док. 15, стр. 1;

24 ВА, НДа, кут. 68, фас. 2, док. 13, стр. 1–2.

25 АСЖ, Ж28, Збирка НОР-а, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 5а, стр. 1–3.

26 ВА, ЧА, кут. 299, фас. 1, док. 3, стр. 11, депеша 140; ВА, ЧА, кут. 275, фас. 1, док. 3, стр. 141.

27 Италијанске снаге су желеле да окупирају Нову Варош 28. јуна 1942. на Видовдан, али су од тога одустале на молбу официра Санџачког четничког одреда. Сутрадан, нешто пре поднева, Италијани су у борбеном поретку ушли у Нову Варош. АСЖ, Ж28, Збирка НОР-а, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 5а, стр. 2.

28 ВА, ЧА, кут. 275, фас. 1, док. 3, стр. 110.

29 ВА, ЧА, кут. 132, фас. 4, док. 7, стр. 1.

Извештај који објављујемо је настао почетком јула 1942. године, неколико дана после поновне окупације Нове Вароши од стране Италијана. Упућен је Команди трупа Црне Горе. Састоји се из два дела. Први део, чији је стваралац командант дивизије „Пустерија“ генерал Ђовани Еспозито, описује како су текли преговори око тога коме ће припасти Нова Варош, улазак италијанских трупа у град и преузимање власти од стране Италијана. Други део документа је израдио штаб дивизије и он представља додатак првом. У њему се износе опште војне, политичке, економске, социјалне и демографске прилике у Нововарошком срезу.

Документ се чува у Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (Архив историјског одељења Генералштаба Италије) у Риму. Налази се у фонду „Алписка дивизија Пустерија“, у кутији под ознаком N5 821, предмет 90/3. Оригинални текст је на италијанском језику. Писан је куцаћом машином, црним мастилом на папиру А4 формата. Има десет страница. Пета страница другог дела извештаја је оштећена и слабије читљива. На њему се налазе: печат Команде дивизије и печат и потпис Начелника штаба дивизије мајора Алберта Де Ђорђија. Уз оригинални документ прилажемо и превод на српски језик. Све исправке у тексту биће дате у углустим заградама.

COMANDO DELLA DIVISIONE ALPINA „PUSTERIA“[30]
Ufficio del Capo di S[tato] M[aggiore]
Sezione Operazioni e Servizi

N. 3941/Op. di prot. P. M. 206 = 3 Luglio 1942 – XX
OGGETTO: Occupazione di Nova Varos
Allegati: n° 1

AL COMANDO TRUPPE MONTENEGRO
– Ufficio Operazioni –
POSTA MILITARE 14

In obbedienza a quanto ordinato da codesto comando con foglio 6843/OP. del 26 giugno, lunedi 19 giugno, alle ore 11.30 ho occupato Nova Varos con il battaglione „Pieve di Cadore“.

Le trattative per l'occupazione della località erano state da me iniziate col capitano Cirillo Dimitrijevic inviato appositamente a Pljevlja dal maggiore Glisic.

30 AUSSME, 5° Divisione Alpina "Pusteria", busta N5 821, Diaro Storico, giugno – luglio 1942, Allegato numero 90/3, p. 1–10.

Siccome, però, egli aveva dichiarato di non avere veste per decidere su alcune questioni cerattere fondamentale, il giorno 28 giugno inviavo a Nova Varos un ufficiale superiore, accompagnato dal capitano Dimitrijevic stesso, per trattare col Maggiore Glisic in persona.

La missione di questo ufficiale non potè ottenere alcun risultato concreto perché il maggiore Glisic, nel frattempo, si era reso irreperibile. Il capitano Milan Markovic, che lo sostituiva, cercò di giustificare la sua assenza dicendo prema che egli era stato ricoverato all'ospendale di Uzice ed infine che si era recato e Belgrado per conferire urgentemente su questioni di servizio col generale Nedic e col comando tedesco.

Il capitano Markovic dichiarò anch'esso di non avere alcuna veste per trattare in quanto il maggiore Glisic era partito senza lasciargli alcuna istruzione. Però, tanto lui quanto, e specialmente, il capitano Dimitrijevic, non nascosero che l'occupazione di Nova Varos da parte nostra li contrariava alquanto.

I principali motivi per cui ritenevano che la perdita di Nova Varos fosse per loro un grave danno materiale e morale erano:

= che erano stati loro a cacciare, con gravi sacrifici di sangue, i comunisti da Nova Varos;
= che essi avevano continuato, nella zona la lotta contro i partigiani perché avevano avuto l'assicurazione dal comando tedesco che la loro occupazione era definitiva;
= che, secondo loro, il distretto di Nova Varos era compreso nella zona d'influenza tedesca e, pertanto, noi non avevamo alcun diritto di cacciarli via;
= che loro avevano sostenuto forti spese (2.000.000 di lire) per riparare i danni arrecati dall'occupazione comunista agli edifici pubblici di Nova Varos (municipio, scuole, centrale elettrica, ufficio postale).

Visto che, per il malvolere dei cetnici, i quali, con la scusa dell'assenza del maggiore Glisic, assenza che io sospettavo, voluta di proposito, cercavano solo di guadagnare tempo, non si poteva addivenire ad un accordo concreto, ordinavo che, comunque, Nova Varos venisse occupata entro il mattino dell'indomani 29 giugno.

Se necessario, l'occupazione doveva avvenire anche facendo uso delle armi.

Provvedevo, in giornata, a comunicare tale mia decisione al comando cetnico di Nova Varos.

L'occupazione della località da parte del battaglione "Pieve di Cadore" avvenne senza incidenti.

Siccome il maggiore Glisic era tuttora assente, si recò a ricevere il battaglione, all'ingresso del paese, il solito capitano Milan Markovic.

Questi, siccome sperava ancora in un rinvio della nostra occupazione, si dimostrò molto sorpreso e contrariato per l'arrivo delle nostre truppe.

In un primo tempo, fece di tutto per tenere le nostre truppe il più possibile lontano dall'abitato, ma poi, di fronte al contegno energico del comandante

del battaglione che senz'altro, dopo sommaria ricognizione, sceglieva la posizione da occupare si dimostrò più accondiscendente e, anzi, si prestò a cercare i locali nel quali accantonare il comando.

La dislocazione assunta da battaglione é la seguente:

= comando di battaglione e compagnia comando accantonati nei locali del liceo;
= compagnie, sistemate in tre caposaldi sulle posizioni di quota 1091, che dominano l'abitato da sud.

Per evitare incidenti, ai militari é permesso l'ingresso in paese solo per motivi di servizio, muniti di regolare permesso.

Lo stesso giorno, il comandante del battaglione ha convocato le autorità militari e civili, e con esse ha preso le prime e più importanti intese stabilendo come principio fondamentale, che nessuna iniziativa potesse essere presa senza la sua autorizzazione.

Ha provveduto quandi alla nomina dell'ufficiale addetto agli affari civili che é entrato subito in funzione.

Nessuna variazione é stata apportata, finora, alla dislocazione del reparti cetnici.

Allo scopo di definire in termini precisi ed in modo definitivo l'occupazione da parte delle nostre truppe, ho inviato ieri a Nova Varos una commissione composta dal comandante del 7° reggimento alpini e tre ufficiali del mio stato maggiore, tra cui il Capo di S. M.

La commissione, appena giunta, convocò subito le autorità cetniche, e civili del paese.

Nel corso delle discussioni tenute in questa prima riunione, il capitano Milan Markovic, essendo il maggiore Glisic tuttora irreperibile, cercò di seguire il solito sistema di risistenza passiva, dichiarando che il suo comandante era partito senza lasciargli alcuna direttiva e che egli non aveva alcuna veste per prendere, in sua assenza, qualsiasi decisione. Chiedeve inoltre che, fino al ritorno del maggiore Glisic i poteri civili restassero all'autorita cetnica.

In particolare, egli affermò:

= che il maggiore Glisic sarebbe ritornato a Nova Varos al più tardi entro la notte prossima e, pertanto, chiedeva di rimandare qualsiasi decisione al suo ritorno;
= che i tedeschi avevano dato loro l'ordine di rimanere a Nova Varos; ciò contrastava con gli accordi presi a suo tempo col maggiore Glisic (vadi foglio 3463/Op. del 2 giugno u. s.) nei quali era stato convenuto che i cetnici serbi avrebbero dovuto sgomberare la zona lasciando, ai nostri ordini ed al nostro soldo una banda di 300 uomini, dislocata in zona che sarebbe stata a suo tempo definita;
= che loro dipendevano direttamente dal comando tedesco e, pertanto, non potevano ricevere alcun ordine da noi.

Da informazioni assunte sul posto e da quanto il capitano Markovic stesso é stato indotto ad smmettere una volta postagli la questione in termini precisi, é risultato però che:

= non appena giunte a Nova Varos le automobili con la commissione si era tenuta una riunione di ufficiali cetnici nella quale veniva deciso all'unanimità di fare quanto era possibile per rimanere in posto in attesa che la situazione si chiarisse; la riunione degli ufficiali si era poi sciolta al grido di „Viva Re Pietro";

= che il maggiore Glisic era arrivato il giorno prima a Nova Varos ma visto che c'erano gli Italiani era ripartito all'alba per Uzice, senza presentarsi al nostro comando e dando ordine al capitano Markovic di tirare in lungo le discussioni allo scopo di guadagnare tempo.

Io intanto, incaricavo il mio ufficiale di collegamento ad Uzice di controllare presso il comando tedesco la veridicità delle affermazioni dei cetnici per quanto riguardava gli ordini che esso aveva loro dati. Il comando tedesco comunicava:

= che non aveva mai dato ordine ai cetnici di rimanere a Nova Varos in contrasto colle nostre decisioni, anche perché non no aveva veste trattandosi di reparti cetnici in teritorio sotto la giurisdizione italiana.

= che anzi aveva ordinato loro di collaborare con noi metendosi a comleta nostra disposizione, dato che si trovavano entro la nostra zona di giurisdizione.

Constatata cosi la malafede dei cetnici, decidevo di troncare qualsiasi discussione ed ordinavo:

= che il comandante del battaglione "Cadore" a cominciare dalle ore 16 dello stesso giorno, assumesse:

- tutti i poteri civili e militari senza alcuna limitazione,
- il comadno del presidio e la responsabilità della difesa di Nova Varos;

= che a partire dalla stessa ora i reparti cetnici del distretto passassero alle dirette dipendenze del comando italiano.

Tali mie decisioni venivano comunicate, alle ore 15.30, alle autorità cetniche, civili e religiose convocate d'urgenza.

Il capitano Markovic tentò ancora di opporre resistenza ma infine di fronte alla ferma dichiarazione che la nostra decisione era irrevocabile e che anche se il maggiore Glisic fosse stato presente non avrebbe potuto fare altro che prendere atto dello stato di fatto da noi voluto, dovette cedere.

Dal complesso degli avvenimenti che ho esposto é risultato che:

= l'occupazione di Nova Varos da parte nostra ha provocato viva contrarietà nel campo cetnico;

= non potendo opporsi con le armi alla nostra occupazione, i cetnici hanno cercato con ogni espediente di guadagnare tempo sperando forse di riuscire, per altra via, come già era avvenuto in altra occasione, di farci recedere dalle nostre decisioni;

= di fronte al nostro contegno deciso che li ha posti di fronte al fatto compiuto, però hanno cambiato atteggiamento e si sono dichiarati disposti a collaborare con noi; in questo modo essi sperano di poter continuare a permanere nella zona, malgrado la nostra presenza cosa che non permetterò dato il loro carattere di aderenza alle teorie di Draga Mihajlovic.

Allego una relazione sulla situazione militare, politica ed economica del distretto di Nova Varos.

IL GENERALE DI DIVISIONE M. O.

C O M A N D A N T E
(Giovanni Esposito)

IL MAGGIORE
CAPO DI STATO MAGGIORE F. F.
(Alberto de Giorgio)

Allegato al foglio n. 3941/Op. in
data 3. luglio 1942 – XX

SUTUAZIONE MILITARE, POLITICA ED ECONOMICA DI
N O V A V A R O S
CONDIZIONI GENERALI.

Nova Varos conta 2.600 abitanti di cui 1.100 ortodossi e 1.500 musulmani.

Come si verifica in altri distretti del Sangiaccato tutta la popolazione musulmana é accentrata nel capoluogo ed é dedita principalmente al commercio; nei villaggi circonvicini esistono solamente ortodossi dediti al lavoro dei campi; infatti nel comune di Bogetici vi sono 3.500 abitanti di cui 3.400 ortodossi e 100 musulmani; a Drazevici 2.600 ortodossi; a Rutose 2.300 ortodosi; a Radojnia 1.160 ortodossi; a Bistrica 2.500 ortodossi. Anche nel distretto di Nova Varos la miniranza musulmana (1.200 musulmani su 14.600 ortodossi) non é ben vista della popolazione in quanto esercita il commercio con intendimenti troppo speculativi, sfruttando praticamente la quasi totalità dei contadini.

Le condizioni economiche della regione, in periodo normale erano abbastanza floride; la zona é ricca di boschi e di pascoli; data l'altezza é però povera di terreni seminativi. Il fabbisogno annuo era di circa 30 vagoni di cereali che venivano importati principalmente della Serbia. Le esportazioni di legname e di bestiame superavano però largamente il costo dei cereali importati; la bilancia commerciale era quindi attiva e procurava una certa agiatezza anche ai contadini.

Economicamente la città ha molto sofferto per le vicende succedutesi negli ultimi anni. Prima della guerra l'esercito Jugoslavo ha fatto forti requisizioni di bestiame; subito dopo la capitolazione sono giunti i tedeschi che si sono fermati per una ventina di giorni e nel ripartire hanno portato al seguito bestiame e merci requisite; da luglio a settembre sono passati Croati ed ustasci che si sono dati a razzie ed a violenze; in settembre ed in ottobre sono passati i nostri battaglioni "Bolzano" e "Feltre" che sono però ricordati con simpatia; in dicembre ed in gennaio vi é stata l'occupazione partigiana che ha fatto affluire un considerevole numero di armati (oltre duemila) impoverendo ancor di più la regione; i numerosi cetnici sopravvenuti dopo il 6 febbraio sono vissuti sulle risorse locali esaurendo le poche scorte rimaste.

Le semine sono state effettuate in misura quasi superiore al normale, in quanto i contadini hanno preferito interrare il grano come semente che lasciarselo requisire dalle varie truppa di passaggio; data l'altezza il raccolto si avrà solo a settembre e, di conseguenza occorrerà provvedere a rifornire di grano la regione per i fabbisogni di luglio e di agosto.

Vi sono attualmente in Nova Varos almeno 50 famiglie che non hanno alcun mezzo di sussistenza e che vivono di verdure e avanzi del rancio dei cetnici.

I cetnici hanno fatto arrivare in questi ultimi tempi 5 vagoni di sale, 1 vagone di zucchero ed 1 vagone di farina. L'arrivo della Serbia di questi generi ha avuto un notevole affetto propagandistico.

Il fabbisogno attuale più urgente è di grano, zucchero, [...][31] e riso; sale se ne può trovare ancora qualche piccolo [...] dei 5 vagoni inviati dai cetnici. Manca, sopratutto, il pane.

I prezzi sono alti in quanto non esiste in Nova Varos un calmiere.

Le condizioni sanitarie sono discrete; si era verificato precedentemente qualche caso di tifo petecchiale ma ora l'epidemia è scomparsa.

La centrale elettrica é tuttora in funzione, sabbene l'impianto sia in condizioni precarie e necessiti di riparazioni urgenti. Il prezzo dell'energia elettrica è fissato in 15 dinari al KW ora.

In Nova Varos vi è tuttora un medico privato, professionalmente discreto, è però un forestiero venuto dalla Macedonia, non è pagato dal comune e la maggior parte della popolazione non è in grado di pagare le visite; ha già manifestato l'intenzione di abbandonare la città al più presto. La farmacia è tuttora in funzione ma è priva completamente di medicinali; il farmacista, cattolico, si limita a vendere erbe medicinali per tisane e decotti.

Il servizio postale non funziona; l'ufficio però è in condizioni discrete ed il personale potrebbe ripristinare agevolmente il servizio.

La valuta corrente è il dinaro serbo; vengono accottate anche le lire e, causa i frequenti rapporti specie dei commercianti musulmani con Sjenica e l'Albania, circolano anche i lek. I contadini sono in possesso ancora di vecchia moneta

31 нечитљив део текста... (*прим. аутора*).

jugoslava stampigliata e non stampigliata; hanno pure delle kune date in pagamento dai Croati durante la loro permanenza. La situazione valutaria é quindi molto confusa e vi sono molti speculatori che contrabbandano valuta e fanno frequenti arbitraggi tra lire, dinari serbi e lek. Si può affermare che tutte le lire che giungono nel distretto prendono la via della Serbia e dell'Albania.

Le autorità civili sono molto disorientate. Data la continua presenza di truppe e di armati irregolari che esercitavano nella zona poteri assoluti, i limiti di competenza fra l'autorità civile e l'autorità militare sono sempre stati quanto mai incerti; le autorità civili si sono pertanto limitate a fare atti di ordinaria amministrazione ed a tenero al corrento i registri di Stato Civile.

Il comune percepisce tuttora dei piccoli diritti di mercato che servono per gli stipendi degli impiegati fissi; si procederà quanto prima ad una indagione sulla situazione della finanza comunale.

Le autorità religiose sono tuttora in carica; l'Iman musulmano ed il Pope ortodosso hanno confermato che hanno sempre potuto svolgere la loro missione con sufficiente libertà, sia sotto la occupazione partigiana, sia sotto quella cetnica.

In complesso la vita ha ripreso in Nova Varos un ritmo quasi normale; la maggioranza della popolazione è ritornata alle proprie abitazioni ed è in attesa di una sistemazione definitiva della regione per poter attendere con una certa tranquillità ai normali traffici.

Tutte le case sono in un discreto stato di abitabilità; nessuna casa è stata bruciata nei diversi conflitti che si sono succeduti; gli edifici pubblici, occupati per la totalità dalle truppe, sono stati tenuti in un discreto stati di manutenzione e potrebbero con poco lavoro venire adibiti al normale loro uso. Quasi tutte le suppellettili (mobili di ufficio, banchi di scuola etc.) e le dotazioni di stampati sono però andati dispersi.

La strada Bistrica – Nova Varos per lungi tratti ha fondo naturale poco inghiaiato e necessiterebbe di urgenti riparazioni perchè nel periodo delle pioggie si trasformerà in un pantano; la linea telefonica, che per 5–6 Km. poggiava sul terreno é in corso di riparazione.

COMUNITA' MUSULMANA

La comunità musulmana è tuttora abbastanza compatta; i rappresentanti confermano che durante la occupazione partigiana sono stati uccisi 4 soli musulmani; durante la occupazione cetnica nessun musulmano è stato ucciso o fatto segno a violenze.

Dopo l'occupazione croata, una quarantina di musulmani hanno seguito le formazioni ustascie che si ritiravano; all'atto dell'abbandono di Nova Varos da parte dei comunisti una decina di musulmani si è rifugiata verso Sjenica per timore dell'arrivo dei cetnici.

Dei frequenti rapporti che i musulmani hanno con Sjenica risulta che anche quella comunità ha avuto poche noie; a Nova Varos non è giunta notizia di attacchi da parte di cetnici ai musulmani della zona di Sjenica.

L'apporto dei musulmani alla rivoluzione partigiana non è stato di grande entità; solo una decina di famiglie hanno seguito i comunisti; i familiari dei ribelli si sono ora rifugiati parte a Sjenica e parte a Pec.

COMUNITA' ORTODOSSA

Nella comunità ortodossa di Nova Varos esiste un certo dissidio circa l'atteggiamento da tenere in confronto dei cetnici. Mentre la totalità dei contadini ortodossi è stata armata, gli ortodossi del centro non sono stati inquadrati è manifestano un certo disappunto per il sistema di governo dei cetnici, abbastanza autoritari.

Durante la rivoluzione partigiana sembra che sino stati uccisi solo 5 ortodossi della città e 100 ortodossi dei villaggi; questo è un segno che la popolazione della città si apposta al comunismo meno di quella della campagna. Di conseguenza i cetnici tengono un contegno di attesa nei confronti degli ortodossi cittadini che sono sospetti di comunismo.

CETNICI

La forza cetnica presente in Nova Varos è di circa 300 armati; altri 300 sono sullo Slatar; si ha cosi un complesso di circa 600 armati, dotati di molte armi automatiche con forte munizionamento. Nella zona ad est di Nova Varos permangono tuttora forti nuclei cetnici; i quali sono cosi in grado di radunare atto no alla città diverso migliaia di armati.

Il contegno dei cetnici nei nostri confronti, se non provocante è per lo meno di voluta freddezza. Nessun cetnico armato o disarmato saluta gli Ufficiali Italiani, mentre si effondono in visibili ed ostentati saluti al passaggio di un soldato semplice Tedesco.

I cetnici locali sono al comando del maggiore Glisic; suo sostituto è il capitano Markovic Milan.

I cetnici sono giunti a Nova Varos il 6 febbraio dopo avere sostenuto un combattimento di unacerta entità in zona Kodic (una decina di Km. ad est di Nova Varos). L'ingresso in città non è stato contrastato: solo poche fucilate alla periferia. Di conseguenza la città non ha sofferto nella lotta.

Giunti in città i cetnici hanno cercato di accapararsi le simpatie della popolazione che già aveva manifestato segni di stanchezza del giogo comunista.

Hanno fatto arrivare dei viveri, hanno cercato di riorganizzare le autorità civili ed hanno garantito l'ordine pubblico in modo rigoroso.

Il vice podestà musulmano che è stato riconfermato in carica dai cetnici, conferma che non ha mai avuto difficoltà nello svolgere il suo mandato e che le relazioni tra musulmani e ortoddossi sono sempre state discrete. Ha notato che gli ufficiali richiamavano e punivano i cetnici che si abbandonavano a manifestazioni antimusulmane. Anche nella distribuzione di viveri a pagamento non sono state fatte parzialità, anzi i musulmani in genere, più ricchi degli ortodossi, hanno potuto acquistare maggiore quantitativo di generi. Conferma inoltre che il Vidovdan è passato tranquillo e non vi sono state manifestazioni neanche verbali contro i musulmani. Non gli risulta che sia in atto una mobilitazione cetnica.

In città si parla molto della morte del capitano Ignatovic.

La versione ufficiale é quella del suicidio; qualche informatore parla però di due colpi di rivoltella dietro l'orecchio e sembra impossibile che dopo il primo colpo che lo ha certamente fulminato, l'Ignatovic abbia potuto spararsene un secondo. Anche i pareri sulle cause che hanno determinato l'eventuale suicidio sono discordi. Qualcuno dipinge l'Ignatovic una persona posata, nemico acerrimo dei comunisti. Nei suoi discorsi era pacato e diceva che la zona di Nova Varos in un secondo tempo sarebbe passata alla Serbia ma che ora bisognava fare una politica di attesa.

Altri dicono che l'Ignatovic era strettamente legato al Draga Mihajlovic e che abbia avuto da questi l'ordine di attaccare gli Italiani e di opporsi mano armata al loro ingresso in Nova Varos. Non volendo eseguire quest'ordine, o non potendolo eseguire per opposizione degli altri capi, avrebbe preferito sopprimersi.

TEDESCHI

I tedeschi, che hanno un loro posto di confine a Kokin Brod (QH–BN) sono in continui rapporti coi cetnici ei Nova Varos, che lasciano intendere chiaramente di riconoscere la loro sola autorità.

Il capitano distrettuale di Nova Varos certo Rogic Desimir da Dubre (Uzice) é un funzionario della prefettura di Uzice distaccato dalle autorità serbe, col consenso delle autorità tedesche, per am[...] in nome e per conto loro il distretto di Nova Varos. Il presidio tedesco di Kokin Bord è attualmente di 50 uomini; sembra che prossimamente varrà ridotto a solli 15 uomini.

Pattuglio tedesche vengono con frequenza Nova Varos per acquisti di generi alimentari, sovente anche con carri.

E' voco corrente in Nova Varos che i tedeschi, per ragioni–alimentari abbiano avuto il permesso di portare con loro le famiglie nel territorio di occupazione; pertanto non vedono volentieri l'afflusso di altri cetnici nel territorio da loro occupato.

I cetnici che nei giorni corsi si erano spostati verso Kokin Brod sono stati dai tedeschi rimandati a Nova Varos, con l'assicurazione che gli Italiani si sarebbero fermati solo un paio di giorni e poi [...] sarebbero andati. Anche lo sgombero dei magazzini armi e munizioni è stato sospeso dietro consiglio dei tedeschi.

Il primo luglio si sono presentati al comando del battaglione "Cadore" un sottoufficiale ed alcuni soldati tedeschi chiedende un autemezzo per recarsi a Prijepolje dovando ritirare alcuni prigionieri. Il battaglione "Cadore" a significato di non avere alcun automezzo e disposizione; i tedeschi si sono quindi rivolti al comande cetnico che ha subito messo a loro disposizione un autocarro. Si è poi saputo che i sei prigioneri erano partigiani ca turati dai cetnici di Glisic e che erano stati fermati dal nostro presidio di Prijepolje mentre i cetnici carcavano di tradurli a Nova Varos. I cetnici hanno protestato preano le autorità tedesche per "L'arbitrio" commasso dagli Italiani che avevano [...] loro dei comunisti da loro

catturati; le autorità tedesche hanno dato loro soddisfazione chiedendo la consegna dei sei detenuti. (Risulta che i cetnici hanno in carcece a Nova Varos solo unadescina di partigiani; tra di essi il giudica Petronijevic è certo Karamarkovic, maestro di Sjenica: non si sa anche quasti verranno consegnati ai tedeschi).

Per disciplinare l'ingresso in Nova Varos delle pattuglie tedesche il battaglione "Cadore" istituirà un posto di blocco sulla strade di Kokin Brod e cercharà di allacciarsi per telefono con tale località i tedeschi che vengono a Nova Varos per acquisto viveri dovranno rivolgersi al presidio e i rapporti con le autorità verranno regolati per telefono, riduccando cosi al minimo le interferenze.

SITUAZIONE ATTUALE

Si è già detto che i cetnici dimonstrano dei nostri confronti se non ostilità almeno une ostentata freddezza.

I cetnici, non vedono di nuon occhio gli Italiani parciò si sono fatta la convinzione che fin dove ci sono i tedeschi è Serbia, dove ci sono gli Italiani Albania o Montenegro. Di conseguenza l'occupazione italiana di Nova Varos significa per loro la definitiva perdite del territorio conquistato a prezzo di sangue nolla lotta anticomunista.

Sembra che in questo siano anche sorretti dai tedeschi iquali avevano loro promesso che il confine sarebbe stato al ponte Bistrica.

La loro ostilità agli Italiani è aumentata anche dall'appoggio da noi dato ai musulmani. Particolarmente oggetto di critiche è il fatto che la banda musulmana di Paciaris alle nostre dirette dipendenze non è da noi perfettamento controllata. A detta dei cetnici, elementi della banda Paciaris invece di restare in Prijepolje girano nella zona commettendo violenze. I cetnici dicono che sopporteranno ancora per poco il "Vagabondaggio" dei musulmani nel loro territorio.

In questi primi giorni di nostra occupazione non à possibile avere notizie di sicura attendibilità nè da cetnici ne da musulmani. I cetnici ci sono avversi; i musulmani che temono un nostro prossimo allontanamento tengono una posizione di prudente sttesa e non vogliono compromettersi.

Non è stato quindi possibile avere notizie circa i probabili rapporti dei cetnici di Glisic col generale Draga Mihajlovic; in paesa dicono che non hanno mai visto ne il generale Nedic neil generale Draga Mihajlovic; la sola notabilità serba giunta in zona è stato il colonnello Korac, venuto ai primi di marzo con un ufficiale tedesco e subito riternato ad Uzice.

I musulmani che sembra abbiano visto il nostro arrivo con piacere accennano in pubblico qualche timido saluto; e assicurano che i cetnici hanno proibito il saluto romano permettendo solo di portare la mano alla visiera.

IL MAGGIORE
CAPO DI STATO MAGGIORE F. F.
(Alberto de Giorgio)

КОМАНДА АЛПСКЕ ДИВИЗИЈЕ “ПУСТЕРИЈА”
КАНЦЕЛАРИЈА НАЧЕЛНИКА ШТАБА
ОДЕЉЕЊЕ ОПЕРАТИВНЕ СЛУЖБЕ

Бр. 3941/Оп. П.М. 206 = 3. јул 1942 – XX
ПРЕДМЕТ: Окупација Нове Вароши
Додаци: бр. 1

КОМАНДИ ТРУПА ЦРНЕ ГОРЕ
Оперативно Одељење
Војна пошта 14

Према наређењу из депеше бр. 6843/ЦП од 26. јуна, у понедељак 19. јуна[32] у 11.30, окупирао сам Нову Варош са батаљоном „Пјеве ди Кадоре“.[33]

Преговори о окупацији овог места започети су са капетаном Ћирилом Димитријевићем,[34] који је због тога послат у Пљевља од стране мајора Глишића.[35]

---

32 На овом месту је у тексту направљена грешка. Наведени датум је погрешан. Наиме, као што се може видети из докумената четничке провиниjенције, Италијани су окупирали Нову Варош 29. јуна 1942. године. Такође, на следећој страници потписник овог дела извештаја генерал Еспозито каже да је наредио да се Нова Варош заузме 29. јуна.

33 У питању је 3. батаљон 7. пука. Командант ове јединице је био потпуковник Ренато Перико.

34 **Ћирило Димитријевић.** Завршио Војну академију 1938. године и добио чин пешадијског потпоручника. Био је у Санџачком четничком одреду током прве половине 1942. године. Може се претпоставити да је 12.4.1942. приступио ЈВуО, иако је још увек био официр у легализованом Санџачком четничком одреду. Учествовао је у акцији против партизана у Санџаку и Црној Гори током маја и јуна 1942. године. Добио је пуномоћје од мајора Глишића да преговара са италијанском командом дивизије „Пустерија“ у Пљевљима крајем јуна 1942. године, око питања статуса Нове Вароши. Био је командант Прибојске бригаде ЈВуО и шеф обавештајног одељења Команде Старог Раса. Учествовао је у нападу на Чајнички срез и заузимању Требешког брда, у бици на Неретви, борбама у Санџаку током и за време немачке операције „Шварц“, борбама за ослобођење градова у Санџаку и Црној Гори после капитулације Италије итд. Рањен је неколико пута. Одликован је орденом Белог орла са мачевима 5 реда и унапређен у чин поручника јуна 1944. године.

35 **Милош Глишић (1910–1946).** Рођен је 1910. у Пожеги. Војну академију је завршио 1927–1930. године. Генералштабну припему завршио је 1940. године, после које је остао у оперативном одељењу Генералштаба војске Краљевине Југославије. Био је међу официрима који су извршили превратa 27. марта 1941. године. Капитулација Југославија га је затекла у Г. Милановцу, после које се једно време крио у Црној Гори и Београду. Почетком јуна 1941. отишао је у свој родни крај, у околину Пожеге. Крајем јуна успоставио је контакт са Драгољубом Михаиловићем, који му је дао пуномоћје да организује четнички покрет у Пожешком срезу. Почетком октобра 1941. Глишић је на функцији начелника штаба Пожешког четничког одреда. Имао је чин капетана.

Будући да је он изјавио да не може да одлучује о тако важним питањима, дана 28. јуна послао сам у Нову Варош једног вишег официра, у друштву са капетаном Димитријевићем, да би лично преговарали са мајором Глишићем.

Мисија овог официра није имала као резултат никакав конкретни договор, будући да је у међувремену мајор Глишић нестао. Капетан Милан Марковић, који га је мењао, покушао је да оправда његов изостанак, изјавивши да је овај смештен у болницу у Ужицу и да се после тога упутио ка Београду, да би се консултовао о службеним питањима са генералом Недићем и са немачком командом.

И капетан Марковић је изјавио како није у позицији да преговара будући да мајор Глишић није ту и да му није дао никакве конкретне инструкције. Међутим ни он, а понајмање капетан Димитријевић, нису крили да је окупација Нове Вароши од стране наше војске у сукобу са њиховим ставовима.

Учествовао је у сукобима са партизанским снагама током октобра и новембра 1941. у Пожеги и Ужицу. Половином новембра Глишић се, са још пар официра Драгољуба Михаиловића, легализовао и ступио под команду генерала Милана Недића. Током децембра суделовао је у немачкој офанзиви против партизанских јединица у западној Србији. У јануару 1942. водио је борбе против партизанских одреда који су покушали да се врате у централну Србију. После заузимања Нове Вароши 5.2.1942. године, од стране Пожешког четничког одреда, Милош Глишић је унапређен у чин мајора. Бива постављен за команданта самосталног Санџачког војночетничког одреда, који је бројао око 800 људи. Штаб одреда је био стациониран у Новој Вароши. Истовремно је одржавао везу и са Драгољубом Михаиловићем преко мајора Захарија Остојића. За време свог бављења у Новој Вароши, мајор Глишић је организовао или повезао постојеће четничке одреде на простору Нововарошког, Сјеничког и Милешевског среза. Отворено је сарађивао са италијанским окупационим властима. Радио је на поправљању нарушених етничких односа у Санџаку. Током маја и јуна 1942. имао је истакнуту улогу у офанзиви Недићевих јединица и снага ЈВуО, против партизанских одреда у Санџаку и Црној Гори, као и преговорима са италијанским окупационим властима око питања припадности Нове Вароши. Под оптужбом да одржава везе са ЈВуО и саботира разоружавање Санџачког војночетничког одреда, Гестапо га је ухапсио 2.8.1942. године. Спроведен је у централу Гестапова за Србију, у Ратни дом у Београду, где је саслушаван и мучен. Међутим, ништа није признао. Због тога је 18.10.1942. послат у логор Матхаузен. Неколико месеци касније, 28.6.1943. је пребачен у испоставу овог логора у Штајерској, одакле је успео да побегне почетком марта 1945. године. Поново је заробљен и прослеђен у логор Гусен у Немачкој, где је коначно ослобођен 5.5.1945. године. Није се вратио у Југославију, већ се задржао у Аустрији. Почетком јануара 1946. илегално се убацио у Југославију код Марибора, али је убрзо заробљен од стране Организације за заштиту народа (ОЗН). Изведен је пред Војно веће Врховног суда Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) које га је осудило на смрт 15.7.1946. године. Пресуда је извршена два дана касније, истовремено када и егзекуција над Драгољубом Михаиловићем.

Главни разлози због чега су сматрали да је губитак Нове Вароши за њих велика, како материјална тако и морална штета, били су:
= да су они били ти који су истерали комунисте из Нове Вароши, уз много жртве и проливене крви;
= да су они у овој зони наставили борбу са партизанима, будући да су имали потврду од стране немачке команде да је њихова окупација дефинитивна;
= да је, по њима, Нововарошки срез био у зони немачког утицаја и да због тога ми немамо никакво право да их одатле истерамо;
= још један од разлога, јесте то што су они сносили велике трошкове (2.000.000 лира) да би санирали штету која је нанета јавним установама Нове Вароши, услед окупације комуниста (општина, школе, електрична централа, пошта);

Будући да се није могао постићи никакав конкретан договор, ја сам, на негодовање четника који су покушавали само да купе време, уз изговор да је мајор Глишић одсутан, у шта сам сумњао да је било случајно, наредио да се окупација Нове Вароши изврши до следећег јутра, дакле 29. јуна.

Уколико то буде потребно окупација ће се извршити и уз употребу оружја.

У току дана побринуо сам се да та моја одлука буде саопштена четничкој команди Нове Вароши.

Окупација овог места од стране батаљона „Пјеве ди Кадоре“ извршена је без инцидената.

Пошто је мајор Глишић и даље био одсутан, капетан Милан Марковић се упутио да дочека батаљон на улазу у ово место.

Он је био веома изненађен и успротивио се доласку наших трупа, будући да се надао да ће окупација бити одложена.

У први мах, учинио је све да задржи наше трупе далеко од насеља, али је услед енергичног наступа команданта батаљона[,] који је после кратког извијања заузео позицију за окупацију, попустио и побринуо се чак да потражи место где би се сместила команда.

Размештање батаљона извршено је на следећи начин:
= команда батаљона и штабска чета смештени су у просторије гимназије;
= чете су биле размештене на три локације, на позицију кота 1091, овладавши јужним делом тог места;

Како би се избегли инциденти, војницима је био дозвољен улаз [у варош] само у својству службе, уз неопходну дозволу коју је требало да поседују.

Истог дана, командант батаљона сазвао је војне и цивилне власти и са њима склопио најважније прве договоре, утврдивши као основни принцип да ниједна иницијатива не може бити покренута без његовог одобрења.

Побринуо се да именује официра који ће бити задужен за цивилна питања и који ће одмах ступити на дужност.

До сада, није уведена никаква промена што се тиче премештања четничких јединица.

Да бисмо прецизним терминима и на одлучан начин дефинисали окупацију од стране наших трупа, послао сам јуче у Нову Варош комисију састављену од команданта 7. алпског пука [пуковник Ђузепе Зашино] и три официра из мог штаба, међу којима је био и начелник штаба [мајор Алберто Де Ђорђи].

Чим је стигла комисија је сазвала четничке и цивилне власти овог места.

У неколико разговора који су обављени током првог састанка, капетан Милан Марковић је покушао да се и даље држи пасивно, будући да је мајор Глишић још увек био одсутан, изјавивши да је његов командант отишао[,] а да му при томе није оставио никакве инструкције и да он не може да доноси никакве одлуке у његовом одсуству. Поред тога тражио је да цивилне власти остану под надзором четника.

Конкретно, тврдио је:

= да ће се мајор Глишић вратити следеће ноћи и затражио да се одложи свака даља одлука до његовог доласка;

= да су Немци сами наредили да [они] остану у Новој Вароши; што је било супротно договорима склопљеним са мајором Глишићем (погледати депешу 3463/оп од 2. јуна ове године) где је било договорено да српски четници треба да напусте област и да је препусте нашим трупама, те да оставе групу од 300 људи на нашем издржавању [,] размештену у зони која би касније била одређена.

= да они зависе директно од немачке команде и да због тога не могу да примају никаква наређења од нас;

На основу информација прикупљених са лица места, и ономе што је капетан Марковић био приморан да призна, пошто што му је постављено конкретно питање, закључак је следећи:

= чим су у Нову Варош стигли аутомобили са комисијом, одржао се састанак четничких официра, на коме је једногласно одлучено да се уради све што је могуће да се сачека док се ситуација разјасни; састанак официра је после тога распуштен уз поклик "Живео Краљ Петар";

= мајор Глишић се вратио у Нову Варош дан раније, али будући да је наишао на Италијане, поново је отпутовао у Ужице у зору, а да се није одазвао нашем позиву, наредивши при томе капетану Марковићу да што више одлаже преговоре, да би добили на времену.

Ја сам међутим, задужио свог официра за везу у Ужицу, да код немачке команде провери веродостојност изјава четника које су се односиле на наређења која им је овај дао. Немачка команда је известила следеће:

= да нико није дао наређење четницима да остану у Новој Вароши супротно нашој одлуци, и да нису ни били у позицији за тако нешто [,] будући да

се ради о четничким одредима на територији која је била под италијанском надлежношћу;
= да су им, напротив, наредили да сарађују са нама и да нам буду на располагању, будући да се налазе на територији која је под нашим надзором;

Пошто је констатовано лажно представљање четника, одлучио сам да сасечем сваку даљу дискусију и наредио сам следеће:
= да командант батаљона „Кадоре“ истог дана са почетком у 16 ч преузме:
- Сву цивилну и војну власт без икаквих ограничења,
- Команду над гарнизоном и одговорност за одбрану Нове Вароши;
= и да од тог истог тренутка четнички одреди у срезу буду директно подређени италијанској команди.

Те моје одлуке хитно су саопштене четничким, цивилним и црквеним властима у 15.30.

Капетан Марковић је и даље покушавао да се супротстави, али се и он предао, пошто је наша одлука била саопштена као неопозива и пошто је речено да ни мајор Глишић не би могао да учини ништа да је био присутан, осим да се помири са нашом одлуком.

После свих ових догађаја које сам изнео, резултат је био следећи:
= окупација Нове Вароши са наше стране изазвала је велико противљење код четника;
= не могавши да се супротставе нашој окупацији оружјем, четници су покушали на све начине да купе време [;] надајући се да ће у томе и успети, покушали су на друге начине да нас натерају да одустанемо од своје одлуке, као што се то раније дешавало.
= услед наше одлучности која их је ставила пред свршен чин, променили су став и постали спремни на сарадњу са нама, надајући се да ће на тај начин моћи да остану овде, упркос нашем присуству, међутим [,] ја то нећу дозволити будући да се њихово деловање поклапа са идеологијом Драже Михаиловића.

У прилогу достављам и извештај о војној, политичкој и економској ситуацији у Нововарошком срезу.
ГЕНЕРАЛ ДИВИЗИЈЕ М. О.[36]
КОМАНДАНТ
(Ђовани Еспозито)
Печат Команде дивизије „Пустерија“
Печат и потпис Начелника штаба дивизије „Пустерија“
мајора Алберта Де Ђорђија

36 Иницијали указују да је генерал Еспозито био носилац одликовања „Златне медаље“.

Додатак уз депешу бр. 3941
Дана 3. јула 1942 – XX

ВОЈНА, ПОЛИТИЧКА И ЕКОНОМСКА СИТУАЦИЈА У НОВОЈ ВАРОШИ

ОПШТИ УСЛОВИ:

Нова Варош броји 2.600 становника[,] од којих су 1.100 православне[,] а 1.500 муслиманске вере.

Као и у другим областима Санџака, комплетна муслиманска популација смештена је у граду и углавном се бави трговином; у околним селима живе само православци који се баве земљорадњом; наиме, у Богетићима [у питању је село Божетићи у истоименој општини Нововарошког среза] има 3.500 становника од којих су 3.400 православци[,] а 100 муслимани; у Дражевићима 2.600 православаца; у селу Рутоши 2.300 православаца; у Радоињи 1.160 православаца; у Бистрици 2.500 православаца. У Нововарошком срезу се на муслиманску мањину (1.200 муслимана на 14.600 православаца) није гледало са позитивне стране, будући да су се они бавили трговином[,] и сматрало се да то раде са спекулативним намерама, при чему су експлоатисали сељаштво.

Економски услови овог региона [Нововарошког среза], у нормалном периоду су били прилично повољни; предео је веома богат шумом и пашњацима; међутим[,] узевши у обзир надморску висину, предео није богат оранicама. Потребна годишња количина житарица је око 30 вагона[,] који су се увозили углавном из Србије. Извоз дрвета и стоке прелазили су цену увезених житарица; трговински биланс је дакле био активан и самим тим омогућавао у неку руку лагодан живот, чак и сељацима.

У економском смислу, град је претрпео много штете услед свега што се десило последњих неколико година. Пре рата Југословенска војска је запленила много стоке; одмах после капитулације пристигли су Немци који су ту остали двадесетак дана, а када су кренули, одвели су са собом стоку и осталу робу; од јула до септембра Хрвати и усташе су ту извршили пљачкашке походе и насиља; у септембру и октобру прошли су наши батаљони „Болзано“ и „Фелтре“, који су пак[,] остали у лепом сећању. У децембру и јануару ово место је задесила окупација од стране партизана, која је са собом донела велики прилив војника (преко две хиљаде) што га је још више осиромашило; велики број четника који су дошли после 6. фебруара[,] живели су на намирницама које су ту већ постојале, потрошивши и оно мало преосталих залиха.

Сетва је спроведена у већој количини него што се то иначе радило, будући да је сељацима било боље да посеју што више жита[,] уместо да га неко

од трупа однесе са собом; узевши у обзир надморску висину, жетва ће се обавити само у септембру и због тога ће бити потребно снабдети се житом у јулу и августу.

Тренутно се у Новој Вароши налази око 50 породица без средстава за живот и које живе на површу и остацима од оброка четника.

У претходном периоду, четници су довезли 5 вагона соли, један вагон шећера и један вагон брашна. Долазак ове прехрамбене робе из Србије створио је велики пропагандни ефекат.

Тренутно је највећа потреба за житом, шећером [...] и пиринчем; још увек се може пронаћи мало соли од оних 5 вагона које су довезли четници. Највише од свега недостаје хлеб.

Цене су и даље високе, будући да у Новој Вароши не постоји контрола цена.

Здравствени услови су задовољавајући; раније је било неколико случајева пегавог тифуса[,] али сада је епидемија престала.

Електрана још увек функционише, иако је погон у нестабилном стању и потребне су му хитне поправке. Цена електричне енергије је фиксна и изоси 15 динара/kW ч.

У Новој Вароши и даље постоји приватни лекар, наиме ради се о страницу који је дошао из Македоније, кога не плаћа град и већина становника не може да приушти да плати посете; већ је изјавио да има намеру да што пре напусти град. Апотека и даље ради[,] али је потпуно без лекова; апотекар, католик, ограничен је на то да продаје траве за биљне чајеве и есенције.

Пошта не функционише; Просторија је у задовољавајућим стању и запослени би требало поново да почну са радом.

Тренутна валута је српски динар; прихватају се и лире, и услед честих сусрета са муслиманским трговцима из Сјенице и Албаније, прихвата се и лек. Сељаци и даље имају стару југословенску валуту са жигом или без њега; поседују и куне којима су им плаћали Хрвати док су ту боравили. Као што се може приметити, ситуација са валутом је веома конфузна и постоје предвиђања да ће доћи до кријумчарења и арбитраже валуте између лира, српског динара и лека. Може се тврдити да све лире које овде стигну, долазе из Србије или из Албаније.

Цивилне власти су прилично дезорјентисане. Будући да су ту стално присутне наоружане трупе које су имале апсолутну моћ, нису постојале јасне границе које се односе на задужења цивилних и војних власти; остало им је једино да се баве обичном администрацијом и да одржавају цивилне регистре.

Општина и даље има права на мали део прихода који иде на плате стално запослених; планира се да што пре започне испитивање финансијске ситуације овог места.

Црквене власти су и даље на снази; Муслимански имам и православни поп тврде да су увек могли неометано да обављају своје активности, и под окупацијом пратизана и под окупацијом четника.

Све у свему, живот у Новој Вароши се нормализовао; већина људи се вратила својим домовима и чека да се ствари у насељу дефинитивно среде па да се врате уобичајним активностима.

Све куће су у скромном стању за живот; ниједна кућа није била спаљена у разним сукобима који су се десили; јавне зграде које су окупирале трупе, биле су пристојно одржаване и уз мало труда су могле бити прилагођене за нормалну употребу. Међутим, сав намештај, школске клупе и др. као и писани материјал били су нестали.

Пут Бистрица – Нова Варош на многим деловима има подлогу која је природно слабо шљунковита и требало би је хитно поправити[,] јер ће се у супротном[,] у периоду киша претворити у блато; телефонска линија која се простирала дужином 5–6 км је у поступку поправке.

МУСЛИМАНСКА ЗАЈЕДНИЦА:

Муслиманска заједница је још увек прилично компактна; представници потврђују да је током партизанске окупације убијено 4 муслимана; а током четничке окупације ниједан муслиман није убијен[,] нити повређен.

После хрватске окупације, четрдесетак муслимана је следило усташке формације у повлачењу; када су комунисти напуштали Нову Варош, десетак муслимана је побегло према Сјеници због страха од доласка четника.

Услед честих веза које муслимани имају са Сјеницом[,] произилази да ни та заједница није имала велике проблеме; до Нове Вароши нису стизале вести о нападима четника на муслимане у области Сјенице.

Подршка муслимана партизанској револуцији није била јака; само десетак породица је пратило комунисте; рођаци и чланови породица побуњеника су сада побегли делом у Сјеницу, а делом у Пећ.

ПРАВОСЛАВНА ЗАЈЕДНИЦА:

У оквиру православне заједнице у Новој Вароши постоји одређено неслагање у вези са ставом који треба заузети према четницима. Док су сви православни сељаци били наоружани, православни из града нису били укључени, и изражавају одређени степен разочарења према ауторитарном систему власти четника.

Током партизанске револуције, чини се да је убијено само 5 православаца из града и 100 православаца са села; ово је показатељ да је градско становништво привржено комунизму [...]. Самим тим четници су заузели уздржан став према православним грађанима осумњиченим за комунизам.

ЧЕТНИЦИ:

Четничке снаге у Новој Вароши се састоје од око 300 наоружаних припадника; осталих 300 је на Златару; на тај начин имају око 600 наоружаних људи са великим бројем аутоматског оружја разорне муниције. У области источно од Нове Вароши и даље остају јака четничка језгра, која су у стању да окупе око града хиљаде наоружаних припадника.

Став четника према нама је, ако не провокативан, онда у најману руку хладан. Ниједан четник, наоружан или не, не поздравља италијанске официре, док веома радо и разметљиво поздрављају[,] чак и у пролазу[,] обичног немачког војника.

Локални четници су под командом мајора Глишића; његов заменик је капетан Марковић Милан.

Четници су дошли у Нову Варош 6. фебруара после борбе у области Кодич (на 10 км источно од Нове Вароши). Није било великог отпора њиховом уласку у град: само слаба пуцњава на периферији. Због тога, град није претрпео велику штету.

Стигавши у град четници су покушали да придобију симпатије становника који су већ показивали знаке умора од комунистичког покрета.

Омогућили су да стигне храна, покушали да реорганизују цивилну власт и строго спроводили јавни ред.

Заменик градоначелника, муслиман, чију су функцију потврдили и четници, потврђује да никада није имао потешкоћа у раду током свог мандата и да су односи између муслимана и православних увек били задовољавајући. Забележио је да су официри позивали и кажњавали четнике који су показивали антимуслиманске ставове. Такође, приликом расподеле хране која се плаћала није било пристрасности, шта више, муслимани, који су генерално били богатији од православних, били су у могућности да купе веће количине хране. Такође[,] потврђује да је Видовдан протекао мирно и да није било чак ни вербалних протеста против муслимана. Није му се чинило да је у току мобилизација четника.[37]

У граду се говори много о смрти капетана Игњатовића.[38]

---

37 Италијанске власти су крајем јуна располагале информацијом да се на Видовдан 1942. године припрема општи устанак Срба у Санџаку и Црној Гори против Италијана. Побуну је наводно требало да поведу четници. Мајор Милош Глишић се жалио да је ове оптужбе против четника Италијанима изнео хоџа Сулејман Пачариз, командант муслиманске милиције из села Хисарџика у Милешевском срезу. Међутим, 28. јуна 1942. није било никаквих већих испада против италијанског окупатора у Санџаку или Црној Гори.

38 **Вучко Игњатовић (1909–1942).** Рођен је у Ваљеву 1909. године. Завршио је Војну академију и до Априлског рата стекао чин артиљеријског капетана. Избегавши заробљавање ставио се под команду Драгољуба Михаиловића. Почетком октобра 1942. постављен је за команданта Пожешког четничког одреда. Учествовао је у борбама против партизана око Ужица и Пожеге почетком новембра 1941. године. У новембру се његов одред легализовао код генерала Милана Недића. После сукоба са партизанским трупама,

Званична верзија говори о самоубиству; међутим[,] неки доушници помињу два хица из револвера иза увета и изгледа немогуће да је после првог хица[,] који га је сигурно ранио, Игњатовић могао да пуца још једном у себе. И мишљења о узроцима који су могли довести до наводног самоубиства, такође су подељена. Неки описују Игњатовића као смирену особу, окорелог непријатеља комуниста. У разговорима је био сталожен и говорио је да би област око Нове Вароши у неко друго време припала Србији, али да је сада било потребно чекати.

Други пак[,] кажу да је Игњатовић био уско повезан са Дражом Михаиловићем и да је од њега добио наређење да напада Италијане и да оружјем брани њихов улазак у Нову Варош. Не желећи или не могавши да изврши ово наређење због противљења других надређених, одлучио је да одузме себи живот.

НЕМЦИ:

Немци, који имају своју граничну постају код Кокиног Брода, у сталној су вези са четницима из Нове Вароши, и јасно признају њихову власт.

Срески начелник Нове Вароши, извесни Рогић Десимир из Дубре (Ужице) функционер префектуре [среске управе] у Ужицу, је делегиран од стране српске власти, а уз сагласност немачких власти, да руководи у њено име и у њеном интересу Нововарошким срезом. Немачки гарнизон на Кокином Броду тренутно броји 50 људи; чини се да ће ускоро бити редукована на 15 људи.

Немачке патроле редовно долазе у Нову Варош да би купили намирнице, често и са запрегама.

Тренутно кружи вест у Новој Вароши да су Немци, због снабдевања намирницама, добили дозволу да са собом воде породице на окупирану територију, и због тога не гледају благонаклоно на прилив других четника на територије које су под њиховом окупацијом.

Четници који су претходних дана кренули ка Кокином Броду, били су враћени од стране Немаца у Нову Варош, уз гаранцију да ће се Италијани задржати само пар дана и да ће после тога отићи. Чак је и измештање магацина са оружјем и муницијом било заустављено према савету Немаца.

Првог јула су се у команди батаљона „Кадоре" појавили један немачки подофицир и неколико војника тражећи возило[,] како би отишли у Пријепоље да преузму неке затворенике. Батаљон „Кадоре" није имао на располагању ниједно возило; Немци су се затим обратили четничкој команди која

Игњатовић је ушао са својим одредом у Нову Варош 6.2.1942. године. Остао је у Новој Вароши неколико месеци. Иако је његова јединица била формално под командом Милана Недића, он је одржавао везу и са Драгољубом Михаиловићем. Заједно са мајором Милошем Глишићем радио је на јачању четничких одреда у Санџаку. Учествовао је у великој офанзиви против партизанских јединица у Санџаку и Црној Гори током маја и јуна 1942. године. Дана 26. јуна исте године, група пројотићевских официра га је убила у Новој Вароши.

им је одмах уступила на располагање један камион. Касније се сазнало да су 6 затвореника били партизани које су заробили Глишићеви четници[,] а које је зауставио наш гарнизон у Пријепољу[,] док су четници покушавали да их преведу до Нове Вароши. Четници су протествовали код немачких власти због „злоупотребе“ коју су починили Италијани, задржавши комунисте које су они били заробили; немачке власти су уважиле њихове протесте и тражиле предају шест заробљеника. (Изгледа да четници имају у затвору само десетак партизана, међу којима и судију Петронијевића и извесног Карамаковића, наставника из Сјенице: не зна се да ли ће и ови бити предати Немцима).

Како би регулисао улазак немачких патрола у Нову Варош, батаљон „Кадоре“ ће успоставити блокаду на путу за Кокин Брод и пробаће да се повеже телефоном са те локације; Немци који долазе у Нову Варош ради куповине намирница[,] мораће да се обрате гарнизону, а односи са властима биће регулисане телефоном, смањујући тако било каква мешања на најмању меру.

ТРЕНУТНА СИТУАЦИЈА:

Већ је речено да четници према нама показују, ако не непријатељство, онда намерну хладноћу и презир.

Четници не гледају позитивно на Италијане зато што су убеђени да где су Немци, дотле је Србија, а где су Италијани, то је Албанија и Црна Гора. Као резултат тога, италијанска окупација Нове Вароши представља за њих сигуран губитак територије коју су у крви освојили у антикомунистичкој борби.

Чини се да их у овоме подржавају и Немци који су им обећали да ће граница бити на мосту [на реци] Бистрица.

Њихово непријатељство према Италијанима се повећало и услед подршке коју смо ми пружили муслиманима. Посебан предмет критике је чињеница да не контролишемо у потпуности Пачаризову муслиманску банду [,] која директно зависи од нас. Према речима четника, део Печаризове банде уместо да је у Пријепољу, кружи овом облашћу нападајући и чинећи злочине. Четници тврде да ће још само мало трпети „харање“ муслимана на њиховој територији.

У овим првим данима наше окупације, није могуће добити поуздане новости ни од четника, ни од муслимана. Четници су против нас; муслимани који се плаше нашег одласка, опрезно држе позицију чекајући[,] и не желе да се компромитују.

Стога није било могуће добити новости о могућим односима Глишићевих четника са генералом Дражом Михаиловићем; на селу кажу да нису никада видели ни генерала Недића[,] ни генерала Дражу Михаиловића; једина значајна особа пристигла у ову област јесте пуковник Кораћ, који је дошао у првим данима марта [посета се одржала 30.3.1942. године] са једним немачким официром, и који се одмах затим вратио у Ужице.

Муслимани који су изгледа на наш долазак гледали са задовољством – у јавности само плашљиво упуте по неки наговештај поздрава; уверавају да су четници забранили римски поздрав, дозвољавајући само стављање руке на визир.

Печат Команде дивизије „Пустерија“
Печат и потпис Начелника штаба дивизије „Пустерија“
мајора Алберта Де Ђорђија

Необјављена архивска грађа

Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, 5° Divisione Alpina "Pusteria"
Архив Србије у Железнику, Ж30, Збирка фотографија
Архив Србије у Железнику, Ж28, Збирка Народноослободилачког рата
Војни архив Србије, Четничка архива
Војни архив Србије, Недићева архива

Литература

Gruppo di autori 2002 : Gruppo di autori, *Bolletino del Archivio dell Ufficio Storico*, numero 3–4, Roma.
Глишић 2012: Венцеслав Глишић, „Милош Глишић (биографија једног четничког официра)“, *ВИГ*, бр. 1.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, I, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, 1937.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Beograd, 1937.
Краков 2012: Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, I–II, Београд.
Ђуковић 1964: М. Ђуковић, *Санџак*, Београд.

Milutin D. ŽIVKOVIĆ

THE REPORT OF THE ITALIAN DIVISION "PUSTERIA" ON THE OCCUPATION OF NOVA VAROŠ AT THE END OF JUNE 1942, AND ON MILITARY, POLITICAL AND ECONOMIC CIRCUMSTANCES IN THE TOWN AND ITS SURROUNDING

Summary

At the beginning of February 1942, with the permission of German occupation authorities, the troops of the general Milan Nedić defeated partisan's forces in Nova Varoš. Before that event the place had been under the authority of revolutionary bodies of KPY from the beginning of December 1941. In this attack a prominent role was played by legalized chetnik units in the armed forces controlled by Nedić. This was the attempt of the general Nedić to enlarge the frontiers of the occupied Serbia to the area of Sandžak. Although Nova Varoš was located in the Italian occupation zone, chetnik units stayed in it until the end of June 1942. In the meantime, new civilian authorities were established, Sandžak's chetnik unit created, which unified all other units in that area under the command of the major Miloš Glišić, and organized urgent supply of population with foodstuffs. General Nedić tried hard by diplomatic means to put under his command Sjenica, but could not do it because of the opposition of Muslims. On the other hand, commanders of the mentioned chetnik units, especially major Glišić, were keeping the active link with the movement of Dragoljub Mihailović and were acting in his interest. Due to that, they did not obey orders from the government from Belgrade, especially during the operation against partisans at the left bank of the Lim in May and June 1942. Italian occupation authorities did not look favourably at the presence of Nedić's troops in Novovaroški district. As the danger of the partisan's units was dwindling for them, they began to seek the return of their forces at this area. The initiative was going through the commander of the division „Pusteria“ in Pljevlja of the general Giovanni Esposito. After many negotiations and ultimatums, at the end of June 1942, Italians occupied Nova Varoš once again, while chetnik units were forced to retreat at the territory under the command of Military commander of Serbia. The enclosed document is testifying on the fact how negotiations were being run between Italians and chetnik officers, and on the handover of the power in Nova Varoš.

Key words: Nova Varoš, Italians, „Pusteria“, Miloš Glišić, Sandžak's chetnik unit, Giovanni Esposito, Milan Nedić.

Рад је предат 10. маја 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 94:711.1(497.11)"1944/1955"(093.2)

*Јован Д. СИМИЈАНОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

НЕКИ АСПЕКТИ ПРОЦЕСА УРБАНИЗАЦИЈЕ ГРАДА КРАЉЕВА НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА 1944-1955**

Апстракт: Овај рад, заснован на архивској грађи Историјског архива у Краљеву, релевантној литератури и штампи, представља прилог проучавању друштвене историје града Краљева. У раду се приступа анализи и сагледавању неких аспеката процеса урбанизације, попут сагледавања стамбеног фонда, демографских прилика, просторних решења инфраструктурних објеката и зелених површина и сл. у периоду прве деценије после Другог светског рата. Полазне основе будућег просторног одређења града садржане су у регулационим и урбанистичким плановима, који данас представљају изванредне изворе за реконструкцију слике урбаног развоја. Динамичан демографски, индустријски раст је лако сустизао планове, чинећи их готово у старту застарелим и несразмерним у односу на потребе града.

Кључне речи: Краљево, Ранковићево, 1944-1955, урбанизација, урбанистички план, регулациони план, становништво, саобраћај

Градска насеља представљају неке од најсложенијих и најзначајнијих тековина људске цивилизације. Од најстаријих, историји познатих времена до данас, градови представљају центре око којих су се концентрисала друштвена, политичка и економска дешавања у ближој или даљој околини, зависно од значаја самог насеља. У историји можемо наћи бројне примере како разнородни чиниоци могу утицати на значај и ареал простирања утицаја градских насеља.

* Истраживач-сарадник, jovan_simijanovic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Урбани концепт насеља најчешће пружа повољне могућности за динамично претапање и најразличитијих култура. Градови су веродостојан показатељ духовног и материјалног богатства друштва. Градски начин живота упућује на суживот великог броја људи, истовремено дозвољавајући крајњу индивидуализацију и анонимност појединца. Разгранатим и тананим нитима друштвеног система сви становници међусобно су зависни, а ипак сви већином међусобно непознати. Градска насеља омогућавају рационалну употребу времена и ограничавају ирационалност.[1]

Контуре историјског процеса оцртавају појединци својим делима која живе управо кроз трајније друштвене заједнице попут градова. Градови су у служби колективног памћења, они преносе духовни идентитет са генерације на генерацију његових становника, понекад неутралишу, а понекад и ушијају дух новодосељених становника. Памћење је уткано у самом урбанистичко-архитектонском наслеђу, али није и једино које га одређује. Појава градова убрзава промене које означавају прелаз са предисторијског на историјски период. Обичаји, традиција, идентитет становника, друштвена организација, тј. институционална основа, физичка средина, материјални услови – сви заједно утичу на карактер градова.[2]

Форсирана индустријализација одмах након Другог светског рата утицала је на нагли прилив становника из сеоских средина у градове. Оваква политика власти била је узрокована са два разлога: политичко-идеолошким односом према сељачком питању и економско-социјалним околностима, будући да је у највећим деловима тадашње државе владала пренасељеност у аграрним срединама. Урбанизација је постала економска појава која је утицала на повећање привредне ефикасности коју село са својом структуром није могло да обезбеди у довољној мери.[3] Императив брзине спровођења урбанизације уједно је био и највећа слабост овог процеса. Градска комунална инфраструктура, број станова и стамбени услови нису могли бити довољни да задовоље хумани ниво потреба новопридошлог становништва. Због тога долази до својеврсног феномена, условно речено стапања руралног и урбаног у нешто ново – тзв. „рурбанизација". Процес урбанизације се у годинама после Другог светског рата најдинамичније одвијао у главном граду, као и у два града који су били покрајински центри. Градови средње величине у унутрашњости Србије, попут Краљева, иако у мањој мери, прошли су кроз

1 Милош Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989) : компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, Чачак 2012, 31, (у даљем тексту: М. Тимотијевић, *Модернизација*...); Georg Zimel, "Veliki gradovi i duhovni život", u: *Sociologija grada* (izbor tekstova, uvodna studija, bio-bibliografske beleške i redakcija prevoda Sreten Vujović), Beograd, 1988, 103-114.

2 Leonardo Benevolo, *Grad u istoriji Evrope*, Beograd, 2004, 8, (u daljem tekstu: L. Benevolo, *Grad*...); Ljubinko Pušić, *Čitanje grada : između duha i materije,* Novi Sad, 1995, str. 14–19.

3 М. Тимотијевић *Модернизација*... 260.

сличне процесе и проблеме. Превелик прилив миграната у Београд успорио је урбани развој градова у ужој Србији. У Београду тог доба се налазила читава половина тадашњег градског становништва.[4]

Бољи економски положај, лакши и удобнији живот били су најважнији мотиви миграција на релацији село-град код већ доста намученог просечног становника пасивних, сиромашних, планинских крајева. Држава је увелико подстицала пресељавање у градове, са циљем да што пре смањи проценат пољопривредног становништва. Након Другог светског рата, а и дуго потом, Југославија је била на зачељу европске листе земаља по броју градског становништва.[5] Према неким проценама, само у периоду од краја Другог светског рата па до 1953. године у југословенске градове доселило се чак милион нових становника.[6] Процењује се и да је у периоду од 1953. до 1961. године број пољопривредног становништва годишње био мањи за око 241.000 људи на нивоу Југославије.[7]

Урбана основа Краљева започета је још 1836. године, када је на потпуно слободном земљишту заснована будућа урбанистичка целина.[8] Овај концепт урбанистичког развитка града потврђен је и регулационим планом из 1901. године, по коме се град састоји из две градске целине: „Стара чаршија" – смештена између путева за Рашку и Горњи Милановац, која није била урбанистички планирана, и централни део града са ортогоналном мрежом улица.[9]

У наредном периоду, у првој половини двадесетог века, град је доживео динамичне промене, а и страдања, али је урбанистички концепт језгра насеља остао непромењен. Краљево представља атипичан пример урбанистичког развоја у централној Србији. Релативно рано је добио правилну планску основу, која је упркос турбулентним историјским недаћама и разарањима ипак очувана до данашњих дана. Нагли развој високотехнолошке индустрије у међуратном периоду узроковао је повољније урбано наслеђе Краљева у односу на већину српских градова у периоду после Другог светског рата. Индустријализација је тада узроковала и нагли демографски развој Краљева. Уследило је велико страдање и разарање у Другом светском рату, које је изазвало праву демографску катастрофу и умногоме поништило деценијске тековине индустријализације и урбанизације.

---

4 Исто, 267.

5 Исто, 266.

6 Ivana Dobrivojević, „Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945-1955", *Istorija 20. veka*, 2012, vol 30, br. 2, 115.

7 Ivanka Gilić, *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije, demografski aspekt urbanizacije*, Beograd 1967, 85.

8 Владан Виријевић, *Краљево, град у Србији: 1918-1941*, Краљево 2006, 53, (у даљем тексту: В. Виријевић, *Краљево*...)

9 Исто, 54.

Непосредно по ослобођењу[10], у Краљеву је стамбени простор био веома дефицитаран што због ратних разарања, што због прилива нових становника. Један од најстрадалнијих градова у току Другог светског рата било је Краљево.[11] Чачански округ, у чијем саставу је непосредно по окончању рата било и Краљево, био је најразоренији од свих у Србији са укупно 9.440 порушених, теже или лакше оштећених зграда.[12]

Крајем 1944. године ургентни су били и задаци обнове најнужније инфраструктуре. До јануара 1945. године најнужније зграде за рад неопходних институција биле су оспособљене.[13] Релативно брзо по ослобођењу поправљена је градска електрична мрежа у предратним капацитетима и град је био осветљен већ крајем фебруара 1945. године.[14]

Десетак дана у мају 1945. године у Краљеву је боравила комисија министарства грађевине Републике Србије сачињена од три инжињера-урбанисте на челу са проф. Радовановићем и два хидротехничара. Задатак комисије је био да изради нови пројекат регулационог плана града Краљева и плана водовода и канализације. По завршеном раду, на позив Градског народноослободилачког одбора (у даљем тексту: ГНОО) из Краљева, комисија је 26. маја детаљно упознала одборнике са планом који је тада прихваћен.[15]

У циљу брже изградње, новац који је преостао од реквизиције је августа 1945. године био пребачен на рачун грађевинског фонда. Власници стамбених објеката који нису имали средстава да их самостално поправе могли су да захтевају средства за помоћ из овог фонда.[16]

---

10 Краљево је ослобођено 29. новембра 1944. године. Убрзо потом се приступило организовању нове народне власти. Народноослободилачки одбор града Краљева конституисан је 10. децембра исте године. – Историјски архив Краљево, фонд Скупштине општине Краљево, кутија са привременим инвентарним бројем 221, књига 1, (у даљем тексту: ИАК, СОК, К. 211, књ. 1.) записник седнице Градског народноослободилачког одбора од 10. 12. 1944.

11 Milan Ristović, „Rat i razaranje društva u Srbiji 1941-1945. godine : skica za jednu društvenu istoriju“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 3, 2001, 203-219.

12 Момчило Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944-52. године*, Београд 1988, 60.

13 У јануару 1945. године већ су били поправљени сви кровови државних зграда. Болница је била усељена у оспособљену зграду основне школе, обновљена је велика стара касарна и у њој је био смештен радни батаљон, оспособљено је склониште за децу које је тада већ радило. Поправљена је зграда Државног суда у којој је смештен Градски народноослободилачки одбор. Обновљена је и зграда Дома народног здравља. Зграда Женске занатске школе је оспособљена за потребе основне школе, а једна зграда железничких станова адаптирана је за нову основну школу. Обновљене су радничке зграде. За војне потребе оспособљене су зграде поште, старе општине и гимназије – ИАК, СОК, К 211, књ. 1, Записник пете седнице ГНОО-а од 13. 01.1945.

14 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник четрнаесте седнице ГНОО-а од 22. 03. 1945. а

15 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник са двадесете седнице ГНОО-а од 28. 05. 1945.

16 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник двадесет шесте седнице ГНОО-а од. 8. 08. 1945.

Краљево се у првој послератној деценији суочавало са бројним демографским и урбанистичким проблемима, као и већина градских насеља у Србији тог времена. Прве деценије после Другог светског рата дошло је до повећања броја становника и промене у структури становника. Недостатак стамбеног фонда проузроковао је лоше услове становања због скучених могућности, дељења заједничких просторија. Прибегавало се разноврсним мерама у решавању овог проблема. Градски органи власти су преко грађевинског одсека настојали да реше проблеме санацијом, обновом и изградњом. Нужно је било суочити се са задатком који је изискивао стручно урбано планирање, а период непосредно након Другог светског рата био је идеалан за то. Урбано планирање је подухват који зависи од многих услова – културних, институционалних, економских – које је врло тешко и напорно учинити подударним.[17]

У идејној скици Регулационог плана из 1948. године јасно су уочени разни недостаци у погледу регулације саобраћаја, друмског и железничког, као и проблеми стамбеног питања и урбанистичког решења градског центра, укључујући и проблем недовољне површине под зеленилом. Идејном скицом Регулационог плана Краљево је дефинисано као: „Индустријски град, на важном саобраћајном раскршћу, по облику условљеном конфигурацијом терена, град „у низу", и према реалној оцени развоја индустрије и планираног броја радника, величине око 40.000 становника." [18] Град је планиран као гравитациони центар Жичког среза, међутим у пракси Краљево је већ тада било регионални центар за много шире подручје које је обухватало и простор целог Студеничког, делове Драгачевског, Моравичког, Трнавског, Таковског, Гружанског, Трстеничког и Жупског среза. Претпостављало се да ће са процењених 14.000 становника у 1948. години, због планираног развоја индустрије, град до 1961. године бројати око 36.000 становника.[19] Подаци из пописа показују да је град 1948. године имао 11.200 становника, 1953. године 15.152, док је 1961. године број становника достигао број од 20.490, дакле, пребацило се са проценом порасту становништва.[20]

17 L. Benevolo, *Grad*... 256.

18 ИАК, СОК, К. 378, Технички извештај уз Идејну скицу Регулационог плана Краљева из 1948. године, 2, (у даљем тексту: ИАК, СОК, К. 378, Технички извештај...); Текусални део Идејне скице овог регулационог плана је објављен скоро у целости у: Јован Крунић, „Ранковићево", у: *Градови и насеља у Србији : развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951.* (ур. Михаило Митровић), Београд, 1953, 111-118. (у даљем тексту Ј. Крунић, „Ранковићево")

19 ИАК, СОК, К. 378, Технички извештај... 2,

20 *Jugoslavija statistički godišnjak 1918-1988,* Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989, 40; *Становништво бр. 9, Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години. Упоредни преглед броја становника од 1948 до 2002. године*, Савезни завод за статистику, Београд 2004, 110.

Парадоксално изгледају подаци пописа из 1948. године према којима најбројнију категорију запослених у граду чине чиновници и запослени на административним пословима, чак 4.433 радника, односно 39,60%, док је број радника запослених у индустрији износио 3.304, односно 29,60%. Упркос чињеници да је град имао индустријско наслеђе и велике фабрке, ипак је било мање радника у индустрији него чиновника. Ово се делимично објашњавало тиме што је заправо знатан број запослених у индустрији живео у околним селима и приградским насељима, који су као дневни мигранти присутни у граду за време радне смене.[21] Ова категорија становника „радника-сељака" била је честа у социјалистичким земљама, а поготову у оним које су претходно биле аграрне и индустријски мање развијене.[22]

Становништво града према занимању према подацима из Идејне скице генералног урбанистичког плана града Краљева из 1954. године:

радници у привреди	3.304	29,60%
службеници, намештени	4.433	39,60%
пољопри-вредници	213	1,92%
занатлије, трговци	1.011	9,07%
пензионери и издржавана лица	1.580	14,18%
слободне професије	629	5,63%
Укупно	11.170	100%

Као главни проблем саобраћаја наглашен је нерегулисан, неправилан положај железничке станице. Друмски саобраћај био је оптерећен са два проблема. Први недостатак: сви главни прилази граду (из Рашке, Чачка, Крагујевца, Крушевца) укрштали су се у самом центру града. Други недостатак је непостојање обилазница за транзитни саобраћај. Идејна скица је предлагала решење по коме би, у перспективи, уместо четири прилаза друмског саобраћаја, у центру града остала само два, захваљујући њиховом стапању ван градског центра. Овакво решење је било рационално из перспективе тадашњег времена, када је био неупоредиво мањи број возила на друмовима. Према идејном плану, транзитни транспортни саобраћај требало је да буде потпуно искључен из центра града.[23] Предвиђена је као лако, брзо и јефтино

21 ИАК, СОК, К. 379, Идејна скица генералног урбанистичког плана града Краљева из 1954. године, 25 (у даљем тексту: ИАК, СОК, К. 379, Идејна скица...)

22 Jirži Muzli, „Urbanizacija u socijalističkim zemljama", *Sociologija grada: sociološka hrestomatija* (izbor tekstova, uvodna studija, bio-bibliografske beleške i redakcija prevoda Sreten Vujović), Beograd, 1988, 358-359.

23 Ј. Крунић, „Ранковићево",113.

изводљива, обилазница путног правца Чачак – Рашка преко Грдице. У циљу диференцијације саобраћаја предложен је начелан план класификовања градских улица на главне саобраћајнице, сабирне градске улице, на стамбене улице и пешачке зоне, без конкретних и детаљних предлога. [24]

Према грубом планирању намене градске површине планирано је за улице 14%, за стамбену површину 27%, зеленило би заузело 35% градске површине, индустријски објеки 22%, и железнички објекти 2%.[25] Планирано је повећање зелених површина и паркова. Старо регулисано језгро је требало да остане непромењено, на њега би се надовезали нови стамбени блокови. Поред већ постојећих стамбених објеката, предвиђена је изградња сасвим нових површина, које би биле организоване по принципу засебних целина.[26] Брзом изградњом по овом плану намеравано је да се предупреди појава стихијске дивље градње. Нужно је било да се читава насеља изграђују одједанпут, да се не би остављало довољно простора и времена за бесправну градњу. Препоручено је да највиша спратност објеката буде максимално од 4 до 6 спратова. За остваривање свих задатака из Регулационог плана предвиђано је наредних 15 година. Укупан проценат градске површине који је био под зеленилом 1948. године износио је само 6,5%, односно 21 хектар. Према Регулационом плану, површине под зеленилом би заузимале 200 хектара, тј. 35%. За цео простор Грдичке косе, простора северно од железничке станице, на чијем једном делу је и гробље жртава немачког стрељања 1941. године, планирано је претварање у парк са достојним спомен обележјем. На том потезу је планирана и локација новог гробља и крематоријума.[27] Време је показало да се до данас овај део плана није у потпуности испунио, велики део планираног парка постао је стамбени простор приградског насеља.

За потребе смештаја индустрије у скици је предвиђено 130 хектара, или 22% укупне површине града на простору дотадашњег аеродрома, који ће према плану бити премештен. Осим ове површине, план допушта смештање мањих површина намењених раду и привреди и у стамбеном ткиву града.[28]

Како је и сам аутор архитекта Јован Крунић у закључку регулационог плана истакао, приложена Идејна скица регулационог плана града Краљева нема карактер једне „догматске поставке."[29] Убрзо су у јавности уочени недостаци предложеног плана, појављивали су се предлози и у локалном листу *Ибарске новости* који су се односили на премалу површину под зеленилом.[30]

---

24 ИАК, СОК, К. 378, Технички извештај... 9-11.

25 Исто, 11.

26 ИАК, СОК, К. 378, Технички извештај... 12.

27 ИАК, СОК, К. 378, Технички извештај... 13.

28 ИАК, СОК, К. 378, Технички извештај... 14.

29 ИАК, СОК, К. 378, Технички извештај... 16.

30 Један од конкретнијих је чланак: Инж. М. Јевтић „Подизање зеленила у нашем граду", *Ибарске новости*, бр. 17, 03. 07. 1953, 2.

Највећи део зелених површина је био планиран у појасевима у рубним деловима насеља: Грдичка коса као излетиште и парк, а десна обала Ибра као спортско-рекреативни простор. Планом је премало зеленила пројектовано у самом центру и у стамбеном делу града. Од спортско-рекреативног центра се убрзо одустало, поред осталог и због тога што је предвиђена површина у ризичној поплавној зони, те је поплавно-одбрамбена заштита изузетно скупа и захтевна за реализацију.[31]

До краја 1949. године[32] 410 породица запослених у Фабрици вагона било је стамбено збринуто у релативно комфорним становима. Фабрика је имала материјалних средстава за још 400 станова, али њихова изградња до тада није била завршена због пропуста у грађевинском предузећу Каблар, које је те станове требало да изгради пре зиме наведене године.[33] За 1950. годину ГНОО је планирао завршетак пет и изградњу једног пројеката од значаја за модернизацију и побољшање квалитета живота: довршетак трафо станице, циглане, водовода и канализације, довршетак изградње започетих стабених зрада, изградње бунара градског водовода, а планиран је почетак изградње дома културе.[34] Забрана држања стоке у ужем градском језгру у пролеће 1950. године био је значајан формални искорак ка дерурализацији.[35] Ова одлука је потврђена и проширена на шири центар града одлуком НОО Краљева од 13. децембра 1955.[36] Један од највећих егзистенцијалних проблема у послератном периоду био је дефицит стамбеног фонда. Темпо стамбене изградње није могао да постигне потребе све већег броја становника. Спонтано се појавио проблем дивље градње који је узимао маха, тако да се половином 1953. године сваки осми предмет у прекршајном поступку односио на дивљу градњу.[37]

Према тексту из *Ибарских Новости* од 27. фебруара 1953. године, упркос чињеници да осамдесет породица још увек није имало стан, а сто педесет

31 Миодраг Ломић, „Урбанизам Краљева", *Краљево и околина*, Београд, 1966, 463. (у даљем тексту: М. Ломић, „Урбанизам Краљева"...)

32 Указом Председништва Народне скупштине Народне Републике Србије од 6. јула 1949. године Краљево је преименовано у Ранковићево. Тај назив је остао до 27. децембра 1954. године, када је Изврши но веће Народне Републике Србије донело одлуку о враћању старог имена. - *Службени Гласник Народне Републике Србије*, бр. 31/1949 и бр. 1/1955; Јелена Петровић, *Живот у Ранковићеву, документи, сведочења*, Краљево 1989, 11-27.

33 ИАК, СОК, К. 211, књ. 2, Записник са скупштине пленума ГНО-а од 27. 12. 1949.

34 ИАК, СОК, К. 377, План инвестиција за 1950. годину, 2, 3.

35 ИАК, СОК, К. 211, књ. 2, Записник са скупштине пленума ГНО-а од 30. 3. 1950.

36 Одлука о држању домаћих животиња и пернате живине на подручју места Краљева и Врњачке Бање, *Службене Новине Народног Одбора Општине Краљево*, бр. 2, 9. март 1956.

37 "Дивља изградња и илегална купопродаја", *Ибарске новости*, бр. 25, 04. 09. 1953, 2.

је било смештено у неадекватним условима, ни једно предузеће није предвидело изградњу нових станова у тој години.[38] На седници НОГО-а од 15. јуна 1953. године усвојена је одлука о продаји стамбених зграда из фонда народне имовине.[39] У циљу одређивања висине кирије Савет за комуналне послове при ГНО-у је предложио категоризацију станова по основу квалитета и локације. Предложено је шест категорија станова по квалитету и комфору, и једна група која је по квалитету испод оквира категоризације. Према локацији стамбени фонд је подељен на три градске зоне. На седници НОГО- а од 16. 04. 1954. године овакав предлог је прихваћен, као и Одлука о оснивању и организацији кућних савета и стамбених заједница.[40] Од 1. августа 1954. године важио је ценовник по коме је за стан прве категорије станарина износила 35 динара по квадратном метру, 30 динара за станове друге категорије, 27 динара за станове треће, 22 четврте, 16 пете, 12 шесте, 10 динара за станове ван категорије. У другој зони износ је умањиван за 10%, у трећој за 15%.[41]

Само неколико година од доношења Регулационог плана (1948. године) приступило се изради Генералног урбанистичког плана (у даљем тексту: ГУП). Урбанистички завод Србије се обавезао да ће идејну скицу завршити до краја априла 1953. године. Током консултација пројектаната плана са одборницима на шестој редовној седници НОГО-а од 13. октобра 1952. године, уместо на предложена решења, одборници су највише замерки имали заправо на, по њиховом мишљењу, кашњење са израдом идејног решења ГУП-а. Претставници Урбанистичког завода НР Србије остали су истрајни на становишту да се са израдом плана не треба журити по сваку цену, јер је он од изузетног значаја за будући живот града, те да неке импровизације и непромишљености могу значајно променити функционалност града у будућности.[42]

Нова скица Генералног урбанистичког плана, која је требало да донесе унапређена решења и да конкретније допуни претходни регулациони план из 1948. године, завршена је у фебруару 1954. године.[43] Идејна скица је потом била дата на увид јавности и била је изложена 4. и 5. марта исте године у сали дома ЈНА.[44] Најчешћи предлог, који је касније и прихваћен,

38 "Анализе говоре…," *Ибарске новости*, бр. 2, 27. 02. 1953, 2.

39 "Са седнице градске општине", *Ибарске новости*, бр. 15, 19. 06. 1953, 1.

40 ИАК, СОК, К. 211, књ. 4, записник са деветнаесте седнице Народног одбора градске општине, (у даљем тексту: НОГО) од 16. 04. 1954; „Како ће се одређивати висина станарине", *Ибарске новости*, бр. 44, 22. 01. 1954. 2.

41 ИАК, СОК, К. 211, књ. 4, записник са двадесетдруге седнице НОГО од 30. 07. 1954.

42 ИАК, СОК, К. 211, књ. 3, шеста седница НОГО од 13. 10. 52.

43 ИАК, СОК, К. 379, Идејна скица, 1.

44 „О регулационом плану града", *Ибарске новости*, бр. 51, 19. 03. 1954. 1.

био је пренамена једног дела површине Грдичке косе и Барутане у стамбено земљиште, где ће убрзо потом нићи истоимена приградска насеља. [45]

Према предложеном ГУП-у, који је 1955. године и усвојен,[46] предвиђано је да на крају наредног периода од 30 година укупан број становника порасте на 40.000.[47] Основу за овакву прогнозу планери су проналазили у чињеници да је природни прираштај у граду према попису из 1948. године био 2,2%, и очекивао се повећан механички прираштај, због економски мотивисаних миграција из ширег гравитационог подручја града.[48]

У Краљеву се од завршетка Другог светског рата, па до почетка 1954. године, (односно до дана завршетка израде идејне скице ГУП-а), услови становања и стамбени фонд нису много побољшали. За цео тај период изграђено је непуних 7% стамбеног фонда, а 30% стамбених објеката било је изграђено пре 1918. године; исти проценат објеката је тада био класификован као дотрајао, или употребљив само уз веће поправке.[49] Спратност стамбених објеката је предоминантно била приземна са 92,5% од свих објеката.[50] Највише зграда је подигнуто у периоду 1931-1940. године (33,31%), управо када је индустријализација града била у највећем замаху.[51] Будућа стамбена изградња се предвиђа на површинама које су и пре биле планиране за ту намену у језгру града, а нов простор за стамбену изградњу је додељен на периферији, на Грдичкој коси, и делу Ратарског имања.[52]

У погледу регулисања саобраћајне инфраструктуре и плана развоја нису се предлагале значајније измене. Задржане су трасе већ постојећих комуникација, изузев где је било нужно допуњавати постојећу мрежу новим комуникацијама попут: траса транзита и новопројектоване градске улице. Предвиђена је реконструкција железничког чвора, издвајањем путничке од железничке станице.

Упркос настојањима градске власти да се прошире и одрже уређене зелене површине (паркови и цвећњаци) чест је био случај, нарочито на периферији града, да се стока напаса на таквим површинама.[53]

Зелене површине су према новом ГУП-у биле подељене у две категорије: градско јавно зеленило и заштитно зеленило; заштитно зеленило

45 „Ускоро ћемо имати прилике да расправљамо о будућем изгледу града“, *Ибарске новости*, бр. 45, 12. 02. 1954, 1.

46 М. Ломић, „Урбанизам Краљева“, 464.

47 ИАК, СОК, К. 379, Идејна скица, 26.

48 Исто, 34.

49 Исто, 27.

50 Исто, 27.

51 Исто, 31.

52 „ О регулационом плану града“, *Ибарске новости*, бр. 51, 19. 03. 1954. 1.

53 Инж. М. Јевтић „Подизање зеленила у нашем граду“, *Ибарске новости*, бр 17, 03. 07. 1953, 2.

постављано је на местима непогодним за изградњу, у функцији ублажавања ветра, и потенцијалних клизишта.[54] Одмах, већ у марту 1955. године приступило се са формирањем новог парка, и проширењем и уређењем већ постојећег на Пљакином шанцу. Заједно са новоизграђеним парком требало је да представљају једну парковску целину предвиђеног парковског појаса наслоњеног на градску обалу Ибра.[55]

Регулациони и генерални урбанистички план Краљеву су трасирали најопштије оквире и тезе, које су дефинисале будући карактер и дух насеља. Динамика демографског бума је оба ова плана готово тренутно учинила погрешним и засарелим. Многе површине које су у плановима биле намењене спорту и рекреацији, или у функцији излетишта и паркова, биле су стихијски претваране у стамбена насеља. Саобраћајна инфраструктура је била солидно пројектована сходно тадашњем интензитету саобраћаја. Међутим, та срећна решења су постала баласт у каснијим годинама порастом интензитета и обима саобраћаја и повећаним бројем моторних возила. Само је најстарије језгро града остало непромењено. Изнова се инсистирало на што већем озелењавању самог центра. Станоградња је у овом периоду од 1944. до 1955. године била још увек у замаху. Изградња значајнијег броја станова је уследила тек у наредном периоду.

Необјављени извори

Историјски архив Краљево, фонд Скупштине општине Краљево, Краљево

Објављени извори

Jugoslavija statistički godišnjak 1918-1988, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1989.
Службени Гласник Народне Републике Србије, бр. 31/1949.
Службени Гласник Народне Републике Србије, бр. 1/1955.
Службене Новине Народног Одбора Општине Краљево, бр. 2, 9. март 1956.
Становништво бр. 9, Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години. упоредни преглед броја становника од 1948 до 2002. године, Савезни завод за статистику, Београд 2004.

Штампа

Ибарске новости, бр. 2, 15, 17, 25, из 1953. године и бр. 44, 45, 51, из 1954. Године.

54 ИАК, СОК, К. 379, Идејна скица, 37.

55 ИАК, СОК, К. 380, Технички извештај пројекта за градски парк на обали Ибра у Краљеву.

Литература

Benevolo 2004: L. Benevolo, *Grad u istoriji Evrope*, Clio, Beograd.

Виријевић 2006: В. Виријевић, *Краљево, ӣрад у Србији: 1918-1941*, Народни музеј, Историјски архив, Краљево.

Gilić 1967: I. Gilić, *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije, demografski aspekt urbanizacije*, Institut društvenih nauka, Beograd.

Dobrivojević 2012: I. Dobrivojević, „Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945-1955", *Istorija 20. veka*, vol 30, br. 2, Institut za savremenu istoriju, Beograd.

Крунић 1953: Ј. Крунић, „Ранковићево", у: *Ӣрадови и насеља у Србији:развој, урбанисӣички ӣланови и изӣрадња 1946-1951.* (ур. Михаило Митровић), Урбанистички завод народне републике Србије, Београд.

Ломић 1966: „Урбанизам Краљева", *Краљево и околина*, (уредник: Михаило Малетић), Књижевне новине, Београд.

Митровић 1988: М. Митровић, *Друшӣвено економске ӣромене и орӣанизација уӣрављања ӣривредом у Србији 1944-52. ӣодине*, Институт за историју радничког покрета Србије – Центар за културу Пожаревац, Београд – Пожаревац.

Muzli 1988: J. Muzli, „Urbanizacija u socijalističkim zemljama", u: *Sociologija grada: sociološka hrestomatija* (izbor tekstova, uvodna studija, bio-bibliografske beleške i redakcija prevoda Sreten Vujović), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Петровић 1989: Ј. Петровић, *Живоӣ у Ранковићеву, докумениӣи, сведочења*, Ибарске новости, Краљево.

Pušić 1995: Lj. Pušić, *Čitanje grada : između duha i materje,* Prometej, Novi Sad.

Ristović 2001: M. Ristović, „Rat i razaranje društva u Srbiji 1941-1945. godine: skica za jednu društvenu istoriju", Dijalog povjesničara – istoričara, 3 Zaklada Friederich Naumann, Zagreb.

Тимотијевић 2012: М. Тимотијевић, *Модернизација балканскоӣ ӣрада: (1944-1989): комӣараӣивна анализа развоја Чачка и Блаӣоевӣрада у еӣохи социјализма*, Народни музеј, Чачак.

Zimel 1988: G. Zimel, "Veliki gradovi i duhovni život", u: *Sociologija grada* (izbor tekstova, uvodna studija, bio-bibliografske beleške i redakcija prevoda Sreten Vujović), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Jovan D. SIMIJANOVIĆ

SOME ASPECTS OF THE URBANIZATION PROCESS OF THE TOWN OF KRALJEVO AFTER THE SECOND WORLD WAR 1944-1955

Summary

A forced industrialization immediately after the Second World War had impact on the sudden influx of population from rural areas in towns. This politics of the authorities was caused by two reasons: political-ideological relations toward peasant issue, and economic-social circumstances bearing in mind the fact in the largest parts of that state the overcrowding was prevalent in agricultural milieu.

Communal infrastructure of those towns (cities) in Serbia could not be necessary to meet human level of needs of the new come population.

Initial fundaments of the future town planning are included in the regulation and urban plans, which now represent extraordinary sources for the reconstruction of the urban development image. Dynamic demographic and industrial growth easily outgrows plans making them initially obsolete and disproportional with the needs of the town.

In the first post-war decade Kraljevo faced a lot of demographic and urban problems, as a majority of urban settlements in that time Serbia. In the first decade after the Second World War population increased, and there were changes in the population structure.

The lack of housing fund caused bad residential conditions. Town's authorities via building department tried to solve problems by rehabilitation, construction and renovation.

In the preliminary draft of Regulation plan for 1948 some shortcomings were clearly noticed regarding the traffic regulation; road and rail transport including the problem of the issues of housing and urban solutions of the downtown together with the one of insufficient surface of green areas. Kraljevo was defined as industrial town at an important traffic crossroad as per its shape condition by the field configuration, the „town in series". The town itself was planned as a gravitation centre of Žički district, but from practical point of view Kraljevo had already been a regional centre for much larger area including the the whole Studenički, and parts of Dragačevski, Moravički, Trnavski, Takovski, Gružanski, Trstenički and Župski district.

The draft suggested the solution to intensive transit traffic in a way that in perspective it will displace the crossing of regional roads outside of urban centre.

Due to insufficient housing fund a problem of illegal construction appeared, which was taking root so that until the middle of 1953 each eighth subject on misdemeanour proceeding related to illegal construction.

New draft of the General Urban Plan, which was due to pass some advanced solutions and to amend the previous one from 1948 more concretely was finished in February 1954, and was adopted in 1955.

Regulation and General Urban Plan had traced to Kraljevo the most general frames and theses, which defined future character and spirit of the settlement. Numerous surfaces which were dedicated, as per the plans, to sport and in the function of picnic places, were slightly transformed in housing settlements. Traffic infrastructure was solidly projected in accordance with traffic intensity of that time; nevertheless, those happy solutions in further years became ballast by the increase of intensity and volume of traffic, and the increased number of motor vehicles. Only the oldest core of the town remained unchanged. Flat building in the period from 1944 to 1955 still was taking root. Construction of the significant number of dwellings followed in the next period.

Key words: Kraljevo, Rankovićevo, 1944-1955, urbanization, urban plan, regulation plan, population, traffic.

Рад је предат 9. јуна 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА



ЕТНОЛОГИЈА

УДК 316.728(=163.41:=18)”199”

*Александар С. ПАВЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

АЛБАНЦИ У СЕЋАЊИМА СРБА У СЕВЕРНОЈ КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ У КОНТЕКСТУ СВАКОДНЕВИЦЕ ПРЕ РАТА 1999. ГОДИНЕ**

Апстракт: У раду износим резултате истраживања међу Србима у северној Косовској Митровици са аспекта њихових сећања на свакодневицу пре рата на Косову и Метохији 1999. године. Централну пажњу у том смислу посвећујем сећањима на најзначајније, али истовремено и супротстављене *друге*, односно Албанце. Сећања испитаника посматрам кроз усмереност друштвеним и културним контекстом, односно кроз припадност колективу који индивидуална памћења моделује у складу са системом вредности, схватања и симбола. Резултати истраживања указују на то да су сећања Срба у северној Косовској Митровици на Албанце у контексту предратне свакодневице проткана дискурсом послератне свакодневице коју карактеришу међуетничке тензије, избегличка реалност, економска пасивност, те неизвесна сутрашњица, и да као таква имају удела у њиховој самоидентификацији у новонасталим, значајно измењеним етничким и друштвено-политичким околностима. Истраживање за потребе рада спроведено је у северној Косовској Митровици у више наврата, од средине 2011. до почетка 2014. године.

Кључне речи: свакодневица, сећање, дискурс, идентитет, Срби, Албанци, Косовска Митровица.

У раду представљам резултате истраживања међу Србима у северној Косовској Митровици са аспекта њихових сећања на свакодневицу пре рата 1999. године. Проучавању ове теме приступио сам имајући у виду дубоко измењени друштвено-политички контекст на Косову и Метохији, који од рата наовамо карактерише увођење међународног протектората и етничка

* Истраживач-сарадник, alek.pavlovic@orion.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

подела те територије на два дела, где се на самој граници поделе налази управо Косовска Митровица. Истраживање сећања становника тог града на предратну свакодневицу, наиме, видео сам као могући допринос разумевању ставова и схватања Срба у северној Косовској Митровици после рата, односно као допринос конципирању етнографске грађе за сагледавање њихове рецентне свакодневице, већ петнаест година испуњене избегличком реалношћу, безбедносним ризицима, економском пасивношћу и неизвесном сутрашњицом.

Сећање, као мисаона слика прошлости, неодвојиво је од доживљаја стварности која се одиграва *сада*, што значи да је испреплетено потребама садашњости и надама упртих у будућност. Оно је, како то још двадесетих година 20. века примећује Морис Халбакс, увек усмеравано актуелним друштвеним и културним контекстом, односно припадношћу социјалним групама различите друштвене моћи и утицаја, чиме се индивидуално памћење моделује у складу са мрежом обичаја, вредности и идеала.[1] Надовезујући се на Халбаксове студије, британска историчарка Франсис Јејтс неколико деценија касније утврђује на који начин је смештање асоцијативних слика на унапред замишљена места, а затим њихово утискивање у сећање, омогућавало памћење у временима пре појаве штампе и могућности бележења. Пратећи развој „мнемотехнике", коју су од старе Грчке усавршавали антички и ренесансни беседници и јавни дужносници, ова ауторка не само што је подсетила на постојање одавно заборављене уметности, већ је посредно отворила нови угао истраживања сећања као чиниоца у конституисању колективних идентитета у модерним национализованим друштвима. У својој студији о техникама памћења[2] Јејтсова указује и на методолошку скицу креирања сећања, по којој се оно уобличава кроз афирмацију општепознатих и признатих симбола заједнице, који наводе сваког члана заједнице да их протумачи на скоро идентичан начин и да тако потврди своју припадност колективу, тј. свој колективни идентитет.[3]

Сећање никада није гола ретроспектива, пуки осврт на бесповратну прошлост, него нарочита спона прошлости, садашњости и будућности. Који ће садржаји прошлог и како бити уврштени у сећање зависиће од приоритета у садашњици, у којој се прошлост увек актуелизује. Ти приоритети се мењају, па се отуд могу мењати и слике прошлости.[4] Стеф Јансен, истражујући како

1 Према: Olga Manojlović Pintar, „Istorijska svest i kolektivni identiteti", у: *Istorija i sećanje – Studije istorijske svesti*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006, 8.

2 Frances A. Yates, *The Art of Memory*, The University of Chicago Press, Chicago, 1966.

3 Према: O. Manojlović Pintar, нав. дело, 8.

4 Jelena Vasiljević, „Kultura sećanja i medijska narativizacija sukoba u Hrvatskoj", *Етноантрополошки проблеми*, н. с., год. 3, св. 1, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, Београд, 2008, 248.

су српски и хрватски сељаци као комшије у истом месту локалну историју памтили на потпуно различите начине, показује да су они „кроз неодређеност, амнезију и селективно памћење, (ре)конструисали национално искључива памћења".[5] Он још каже: „Кроз казивања и не-казивања, локална сећања престала су да буду двозначна и постала су фиксна, добила су ауторитативни печат, што је посебно значајно у контексту у коме се доминантан политички дискурс снажно ослања на ауторитет одређених верзија прошлости".[6] Као таква, објашњава Кеја Гангули, сећања се претварају у солидне, поуздане и стабилне оцене, које садашњости дају одређени смисао, а којима људи прерађују прошлост да би она за садашњост прихватљива постала.[7] Казивања о прошлости делују стога у правцу позиционирања идентитета и то зато што, како тврди Елизабет Тонкин, „појединци могу сматрати да их јавне представе о прошлости или охрабрују или угрожавају, зависно од тога да ли им те представе гарантују идентитет или му негирају значај".[8] Дакле, сећања не само што дају снажно упориште крхком и флуидном идентитету, већ она стварају и негативан идентитет *оног другог*, представљајући га често као злотвора који стоји насупрот позитивном идентитету *нас* као жртава.[9]

О појму *идентитет* до сада је много писано. У филозофској традицији он означава самосагласје, подударност субјекта, уопште бића, са собом самим (од латинске речи *idem* – исти).[10] Наведена редакција појма, међутим, не одговара новијим парадигмама друштвених наука, које су прилично дестабилизовале кохерентност појма идентитет, приписујући му као главно својство управо антиесенцијализам. Идентитет као својство субјекта производ је дискурса и самим тим никада није неутрална категорија јер се увек конституише са неке тачке гледишта, па тако Стјуарт Хол наводи да је идентификација пре свега процес артикулације одређеног дискурса. Идентитети су створени унутар дискурса као резултат одређеног друштвеног оквира и треба их разумети као производе стратегија исказивања у посебним историјским и институционалним местима на којима се користе одређене дискурзивне формације и праксе.[11] Идентитет се такође види као процес,

5 Stef Jansen, 'The Violence of Memories: Local narratives of the past after ethnic cleansing in Croatia', *Rethinking History*, 6 (1), Routledge, London and New York, 2002, 78.

6 Исто, 84.

7 Keya Ganguly, 'Migrant Identities: Personal memories and the construction of selfhood', *Cultural Studies*, 6, Routledge, London and New York, 1992, 45.

8 Elizabeth Tonkin, *Narrating our pasts: The social construction of oral history*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, 10.

9 Helena Zdravković, *Politika žrtve na Kosovu*, Srpski genealoški centar, Beograd, 2005, 116-117.

10 Žarko Puhovski, „Uporaba povijesti u tvorbi kolektivnoga identiteta", *Reč*, no. 61/7, Fabrika knjiga, Beograd, 2001, 7.

11 Stuart Hall, „Kome treba identitet?", *Reč*, no. 64/10, Fabrika knjiga, Beograd, 2001, 219.

пре него стање. По Ричарду Џенкинсу он је пракса, процес који настаје у друштвеној интеракцији, а не трајна категорија коју ствари или људи поседују „сами по себи", тако да је сваки идентитет уско повезан са друштвеном праксом кроз коју се једино и може разумети.[12] Идентитети су одатле и дифузни и рефлексивни, а могу их имати и особе, и ствари и колективи. Појам колективног идентитета најшири је и најсложенији. Поред етничке, која је само једна од идентификација, он обухвата и низ других: религијску, регионалну, локалну, родну, класну, генерацијску, итд. Све ове идентификације нису одвојене, већ се укрштају, прожимају и преклапају на различите начине, а у зависности од појединца, групе, места и времена. Свака од поменутих идентификација може се даље сегментирати на уже и шире облике, који потом могу улазити у интеракцију са другим идентификацијама или њиховим појединим аспектима. У пракси је често тешко или готово немогуће разлучити којим се поступком која од идентификација покреће и проблематизује, будући да оне могу бити чврсто повезане, а да при том њихова сразмера и интензитет варирају.[13]

Каква су сећања Срба у северној Косовској Митровици на Албанце са аспекта свакодневице пре рата 1999. године и имају ли она у потоњем радикално промењеном етничком и социјалном пејзажу удела у њиховој самоидентификацији било је питање од којег сам у овом раду пошао. У послератном контексту, обележеном политичком осетљивошћу и неизвесном сутрашњицом, али и још увек свежим памћењем на рат, потом и на сукобе са албанским становништвом на главном мосту преко реке Ибар, која град дели на два дела, истраживање је захтевало извесну емпатичност, као и методолошку флексибилност. Разговори са испитаницима на тему сећања били су углавном отвореног типа, који су се даље гранали ка најразличитијим правцима, при чему је предратна свакодневица била највише заступљена. У фокусу је било становиште саговорникâ, или емска перспектива, тако да је материјал на којем се рад темељи превасходно наративног карактера, одакле је и анализа усмерена на дискурс под којим подразумевам облик друштвене праксе чија је основна јединица *став*, односно *исказ*.[14] Истраживање сам спровео међу старијим и средњим генерацијама Срба који су у Косовској Митровици рођени или су ту провели већи део свог живота, као и међу једним бројем оних који су се након рата са ширег подручја Косова и Метохије

12 Према: Марина Симић, „Конструкција идентитета једног фудбалског клуба на примеру ФК Обилића", *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. LII, Београд, 2004, 69.

13 Сања Златановић, „Српска заједница у Гњилану: дискурс носталгије урбане енклаве", *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. LXI (2), Београд, 2013, 67-68.

14 С. Златановић, „Дискурзивно обликовање ‚других': српска заједница југоисточног Косова у послератном контексту", *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. LIX (2), Београд, 2011, 80.

јужно од Ибра у тај град доселили. У сврху истраживања на терену сам од средине 2011. до почетка 2014. године боравио у више наврата, у укупном трајању од преко шест месеци.

* * *

Сећање се, по Тодору Куљићу, центрира првенствено око ратова. Због могућности емотивне хомогенизације подсећање на рат употребљивије је од подсећања на мир. Ратови су маркантна места чији губитници себе виде као жртве, које траже освету, док се код победника буди осећање поноса. Ова осећања лако се инструментализују, услед чега се ратови, и након што су реално завршени, често настављају да воде у сећањима супротстављених страна, где свака од страна обично има своју верзију прошлости.[15] Такав случај уочљив је управо на Косову и Метохији, на којем се у последњих стотинак година између Срба и Албанаца смењују периоди рата и периоди мира. Међусобни сукоб, који Хелена Здравковић назива упорним,[16] а чије модерне корене види у претензијама српских и албанских националних елита на исти простор, карактеришу бројне промене у односу моћи између Срба и Албанаца, које су најчешће биле праћене оштром дискриминацијом, високим степеном насиља, осећањем виктимизације и оцрњивањем *оног другог*. Непријатељски однос према *оном другом*, испуњен снажним емоцијама, уграђиван је у свакодневни говор и начин живота, одакле су се трауме проистекле из сукоба преносиле и у идентитет жртве, чему су и код једних и код других обично даване и историјске пропорције.[17]

Ратом из 1999. године клатно моћи на Косову и Метохији прелази на албанску страну. Уследило је масовно исељавање Срба, прво одмах после рата, а затим и након Мартовског погрома 2004. године, тако да на том простору од тада остају углавном Албанци, са српском популацијом сведеном на изразиту мањину, гетоизирану у неколико енклава.[18] Међу енклавама издваја се централна, која обухвата двадесетак села око манастира Грачаница, затим општина Штрпце на југу, као и релативно „отворена" села на истоку покрајине, на територији општина Гњилане и Косовска Витина. Овим главним областима треба додати и низ изолованих села, као што је Гораждевац код Пећи, у којем има око 800 становника, Велика Хоча, са истим бројем људи,

15 Todor Kuljić, „Rat i sećanje", у: *Istorija i sećanje – Studije istorijske svesti*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006, 76.

16 H. Zdravković, нав. дело, 13-14.

17 Исто, 14, 15, 20-21.

18 S. Zlatanović, „Starosedeoci i doseljenici: međugrupne percepcije u posleratnom diskursu", у: Saša Nedeljković (ur.), *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*, Baštinik, Kruševac, 2008, 110.

Ораховац (500 становника).[19] Српско становништво је у поменутим енклавама изложено сталним притисцима, при чему је лишено и неких основних слобода, као што је слобода кретања. Ситуација је у том смислу повољнија само у једној зони, а то је подручје северног Косова и Метохије, које већином насељавају Срби и које се физички наслања на територију државе Србије. Према северу, то је подручје омеђено покрајинском границом и планином Копаоник, док на југу границу представља река Ибар.

На наведеној граници дуж Ибра налази се Косовска Митровица, град који је непосредно након рата 1999. године том реком подељен на два дела: јужно од Ибра, у којем живи готово искључиво албанско становништво, и северно од Ибра, који насељава већином српски живаљ. Поделом је у Косовској Митровици дошло до крупних демографских промена. Процењује се да су сви Срби, којих је пре рата на подручју града јужно од Ибра било око 6.000,[20] избегли на северну страну, на којој их данас, укључујући и оближње село Суви До, према подацима OSCE има укупно око 22.530.[21] И већина од 6.000 Рома који су до 1999. године живели јужно од Ибра такође је прешла у део града са друге стране реке или у унутрашњост Србије.[22] У супротном правцу, пак, одвија се кретање једног дела албанског становништва којем је након рата повратак у властите домове био забрањен.[23] У северну Косовску Митровицу, осим из јужног дела града, прелазе и Срби из Приштине, Истока, Вучитрна, и других места и градова који се налазе јужно од градске општине. То се досељавање одвија одмах након рата, али и након Мартовског погрома 2004. године, када на ширем подручју Косова и Метохије долази до ескалације насиља албанских екстремиста према српском становништву. Према подацима којима располаже OSCE, од око 22.530 Срба који данас живе у северној Косовској Митровици и у селу Суви До између пет и седам хиљада је оних који су се доселили са подручја јужно од Ибра.[24] Поред њих, са исте стране реке остало је да живи и око 4.900 Албанаца, настањених у самом граду и у селима Суви До, Гушевац и Винарце, око 1.000 Бошњака, 580 Горанаца, 210 Турака, 200 Рома и 40 Ашкалија.[25]

Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици, упркос наведеној подели, већ годинама уназад тече наизглед сасвим нормално, као и у било којој другој урбаној средини у унутрашњости Србије. Период од рата

19 Žan-Arno Derens, *Kosovska zamka*, HESPERIAedu, Beograd, 2009, 179-180.

20 Dušan Janjić, *Ogledi o Kosovu*, Draslar partner, Beograd, 2007, 137.

21 *Mitrovicë/Mitrovica Municipal Profiles*, January 2013. Текст преузет са интернет стране http://www.osce.org/kosovo/38678

22 Jelena Rajčević, „Institucije i identitet u severnoj Kosovskoj Mitrovici", у: S. Nedeljković (ur.), нав. дело, 78.

23 Ž. Derens, нав. дело, 170.

24 *Mitrovicë/Mitrovica Municipal Profiles*, January 2013.

25 Исто.

наовамо у дискурсу становника града, међутим, најчешће је означен као мучно, неодређено и недефинисано стање, када човек није *ни тамо, ни овде*. У готово сваком разговору који сам водио са испитаницима као једна од кључних тема наметао се доживљај угрожености и неизвесности: угрожености због тензија и сукоба са Албанцима, чија хронологија у годинама након рата обилује бројним догађајима, а неизвесности због дуготрајног решавања статуса севера Косова и Метохије, где српско становништво жели да остане у институционално-правним оквирима Републике Србије, док међународна заједница и власти у Приштини тај простор настоје да ставе под контролу албанског, независног Косова. У ишчекивању коначног решења статуса, испитаници су говорећи о условима у којима живе неретко повлачили границу у периодизацији: *пре* рата 1999. године, и *после* рата. Неки су изјављивали да своју свакодневицу у другом периоду доживљавају као да се одвија у каквом *ћепу* или *вакууму*.

Ризик од избијања сукоба са албанским становништвом највећи је ризик са којим се Срби у северној Косовској Митровици од 1999. године сусрећу. Нарочито критичан у том смислу био је период одмах после рата, када су северни део града Срби данонoћно бранили од покушаја Албанаца да га у једној правој еуфорији, осокољени повлачењем српске полиције и војске са Косова и Метохије, заузму. На главном мосту преко Ибра, који од рата представља главну симболичку тачку поделе града, од 10. јуна 1999. до 17. септембра 2011. године било је укупно 113 сукоба између две стране, у којима је ватрено оружје употребљено чак 26 пута.[26] Вероватно најдраматичнији сукоб одиграо се 17. марта 2004. године, током опште ескалације албанског насиља према српском становништву на Косову и Метохији. Тада су у јужном делу Косовске Митровице организоване демонстрације, у којима су хиљаде албанских демонстраната, предвођене екстремистима, покушале да на силу пређу мост преко Ибра. Међународне снаге КФОР-а том приликом су савладане, а укупан биланс сукоба био је преко 200 рањених, али и неколико мртвих, како међу Србима, тако и међу Албанцима.[27]

Однос према Албанцима, као најзначајнијима, али истовремено и супротстављенима *другима*, доминантан је у дискурсу Срба у северној Косовској Митровици. У исказу једне испитанице (рођ. 1973) он је описан речима: „Никада се не зна шта може да се догоди и све се врти око поделе између нас и њих. То је основа свега". Наведени однос јавља се и у сећањима Срба на свакодневицу пре рата 1999. године. Иако се свакодневица становништва у подељеној Косовској Митровици од рата наовамо одвија у два паралелна

26 „Мост стрепње и раздора", *Јединство*, год. LXVIII, бр. 24-25, Приштина-Косовска Митровица, 18. јун 2012, 12.

27 *Nasilje na Kosovu. Hronologija događaja (16-22. mart 2004)*. Текст преузет са интернет стране http://www.b92.net/specijal/kosovo2004/

света – српском и албанском, сматра се да раздвајањем града на два дела живот у паралелној свакодневици није зачет, већ само настављен. Приликом истраживања, наиме, већина испитаника саопштила ми је да су се Срби и Албанци у граду увек држали на извесној дистанци. До деведесетих година 20. века они се међу собом јесу „мешали, пословали, сретали на улици, па и у одређеној мери дружили, али једни са другима никада у неке дубље и блиске, пријатељске односе нису улазили". Рат 1999. године довео је до тога да постојећа дистанца буде само додатно увећана. Два паралелна света нашла су се један насупрот другоме, сада у отвореном сукобу и са високо подигнутим зидом међусобног неповерења.

Дистанца између припадника два народа у сећањима Срба у северној Косовској Митровици мања је што се иде даље у прошлост. То се нарочито односи на педесете, шездесете, па и седамдесете године 20. века, које старије генерације Митровчана, рођене непосредно пре и после Другог светског рата, памте по својој младости, али и по много чему бољем животу него што је то био случај у каснијем периоду. То је раздобље које се у економском смислу повезује са добрим пословањем рудника Трепча, захваљујући чему је Косовска Митровица не само на Косову и Метохији већ и у целој бившој Југославији имала статус једног од водећих привредних центара. Раздобља када је Трепча радила пуном паром старији испитаници кроз носталгију се сећају као *златної доба*, током којег је град са широм околином у сваком смислу напредовао. Рудник је запошљавао велики број радника, са примањима која су неретко била толика да се једном месечном платом могла издржавати цела породица. Захваљујући високим примањима расла је куповна моћ становништва, самим тим и јавна потрошња, што је погодовало замаху и многих других области привреде, између осталог производње разних робних артикала и трговине. Осим тога, посредним или непосредним укључивањем у свој систем производње, сама Трепча давала је директног подстрека бројним предузећима да се такође развијају и да своје пословање базирају на одрживим економским основама.

Услед повољних привредних околности Косовска Митровица у деценијама након Другог светског рата постаје град у који се привучено могућностима проналаска посла слива становништво са разних страна. Као привредно стециште она ће заправо почети да се развија знатно раније, још крајем 19. века, када се у њу из више градова Косова и Метохије, Санџака, Србије, Босне, Црне Горе, Македоније, досељавају бројне занатлије и трговци различитих профила.[28] Нагли привредни раст, међутим, град доживљава са развојем индустрије, у чему ће од највећег значаја бити управо отварање

28 Атанасије Урошевић, *О Косову (Антропогеографске студије и други списи)*, Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић" – Приштина, Институт за српску културу – Приштина, Књижара „Свети Сава" – Гњилане, 2001, 329.

рудника Трепча 1930. године, у којем је одмах упослен велики број радника.[29] Косовска Митровица, тако, са близу 7.000 становника на самом крају 19. века[30] у првих неколико деценија 20. столећа и поред знатног исељавања Турака и Албанаца након Првог балканског рата бележи сталан демографски раст. По попису из 1921. године у њој је живело 10.045 људи, а десет година касније 11.295. Тренд пораста становништва настављен је и после Другог светског рата: 1948. године у граду живи 13.901, а 1953. године 17.236 становника;[31] године 1961. Косовска Митровица има 26.721 становника, 1971. – 42.160, а 1981. – 55.241.[32] Пораст становништва последица је високог природног прираштаја, али у великој мери управо и досељавања. Миграциона обележја у том смислу дају занимљиве податке: од 1946. до 1960. године у град се досељава 5.260 људи, од 1961. до 1970. – 5.729, од 1971. до 1981. – 6.353, што за период од 1946. до 1981. године чини укупно 17.342 досељена лица.[33]

Захваљујући сталном приливу становништва, које се досељава из свих области Косова и Метохије, Југославије, чак и из иностранства,[34] Косовску Митровицу у наведеном периоду старији Митровчани памте као град извесне ширине и отворености за свакога ко у њу дође. Она се у сећањима доживљава као средина коју у неколико деценија након Другог светског рата карактерише прожимање различитих друштвених и културних утицаја, са становништвом које краси грађански, па и космополитски дух. Житеље града, према казивању испитаника, у том раздобљу одликује толеранција, одмереност, кроткост, услед чега се на етничку припадност и није превише полагало рачуна.[35] Економски просперитет, са друге стране, није био једини чинилац који је доприносио стабилним друштвеним односима у Косовској Митровици. На то је по схватању старијих Митровчана умногоме утицала и идеологија братства и јединства коју су прокламовале комунистичке власти, али ништа мање и снажна државна контрола која је сузбијајући сваки вид национализма онемогућавала ширу артикулацију идентитетских дискурса на

29 Исто, 331.

30 Бранислав Ђ. Нушић, *Косово (Опис земље и народа)*, Просвета-Јединство, Београд-Приштина, 1986, 286.

31 А. Урошевић, нав. дело, 339.

32 Снежана Миливојевић, „Становништво Косовске Митровице после Другог светског рата", *Духовност писане културе Срба у контексту културе балканских Словена*, Институт за српску културу, Приштина-Лепосавић, 2007, 270.

33 Исто, 271.

34 Исто.

35 Гледано према етничкој структури, Срба у укупном броју становника општине Косовска Митровица 1961. године има 41%, а Албанаца 49,6%. Десет година касније Срби су заступљени са 33,2%, а Албанци са 57,4%. Године 1981. удео Срба у укупном броју становника општине износи 24,6%, а Албанаца 63,2%. Исто, 273.

етничким основама. Велике заслуге у том смислу приписују се Александру Ранковићу, дугогодишњем министру унутрашњих послова и шефу свих полицијских и тајних служби, који се са својим сарадницима, углавном српске националности, енергично борио против свих оних који су сматрани противницима режима и југословенске државе.

Наведене чиниоце старији Срби у северној Косовској Митровици виде као кључне по српско-албанске односе у граду од педесетих година 20. века до средине друге половине тог столећа. У том периоду се, по њиховом казивању, није толико гледало ко је Србин, а ко Албанац. Људи су имали посао, радили су и били су махом посвећени уобичајеним, свакодневним активностима. Један испитаник чак наводи како је до својих позних студентских дана о себи и о својим сугрђанима размишљао углавном као о Југословенима, све док се није догодило да га на специјализацији у Прагу, дакле у иностранству, а што сматра парадоксом, прве у дилему нису довеле чехословачке колеге питајући га: „Добро, ти си Југословен, али шта си осим тога?“ Дотични испитаник додаје да тек од тада себе идентификује и као Србина, а део својих сугрђана у Косовској Митровици, које све чешће почиње да гледа кроз призму *других*, као Албанце, односно Шиптаре. На релативно низак интензитет доживљаја међусобних разлика утицао је и систем школства на Косову и Метохији, који је налагао да албанска деца у школама уче српски, а српска деца албански језик. Захваљујући томе свакодневна комуникација била је знатно олакшана, и поред чињенице да је у међусобном споразумевању коришћен претежно српски језик, будући да су га Албанци већином добро савлађивали, за разлику од Срба који су албанским језиком најчешће овладавали онолико колико им је било потребно.

Непосредно споразумевање на истом језику условило је да представе Албанаца до средине друге половине 20. века у сећањима Срба у северној Косовској Митровици буду нераскидиво повезане превасходно са различитим облицима неформалних свакодневних пракси. У том контексту Албанци се јављају као комшије, познаници, колеге, трговци код којих се одлази у куповину, у појединим случајевима као другови, пријатељи, и сл. Као неформална друштвена институција свакодневног успостављања и одржавања међусобних контаката у сећањима испитаника наводи се и корзо, који је доста дуго, без разлике, подједнако окупљао како Србе, тако и Албанце. Старијим Митровчанима памћење на корзо сеже све до педесетих година 20. века, до времена када су као средњошколци, чак и као основци, и сами почели њиме да пролазе. Тзв. *стáро корзо* тада се протезало на подручју града јужно од Ибра, на потезу од реке Љуште па до локалитета под називом Баир (Брдо), где су биле зграде Гимназије, Економске школе и касарне. Корзо се касније шири непосредно до главног моста преко Ибра и до те тачке протезаће се све до почетка осамдесетих година 20. века. На *шт̄рафт̄у*,

односно корзо, до тог периода излазило се сваки дан, током целе године. Лети се излазило са првим сумраком, након чега је људи на шеталишту могло бити све до 23 сата. Једна испитаница се сећа да је за време својих гимназијских дана, између 1955. и 1959. године, на корзо излазила једном недељно, када су у згради Гимназије приређиване игранке за ученике. Тада би пре игранке, која је обично трајала од 18 до 20 часова, са својим друштвом из разреда „на корзоу правила два-три круга", да би исто учинила и након што се игранка заврши. Како наводи, ту су се могли срести и Срби и Албанци, као уосталом и припадници других етничких група који су у Косовској Митровици живели. Томе „ко је шта" није се том приликом придавао већи значај, као што неће све до краја наредне деценије.

На корзоу су се међу Албанцима могли видети само мушкарци, док је међу Србима било и жена, што испитаници образлажу строжијим патријархалним правилима понашања код албанског становништва у односу на српско. Генерацијски гледано, и код једних и код других били су заступљени припадници свих узраста, од средњошколаца до особа у позном, старијем добу. Већина је излазак на корзо користила за шетњу, дружење и разговор. Међу младима могло је доћи и до склапања нових познанстава, иако су се на почетку поменутог периода, дакле од педесетих година 20. века, средњошколци, рецимо, приликом изласка на корзо углавном држали већ постојећих другарстава, још раније успостављених у својим одељењима. Како није било албанских девојака, са друге стране, није било немогуће, мада то није био ни чест случај, да на корзоу дође до сусрета и упознавања младе Српкиње и младог Албанца. Тако нешто објашњава се наведеном чињеницом да у друштвеним односима етничка припадност није имала кључну улогу, али и тиме да међу Србима и Албанцима у поменутом раздобљу није било израженог неповерења, непријатељства, камоли сукоба. Ово последње се у сећањима старијих Срба у северној Косовској Митровици данас заправо најчешће и спомиње као најважнија одлика српско-албанских односа од средине педесетих до краја седамдесетих година 20. века. Суживот без тензија, наиме, доживљава се као највећа вредност свакодневице становника града током тих неколико деценија. Са тим у везу доводи се и безбедносна ситуација за коју се истиче да је у Косовској Митровици тада била углавном на високом нивоу. „Са Шиптарима се нисмо превише мешали, али смо се ипак поштовали", саопштава тим поводом један од испитаника (рођ. 1937). – „На улици смо се сретали, јављали једни другима, међу собом разговарали. И нико никога није дирао. Могао си да се у сред ноћи нађеш било где у граду, да седиш на мосту, где год хоћеш, и да ти ништа не буде".

Релативно добри односи између Срба и Албанаца у Косовској Митровици почињу, међутим, да се урушавају с почетка осамдесетих година 20. века, тачније од пролећа 1981. године када су на Косову и Метохији

организоване велике албанске демонстрације. Протести су започели међу студентима Приштинског универзитета, који су били револтирани лошим условима студентског живота и лошом студентском мензом, да би убрзо прерасли у општи бунт Албанаца на целој територији покрајине.[36] За разлику од претходних студентских протеста у новембру 1968. године, који су завршени мирно и уз испуњење студентског захтева да у Приштини буде основан универзитет на албанском језику,[37] југословенске власти овога пута демонстранте називају контрареволуционарима, повезаним са режимом у Тирани, а демонстрације квалификују као идеолошко-политичку субверзију чији је циљ подривање државног поретка.[38] Суочени са насталом ситуацијом, државни органи на Косову и Метохији проглашавају ванредно стање, док на демонстранте, који траже подизање статуса покрајине на ниво републике и уједињење са Албанијом, шаљу полицију и војску. Долази до ескалације насиља у којем је, према писању штампе, повређено више десетина, а погинуло између девет и једанаест лица (укључујући и полицајце).[39] Са оваквим епилогом, уз бројна хапшења и суђења учесницима демонстрација,[40] немири из 1981. године имали су за последицу не само људске жртве, већ и нарушавање односа између Срба и Албанаца, где ће у дискурсу распиривања међусобног неповерења свако себе почети да доживљава као жртву, а *оноī другōī* као непријатеља.

Да су наведени догађаји означили прекретницу у српско-албанским односима слажу се готово сви старији Срби у северној Косовској Митровици. По некима, извесне промене у том смислу почињу да се осећају још 1968. године, будући да су, како истичу, „Шиптари већ тада нешто тражили". Албанске захтеве који се од тог периода све гласније чују у јавности поједини испитаници доводе у везу са сменом Александра Ранковића 1966. године, након чије владавине строга полицијска контрола на Косову и Метохији почиње да попушта. Демонстрација из 1981. године сећају се и припадници средњих генерација Срба из Косовске Митровице, који су тада као деца похађали основну школу. Испитаница (рођ. 1973) која је те године завршавала

36 Denisa Kostovicova, *Kosovo: The politics of identity and space*, Routledge, London and New York, 2005, 45.

37 Први студентски захтев био је да Косово добије статус републике. Да се не би догодило да се већински албанска покрајина на тај начин отцепи од Југославије, будући да су републике по државном уставу на то имале право, власти су тај захтев одбиле. Tim Džuda, *Kosovo: Rat i osveta*, Samizdat B92, Beograd, 2002, 63.

38 D. Kostovicova, нав. дело, 45, 49.

39 T. Džuda, нав. дело, 66.

40 Позивајући се на истраживање објављено у београдском недељнику *НИН*, Ноел Малколм наводи да је након демонстрација „1200 особа осуђено на дуге затворске казне, док је још 3000 у затвору одлежало до три месеца". Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*, Macmillan, London, 1998, 335.

први разред памти да је „у Титово време било све у реду и да није било никаквих проблема. Онда су, након његове смрти, кренули први инциденти". Тадашња ученица другог разреда (рођ. 1972), која је становала у згради у непосредној близини главног моста преко Ибра, на данашњем Тргу браће Милић у северном делу града, сећа се да су албанске демонстрације 1981. године код њених родитеља изазвале забринутост и велику узнемиреност. То је био први пут, како наводи, да су јој отац и мајка забранили да излази из стана из страха да јој се нешто не догоди. Тада је, такође први пут, чула да се „нешто дешава" и да постоје „тамо неки Албанци, односно Шиптари, који се због нечега буне и који нешто хоће".

Осим пораста неповерења према Албанцима, након демонстрација 1981. године међу Србима у Косовској Митровици долази и до снажења осећања угрожености као мањинског становништва у граду. „Онда се почело са провокацијама, нападима", присећа се тих дана испитаник рођен 1937. „Сећам се једног Србина", наставља, „кога је убила група Шиптара. Били су то неки младићи, после су се возали колима и прослављали то што су урадили". Нелагоде услед непријатељства које су у периоду после демонстрација све чешће осећали од стране Албанаца памте и тадашњи основци и средњошколци. Испитаница (рођ. 1974) која је крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 20. века до Гимназије која се налазила у делу града јужно од Ибра свакодневно путовала аутобусом сећа се понашања албанских дечака, за које каже да су их родитељи од малена учили да не воле Србе. У аутобусу, како наводи, знало је да се деси да јој се млади Албанци ругају, да је штипају, отимају ствари, и сл. Још једна испитаница (рођ. 1973), која је у исто време такође похађала Гимназију, присећа се одлазака у школу и повратака из ње, када није било нимало неуобичајено да на улици у јужном делу града буде изложена добацивањима албанских младића. До школе и назад ишла је пешице, а како је становала у делу града северно од Ибра, који су великим делом настањивали управо Срби, приликом повратка кући неретко се кретала убрзаним ходом, док би понекад чак и потрчала. Када би стигла до главног моста преко реке и након што би преко моста прешла осећала би се, како наглашава, много безбедније.

Осећање угрожености од стране Албанаца међу Србима у Косовској Митровици биће све присутније. „До краја осамдесетих година", саопштава већ цитирани испитаник (рођ. 1937), „Шиптари су се били толико осилили, да малтене ниси ни смео да кажеш да си Србин". Пораст наведеног осећања неминовно се одразио и на свакодневну праксу, у којој долази до извесних промена. Једна од њих била је да Срби престану да излазе на поменути корзо, који се налазио у делу града јужно од Ибра, са већинским албанским становништвом. То је довело до тога да после демонстрација 1981. године „своју" *штрафту* Срби преместе у део града северно од реке. Корзо је од тада

улицом Маршала Тита (сада улица Краља Петра Првог) ишао од главног моста преко Ибра до данашњег Трга Шумадија, а онда је наведеном улицом продужавао даље, ка кафани *Полет*. Поред Срба, међутим, на нови корзо почињу да излазе и Албанци, како они који су у делу града северно од Ибра живели, тако и они који су долазили са подручја града јужно од реке. Разлика у односу на понашање на корзоу на старој локацији била је у томе што се шетња сада одвијала пре свега на тротоарима, с тим да су Срби ишли једном страном, а Албанци другом страном улице. Оваква подела, додуше, није била строга. До међусобног мешања углавном није долазило, али није било немогуће да се догоди да неко од Албанаца пређе на српску страну и обрнуто.

Подвојеност између Срба и Албанаца исказана на корзоу до краја осамдесетих и почетка деведесетих година 20. века пресликаће се у Косовској Митровици на готово све аспекте друштвеног живота. Посебно уочљив случај у том смислу јавиће се у школству, које је још од студентских протеста 1968. и оснивања албанског универзитета у Приштини 1970. године представљало једно од кључних места спотицања у српско-албанским односима на целом Косову и Метохији. Оснивање универзитета, наиме, међу Албанцима је од самог почетка имало и политичку конотацију. О томе сведочи и изјава једног тадашњег албанског званичника из Приштине који је рекао да отварањем универзитета ни приближно нису испуњени сви албански циљеви и жеље.[41] Одлуку о оснивању албанског универзитета, са друге стране, у политичком кључу доживели су и Срби, видевши је као потез ка осамостаљивању Косова и Метохије од Србије.[42] Сумње Срба додатно су увећане након успостављања блиске сарадње између универзитета у Приштини и универзитета у Тирани, који почињу заједнички да раде на стандардизацији албанског језика, што се такође тумачило као корак ка одвајању покрајине од матице, односно њеном прикључењу држави Албанији.[43] Као извор албанског национализма образовање се на албанском језику међу Србима почиње нарочито да доживљава од 1974. године и доношења новог устава СФРЈ, по којем Косово по свему осим по имену постаје република.[44] То је време када се албански студенти, захваљујући уџбеницима којима је универзитет у Приштини снабдеван из Тиране, већ увелико надахњују албанском историјом, језиком, културом и традицијом.[45] Сходно уставним овлашћењима, у покрајини се од тада и настава у основном и средњошколском образовању почиње да креира независно од остатка Србије, али све више по угледу на програм који су прописивале просветне власти у Албанији. Иако су Срби

41 D. Kostovicova, нав. дело, 44-45.
42 Исто, 44.
43 Исто, 45-46.
44 T. Džuda, нав. дело, 64.
45 D. Kostovicova, нав. дело, 46.

у томе видели озбиљну претњу не само за очување образовног интегритета, већ и суверенитета Републике Србије, биће потребно више година да југословенско руководство просветну политику Приштине осуди, уз образложење да се албанска омладина њоме идеолошки индоктринира и уместо у духу самоуправљања и социјалистичког развоја образује и васпитава у духу албанског национализма.[46]

Уставним изменама из 1989. године, којима је власт у Србији поново централизована, укинута је аутономија Косова и Метохије, самим тим и аутономија образовања у покрајини. То је међу Албанцима изазвало велику драму, будући да се подразумевало да ће албански ученици и студенти сада морати да се едукују према српском наставном програму. То можда није било много значајно за наставу математике, али се свакако одразило на наставу историје, географије, музике и језика. По новом програму, јединственом за целу Србију, албански наставници нису желели да раде због чега су убрзо остали без посла.[47] „Од марта 1991. године", пише Дениса Костовић, „престало је финансирање свих албанских школа, укључујући и исплату наставника, којих је било 21.000. Уследило је затварање предузећа за издавање уџбеника и школског прибора на албанском језику".[48] Без албанских професора исте године остаће и Приштински универзитет. Универзитет остаје и без албанских студената, који, према српским изворима, наставу бојкотују у знак солидарности са професорима који су предавања одбили да држе по програму Републике Србије.[49] Одговор Албанаца био је предузимање корака који ће у домену школства обележити однос према Србима у последњој деценији 20. века. Стварају паралелни систем образовања, што је значило да су наставници наставили да користе уџбенике и програм који су важили до 1990. године, али да се настава, нарочито за средњошколце, одвијала углавном по приватним кућама.[50]

Наведених догађаја данас се још увек добро сећа бивша директорка Гимназије у Косовској Митровици, која је на том месту била од 1987. до 2003. године. Период од доласка на ту функцију до одласка албанских наставника и ученика из школе памти као веома критичан, описујући своје напоре да у тих неколико година наставу и ред у Гимназији одржи на одговарајућем нивоу као изузетно тешке и готово надљудске. У то време школа је имала 34 албанска, 12 српских и једно турско одељење, са око стотину

46 Исто, 56, 63.

47 T. Džuda, нав. дело, 88, 96.

48 D. Kostovicova, 'Parallel worlds: response of Kosovo Albanians to loss autonomy in Serbia 1989-1996', *South East Europe Series Research Paper*, Vol. 2, Keele European Research Center, Keele University, Keele, 1997, 32.

49 D. Kostovicova, *Kosovo: The politics of identity and space*, 85.

50 T. Džuda, нав. дело, 96.

наставника, међу којима око 40 Срба и око 60 Албанаца. Настава се за српске ђаке одвијала на српском, а за албанске ђаке на албанском језику, уз употребу уџбеника који су такође били двојезични. Поред ученика из Косовске Митровице Гимназију су похађали и ђаци из других места, па их је, по речима бивше директорке, било и из Србице, удаљене тридесетак километара од града, Зубиног Потока, итд. Као што је то свуда у школама на Косову и Метохији био случај, управа и административна служба и у Гимназији су одређивани по етничком кључу: док је на месту директора био Србин заменик директора био Албанац, и обрнуто. Слично је важило и за позиције секретара школе, благајника, педагога, где се гледало да оне међу Србима и Албанцима буду равномерно распоређене. Једна од важних функција коју је током социјалистичког периода заузимао неко од наставника школе била је функција партијског секретара. То је у Гимназији, како бивша директорка наводи, у њено време, пре него што су Албанци из школе отишли, била наставница албанске националности.

Иако са паралелним образовањем на Косову и Метохији Албанци крећу од 1991/1992. године, раздвајање наставног процеса у самим школама почиње знатно раније. Још 1987, по речима бивше директорке Гимназије, у многим школама албански наставници већ су се одвојили од српских колега: „Посебно су држали седнице Шиптари, посебно Срби. Албанци су имали свог заменика директора са којим су држали те седнице, а Срби свог директора". Гимназија у Косовској Митровици, међутим, била је једна од ретких школа у којој до таквог одвајања није дошло. Она је била и једна од последњих просветних установа коју ће албански наставници и ученици напустити. То, са друге стране, није значило да су Албанци у међувремену били посвећени искључиво настави. Напротив. Према речима бивше директорке, већина албанских наставника све је радила само децу није подучавала. Од 1989. године они отворено одбијају да држе наставу по плану и програму државе Србије, поготово по плану и програму за предмете из области друштвених наука, као што су историја и географија. И сами албански ученици показивали су отпор према појединим предметима, нарочито према српском језику који су одбијали да уче, због чега су и предавачи често имали великих проблема. Поред наведеног, Албанци су организовали и различите активности у циљу додатног вршења притиска на школу као институцију Републике Србије. Једна од њих одиграла се након што је 20. фебруара 1989. године око 1.300 албанских рудара започело штрајк глађу у руднику Трепча, исказујући протест против најављеног изгласавања уставних промена у српском парламенту. Албански наставници тада су се у знак подршке рударском штрајку у фискултурној сали школе затворили са ученицима, међу којима је, како се наглашавало, било и деце рудара. Бивша директорка Гимназије тог догађаја сећа се као исцениранога:

„Ушла сам у салу, а они су скандирали ‚Косово република, Косово република!' Деца су узвикивала ‚Тамо су нам родитељи!' Окренем се и одем, па се за десет минута вратим, као заборавила сам нешто. А они сви певају и играју. То су радили и по учионицама. Уђем да видим шта раде – они плачу. Изађем, кад већ после десет минута они коло воде и смеју се."

Као исцењираног догађаја, са превасходно политичком позадином, бивша директорка Гимназије сећа се и наводног тровања албанских ученика у марту 1990. године, којим су Албанци, како сматра, у јавности хтели да створе слику да Срби албанску децу у школи угњетавају. Као и претходно наведени, у питању је догађај који се није одиграо само у косовскомитровичкој Гимназији, већ и у другим школама, и то не само у том граду, него и у осталим градовима на Косову и Метохији.[51] То је чињеница коју бивша директорка додаје у прилог ставу да је све било намештено, режирано:

„Када је почело тровање широм Космета, не само у нашој школи, они су прихватили и глумили то тровање. Као Срби у учионице пусте гас и трују албанску децу... То су причали. А једно одељење албанско, једно српско. Како може у ходнику, у једној истој, заједничкој школи, да се отрујем ја, а ви не? Па онда, рецимо, вичу: ‚Зовите хитну помоћ!' Довуку ту децу, Албанке, силом их убаце у кола, укључе сирене, па их као возе у болницу на лечење".

Један од видова албанских притисака на школу било је и прекобројно уписивање албанских ученика. Уместо тридесетак ђака, колико су по закону могла да имају, одељења нарастају до педесетак, чак и шездесетак ученика, тако да Гимназија у једном моменту броји преко 1.400 албанских средњошколаца.[52] Услед све присутнијих тензија и међу самим ђацима, које су могле довести и до инцидената, школске 1989/1990. године директорка доноси одлуку да се настава за српску и албанску децу раздвоји, па ће се она одвијати тако што ће српска одељења часове имати у преподневној, а албанска у послеподневној смени. На такав начин наставни процес ће тећи до краја наредне школске године, након чега Гимназију албански наставници и ученици

51 Позивајући се на албанске тврдње, Дениса Костовић наводи да је на пролеће 1990. године око 4.000 младих Албанаца, претежно средњошколки узраста од 15 до 19 година, са дијагнозом тровања примљено у болнице и домове здравља широм Косова и Метохије. D. Kostovicova, *Kosovo: The politics of identity and space*, 76.

52 Прекобројни упис албанских ђака одвијао се тако што су мимо уписаних ученика на часове почела да долазе и деца која у школској евиденцији нису била. Бивша директорка томе се оштро противила: „Месец дана непрекидно истерујемо те ученике. Одем после првог часа и истерујем, истерујем... Пре подне ја, после подне заједно са замеником Шиптаром. Само што их истерамо, они се поново врате. И онда ови из Покрајине кажу: ‚Упишите их!' И ми цепамо старе дневнике, отварамо нове и упишемо их све".

напуштају. У раду седница одељенских и наставничких већа српски и албански наставници до тог тренутка учествоваће заједно, захваљујући само томе, како бивша директорка наводи, што је као руководилац школе избегавала да се на тим састанцима разговара о било чему другом осим о настави и спровођењу наставног плана и програма. „Много сам водила рачуна", каже, „да им не дам повода који би могли да искористе у политичке сврхе. Иначе би ме и за ситницу ухватили и осудили. То им је била тежња. Да изазову".

„Само их је политика занимала", речи су којима бивша директорка Гимназије на најкраћи начин описује однос албанских наставника према раду у школи током неколико година до 1991. Својих колега Албанаца сећа се највише по томе, а много мање по професионалном ангажману у образовању албанских ученика. Нарочито се сећа напетости која је због тога између српских и албанских наставника у школи владала, а где је било довољно да само једна, недовољно промишљена реч ионако крхко стање равнотеже наруши:

> „Са њима је морало да се игра на танке жице. Пазила сам да ниједну политичку реч не употребим. На седницама, али и иначе. Јер ако погрешиш само за једну реч... Готово... Ухвате те за њу, па те мотају, и оде седница. Оде све у политику, а онда може да дође до свега и свачега. Тога сам се пазила и зато сам успела. До краја смо држали седнице заједно. Напустили су школу тек онда када се завршила наставна година, када смо све послове завршили. На прву седницу за следећу наставну годину, 21. августа, нису дошли".

Да је политика довела до нарушавања српско-албанских односа мишљење је већине Срба у северној Косовској Митровици. Оно са чиме се готово сви испитаници слажу јесте да су Албанци у том смислу према Србима увек иступали јединствено, без обзира на евентуално постојеће унутрашње разлике и неслагања. Карактеристично је, међутим, да је такав наступ до изражаја долазио превасходно у групи, док је у појединачној, приватној комуникацији, однос Албанаца према Србима могао бити приметно другачији. Радећи у школском колективу, бивша директорка Гимназије, између осталог, сећа се и тога:

> „У групи, они су се држали овако... Никада ми нису рекли ниједну ружну реч. Али ни лепу. А насамо, јесу ми прилазили, лепо се поздрављали, питали и све остало... У групи су се држали своје политике и нису смели један од другога. То код њих не сме."

Нису сви Албанци поступали на наведени начин. Није био мали број оних који су према Србима имали подједнак однос, како на колективном, тако и на индивидуалном плану, што је подразумевало искључивост и дистанцу у сваком

погледу. Амбивалентност на релацији колективно-индивидуално, пак, карактеристика је коју већи део испитаника свакако повезује са понашањем Албанаца према Србима од краја осамдесетих година па током читаве последње деценије 20. века, све до рата 1999. Бивша директорка Гимназије издваја неколико албанских колега са којима је и поред свих догађаја у школи имала релативно добре односе, пре свега на професионалном нивоу. У сећању јој је по томе остао нарочито један наставник албанског језика, од неких педесетак година, који је, по њеним речима, „био потпуно за њихову, албанску ствар, за одвајање", али који јој је „што се тиче наставе и дисциплине пружао велику подршку".

Релативно добре односе са Албанцима до самог рата 1999. године Срби у северној Косовској Митровици често памте кроз призму комшијских веза, проистеклих из близине становања, коришћења заједничког простора и свакодневног сусретања. Комшијски односи, у том смислу, у сећањима Срба фигурирају заправо као један од важних оквира успостављања и одржавања познанстава са Албанцима, утолико више уколико се радило о лицима, односно породицама међу којима су ти односи преношени са генерације на генерацију.[53] Већина испитаника, ипак, наводи да су комшијски односи између Срба и Албанаца могли бити добри и коректни, али никада онолико блиски колико су могли да буду између самих Срба. Међусобну дистанцу један испитаник (рођ. 1970) објашњава извесним разликама у култури:

> „Пре деведесет и девете, у стану где су сада ти Вучитрнци били су Шиптари. […] Имали смо супер однос са њима. Могли су да позвоне, могли смо да позвонимо. […] Е сад, из тих неких разлога нисмо остваривали неки дубљи контакт. Јер ти не знаш какви су им обичаји, гледаш да им не реметиш нешто. Вероватно су и они тако гледали. То је ваљда такав менталитет, без обзира на то што су људи из града. Та жена је увек, рецимо, имала фрку да дође код нас, да случајно није ту ћале. Знаш оно, срамота је... Они су у том фазону, још нису изашли из тих неких окова обичајног права. Колико год да су они генерацијама градска породица, и потпуно на месту што се тиче понашања и облачења, образовања, културе, опет је то обичајно код њих увек преовладало".

Суживота са Албанцима кроз призму комшијских односа сећају се и Срби који су у северну Косовску Митровицу после рата 1999. године избегли са ширег подручја Косова и Метохије јужно од Ибра. Испитаник (рођ. 1986) родом из села Врнице, у општини Вучитрн, памти да су Срби

53 Међу Србима у северној Косовској Митровици није нимало ретко мишљење да су за нарушавање српско-албанских односа у том граду од почетка били одговорни дошљаци, људи са стране, а да су староседеоци, који су међусобне комшијске везе годинама градили и чували, те односе у ствари неговали.

и Албанци у том селу до рата једни поред других живели у миру. Нису се, како наводи, међу собом дружили, посећивали, помагали, али једни другима нису ни сметали: „Са њима стварно никада нисмо имали проблема. Живели смо добро као комшије. Јављали се једни другима и све...“ Испитаница (рођ. 1968) из Истока, где је до рата живела, саопштава да је њена породица одржавала добре комшијске односе са Албанцима, мада не са свима: „Неке су комшије међу њима биле отвореније за сарадњу, за дружење, а неке не. Знало се, рецимо, које породице не воле Србе, а са којима можеш да разговараш, које можеш да посећујеш, и тако...“

* * *

Ратом из 1999. године српско-албански односи на Косову и Метохији озбиљно су и трајно нарушени. Са тиме се, иако наводе да се „ситуација полако нормализује“, Срби у северној Косовској Митровици данас већином слажу. „Живота са Шиптарима више нема“, став је поменутог испитаника родом из Врнице. „Ко је живео овде и ко је проживео оно што смо ми проживели“, додаје, „не може да се нада ничему бољем“. Да суживот са Албанцима након рата није могућ, наведени испитаник образлаже на основу личног, конкретног искуства. Током рата, наиме, Срби из Врнице својим албанским комшијама, када су ови напустили село, сачували су куће, не дозволивши српској полицији и војсци да их запале. „Само што се рат завршио“, исти испитаник наставља, „дошло је време када је требало ми да се исељавамо. Први дан како смо се одселили, други дан, све су нам запалили. До темеља. Вратили се ти исти и запалили нама. А ниједна кућа њихова није запаљена. Ниједна. Јер смо ми бранили“.

Неповерење у Албанце посебно је изражено код избеглих, односно расељених лица, којима је непосредно након рата или касније уништено све што су претходно имали. Наведено осећање још је израженије услед схватања да је повратак на сопствена имања, и поред начелног залагања међународне заједнице и власти у Приштини да се он омогући, крајње ризичан. Проблеми су у том смислу бројни: од још увек ограничене слободе кретања у окружењу са већинским албанским становништвом, до лоше економске перспективе и слабих изгледа за одрживу материјалну егзистенцију. Осећање угрожености и страха за личну безбедност чинилац је који пре свих расељене Србе држи у уверењу да повратак на властита имања или није могућ или не би био нимало лак. Као пример албанских притисака, због којих, уз све претрпљене недаће након рата, не размишља о повратку у своје село, испитаник из Врнице наводи чињеницу да су бивше комшије Албанци сву земљу његовог оца одавно узурпирали и да је све до данас обрађују за себе. Отац му се због тога жалио суду у Приштини, међутим од тужбе није било

ништа – суд је жалбу одбио и при том оштећеној страни наложио да трошкове суђења плати. Нетрпељивости Албанаца према Србима, и жеље да их из својих кућа протерају, испитаник из Истока (рођ. 1954), расељен у северну Косовску Митровицу, био је, како каже, свестан много година пре рата. На могућност поновног суживота одмахује руком и одговара: „Ко са Албанцима није живео, тај их не познаје".

Ситуацију у којој расељена лица због последица рата трпе огроман губитак, који се не мери само несталом имовином, један од испитаника (рођ. 1957), родом из села Свињаре, у општини Вучитрн, коме су албански екстремисти кућу запалили у Мартовском погрому 2004. године, описује као ситуацију у којој су та лица „изгубила прошлост, а истовремено немају ни будућност". Осећање неизвесности у вези са оним што доноси *сутра*, али и губитка онога што је било *јуче*, генерално је међу Србима у северној Косовској Митровици распрострањено од рата до данас. У најновијем периоду оно је интензивирано потписивањем Бриселског споразума у априлу 2013. године, којим је предвиђена „нормализација односа између Београда и Приштине", што је већина Срба у граду доживела као чин којим је влада Републике Србије практично признала независност Косова, проглашену фебруара 2008. године, односно целокупно издвајање те територије, укључујући и простор северно од Ибра, из оквира српске државе. Догађај који је наведено осећање још више оснажио одиграо се крајем 2013. године, када су у складу са споразумом из Брисела на целом подручју Косова и Метохије одржани локални избори, расписани по законима албанских власти у Приштини. Излазност Срба у северној Косовској Митровици на изборе била је релативно мала,[54] превасходно из бојазни да ће гласањем дати легитимитет косовским институцијама, самим тим и добровољни пристанак за властито укључивање у институционално-правни систем независног, албанског Косова.

Осећање угрожености, неизвесности и губитка након рата у дискурсу Срба у северној Косовској Митровици потцртано је управо сећањима на свакодневицу пре 1999. године. Та се свакодневица доживљава кроз припадност *нашем* времену, током којег је на Косову и Метохији присутна држава Југославија, односно Србија, за разлику од свакодневице после рата, која се описује у контексту *њиховог* времена, када тај простор потпада под протек-

54 Избори у северној Косовској Митровици одржани су 3. новембра 2013. године у веома напетој атмосфери. Због инцидената на неколико бирачких места, где су групе маскираних лица прекинуле процес гласања, гласање је поновљено две недеље касније, 17. новембра. Према коначним резултатима, на изборима је гласало укупно 6.062 бирача, или 25,26% од укупног броја уписаних у бирачки списак. „Други круг за градоначелника", *Јединство*, год. LXIX, бр. 48-49, Приштина-Косовска Митровица, 25. новембар 2013, 6.

торат међународне заједнице и када превласт у располагању моћи прелази на албанску страну, што, најзад, резултира и проглашењем независне државе Косово. Сећања на свакодневицу у *нашем*, југословенском, српском времену код испитаника су проткана визуром економског просперитета, суживота Срба и Албанаца у релативно добрим међусобним односима, углавном добре безбедносне ситуације, док се свакодневици у *њиховом*, албанском времену приписују лоше економско стање, конфликт између Срба и Албанаца и бројни безбедносни ризици. Контраст између два времена, између осталог, види се дакле у мултиетничком карактеру свакодневице пре рата 1999. године, као супротности стању након рата, када долази до етничке поделе града и отвореног антагонизма Албанаца испољеног у бројним покушајима да Србе из дела града северно од Ибра протерају. Главна одговорност за такав преокрет пребацује се на албанску страну, за коју се наводи да је према Србима још одавно пре рата почела да исказује нетрпељивост и жељу за одвајањем. „Срби у Косовској Митровици никада нису имали ништа против Албанаца", само један је од сличних исказа којима испитаници образлажу своје виђење у вези са поменутом ствари. Цитирани испитаник (рођ. 1935) додаје да Срби са Албанцима чак ни данас не желе да живе у сукобу, већ у каквој-таквој коегзистенцији. Ови, по његовим речима, за тако нешто неће ни да чују.

Контраст између свакодневице пре и после рата у дискурсу Срба у северној Косовској Митровици представљен је пре свега као раскорак између онога што они сада имају, односно немају, и онога што су Албанци пре рата имали. Албанци се у сећањима испитаника на свакодневицу током неколико деценија до 1999. године јављају као равноправни грађани, које су Срби без обзира на различиту етничку припадност прихватали као своје комшије, колеге, познанике, чак и пријатеље. Са друге стране, положај Срба након рата доживљава се као дијаметрално другачији. Своју свакодневицу од поделе града они повезују са осећањем изразите угрожености, неизвесношћу, тензијама и ризиком од избијања међуетничких сукоба, за шта се као највећи кривци означавају Албанци. Сходно томе, за Албанце се сматра да су у *наше*, југословенско, српско време, живели неупоредиво боље него што Срби живе данас, у *њихово*, албанско време. Супротно властитом положају, који од рата наовамо доживљавају кроз изложеност сталним притисцима и са умногоме ускраћеним правима, испитаници Албанце до рата повезују са свакодневицом у којој они са српске стране нису били угрожавани. За однос Срба у северној Косовској Митровици према Албанцима после 1999. године може се стога рећи да је прожет осећањем претрпљене неправде. Тај однос уткан је и у самоодређење Срба као главних жртава рата. Како стварање идентитета Србина или Албанца подразумева истицање различитости у односу на *оноī другīоī*, тако да бити Србин на Косову и Метохији значи не бити

Албанац, док бити Албанац подразумева не бити Србин,[55] то је и поменута самоидентификација Срба у северној Косовској Митровици нераскидиво повезана управо са негативном перцепцијом Албанаца као противника директно одговорних за зло које је Србима нането. Сећања на Албанце у контексту свакодневице пре рата ресурс је који у виктимизацији Срба одатле има важну улогу. Кроз представе о *оном другом* некада, пре рата, обликује се слика о себи данас, после рата. Сећањима на Албанце у предратној свакодневици, другим речима, позиционира се доживљај себе као стране која је ратом изгубила много тога што су Албанци пре рата у Југославији и Србији већ имали.

Литература

Vasiljević 2008: J. Vasiljević, „Kultura sećanja i medijska narativizacija sukoba u Hrvatskoj", *Етноантрополошки проблеми*, н. с., год. 3, св. 1, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, Београд.

Ganguly 1992: K. Ganguly, 'Migrant Identities: Personal memories and the construction of selfhood', *Cultural Studies*, 6, Routledge, London and New York.

Derens 2009: Ž. Derens, *Kosovska zamka*, HESPERIAedu, Beograd.

Zdravković 2005: H. Zdravković, *Politika žrtve na Kosovu*, Srpski genealoški centar, Beograd.

Zlatanović 2008: S. Zlatanović, „Starosedeoci i doseljenici: međugrupne percepcije u posleratnom diskursu", у: *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (urednik: Saša Nedeljković), Baštinik, Kruševac.

Златановић 2011: С. Златановић, „Дискурзивно обликовање ‚других': српска заједница југоисточног Косова у послератном контексту", *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. LIX (2), Београд.

Златановић 2013: С. Златановић, „Српска заједница у Гњилану: дискурс носталгије урбане енклаве", *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. LXI (2), Београд.

Jansen 2002: S. Jansen, 'The Violence of Memories: Local narratives of the past after ethnic cleansing in Croatia', *Rethinking History*, 6 (1), Routledge, London and New York.

Janjić 2007: D. Janjić, *Ogledi o Kosovu*, Draslar partner, Beograd.

Kostovicova 1997: D. Kostovicova, 'Parallel worlds: response of Kosovo Albanians to loss autonomy in Serbia 1989-1996', *South East Europe Series Research Paper*, Vol. 2, Keele European Research Center, Keele University, Keele.

Kostovicova 2005: D. Kostovicova, *Kosovo: The politics of identity and space*, Routledge, London and New York.

Kuljić 2006: T. Kuljić, „Rat i sećanje", у: *Istorija i sećanje – Studije istorijske svesti*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd.

55 H. Zdravković, нав. дело, 18.

Malcolm 1998: N. Malcolm, *Kosovo: A Short History*, Macmillan, London.
Manojlović Pintar 2006: O. Manojlović Pintar, „Istorijska svest i kolektivni identiteti“, у: *Istorija i sećanje – Studije istorijske svesti*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd.
Миливојевић 2007: С. Миливојевић, „Становништво Косовске Митровице после Другог светског рата“, *Духовност писане културе Срба у контексту културе балканских Словена*, Институт за српску културу, Приштина-Лепосавић.
Нушић 1986: Б. Ђ. Нушић, *Косово (Опис земље и народа)*, Просвета-Јединство, Београд-Приштина.
Puhovski 2001: Ž. Puhovski, „Uporaba povijesti u tvorbi kolektivnoga identiteta“, *Reč*, no. 61/7, Fabrika knjiga, Beograd.
Rajčević 2008: J. Rajčević, „Institucije i identitet u severnoj Kosovskoj Mitrovici“, у: *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (urednik: Saša Nedeljković), Baštinik, Kruševac.
Симић 2004: М. Симић, „Конструкција идентитета једног фудбалског клуба на примеру ФК Обилића“, *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. LII, Београд.
Tonkin 1992: E. Tonkin, *Narrating our pasts: The social construction of oral history*, Cambridge University Press, Cambridge.
Урошевић 2001: А. Урошевић, *О Косову (Антропогеографске студије и други списи)*, Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић“, Институт за српску културу, Књижара „Свети Сава“, Приштина-Гњилане.
Hall 2001: S. Hall, „Kome treba identitet?“, *Reč*, no. 64/10, Fabrika knjiga, Beograd.
Džuda 2002: T. Džuda, *Kosovo: Rat i osveta*, Samizdat B92, Beograd.
Yates 1966: F. A. Yates, *The Art of Memory*, The University of Chicago Press, Chicago.

Извори

Јединство – Приштина-Косовска Митровица
- бр. 24-25, год. LXVIII, 18. јун 2012.
- бр. 48-49, год. LXIX, 25. новембар 2013.

Интернет извори

http://www.osce.org/kosovo/38678
http://www.b92.net/specijal/kosovo2004/

Aleksandar S. PAVLOVIĆ

ALBANIANS IN THE MEMORIES OF SERBS IN NORTHERN KOSOVSKA MITROVICA IN THE CONTEXT OF EVERYDAY LIFE BEFORE THE WAR 1999

Summary

The author of this paper shows the results of research among Serbs in Northern Kosovska Mitrovica from the point of view of their memories on everyday life before the war 1999. The central attention was paid to the memories on the most important, and at the same time, contending others, that is, Albanians. The basic aim of the paper is to give contribution for the consideration of the role the mentioned memories in the post-war, radically altered ethnical and socio-political discourse have had in the self-identification of Serbs in Northern Kosovska Mitrovica; giving contribution to the conception of ethnographic material for the consideration of their recent everyday life being fulfilled almost fifteen years with refugee-related reality, security risks, economic passiveness, and uncertain tomorrow. From theoretical point of view, the author starts from the comprehension of memory as thoughtful image of the past inseparable from the experience of reality being happened now which is, in other words, interweaved by the needs of the present days, and hopes looking forward to the future. As such, memory is contemplated through the direction by social and cultural context, that is, through the belonging to collectivity which is modelling individual memories in accordance with identity-related discourses, value system, and symbols comprehension. The author is also relying on the socio-constructivist approach of the identity study, as per which identities are created inside the discourse as the result of some social frame, which means they are situation conditioned, changeable and subject to negotiating, rather than being a permanent category which people are possessing "it themselves". The research had been conducted with respondents through interviews which were of open type, and which were diffused toward the most different directions where pre-war everyday life were the most present. The attitudes of the respondents were in the focus of research so that the material at which the paper was based upon was of narrative character, from which the analysis was directed to the discourse under which was understood the form of social practice whose basic unit was the attitude, that is statement. The research had been conducted among elderly and middle age people of Serbs which were born in Kosovska Mitrovica or spent a large part of their life including the ones which emigrated there after the war from the wider area of Kosovo and Metohia Southern from the river of Ibar. In the aim of field research the author repeatedly stayed there from the middle of 2011 until the beginning of 2014 in the total duration of over six months.

The research results indicate the fact that memories of Serbs in Northern Kosovska Mitrovica to Albanians in the context of pre-war everyday life interweaved by the discourse of post-war everyday life, where everyday life before the war 1999 is experienced through the belonging to our time, during which in Kosovo and Metohia the state of Yugoslavia was present, that is Serbia, differently from the everyday life after the war being described in the context of their time, where that area belongs to the protectorate of international community, and the preponderance in power distribution passes at Albanian side. Contrast between the two mentioned times in the discourse of Serbs in Northern Kosovska Mitrovica is expressed in the multiethnical character of everyday life before the war, as the opposition of the state after the war where the ethnical division of the town and open antagonism of Albanians occur manifested in numerous attempts to exterminate Serbs from the part of the town Northern of the river of Ibar. The main responsibility for such turning point is reproached to Albanian side for which it is alleged that it started showing intolerance toward Serbs and desire for separation many years before the war. The difference between everyday lives before and after the war is represented as discrepancy between the one Serbs has or does not have today, and the one Albanians had before the war. Albanians in the memories of respondents at everyday life during several decades until 1999 appear as equal citizens, whom Serbs regardless of different ethnical belonging accepted as neighbours, colleagues, acquaints, even friends. On the other hand, the position of Serbs after the war is experienced diametrally different. Their everyday life from the division of labour they connect with the sentiment of significant risk, uncertainty, tensions, and risk of the outbreak of interethnic conflicts, for which as the worst offenders are referred to Albanians. It is considered that the Albanians in our, Yugoslav time, lived much better than Serbs live today, in their, Serbian time. Contrary to their own position, which has been from the war onwards experienced through the exposition to many permanent pressures and largely denied rights, respondents have connected Albanians until the war with everyday life in which they were not being deteriorated by Serbian side. Relationships of Serbs in Northern Kosovska Mitrovica toward Albanians after 1999 are imbued with the sentiment of the experienced injustice. Such sentiment is interwoven in the self-identification of Serbs as the main victims of the war, inextricably connected with negative perception of Albanians as the main culprits for evil being inflicted to Serbs. Memories at Albanians in the context of everyday life before the war are the resource which has got an important role in the victimization of Serbs. Through the images on the other once, before the war, is shaped the image of yourself today, after the war. By memories to Albanians in pre-war everyday life in other words, is positioned the experience of yourself as the part lost a lot by the war, which Albanians had already had before the war in Yugoslavia and Serbia.

Key words: everyday life, memory, discourse, identity, Serbs, Albanians, Kosovska Mitrovica.

Рад је предат 14. априла 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 391.1/.2(=163.41)(497.115) ; 271.2:39(=163.41)(497.115)

*Милена Б. ШЉИВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ОДЕВАЊЕ РАСЕЉЕНИХ ЛИЦА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ЦРКВИ**

Апстракт: Одлазак у цркву је за српско становништво на Косову и Метохији, као и у другим деловима Србије, одувек представљао важан догађај у животу појединца и породице којој припада. Специфичност цркве као традиционалне институције при томе је играла значајну улогу у избору одеће која се бирала за посету њеним верским објектима, при чему се инсистирало на строго утврђеним правилима које је прописивала црквена догма. Ова тема је изабрана као предмет проучавања јер пружа увид у материјалну манифестацију религијског идентитета интерно расељених и прогнаних лица са Косова и Метохије кроз избор одеће коју они сматрају прикладном за одлазак у цркву. У том смислу су нам од кључног значаја била питања која су се односила на то како се бира одећа за цркву, које особености она има, као и то да ли религија утиче на свакодневно одевање испитаника.

Кључне речи: расељена лица, Косово и Метохија, одевање, црква

Пожељно облачење верника из угла цркве

Личност православног хришћанина је изграђивана вековима, на основу чега га је могуће познати издалека. Тај лик је постао традиција, чак и неписано правило. Представници цркве, свештеници, сматрају да за хришћанску скромност није довољно да она постоји у Божијим очима, већ и у очима људи, јер скромност верника "треба да је толико обилата, да се, да тако кажемо, из ума прелива у одећу, из свести у спољни изглед; тако да се споља може видети и унутрашње наше устројство"[1]. Посматрано са црквеног аспекта,

* Истраживач-сарадник, milena4music@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 *Подсетник о правилима понашања у цркви и манастиру*, URL: http://www.manastir-lepavina.htnet.hr /listicbrdva.html

за благочестивог хришћанина спољашњи изглед има велики значај, будући да је тај изглед тесно повезан с унутрашњим стањем. Црквена догма говори да *благочестивост* почиње унутра, у души, а стремљење ка унутрашњој чистоти природно доводи и до спољашње уредности. "Смиреност и скромност се показују скромношћу одевања и кротким понашањем. Душевни мир наводи човека на тихи разговор, уздржану гестикулацију и мимику, пажљиво биране речи. Оцрковљен човек тежи да у свему - и спољашњем и унутрашњем - нађе меру и поредак. У понашању хришћанина и његовом спољашњем изгледу нема ништа случајног, непотребног, сувишног."[2]

Црквени став везан за спољашњи изглед верника дефинисан је још у најранијем добу настанка хришћанске религије, па тако апостол Павла наглашава "да не буде ваш украс ни лепа коса, ни лепа одећа него унутар срца човек у нетрулежној лепоти кротког и ћутљивог духа".[3] Оно што иде на руку цркви је да је данас, у измењеним околностима, унутар српског ентитета, присутна израженија тежња да се многи заборављени обичаји обнове и утку у контекст савременог живота.

Правила облачења за жене и мушкарце

Одећа православног хришћанина који улази у цркву треба да одговара полу. Мушкарци у цркви треба да носе комотну одећу која им покрива ноге и руке. Треба да се облаче тако да не истичу извесне делове тела, јер би то привлачило пажњу других и саблажњавало их. Мушкарци треба да су у панталонама (али не у шорцу) и кошуљи дугих рукава. Џинс је дозвољен, али да није поцепан и прљав. Уопште, сва одећа треба да је чиста и уредна. када је празнични дан она може бити елегантна, што је и пожељно, и то у бојама које се слажу са свештеничким одеждама и украсима у цркви.

Жене, такође, треба да следе исто правило, да се увек пристојно одевају. У цркви треба да покрију рамена и руке и да никако не носе панталоне јер је то мушка одећа, а црква не благосиља женама да носе мушку одећу. "Жене треба да су одевене у хаљине с дугим рукавима или у блузи (такође дугих рукава) и сукњи које прекривају ноге, како нико не би обраћао пажњу на њих. Панталоне, као мушка одећа, женама нису дозвољене."[4]

Инсистирајући на потреби верника да на сваком кораку и у сваком поступку исказује скромност и смерност, црква препоручује да се и у

2 В. Димитријевић, *О хришћанској скромности и чистоти*, URL: http://www.svetosavlje.org /biblioteka /Knjige.htm

3 *Библија*, 1 Пет 3, 3–4

4 *Подсетник о правилима понашања у цркви и манастиру*, URL: http://www.manastir-lepavina.htnet.hr /listicbrdva.html

свакодневном животу верници оба пола облаче простојно. У погледу облачења скромност означава "пристојност, изглед и понашање без жеље за истицањем", "умереност". "Пристојност" нам говори каква мерила скромности треба да буду. "Пристојан" значи: "приличан, прикладан, примерен, који одговара условима дате ситуације; који је у складу са прихваћеним нормама скромности и учтивости и који их задовољава, који није сраман". Пристојно у том смислу искључује кратке сукње, шорцеве, сукње са дубоким изрезом, провокативну и пренападну одећу.

Црквена критика облачења верника у модерно доба

Црквени представници често истичу да је у не тако давној прошлости скромност чинила један од темеља хришћанске заједнице. Свако је знао какво је то скромно понашање. Постојала су призната мерила пристојности. У историји Божјих људи црква наводи мноштво примера "страшних последица нечистог понашања. Када су наши прародитељи згрешили, постали су свесни непристојности свог поступка и било их је стид. Своју голотињу су покрили лишћем да би нас научили скромности."[5]

Јадикујући над прошлим временима у којима се поштовала црквена правила, свештеници указују на то да "сада, након 50 година друштвеног и моралног распада, ми готово да и не знамо шта значи реч скромност, а камоли да је као врлину практикујемо у нашем хришћанском животу".[6] Описујући доба у коме живимо, руски свештеник Павел Гумеров у свом делу *Мала Црква,* коју је објавио Сретенски манастир 2008. године, истиче да је "настало такво време, када људи због одвојености од вере и традиције праве многе грешке, нису могли да се сачувају у чистоти и целомудрености."[7] Сличан критички став дели сада већ покојни митрополит Филарет, који се једном приликом жалио: "Осмотрите какав се ужас и пропаст могу видети данас. Тај отров, тај смрад се свуда шири и улази у људску душу. И још горе, изгледа да чак и побожни, верни људи не виде ништа лоше ни непристојно у ономе што је по високом, хришћанском мерилу ружно, прљаво, срамотно и грешно. Довољно је видети како се многе православне Рускиње (чак и у храму Божијем) облаче."[8]

Свештеници своје незадовољство новом генерацијом верника исказују и тако што је за их несхватљиво и зачуђујуће што људи никад не постављају питање како да се обуку за одлазак у позориште или у госте пријатељима,

5 Исто

6 В. Димитријевић, *нав. дело*

7 "О женској одећи" у: *Мала Црква*, П. Гумеров, манастир Сретење, 2008., URL: http://www.manastir-lepavina. org/arhiva/novosti/index.php/weblog/detaljnije/o_enskoj_odei/

8 В. Димитријевић, *нав. дело*

а "када иду у госте своме Господу и Спаситељу, за Његову Свету Трпезу, где добијају дар живота, ту се о начину облачења или непотребно полемише или се на то чак и не обраћа уопште адекватна пажња."[9]

Однос расељених лица према цркви и правилима облачења

Оно што се уочава на основу разговора са расељеним лицима је да су се обичаји везани за одговарајући избор одеће код одлазака у цркву више задржали код расељених лица које потичу из сеоских средина него оних које су становале у градовима. При томе, у припреми за одлазак у цркву код сеоског становништва је присутан низ обичајних поступака који подсећају на својсврстан обред припреме одеће која ће се обући за тај догађај коме се придаје изузетан значај. "У примитивним крајевима нашега народа још и данас се каже: *Обичај је друīа нарав (ūрирода)* и *Шūо је од обичаја, ūо је од закона.*"[10] Поређењем исказа расељених лица из различитих руралних крајева Косова и Метохије може се закључити да су њихове навике у погледу облачења за религиозне обреде веома сличне, тј. нема већих варијација.

За градско становништво расељено са Косова и Метохије се на основу антропогеографских индикатора може рећи да је већином досељено из околних села. Ипак, током времена проведеног у урбаном окружењу, различити економски и социјални односи који владају у градовима су имали за последицу да је временом дошло до удаљавања од наслеђених сеоских обичаја и образаца понашања. Ово не изненађује, јер је период после Другог светског рата карактеристичан по томе што је тада дошло до бржих и дубљих промена у породичном и друштвеном животу и обичајима , па се тако код млађих генерација рођених пред Други светски рат и у доба Другог светског рата може уочити значајнији раскид са традицијом, старинским начином живота и обичајима.

Раслојавање у односу на старосну доб - критика црквене догме

Могућности контролисања навика везаних за облачење верника од стране цркве су у равни социо-културне реалности која се указује и као релевантна перспектива за прецизније одређивање основних културних,

9 *Понашање у храму - Одевање и изīлед,* Саборна црква у Београду, URL: http://www.saborna-crkva.com/ index.php?option=com_content&task=view&id=74&Itemid=90

10 Т. Ђорђевић, *Наш народни живоūт-Том 1*, Просвета, Београд, 1984, стр. 24.

односно магијско-религијских детерминанти избегличког становништва. Савремени услови живота, образовање, напуштање пољопривредних занимања довели су до значајних измена у погледу обичаја који се односе на религиозни живот становника Косова и Метохије. Родитељи имају све мањи утицај приликом избора одеће своје деце. Наиме, припадници генерација рођених после Другог светског рата су почели нагло да изобичавају старинске навике и обичаје, док је мањи број оних по жељи родитеља који у неким приликама одржавају старинске обичаје. Млади се сами облаче по схватањима која се њима чине да су одговарајућа за показивање религиозних осећања приликом одласка у цркву. "Променом земљишта, економије и религије, културним напредавањем и доласкам у додир са другим народима обичаји се или мењају, или слабе, или замењују новима, или губе императивну моћ, или најзад, сасвим ишчезавају. Из истих разлога ни наши народни обичаји нису остали онакви какви су били у нашој прастарини."[11]

И поред свог великог удела у животу и раду у породици, још се до данас осећа (некада много већи) потчињен положај жене у погледу могућности избора одеће. Код велике већине расељених породица још увек важи правило: *Да викне муж на жену - лепота је, а жена на мужа - срамота је.* Од овога нема изузетака, како раније, тако и данас, у породицама које потичу из руралних средина.

Међутим, код младих пореклом из градских средина, а нарочито млађих девојака, приметан је отпор строгим нормама које одређују избор одеће код одласка у цркву. Њима изузетно смета анахроност цркве и несхватање околности у којима се одвија савремени живот младих људи, њихове жеље, стремљења. Млади своје тело и одећу доживљавају на другачији начин од старијих генерација. "Један од видова говора тела је и одећа коју појединац носи, а чија функција се прилагођава и у зависности од времена и прилика у којима се носи. Одећа није ништа друго до продужетак наше коже, односно средство за дефинисање нас самих. Њоме показујемо ко смо и шта смо ми заправо, а што је све само резултат потребе за индивидуализовањем и на тај начин издвајањем из групе."[12]

Проблем препознају у низу погледа црквених представника који се нису променили кроз векове, па тако и данас када оду у цркву трпе критике да се нису обукле тако да *нико не обраћа пажњу на њих*. Познавање елементарне психологије жена указује на то да се такав став у потпуности коси са жељом сваке жене да буде лепа, елегантна и да то и покаже. Савременој младој жени је тешко да схвати да је таква њена жеља цркви неприхватљива. Такође, оно што мало ко може да схвати је да црква све који не прихватају без

11 Т. Ђорђевић, нав. дело, стр. 25.

12 М. Ивановић Баришић, "Тело и одело", у: *Традиционална естетска култура - Тело и одевање*, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Нишу, Ниш, 2009, стр. 145

поговора њене наредбе жигоше и осуђује, па тако црква осуђује гротескну "панк" моду или неку необичну фризуру, указујући на то да "чак и побожни православни верници пате од суптилног испирања мозга па није ретко чути их како се колебају у већини онога што би требали да сматрају за саблазниво показивање нескромности."[13] О дубоком неразумевању савремених трендова, нарочито међу младима, сведочи и гледање свештенства Српске православне цркве на њихов стил облачења и моду која се доживљава као изопачена, па тако они упозоравају да "нико од нас није имун на отров непристојности и не можемо му одолети без Божије помоћи. Морамо да пазимо и да се чувамо тог снажног искушења и свакако да одбијамо учествовање у лудилу "моде", тако што ћемо са својом породицом усавршавати врлину скромности, не обраћајући пажњу на изазове изопаченог света."[14] Управо таква екстремна позиција је одговорна за појаву отпора код млађих нараштаја међу расељеним лицима са Косова и Метохије, који дубоко у себи осећају да црква ту греши. О томе на најбољи начин сведочи искуство једне девојке, избеглице са Косова везано за облачење у цркви:

> "Једном сам организовано са једном малом групом ишла у обилазак једног манастира. Оно што сам прво приметила је да су жене, и то чак доста млађе од мене, биле обучене као жене из арапског света: сукње до земље, кошуље дугих рукава (а било је 40 степени!). Кад су кренуле да уђу у цркву и кад су ставиле мараме на главу, почела сам да се осећам непријатно од толике количине лицемерја! Испало је да сам ја једини изрод који је био у панталонама и мајици кратких рукава, нашминкана и у ципелама на штиклу....Искрено, тада сам рекла да сам тад једини пут била у неком обиласку са групом помодара, и никад више! Мени је то лицемерно и смешно, јер ни једна од тих девојака тако иначе не иде улицом. Наравно, сматрам да се треба пристојно обући (не мини сукња, мајица на бретеле, папуче и сл.), али да глумим кловна за спољашњи свет ми не би пало на памет. Једноставно, мараму не носим на глави никад и не осећам потребу да је ставим у цркви. Исто тако, ако готово никад не носим сукњу - ићи ћу у панталонама. Моја бака је рецимо у цркву ишла са марамом, али је она мараму носила и иначе, кад иде у град и сл. У том случају ми је то оправдано, а у супротном - смешно."

Одећа у новије време постаје и изванредно средство визуелне комуникације са посматрачем. Тако, позната изрека одело не чини човека, али много говори о њему, у последњих неколико деценија добија своју пуну афирмацију. "Одевање као феномен у себи сажима много чинилаца, међу којима

13 "О женској одећи", нав. дело

14 В. Димитријевић, нав. дело

и појам естетског што нас неминовно уводи у проблем односа према лепом, односно шта је то што је прихватљиво и временом прераста у образац пожељног, а шта је то што је неприхватљиво па га стога треба избегавати. Али, то је тема на коју је овом приликом само указано, као на једну од могућности сагледавања проблематике тела."[15]

Негативна искуства као наведено искуство младе жене се тешко бришу, али постоје начини. Из овог сведочења се осећа и види да су млади људи заиста живо заинтересовани за цркву и то не у неком посматрачком духу, већ са израженом жељом да постану нераскидиви део ње. Ипак, проблем настаје у томе што разрешење сукоба између младалачких идеја и цркве свештена лица виде искључиво из свог угла, очекујући да млади схвате тајну обитавања у цркви, јер онда сукоба нема и сви идеали којима теже млади бивају преображени у спасоносне. У таквом ставу се не види спремност на прихватање промена у погледима и понашању младих које су последица савременог начина живота и односа у друштву.

Црква би морала да схвати да изглед одевене особе указује на доживљај ње саме сходно временско-просторном прилагођавању, на њен социјални, професионални статус, али и на религиозни идентитет те особе. У том смислу би свештеници посматрањем одеће младих могли да на одређен начин схвате на њихов доживљај сопственог идентитета.

Закључак

Традиција и обичаји у животу једног народа, поред језика и религије, вероватно најпресудније утичу на стварање и очување етничког идентитета те заједнице. Обичаји од најранијих времена испуњавају једну од својих најзначајнијих улога, а то је чување идентитета народа. Тешко је одредити када је тачно неки обичај настао. Настали су да би се задовољиле најразличитије људске потребе, а како су се те потребе развијале и мењале, тако су се мењали и обичаји. Најзаступљенији и најпознатији обичаји код Срба су обичаји животног циклуса, који су у вези са рођењем, крштењем, свадбом, одласком у војску, смрћу и други.

Српско расељено становништво са Косова и Метохије је народ са богатом традицијом који је, због сплета различитих историјских околности, био суочен са великим искушењима њеног очувања. Због тога су многи обичаји код њих током дугог временског периода изгубљени или потиснути. Код расељеног становништва са Косова и Метохије одржали су се многи обичаји

15 Р. Вучетић, "Жена у граду: између резервата приватног и освајања места у јавном животу (1918-1941)", у: *Приватни живот Срба у XX веку*, прир. Милан Растовић, Clio, Београд 2007, стр. 174.

и веровања у вези са породичним животом, којих се и данас придржавају највећим делом старији људи, у редовима свих друштвених класа. Старинске обичаје везане за изражавање религизности, а међу њима и избор одеће код одлазак у цркву, одржавају већином старије генерације расељених лица са Косова и Метохије.

Период од Другог светског рата до данас донео је много брже и наглије промене у породичном и друштвеном животу. Код генерација рођених пред Други светски рат и у доба Другог светског рата настао је нагли раскид са традицијом, старинским начином живота и обичајима. Данас најмлађе генерације добро памте и познају старинске обичаје, али је све мањи број оних међу њима који их се, по жељи родитеља, придржавају.

Обреди везани за религиозни живот, и у оквиру њих обичаји који се односе на избор адекватне одеће за одлазак у цркву, иако веома разнолики, имају одређене заједничке особине код свих избеглица које су пореклом са села. Код њих је доминантан став да не треба одступати од традиционалног приступа избора одеће наслеђених још од њихових родитеља и та специфична традицију се одржава и данас. Ипак, упркос припадности истом етничком корпусу и међусобном прожимању градског и сеоског становништва, уочљиво је раслојавање у поимању одговарајућег избора одеће код старих и младих избеглица. Нарочито је изражен критички став млађих жена у оквиру избегличке популације према тврдом инсистирању цркве на покоравању верској догми која за њих значи само једно: пристанак на подређен положај које познају из искуства својих бака, али и мајки. Оне нису спремне да се због тога одрекну религиозности и одласка у цркву, али такође бране своје право да се облаче у складу са нормама пристојности и смерности у које саме верују.

Исказани критички став младих жена према строгој црквеној традицији упућује на закључак да се родна неједнакост може препознати и у овом сегменту друштвеног живота, где је инфериоран положај жена правило. Без обзира на значајне помаке учињене у правцу сузбијања предрасуда, може се констатовати да предрасуде о разликама између женског и мушког пола код избегличке популације и даље постоје. Оне су израженије код старије, нарочито код мушке популације. Ове предрасуде, условљене патријархалном културом, обичајима и традицијом, још увек одређују положај и улогу жене у друштву, а једна од њених манифестација је и наметање крутих правила облачења женама код одлазака у цркву.

Истина је да се женама придаје нарочит положај услед њихове репродуктивне улоге, али њихов положај у пракси је и даље под утицајем одржавања и обнављања патријархалног система вредности. Ипак, неједнакост се продубљује кроз црквено деловање које и даље инсистира на традиционалној подели улога између младих и старих, мушкараца и жена.

Ту долази до неспоразума и одаљавања цркве од значајног броја верника који желе један флексибилнији и одмеренији однос цркве према њима, јер код већине младих преовладава уверење (чак и када га јавно не износе) да би црква требало да узме у обзир савремене токове живота и прилагоди се њима.

Стицању пуне родне равноправности није ишла на руку економска и социјална криза која су обележила крај двадесетог века и почетак новог миленијума. У том смислу би требало да се изврши снажан утицај на образовање, где би требало извршити коренште промене како не би и даље представљало једну од најутицајнијих институција која омогућава доминацију патријархалне културе, јер се путем образовања жене уверавају у нужност прихватања и мирења са својом улогом у друштву која је, иначе, подређена и секундарна у односу на улогу мушкарца. Сигурно је да би то био један од корака који би ишао у смеру превенције родне неравноправности и предрасуда, а то би имало утицаја и на њихово поимање слободе у одлуци о избору одеће за религиозне светковине и одлазак у цркву.

Литература

Вучетић 2007: Р. Вучетић, "Жена у граду: између резервата приватног и освајања места у јавном животу (1918-1941)", у: *Приватни живот Срба у XX веку*, прир. Милан Растовић, Clio, Београд.

Ђорђевић 1984а: Т. Ђорђевић, *Наш народни живот-Том 1*, Просвета, Београд.

Ђорђевић 1984б: Т. Ђорђевић, *Наш народни живот-Том 2*, Просвета, Београд.

Ђорђевић 2008: Т. Ђорђевић, *Обичаји народа српскоīа-Књиīа друīа*, репринт издања (према издању из 1909. године), Српски етнографски зборник, Београд.

Ивановић Баришић 2009: М. Ивановић Баришић, "Тело и одело", у: *Традиционална естетска култура - Тело и одевање*, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Нишу, Ниш.

Интернет извори [март-април 2014.]

Подсетник о правилима понашања у цркви и манастиру, URL: http://www.manastir-lepavina.htnet.hr/listicbrdva03.html

В. Димитријевић, *О хришћанској скромности и чистоти*, URL:http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Knjige.htm

П. Гумеров, "О женској одећи" у: *Мала Црква*, манастир Сретење, 2008., URL: http://www.manastir-lepavina.org/arhiva/novosti/index.php/weblog/detaljnije/o_enskoj_odei/

Понашање у храму - Одевање и изīлед, Саборна црква у Београду, URL: http://www.saborna-crkva.com/index.php?option=com_content&task=view&id=74&Itemid=90

Milena B. ŠLJIVIĆ

DRESSING OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS FROM KOSOVO AND METOHIA IN THE CHURCH

Summary

Going to church for Serbian population in Kosovo and Metohia, as well as in other parts of Serbia, was always representing an important event in the life of individual and family which they are belonging to. The specificity of church as traditional institution played an important role in the clothing choice being chosen for the visit to its religious buildings, wherein a special attention is paid to the strict rules laid down by church dogma. This theme was chosen by the author as a research subject because it gave insight into material manifestation of religious identity of internally displaced persons from Kosovo and Metohia through the clothing choice they were considering suitable for going to church. In that sense, a crucial importance was given to the questions relating to the fact how clothing for church was chosen, what its features were, and to the fact whether religion influenced everyday dressing of the respondents.

Key words: internally displaced persons, Kosovo and Metohia, dressing, church.

Рад је предат 21. априла 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА



ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 376.1-056.26/.36-053.5 ; 37.064.2

*Мирјана М. СИМИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

УСЛОВИ ЗА ЕФИКАСНИЈЕ СПРОВОЂЕЊЕ ИНКЛУЗИВНОГ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА**

Апстракт: Инклузивно образовање није само по себи успешно, пресудан је начин на који се оно спроводи. Циљ инклузивног образовања је процес деловања на различите образовне потребе сваког детета, кроз повећање учешћа у учењу, култури, заједници и смањивања искључености из образовања. У инклузивној настави обухваћени су, прихваћени и оптимално укључени сви ученици (полазници), без обзира на психофизичку развијеност, етичку, расну, религијску, полну или било коју другу припадност. Инклузија је филозофија заснована на поставкама да свако има једнака права и могућности. Инклузивно образовање подразумева живот детета у породици без обзира на сметње у развоју, могућност похађања редовне школе, пуну подршку службе у локалној заједници уз подстицање видљивости све деце. То је процес који подразумева развијену свест друштва о једнаким правима, могућностима и обавезама сваког човека. Огледа се у спремности постојећих и нових кадрова да се усавршавају и образују за извођење и праћење рада и развоја сваког детета, процењивања степена способности ученика, а не праћења онеспособљености. Кључну улогу у раду са децом са тешкоћама у развоју у редовној школи имају наставници.

У раду се анализирају улоге наставника у инклузивном образовању. Полази се од тога да је наставник кључни актер овог процеса и да битно утиче на квалитет укључивања деце са тешкоћама у развоју у редовне основне школе. Када наставници прихвате изазов да своје учионице и школе направе инклузивнијим, онда постају вештији и бољи стручњаци.

* Истраживач-сарадник, mirjana.bazic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Осврт рада је и применљивост инклузивне филозофије на школски контекст, у циљу што бољег разумевања и спремности васпитно-образовних установа на безболније прилагођавање условима који важе за инклузивну школу и наставу

Кључне речи: инклузивно образовање, деца са тешкоћама у развоју, улога наставника, образовно-васпитни ефекти, једнака права.

Инклузивни развој школе

Питање квалитетног образовања за сву децу покреће бројне теоријске расправе, истраживања и реформу образовног система. Посебна пажња усмерена је на образовање ученика са сметњама у развоју. Као проблем се поставља питање: како изградити образовни систем који ће уважавати индивидуалне разлике ученика са сметњама у развоју и истовремено обезбедити што је могуће више њихову инклузију? Актуелност овог проблема потврђује и чињеница да се у свим међународним правним документима, које је и наша земља потписала, промовише инклузивно образовање. Темељи инклузије се налазе у праву на образовање садржаном у члану 26. Универзалне декларације о људским правима из 1948. године. Од тада је ово право реафирмисано бројним уговорима и нормативним инструментима. Конвенција UNESCO-а против дискриминације у образовању из 1960. године утврђује обавезу држава да прошире образовне могућности за све који су искључени из основног образовања. Конвенција о правима детета, у своје основне принципе убраја и право деце на недискриминацију. Ова Конвенција садржи и одредбе које се односе на циљеве образовања, препознајући да образовање мора бити усмерено на дете.[1] Осим тога, остваривањем права деце на образовање заједно са вршњацима типичног развоја, стварају се услови за задовољавање бројних потреба које деца у условима специјалног образовања нису у могућности да остваре. Међутим, инклузија омогућује и осталој деци да кроз дружење и учење заједно са вршњацима који имају посебне потребе, разумеју и поштују различитости, што доприноси развијању њихове емпатичности, хуманог односа и толеранције[2]

Школе представљају први организовани облик друштва са којим се ученици сусрећу. Инклузивни развој школе захтева нов начин мишљења о томе како би требало да се одвија процес учења, процес подучавања и на

1 Марта Дедеј, „Инклузивни развој школе“, *Педагошка стварност*, бр. 5-6, Братство, Бечеј, 2011, 560.

2 Милан Станчић, Станисављевић-Петровић Зорица, „Мишљење васпитача о користима од инклузије и начинима њеног остваривања“, *Специјална едукација и рехабилитација*, бр. 3, вол. 12, Филозофски факултет, Институт за педагогију и андрагогију, Београд, 2013, 354.

који начин би школе требало да буду организоване. Инклузивно образовање захтева стварање флексибилног образовног система у коме је могуће отклонити препреке које онемогућавају оптималан развој потенцијала све деце. Стварање отвореног и флексибилног образовног система подразумева промене средине и промене ставова учесника у образовно-васпитном процесу. На подручју образовања до почетка осамдесетих година доминирала је медицинско-психолошка парадигма у коме је централно место заузимало оштећење, а не особа, док је рад специјалних служби био усмерен на уклањање или смањивање последица оштећења. Сврха рехабилитације или специјалне едукације била је да се особа са сметњама у развоју промени како би могла да се уклопи у природну друштвену средину. Ако то није могуће, тада се особа одваја из своје природне околине у стационарне установе и специјалне школе. Међутим, ако је циљ образовања усвајање знања, али и припрема младих за све аспекте живота у заједници: развој личности, друштвени развој, професионални и породични живот, онда између овако постављеног циља и форме искључиво специјалног образовања постоји дисхармонија, јер велики број ометених остаје низ година у заједници себи једнаких да би се „припремили" за живот без сталног и непосредног контакта са другом децом.[3] Инклузивни развој школе значи мењање школе, у смислу да се узимају у обзир потребе све деце и њихова различитост. Дакле, суштина инклузивног образовања јесте промена школе, на тај начин да свако дете/ученик напредује према својим могућностима. Сагласно глобалним променама у образовању, и полазећи од одредбе Закона о основама система образовања и васпитања («Сл. гласник РС», бр. 72/2009), члан 27. који гласи: „Школа за ученике са сметњама у развоју може да пружа додатну подршку у образовању деце, ученика и одраслих са сметњама у развоју у васпитној групи, односно у другој школи и породици", визија развоја инклузивне школе је да специјалне школе имају и сервисну улогу.[4] Трансформација специјалних школа у сервисне центре тренд је у Европи, међутим у многим срединама са његовом реализацијом се још није започело. У инклузивном развоју школа посебан значај придаје се мултидисциплинарном приступу, где би стручњаци из релевантних подручја (дефектолог: логопед, олигофренолог, тифлолог, соматопед, сурдолог, специјални педагог, психолог, педагог, социјални радник, педијатар) деловали у складу са својим компетенцијама и искуствима. Оно што школе, односно сервисни центри нуде јесу одговарајуће услуге деци, њиховим родитељима, учитељима, наставницима у редовној школи. На пример, дефектолог из специјалне школе може да долази у редовну школу и даје подршку одређеном ученику у учењу. За ученике са сметњама у развоју у редовним школама, дефектолог ће учествовати у процени дететовог

3 Марта Дедеј, нав. дело, 561.

4 Исто.

развоја, развијање стимулативне или компензаторне програме, пратиће успешност укључивања детета у наставни процес, усмераваће наставнике у примени одговарајућих метода, средстава и начина рада могућностима детета. На овај начин, препознавајући децу којој је неопходна додатна друштвена помоћ и подршка, школа ствара услове за рад који се прилагођавају способностима и захтевима дететових могућности. Циљ инклузивног образовања и сврха пружања подршке јесте повећавање укључености, напредовања и самосталности детета.

Посебне потребе и инклузивно образовање

Посебне потребе и инклузивно образовање 181 и локалне самоуправе, као и други органи јавне власти дужни су да, у циљу подстицања равноправности особа са тешкоћама у развоју, предузму мере за обезбеђивање равноправности у области образовања и васпитања. Сматрамо да у циљу академских разматрања није неумесно прихватити да је оваквим дефинисањем прихваћена концепција инклузије, јер сматрамо да принцип интеграције екстензивно тумачен и стављен у контекст злоупотребе може бити и јесте један вид дискриминације. Применом принципа интеграције, односно убацивањем детета у постојећи систем онакав какав јесте у коме дете „плива" захваљујући највише својој сналажљивости, упорности и уз помоћ огромног залагања родитеља може довести, као што је већ наглашено, до осећаја одбачености код детета. Та могућност може бити намерно злоупотребљена од стране појединих друштвених група, стога можемо рећи да је тачно да законодавац није прецизирао који концепт ваља имплементирати, али да су општом формом: „Органи државне управе, територијалне аутономије и локалне самоуправе надлежни за послове васпитања и образовања дужни да предузму мере, с циљем да васпитање и образовање особа са тешкоћама у развоју, постану интегрални део општег система васпитања и образовања."[5]

Кораци које треба предузети у циљу перманентног укључивања деце с посебним потребама у редовна одељења су пре свега:

– рушење предрасуда,

– адекватна и квалитетна обука наставног кадра која започиње на факултетима,

– обука родитеља о појму инклузије и важности њене потребе,

– континуирано праћење напредовања на пољу инклузије, које је једино могуће на међународном нивоу, јер инклузија треба свима и свакоме.

5 Жарко Димитријевић, „Посебне потребе и инклузивно образовање-законодавни оквир Србије", *Социјална мисао*, бр. 2, Универзитет у Нишу, Правни факултет, 2010, 180.

За досадашња искуства, када говоримо о инклузији као потреби данашњег образовног система, не можемо, а да се не осврнемо на недавну прошлост где смо имали систем одвојених специјалних школа, одвојена специјална одељења у редовним школама, а самим тиме и извор сегрегације, јер су ученици који су похађали те установе и специјална одељења били називани „специјалцима", те би их то пратило цели живот. Обележени би били и њихови родитељи, а утицај тог периода и таквог начина образовног система има и данас веома присутне последице.[6] Наиме, и данас веома велики број родитеља не жели прихватити чињеницу да има дете са посебним потребама коме је нужно потребна помоћ стручних људи, а све због страха од сегрегације, од социјалне неприхваћености и страха од могуће социјалне самоизолације као излаза за решење проблема. Због оваквих стајалишта, наш образовни систем се сусреће са закаснелим покушајима да се помогне детету са посебним потребама. Многи ће рећи да никада није касно укључити дете са посебним потребама у програм редовне наставе, али ако знамо за предности раног старта, онда знамо и колико је важна рана социјална прихваћеност, адаптација, упознавање са образовним системом и развој комуникације од што ранијег доба људског живота.

Инклузија за све

Свако дете има право на образовање и мора му се пружити прилика да постигне и одржава прихватљив ниво учења за њега. Редовне школе су најефикаснији начин сузбијања дискриминаторских ставова, креирања отворених заједница, изградње инклузивног друштва и остваривања образовања за све, чиме се обезбеђује ефикасније образовање. (UNESCO, 1994: vii, par.2) Изјава је прихваћена у јуну 1994. године од стране представника 92 земље и 25 међународних организација. Значајно је да се односи на унапређење ефикасности целокупног образовног система у следећим тачкама:[7]

1. свако дете има темељно право на образовање и мора му се пружити прилика да постигне и одржава један прихватљив ниво учења;

2. свако дете има јединствене карактеристике, интересе, способности и потребе за учењем;

3. образовни системи би требало да буду планирани и образовни програм имплементирани тако да воде рачуна о широкој разноликости ових карактеристика и потреба;

---

6 Илда Хозић, „Инклузија за све", *Педагошка стварност*, бр.3-4, Добој, Република Српска, 2009, 442

7 Виолета Петковић, „Школа у инклузивном контексту", *Норма*, бр. 1, Педагошки завод Војводине, Нови Сад, 2009, 71.

4. деца са посебним образовним потребама морају имати приступ редовним школама, које би им биле прилагођене путем одговарајућих педагошких мера;

5. редовне школе са оваквом инклузивном оријентацијом су најефикаснији начини сузбијања дискриминаторских ставова, креирања отворених заједница, изградње инклузивног друштва и остваривања образовања за све.[8]

Школе обезбеђују ефикасније образовање за већину деце и унапређују ефикасност и исплативост целокупног образовног система. Инклузивна школа је организација која решава проблем различитости заједничким циљем, која наглашава учење за све ученике. Бити равноправни члан једног разреда, годишта у својој школи, радити исте лекције као и други ученици и недостајати им када нисте тамо. Такође, имати пријатеље са којима ћете проводити време и изван школе. Принципи који омогућавају ученику са тешкоћама у развоју да види себе као уваженог члана школске заједнице. Инклузивна школа обезбеђује ученицима курикулум на посебан организациони начин, који се разликује од оног курикулума у школама, које искључују одређене ученике из њихових редовних разреда, повећава учешће и смањује искљученост из основних токова друштвених дешавања.

Припрема наставника за инклузивно образовање

Развијање инклузивне наставе започиње интерактивним обучавањем наставника за извођење такве наставе, које од почетка треба, такође, да буде инклузивно. Поред упознавања теоријских основа инклузивне наставе, у таквом обучавању наставници јачају следеће професионалне компетенције:

1. методолошка оспособљеност за идентификацију нивоа и структура знања, развојних карактеристика и осталих индивидуалних разлика ученика;

2. методолошка оспособљеност за развијање, имплементацију и евалуацију програма индивидуализованог учења и модела инклузивне наставе.

Инклузивно је и заједничко учење и поучавање у уобичајеној (тзв. традиционалној, предавачкој, предавачко-приказивачкој) настави, када су сви ученици психофизички ангажовани до личних максимума, нпр. у току писмене вежбе, игроликих активности, музичких испољавања, спортских игара, илустративно-ликовних илустрација и слично. Инклузивни су и сви они модели иновиране наставе у којима се оптимално интензивира учење и учешће ученика, као што су: проблемска, откривалачка, егземпларна, мултимедијска, рецепциона, интегрисана настава и сл. За инклузивну наставу

8 Исто.

карактеристична је разноликост система, модела, варијанти, облика, метода и средстава наставе, видова рационалног учења и стратегија функционалног поучавања, у циљу побољшавања квалитета рада и развоја сваког ученика.[9]

Подаци указују на то да инклузивно образовање може бити штетно за дете уколико је лоше организовано. С друге стране, адекватна припрема редовних школа и наставника може да доведе до квалитетног образовања деце са тешкоћама у развоју. Кључну улогу у раду са децом са тешкоћама у развоју у редовној школи имају наставници који са њима проводе највећи део времена. Стога су мишљења и ставови наставника о деци са тешкоћама у развоју веома важни за квалитет укључивања деце у редовне школе. Када наставници који раде у редовним школама добију у одељењу дете са тешкоћама у развоју, пред њима се отварају бројна питања: како приступити овом детету, шта ће на то рећи деца, а шта њихови родитељи, да ли сам као наставник довољно спреман и довољно образован да са тим изазовом изађем на крај.[10] Наведена питања су нормална реакција наставника на нешто што му је ново и непознато. Позитивни ставови наставника према деци са тешкоћама у развоју, на значај адекватних имплицитних педагогија, на начин рада у инклузивном одељењу, представља неопходне услове за квалитетно образовање деце у редовним школама. Неопходан услов за увођење инклузивног образовања јесте мењање односа друштва према деци са тешкоћама у развоју. У том смислу, неопходно је мењати постојеће негативне ставове према деци са тешкоћама у развоју и њиховом заједничком школовању са вршњацима у редовној школи.

Наставници у инклузивној средини треба да пруже својим ученицима развојно адекватне садржаје и прилику да уче градиво одговарајућег нивоа тежине; да узимају у обзир претходно искуство и знања ученика; да се фокусирају на усклађивање подучавања различитим способностима ученика; да имају и да одржавају висока очекивања од свих ученика; да развијају сарадничке односе између ученика, односе који омогућавају свима да учествују у активностима. При том, важно је да се нагласи да наставници који виде инклузију као део своје професионалне улоге имају делотворнију и квалитетнију интеракцију са ученицима.[11]

Генеричке компетенције као што су диференцијација, индивидуализација и сарадња са педагошким асистентима значајно доприносе развоју

---

9 Миле Илић, „Образовно-васпитни ефекти инклузивне наставе", *Педагогија*, бр. 1, Филозофски факултет, Бања Лука, 2009, 101.

10 Миља Вујачић, „Улоге наставника у инклузивном образовању", *Педагогија*, бр. 3, Институт за педагошка истраживања, Београд, 2011, 390.

11 Сунчица Мацура-Миловановић, Наташа Вујисић-Живковић, „Ставови будућих учитеља према инклузији: Импликације за иницијално професионално образовање", Универзитет у Београду, Филозофски факултет *Педагогија*, бр. 4, 2011, 635.

компетенција за инклузивно образовање. Кључан елемент компетенција наставника за инклузивно образовање су ставови, који укључују уверења о циљевима образовања, знању, учењу и могућностима да се деца образују. Уверења наставника чине основу њихових очекивања од ученика, која могу да доведу до тога да се према неким ученицима другачије понашају и на тај начин утичу на њихово постигнуће, аспирације и слику о себи. Важност позитивних ставова наставника почетника у инклузивној средини потврђена је многим истраживањима. Такође, показало се да је подучавање неефикасно уколико наставници почетници имају уверења да неке ученике треба »поправити«, или да су неки ученици у тој мери „мањкави“ да их је немогуће „поправити“. Многи студенти будући наставници, не само у нашој земљи већ и у другим државама, имају мало или нимало личног искуства у интеракцији са децом којој је потребна додатна подршка за учење и социјалну партиципацију. Студенти су се и сами школовали у образовним системима у којима је школовање деце са и без посебних потреба било раздвојено, односно у тзв. упоредним системима редовног и специјалног образовања.[12] Међутим, истраживања показују да уколико се негативни ставови студената будућих наставника према инклузивном образовању не промене током њиховог иницијалног професионалног образовања, они касније, када се запосле, могу да онемогуће напоре школа да постану инклузивне. Стога ставови наставника указују на важност његовог иницијалног образовања и наглашавају одговорност високошколских институција које образују наставнике да их припреме за рад у радикално измењеном контексту.

Литература

Вујачић 2011: М. Вујачић, “Улоге наставника у инклузивном образовању”, *Педагогија*, бр. 3, Институт за педагошка истраживања, Београд.

Дедај 2011: М. Дедај, “Инклузивни развој школе”, *Педагошка стварност*, бр. 5-6, Школа за основно и средње образовање „Братство“, Бечеј.

Димитријевић 2010: Ж. Димитријевић, “Посебне потребе и инклузивно образовање-законодавни оквир Србије”, *Социјална мисао*, бр. 2, Универзитет у Нишу, Правни факултет, Ниш.

Илић 2009: М. Илић, “Образовно-васпитни ефекти инклузивне наставе“, *Педагогија*, бр. 1, Филозофски факултет, Бања Лука.

Мацура-Миловановић, Вујисић-Живковић 2011: С. Мацура-Миловановић, Н. Вујисић-Живковић, “Ставови будућих учитеља према инклузији: Импликације за иницијално професионално образовање”, *Педагогија,* бр. 4, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд.

12 Исто, 637

Петковић 2009: В. Петковић, "Школа у инклузивном контексту", *Норма*, бр. 1, Педагошки завод Војводине, Нови Сад.

Станчић, Станисављевић-Петровић 2013: М. Станчић, З. Станисављевић-Петровић, "Мишљење васпитача о користима од инклузије и начинима њеног остваривања", *Специјална едукација и рехабилитација*, бр. 3, вол. 12, Филозофски факултет, Институт за педагогију и андрагогију, Београд.

Хозић 2009: И. Хозић, "Инклузија за све", *Педагошка стварност*, бр. 3-4, Добој, Република Српска.

Mirjana SIMIĆ

CONDITIONS FOR MORE EFFICIENT IMPLEMENTATION OF THE INCLUSIVE EDUCATION

Summary

Reform of the educational system means the inclusion as the integral component of the educational system as a whole. The essence of inclusive system of education is the change of school in that way each pupil makes progress as per his possibilities. Educational model of the pupil with disabilities is based upon the approach of "positive discrimination" where the importance of the creation of such surrounding for learning which will enable an optimal development of psychological functions and the whole personality of the pupil with disabilities is emphasized. So, in the focus of attention potentials of the pupil are preserved, and not only difficulty.

Alterations of attitudes toward the pupils with disabilities are the first precondition which should be met and the first barrier which should be eliminated in order to initiate the process of inclusive education. Some authors emphasize that psychological barriers such as stereotypes and negative attitudes toward the pupils with disabilities are being overcome by the process of inclusion. Inclusive education and positive experiences acquired by its realization have a reversible impact on the gradual alteration of attitudes, and development of more positive behaviour toward the pupils with disabilities.

The development of the inclusive teaching in school commences by the active approach of teacher for such kind of teaching performance. It is indispensable, besides getting to know theoretic fundaments of inclusive teaching process, to work on broadening of professional competences of teacher on the following fields of methodological qualifications of teaching: identification of levels and structure of knowledge, development characteristics, developing, implementation and evaluation of the individualized programme of learning and model of inclusive teaching, and creation of individual educational curricula and programmes.

It is not important to include only the pupil with special needs in regular classroom, but it is important not to neglect other pupils. The teacher is the one who should, including adequate motivation, professional qualification and support, activate positive changes with pupils and develop the sense of "equality among pupils".

Educational system should ensure for all pupils the following: 1) equal right and accessibility of education without discrimination and separation based on gender, social, cultural, religious and other belonging; 2) qualitative and balanced

education based upon the achievements of contemporary science; 3) education in democratically organized and socially responsible institution in which openness, co-operation and tolerance are fostered, 4) equal opportunities for education at all levels in accordance with the needs and interests of pupils without obstacles for changes, and education during the whole life; 5) qualification for work of pupils adjusted with contemporary requests of profession which they are prepared for.

Key words: inclusive education, pupils with disabilities, role of teacher, educational effects, equal rights.

Рад је предат 14. априла 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 373.54:62(497.11)"1919/1944"

*Слађана ВИДОСАВЉЕВИЋ**
Учитељски факултет у Призрену-Лепосавић

*Јелена КРУЉ ДРАШКОВИЋ***
Учитељски факултет у Призрену-Лепосавић

ХУМАНИТАРНА И ОБРАЗОВНА УЛОГА ЖЕНСКЕ ПОДРУЖИНЕ И ЊЕНЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ У ПРИШТИНИ ОД 1919-1944. ГОДИНЕ

Апстракт: Да је образовање и просвећивање жена била важна ставка Србије крајем XIX века, на то указују многобројни примери којима се манифестовало њихово уважавање, пре свега кроз формирање разних организација, школа, до захтева да им се дозволи и гласање. Дакле, Србија је била у то време веома напредно друштво, патријархално, али засигурно не и назадно. Управо у таквој атмосфери и на просторима Косова и Метохије долази до оснивања женских подружина, а у оквиру њих и занатских школа, са циљем да се најпре организује хуманитарни рад, а касније и стручно, практично образовање и васпитање женске деце. Несумњиво да посебно место у овоме припада женској подружини у Приштини и њеној занатској школи, формираној 1919. године, која је континуирано радила до 1944. и самим тим била расадник будућих просвећених, хуманих и образовних жена. У свом скоро двадесетпетогодишњем раду уз помоћ Београдског женског друштва, чији је пододбор била, Приштинска подружина остваривала је завидне резултате.

Кључне речи: Женска подружина у Приштини, Женска занатска школа у Приштини, правила о раду, хуманитарни рад, образовање.

Вековима је жена била, са малим изузецима, само жена, мајка и домаћица, али је тадашња Србија постајала свеснија чињенице да су дошла времена да она предузме и неке друге дужности, и да својом снагом, умом и духом

* Доцент, vidosladja@hotmail.com
** Асистент

користи и своме народу, али и друштву у целини. Од почетка се настојало да се постепено отклањају многе дотадашње погрешке и заблуде у образовању женског подмлатка, са циљем да оне заузму у друштву положај какав им и приличи, и какав траже баш интереси самог друштва. О односу према женама у Србији говори и чињеница „да је Катарина Миловук још 1900. послала захтев краљу Александру Обреновићу да дозволи женама да гласају, исти захтев упућен је и Сенату Краљевине Србије, док је у Лондону тек 1904. године основана Међународна алијанса за женско право гласа“[1]. Да је просвета најмоћније оружје и да само онај народ има будућности који је образован, просвећен, знало се још и тада. Истовремено је друштво бивало свесније и чињенице да о просвећеном народу може да се говори само онда „када је просвета озарила целину, када је она својом силом напојила све чланове те целине, када су просветом наоружане и жене једног народа“.[2] И у тако створеној атмосфери, где је већ пала средњевековна заблуда да су жене само нежнији пол, недорастао за озбиљне послове, створени су услови да се оне организују најпре у оквиру хуманитарних друштава, а касније и да се на индиректан начин ове установе повежу са образовним системом, чинећи тако једну целину.

Због тога су за српско друштво, а поготово за образовање, важну улогу имале бројне хуманитарне организације које су деловале у Србији од средине седамдесетих година XIX века. Београдско женско друштво (формирано 15. маја 1875. год) било је претеча сваком женском покрету у Србији и радило је на националном, хуманом, културном, просветном и привредном пољу. Помагало је сва хумана и добротворна друштва Србије и у свакој прилици прихватало сиромашне и невољне[3].

Завршетком Првог светског рата и конституисањем државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, основане су многе женске подружине у самој држави, па и на просторима данашњег Косова и Метохије. Женска подружина Приштине уз помоћ Београдског женског друштва почела је са својим активностима, пре свега пружајући помоћ сиромашним и болесним ученицама, својим чланицама али и осталим грађанима Приштине и њене околине.

Приштинска женска подружина основана је 07.12.1919. године, основале су је жене и девојке из Приштине и њене околине[4]. У првој Управи биле су:

---

1 Јелена Милановић, у: *Вечерње новости*-Живот плус, бр.525, Београд, 9. марта 2014, 25.

2 Вукица М. Алексијевића, *Жене-часопис за поуку и забаву*, ур. Милица Јаше Томића, свеска 1, 1918, 301.

3 Мира Софронијевић, *Хуманитарна друштва у Србији*, Чигота, Београд, 2003, 22.

4 Оснивачице су биле: Даница Ј. Јанковић, Ангелина Д. Дебељаковићка, Ружа С. Томић, Олга С.Грујић, Живка Ж. Дебељаковић, Данка М. Митић, Јелена Ј. Поповић, Милева Ј. Поповић, Милева Љ. Китић, Зора Тасић, Љубица Цанић, Мелпомена Анастасијадис, Наталија П. Контић, Марија Марушић, Катарина К. Јоксимовић, Даринка Пејић, Зорка Т. Гапић, Јулијана Гавриловић, Персида Д. Христић, Добрила Т. Михајловић, Миланка Н. Гавриловић, Анка А. Секулић, Катарина Ј. Тодић, Стана М. Филиповић,

председница Ангелина Дебељаковић, потпредседница Ружа С. Томић, благајник Дана Ј. Јанковић, секретар Јулијана К. Гавриловић; чланице Управе: Стевка Д. Поповић, Вета Х. Витковић, Милка Гавриловић, Катарина Ж. Јоксимовић, Милева П. Поповић, Даринка Пејић, Живка А. Поповић. Данка М. Митић, Данка М. Дебељаковић, Оливера Банђијевић, Добрила Т. Михајловић, Персида Христић, Софија Лавадиновић, Анка А. Секулић, Султана Прљинчевић, Мелопомена Анастасијадис, Ката А. Поповић и Јелена Ј. Поповић[5].

Подружина у Приштини основала је своју Женску занатску школу крајем фебруара 1920. године. За упис у школу пријавиле су се и ученице које су биле у предратној Раденичкој школи, због тога је школа отпочела рад одмах са два разреда (првим и другим). Школске 1920/21. отворен је и трећи разред, а како Министарство трговине није поставило још једну учитељицу, са сва три разреда радила је само једна учитељица. Министарство трговине је школске 1921/22. године одредило је још једну учитељицу, када је отворен IV разред и први разред Продужне занатске школе. Школске 1922/23. године отвара се V разред, као и други разред Продужне школе. Пошто је био велики број ученица, Управа се преко Трговинског инспектората обратила Министарству трговине да постави још једну учитељицу, и већ од марта 1922. године стално су радиле по три стручне учитељице[6].

У школи је, поред белог веза, шивења рубља и одела, нарочито негован оригинални Косовски вез; копирани су најстарији мотиви, како на фином тако и на најгрубљем сељачком платну, са много успеха. Израђивани су: столњаци, зидне корпе, јастучићи, завесе и друго. Радови су излагани на изложби Београдског женског друштва и Трговинског инспектората у Скопљу. Управа Подружине је од зараде у школи 50% давала ученицама, а 50% употребљавала

Мара А. Рашковић, Стевка Деке Поповић, Тадијана К. Стојановићка, Стана Бурмазова, Милка Чохаџић, Олга Д. Кушаковић, Десанка В. Алексић, Тода Илић, Ката М. Симоновић, Јордана Дебељковић, Милева Д. Дебељковић, Вета Х. Витковић, Вера Г. Цанић, Милева Г. Цанић, Тадијана К. Цанић, Милева М. Томић, Биса Д. Јовановић, Ката А. Поповић, Делка Ј. Симоновић, Савка Јефтић, Синђа Рударка, Тофа С. Бркић, Стојанка С. Бркић, Даринка Д. Пешић, Даринка К. Которчевић, Лепа Кијаметовић, Костадина Здравковић, Јелисавета Ј. Поповић, Султана Прлинчевић, Живка А. Поповић, Јордана Прешендић, Зорка Пантелић, Софа П. Аксентијевић, Синђа С. Аксентијевић, Рада Драг. Петровић, Стана С. Недељковић, Дафина Несторовић, Софија Ж. Лавадиновић, Душанка Л. Јовановић, Параскева Каракушевић, Наталија Костић, Стана С. Спасић, Боса Б. Топаловић, Јулка Ц. Станојевић, Стана Т. Милић, Фимка М. Илић, Богдановић К. Ђорђевић, Оливера Банђијевић, Вета Ђ. Јанковић, Катарина Х. Арчић, Тада Ј. Прлинчевић, Наталија Томић, Драга Ђорђевић, Марија Цакицић, Мара Ј. Јоксимовић, Ашеровић, Стојанка Ђ. Пантић, Живка М. Недељковић.

5 Орган женског друштва и његових подружина, ,,Домаћица" *Извешїај о оснивању и раду Подружине у Пришїини,* Београд, 1933, 75-76.

6 Архив Југославије, Приштина-Женска занатска школа пододбор београдског женског друштва, *Дойис,* фонд 1686 бр.2746

за школске потребе, на име: набавке каталога за везове, базаре, предмете за награђивање ученица на крају школске године, додељивања помоћи најсиромашнијим ученицама и друге школске потребе. Из своје касе Подружина је плаћала службавку, набављала школски и канцеларијски материјал, поправљала школску зграду и куповала дрва за огрев. Новац за ове издатке прикупљала је приређујући забаве, концерте и матинеа, а уколико јој то није стизало, обраћала се Министарству трговине за помоћ. Министарство трговине је, с времена на време, додељивало веће или мање суме на име помоћи, као и окружни и срески одбор. До 1926. године мања новчана помоћ за огрев добијана је од од Приштинске општине[7].

Уредбом о преносу послова од Државе на области[8] биле су пренете све женске занатске школе у надлежност Обласних самоуправа. После преноса наступили су разни спорни случајеви између женских удружења и Обласних одбора у погледу преузетих школа, а нарочито око назива школа, школске имовине, надзора и др. Како је поменута уредба о преносу послова на Обласне самоуправе предвиђала израду посебних уредаба о преузетим установама, то су поједине области одмах ове уредбе и прописале без сагласности између појединих области.

Према оценама изасланика Инспектората у Скопљу, школа у Приштини је према резултатима рада долазила у ред најбољих школа на југу Србије, иако је забележила један минус у раду од априла 1927. до почетка 1929. године, и то за време управљања учитељице која је радила као заступница управитељице, постављене од стране Обласне самоуправе, која није била у могућности да врши надзор над радом ове самовољне учитељице.

Женска занатска школа у Приштини је у овом периоду прешла под Обласни одбор у Приштини који је све ставио под своју контролу, укинуо зараде ученицама, али и помоћ сиромашним ученицама. Обласни одбор је полагао право на помоћ коју је повремено слало Министарство трговине Подружини за рад Женске занатске школе у Приштини. Иако је спор између Подружине и Обласног одбора трајао пуних осам месеци, захваљујући београдском Женском друштву и Кају Јоксимовић, председници Управе Подружине, спор је решен у корист приштинске женске Подружине.

Безобзирност Обласног одбора осетио се и у Женској занатској школи, тако што је на почетку школске 1927/28. године уписан најмањи број ученица, свега 70, а у току године остала је 51 ученица. Ученице напуштају школу под изговором да немају довољно наставе и рада, иако су „за косовске мотиве на производима које су радиле ученице школе почели да долазе странци из Солуна и Цариграда и да односе копије и народне мотиве у иностранство“[9].

7 АЈ, *Дойис* Ф. 2746

8 „Службене новине” бр. 269 од 26.11.1927.

9 стр.66-67

Законом о подели Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на управна подручја, ниже женске стручне школе прешле су у надлежност бановина, и у њима су бановине вршиле све послове под врховним надзором и по упутствима ресорног министра, а на основу постојећих закона[10]. На основу Упутства, Женске занатске школе су подељене на: ниже, продужене и више. Задатак Нижих женских занатских школа је да спремају ученице за добре, самосталне и образоване раднице у свим врстама женског рада. Оне трају три године. Задатак Продужне женске занатске школе да спреме ученице за добре, самосталне и спретне мајсторе. Оне се отварају тамо где постоји Нижа школа у трајању од две године. Више школе отварају се у већим градовима и припремају стручне учитељице[11].

Од наставних предмета све до 1929. године у Приштинску женску занатску школу предавани су само српски језик и математика. Разлози су били с једне стране материјалне прилике, јер Подружина није била у могућности да плаћа хонорарне наставнике, а с друге стране изјаве родитеља да ће децу оставити само у случају ако уче више ручни рад, да би се ученице оспособе као раднице. Тек је Вардарска бановина поставила и хонорарне наставнике за веронауку, географију и историју, 1929. године. У школу су се уписивале ученице са малом матуром али и великом гимназијском матуром, од којих је већина завршила и Вишу занатску школу у Београду. Оне које нису имале гимназијско школовање, оспособљавале су се као добре раднице и својим радом издржавале своје сиромашне породице и родитеље[12].

Школске 1930/31 године у Приштинску женску занатску школу уписано је 85 ученица у свих пет разреда распоређених у три одељења. У школи су радиле 3 стручне учитељице: Боса Малеђић, Зорка Митић и Славјанка Групчевић. Од општих предмета ове године били су заступљени: Српски језик, Математика, Земљопис, Национална историја, Веронаука, Књиговодство, Домаћинство и Певање[13].

Управа Подружине је стално присутна и води свакодневно дежурство у женској занатској школи. У 1931. години образован је и Школски одбор, за председницу изабрана је Дана Ћелевић, наставница гимназије, а за потпредседницу Султана Прљинчевић, учитељица; благајник Зора Печеновић, учитељица, секретар Д. Станковић, професор, чланови: Петронић, Спирић и Митић – све чланице Управе подружине и Боса Малешић, најстарија учитељица Женске занатске школе.[14]

---

10 „Службене новине" бр. 232 од 03.10.1929.

11 Исто,

12 АЈ, Исто, бр.1686

13 АЈ, Исто,

14 Исто

До 1923. године Женска занатска школа у Приштини мењала је приватне куће где се одржавала настава, тада је Управа Подружина купила једну кућу коју је преправила за школске потребе и ту сместила ученице. За неколико година зграда је постала претесна и неподесна, па је Управа била принуђена да зида нову школску зграду.

План за нову зграду Подружине у Приштини израђен је у Грађевинском одсеку Вардарске Бановине са предрачуном у износу 212.000 динара. На лицитацији, предузимач је тражио 193.000 динара и Подружина је прихватила понуду. Изградња Дома Подружине отпочела је августа 1931. године, а четвртог децембра исте године свечано је освешћен и у њему је смештена Подружинска занатска школа, због које је Подружина и зидала Дом[15].

Изградња Дома са купљеним потребним земљиштем коштала је 235.000 динара. Дом се налазио у самом центру, поред парка Официрског дома. На једном бочном зиду великог ходника биле су уклесане две велике плоче од карираног белог мермера. На једној су, испод имена краљице Марије, покровитељке Подружине, урезана имена чланица Управе, за чије време Управе је подигнут Дом; а испод ових имена почасних чланова, који су помогли да се Дом озида. На другој плочи, испод имена Његовог Величанства краља Александра-Великог, Подружинског добротвора, урезана су имена осталих добротвора и чланова помогача[16].

Освећење и свечано отварање Дома обављено је уз присуство делегата њихових Величанстава, Министарства трговине и индустрије, социјалне политике, бана Вардарске бановине, београдског женског друштва, друштва Књегиње Зорке, Грачаничког среза, делегата свих корпорација из Приштине, као и много грађана. На свечаном отварању остварен је и прилог у новцу у висини од 2000 динара[17].

За изградњу Дома и потребно земљиште Подружина је из сопствених средстава издвојила 121.391 динар, остатак је у виду помоћи добила од:

– Његовог Величанства краља ..... 5.000 динара
– Вардарске бановине ..... 40.000 динара
– Министарства трговине ..... 30.000 динара
– Позајмица Министарства соц. политике ..... 3.000 динара
– Позајмица Кола сестара из Приштине ..... 5.000 динара
– Позајмица из Касе Женске занатске школе ..... 5.000 динара
Свега ..... 209.391 динара

15 Часопис „Домаћица", *Извештај Приштинске женске подружине за 1931. годину*. Београд, 1932, 84-85.
16 Исто
17 Исто, 86.

Целокупан дуг Подружине је четрдесет и пет хиљада, он се смањио за 6411. динара у току 1931. године, јер су одржане две забаве и три матинеа у корист подизања Дома, ,,а очекује се и продаја старе зграде тако да би се дуг смањио на минимум".[18]

Светосавска прослава 1932. године у новом Дому била је препуна грађана. Домаћица славе била је Анка Секулић, управна чланица, а колач за следећу годину преузела је председница Подружине Каја Јоксимовић[19]. Рад председнице Каје Јовановић обележен је њеном великом активношћу на подизању значаја и рада Подружине и њене занатске школе. Тако да и када је из породичних разлога прешла у Београд, све чланице скупштине и Управе једногласно су затражиле да она и даље остане председница[20].

Подизањем новог Дома, радом Управе Подружине и њених чланица отпочео је нови период њене активности и сарадње унутар самог Друштва, али и са осталим хуманим женским корпорацијама. Тако је Подружина често уступала салу у своме Дому другим друштвима за скупове. Приликом турнеје Академског Певачког Друштва ,,Обилић" Управа им је уступила просторије свога Дома и свесрдно дочекала Обилићевце, који су били пријатно изненађени. Главни одбор Црвеног крста из Београда издао је Подружини захвалницу у знак добре сарадње. Новембра 1933. године Подружина је са ученицама своје школе извела екскурзију до Косовске Митровице и приредила позоришни комад ,,На пропланку", који је припремила хонорарна наставница Ирина Вешовић[21]. Подружина у Приштини је узимала учешће у свим националним манифестацијама у сарадњи са другим друштвима, увек кад би се потреба за то указала. Да би обезбедила материјална средства за подмиривање својих потреба, Управа Подружине је често приређивала матинеа у свом Дому и забаве са лутријом, на којој су главне премије били ручни радови израђени у Школи.

Управа се веома често обраћала и надлежним за помоћ, али због тешке економске кризе мало је било одзива. У таквој ситуацији, више пута помоћ су пружали: Општина приштинска, многи добротвори утемељачи и почасни чланови. До 1935. године Подружина је имала 47 добротвора, 8 утемељача и 13 почасних чланова. Имена свих добротвора, утемељача и почасних чланова била су убележена на три мермерне плоче, које су уклесане на зиду у подружином Дому у знак захвалности и поштовања[22].

---

18 Исто

19 Исто

20 *Извешїај о раду Пришїинске женске Подружине за 1933. їодину*, Београд, 1934. стр. 58-59.

21 Исто, 59.

22 *Извешїај о раду Пришїинске женске Подружине за 1935 їодину*, Београд, 1936, 107-108.

И поред финансијских потешкоћа, Подружина је 1933. године позитивно пословала. Стање благајне на крају године било је: приход од 42,079,72 динара; расход 41.042,13 динара, па је на за наредну годину остало 1.037,57 динара[23].

Рад у Женској занатској школи текао је нормално, број ученица се сваке године повећавао, заступљени су били сви стручни и општи предмети. Школске 1934/35. године у свих пет разреда ниже и продужне женске занатске школе било је свега 98 ученица, које су распоређене у три одељења[24].

У школи су се нарочито копирали лепи стари косовски мотиви на модерном рубљу и хаљинама. Са својим школским ручним радовима Подружина је често учествовала на изложбама у Београду и Солуну. Подружина је за свој рад више пута одликована и то: од Министарства трговине и индустрије орденом Св. Саве IV степена, грчком медаљом „Гранд при", повељом Академског певачког друштва „Обилић" и дипломом Црвеног Крста[25].

Од 1919. године, када је основана Подружина у Приштини, непрекидно су до 1935. године радиле у Управи следеће чланице: Каја Ж. Јоксимовић, Стевка Д. Поповић, Милева П. Поповић, Султана Д. Пржинчевић, Данка М. Митић, Оливера Банђијевић, Станија Ничић, Дафина Несторовић, Јелисавета Поповић, Софија Лазић, Стана Недељковић, Естера Мушоновић и Живка Поповић[26].

Управа Подружине[27] је 1935. године радила још организованије на проширењу чланства и међусобној сарадњи и дружењу. Тако да је за годину дана број редовних чланица повећан на 126, а управних на 36. Дружења је било организовањем заједничких излета и екскурзија у Таук-башти и Грачаници. Главни акценат Управе у овом периоду дат је на напредак женске занатске школе, на чему су нарочито ангажоване чланице. Напредак се односио на стручност рада, новим везовима на модерном рубљу и хаљинама.

23 Исто, Извештај из 1933, 59.

24 Исто, Извештај из 1935, 107.

25 Исто

26 Исто

27 Управа је састављена од следећих чланица: председница Каја Ж. Јоксимовић, проф. у пензији, потпредседница Мица Аритоновић, учитељица.; председница Стана Виденовић, учитељица; благајник Лепа С. Каракушевић, учитељица; секретар Лепа Марковић, студент права, управне чланице: Стевка Д. Поповић (почасна председница), Милева М. Поповић, Султана Д. Пржинчевић, Данка Митић, Софија Х. Лазић, Оливера Банђијевић,Стана С. Недељковић, Дафина Несторовић, Станица Ничић, Наталија Д. Контић, Естера Мушоновић, Марта Д. Марушић, Јелисавета Ј. Поповић, Марија М. Мицовић, Живка Поповић, Хаџи Стана Поповић, Фимка Илић, Анка Секулић, Марта Спасић, Данка Дебељаковић, Зора Печеновић, Милица Спирић, Живка Ристић, Младена Х. Ватковић, Милена Пршендић, Наталија Мирковић, Наталија Волков и Олга Ничић.

Радови женске занатске школе били су веома запажени на изложби у Скопљу приликом прославе 25-годишњице од ослобођења Јужне Србије[28]. Културно забавни живот се манифестовао припремањем позоришних комада, организовањем матинеа и забава у Дому Подружине[29]. На конференцији свих Подружина Београдског друштва константовано је „Рад Подружине у Приштини и женске занатске школе у сваком погледу је успешан. Између Управе школе и Управе Подружине постоји хармоничан однос".

Значајно место у раду Женске занатске школе у Приштини имао је и Школски одбор[30]. На седницама се читао месечни извештај о раду, извештај о буџету и ценовник радова, који се после тога слао бановини на усвајање. Банска управа је достављала помоћ за набавку материјала, од којег ће се радити делови одела и других потреба у националном везу за изложбе поводом јубилеја 20-година од ослобођења у Првом светском рату[31].

Године 1939. Министарство трговине и индустрије прописало је Уредбу са законском снагом о изменама и допунама Закона о женским занатским и женским стручним школама од 31. марта 1932. године. Најзначајније измене односе се на задатак женских занатских школа које, уз опште образовање у духу југословенског народног и државног јединства, треба да пруже ученицима стручну, теоријску и практичну спрему за самосталан рад у њиховом занату[32]. За време Другог светског рата, од 1941. до 1944. године, већина женских занатских школа радила је са мањим и већим прекидима, најчешће због преузимања школске зграде од стране непријатељских војника.

Приштинска женска подружина била је хуманитарна и просветна организација, која је деловала од 1919. до 1944. године на просторима Приштине и њене околине. Основни циљ, а уједно и задатак због кога је формирана, био је да ради на просветном, хуманом, националном и привредном пољу. У свом скоро двадесетпетогодишњем раду, уз помоћ Београдског женског друштва, чији је пододбор била, приштинска подружина остваривала је завидне резултате. Рад Подружине највећим делом везивао се за стручно образовање и васпитање женске деце, рад школе, управљање, финансирање, добротворну и хуманитарну делатност. Подружина се старала за опстанак

28 *Извештај о раду приштинске женске Подружине за 1937. їодину*, Београд, 1938, 26-27

29 Исто

30 Школски одбор су сачињавале: председница Стана Виденовић, потпредседница Подружине и учитељица у пензији и чланице: Милица Аритоновић, учитељица и председница Подружине, Данка Митић, потпредседница Подружине и Радмила Арсић, стручна учитељица и благајник.

31 *Извештај о раду приштинске женске Подружине за 1938. їодину*, Београд, 1939, 18.

32 ИАН, ЖЗША, 1939, *Уредба о изменама и доїунама Закона о стручним школама*, Ниш, кут.2. бр.6.

и нормалан рад школе, сарађивала је са државним установама, друштвима и родитељима ученица. Унапређујући на тај начин „опште образовање као и унапређење домаће радиности и занатства, истовремено је активно радила на еманципацији и равноправности жена“[33].

Без просвећености и напретка жена, она је била свесна да нема ни опстанка, ни напретка друштва и да само на овакав начин „жена може светла образа изаћи пред суд покољења, које ће имати да суди о свачијим делима, јер на њу ваистину неће пасти народна клетва“[34]. У вези са тим, имајући у виду њихову посебну намену, постојање оваквих подружина и школа несумњиво да је имало значајну културну и педагошку улогу, у тадашњем за жену мање више подређеном друштву.

Литература

Софронијевић 2003: М. Софронијевић, *Хуманитарна друштва у Србији*, Чигота, Београд.

Архивска грађа

Архив Југославије, Приштина-Женска занатска школа пододбор београдског женског друштва фонд 1686 бр. 2746

Историјски архив Ниша, фонд Алексиначка женска подружина. *Програм и наставни план за ниже и продужене женске занатске школе,* кут. 1. бр. 133. Београд 1932.

Историјски архив Ниша, Женска занатска школа у Алексинцу 1939, *Уредба о изменама и допунама Закона о стручним школама,* Ниш, кут.2

Зборници и часописи

Видосављевић 2012: С. Видосављевић, „Значај женске занатске школе у просвећивању жена (1879-1948)“, *Педагогија*, бр.3. Београд.

Орган женског друштва и његових подружина, ,,Домаћица” *Извештај о оснивању и раду Подружине у Приштини,* Београд 1932.

Орган женск друштва и његових подружина, ,,Домаћица” *Извештај о раду Подружине у Приштини,* Београд 1933.

Орган женског друштва и његових подружина, ,,Домаћица” *Извештај о раду Подружине у Приштини,* Београд 1934.

---

33 С. Видосављевић, „Значај женске занатске школе у просвећивању жена (1879-1948)“, *Педагогија*, бр.3. Београд, 2012, 452.

34 Ђ.Красојевић, *Жене-часопис за поуку и забаву*, ур. Милица Јаше Томића,свеска 1, 1918, 3.

Орган женског друштва и његових подружина, ,,Домаћица" *Извешйај о раду Йодружине у Йриштини,* Београд 1936.
Орган женског друштва и његових подружина, ,,Домаћица" *Извешйај о раду Йодружине у Йриштини,* Београд 1937.
Орган женског друштва и његових подружина, ,,Домаћица" *Извешйај о раду Йодружине у Йриштини,* Београд 1933.

Штампа и Службени гласници

Милановић 2014: *Ј. Милановић, Вечерње новосйи*, Живот плус, бр.525, Београд, 9. март.
Алексијевић 1918: М. В. Алексијевић, *Жене-часойис за йоуку и забаву*, ур. Милица Јаше Томића, свеска 1.
„Службене новине" Краљевине Југославије, *Бановине*, бр. 232 од 03.10.1929.

Sladjana VIDOSAVLJEVIĆ
Jelena KRULJ DRAŠKOVIĆ

HUMANITARAN AND EDUCATIONAL ROLE OF FEMALE COMMUNITY AND ITS TRADE SCHOOLS IN PRISTINA FROM 1919 TO 1944

Summary

The training and education of women was an important item of Serbia at the end of the nineteenth century. It shows numerous examples which manifested their appreciation, primarily through the establishment of various organizations, and schools, in order to require that they should be allowed to voting. Therefore, Serbia was at that time a very advanced society, patriarchal, but certainly not backward. It is in this atmosphere and the region of Kosovo and Metohia comes to the establishment of female community, and within them vocational schools, in order to organize the first Charity and later on a professional and practical education of female children. There is no doubt that here a special place belongs to a female community in Pristina and its vocational school formed in 1919, which is continuously working until 1944 and hence a nursery of future enlightened humane and education of women. In his nearly year-old paper with the help of the Belgrade Women's Society, which is a sub-committee, the female community of Pristina achieved remarkable results.

Key words: Female community of Pristina, the Women's Trade School in Pristina, the rules of procedure, charity, education.

Рад је предат 7. априла 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 784.4(497.115)

*Биљана М. ПАВЛОВИЋ**

Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић,
Универзитет у Приштини – Косовска Митровица

*Драгана Ј. ЦИЦОВИЋ САРАЈЛИЋ***

Универзитет у Приштини – Косовска Митровица,
Факултет уметности у Приштини – Звечан

НАРОДНО МУЗИЧКО СТВАРАЛАШТВО ГЊИЛАНА У ОСНОВНОШКОЛСКОЈ НАСТАВИ МУЗИЧКЕ КУЛТУРЕ***

Апстракт: У раду се разматра народно музичко стваралаштво Гњилана и околине са становишта музичке педагогије. Циљ је да се укаже на могућност коришћења народног музичког стваралаштва овог поднебља у основношколској настави музичке културе. Анализира се литература која обрађује народну музичку традицију гњиланског краја. Утврђују се основне карактеристике гњиланских народних песама и игара и њихова васпитно-образовна функција у основношколској настави музичке културе. Пажња је поклоњена и народним обичајима и обредима гњиланског краја, као и песмама и играма које их прате. Примена традиционалних песама и игара овог поднебља у настави допринеће упознавању и очувању богате косовскометохијске народне музичке традиције.

Кључне речи: народно музичко стваралаштво, Гњилане, Косово и Метохија, основна школа, настава музичке културе.

---

* Доцент, bilja.pavlovic@yahoo.co.uk

** Ванредни професор, dsarajlić@gmail.com

*** Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта III 47023 „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Увод

У раду се разматра народно музичко стваралаштво Гњилана и околине са становишта музичке педагогије. Циљ је да се утврди могућност коришћења традиционалних песама и игара гњиланског краја у основношколској настави музичке културе. Задаци су: да се анализира литература која обрађује народну музичку традицију овог поднебља; да се утврде карактеристике традиционалних песама и игара; да се одаберу примери погодни за школску обраду и утврди њихова васпитно-образовна функција у настави.

Да би ученици у потпуности доживели и разумели традиционалну народну музику једне области, са свим њеним особеностима, морају бити упознати са општим околностима и условима у којима је настајала и развијала се. Гњилане се налази у североисточном делу Косовског Поморавља, на реци Добруши и њеној притоци Бањи. Са источне стране града протиче речица Станишорка, која је као и Добруша, притока Јужне Мораве[1]. Помиње се још за време средњовековне српске владавине као село *Гнивїане, Гњилїане*. Све до 1830. године Гњилане је било насеље *разбијеноī шипа,* сеоског изгледа. Након спајања свих његових делова – махала[2], оно је почело добијати изглед варошице.

Повољне саобраћајне везе, као и плодно земљиште, допринели су брзом економском развоју гњиланског краја. Због развијене трговине и разноврсних заната, у Гњилане су долазили не само људи из суседних, већ и из удаљенијих вароши, тако да је ова варош постала значајно привредно средиште на Косову. Становништво гњиланског краја бавило се најразноврснијим занимањима. У равничарским пределима обрађивана је земља. Успевала је пшеница, кукуруз, раж, јечам и овас, нарочито конопља. Понегде се гајио и дуван. У брдским крајевима развијало се сточарство, воћарство и дрварство. У самом граду било је разних занатлија: абаџија, кујунџија, рабаџија, терзија, ковача и других.

За време Турака, становништво овог краја је било јако угњетавано од стране Турака и Шиптара. У вези с тим, Јован Цвијић бележи: „Уз многобројна друга насиља ударало се и на женску част. Отмица и превођења српских жена у ислам било је чешће него на Косову”[3]. Због несигурности, многе породице су често мењале своја пребивалишта. У говору људи овог поднебља присутне су неправилности код упитног начина обраћања, попут:

---

1 Атанасије Урошевић, *О Косову*, Антропогеографске студије и други списи, Институт за српску културу, Приштина; Књижара ”Свети Сава”, Гњилане, 2001.

2 Махала (турцизам) – део града, кварт, улица.

3 Јован Цвијић, *Балканско īолуосīрво и јужнословенске земље,* Основи антропогеографије, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1966, 499.

Туј ли је? уместо: *Је ли ту?* Или, при саопштавању: *ће му кажем*; *ће нађем*, уместо: *казаћу му*; *наћи ћу*. У погледу физичких особина Цвијић запажа да су људи са простора Гњилана и околине слични Косовцима, те да се између њих не може утврдити значајнија разлика.

Историјски, социоекономски, као и антропогеографски услови живота утицали су на формирање културног и националног идентитета људи овог поднебља, а тиме и на народно музичко стваралаштво. Народна музичка традиција гњилнског краја истраживана је са етномузиколошког и етнокореолошког становишта у радовима Љубице и Данице Јанковић и Миодрага Васиљевића. Прве описе народних обичаја гњиланског краја налазимо у записима Ивана Јастребова, руског конзула који је боравио на Косову и Метохији крајем XIX века[4]. Поред описа народних обичаја записао је и велики број текстова народних песама које их прате, нажалост, без нотних записа.

У сакупљању и проучавању традиционалних песама, игара и обичаја гњиланског краја посебно значајну улогу имају етнокореолози Љубица Јанковић и Даница Јанковић. У књизи *Народне игре*, књига VI[5], сестре Јанковић су обрадиле народну музичку традицију Косовског Поморавља, са посебним освртом на песме и игре Гњилана са околином. Записале су 62 игре са певањем. Дале су опширан опис народног живота уопште: културе овог краја, становништва, општедруштвених прилика, народне ношње, играчког стила, корака и облика народних игара. У књизи Миодрага Васиљевића *Народне мелодије са Косова и Метохије*[6] забележено је 80 песама са подручја Гњилана и околине.

1. Карактеристике народног музичког стваралаштва Гњилана

Љубица и Даница Јанковић[7] уочавају да код Гњиланаца постоји тесна веза између традиционалне културе и народног карактера. Зато, према њима, народно музичко стваралаштво треба посматрати у контексту целокупног народног живота и општих услова у којима се оно развијало. Како је за време Турака, а и касније за време Другог светског рата живот био изузетно тежак, околности за развој певачке и играчке традиције нису биле

4 Иван Јастребов, *Обычаи и йесни турецких сербов*, Санкт Петербург, 1886.

5 Љубица Јанковић и Даница Јанковић, *Народне игре,* VI књига, Просвета, Београд, 1951.

6 Миодраг Васиљевић, *Народне Мелодије с Косова и Метохије,* Приредила Зорислава М. Васиљевић, Београдска књига, Београд; Нота, Књажевац, 2003.

7 Љубица Јанковић и Даница Јанковић, *нав. дело*

погодне. Ипак, не може се рећи да је овај крај сиромашан у погледу народног стваралаштва. Напротив, упркос тешким животним условима, у овом крају развијала се богата гњиланска народна уметност. Тежњу за лепим и свој естетски укус народ је изражавао у игри, песми, свирци и у орнаментима на народној ношњи.

Народне гњиланске игре показују изузетно шаренило и изобиље у погледу техничких елемената. Одликују се ситним украсним корацима, што је по мишљењу сестара Јанковић вероватно утицај приштинског фолклора. Кораци су разноврсни: укрштени напред и назад, с привлачењем, с преношењем тежине по неколико пута у месту. Чести су покрети избацивања и забацивања ноге у ваздух, као и цупкања. Карактеристични су полкин корак, савијање тела, ударање листом једне ноге о колено друге, савијање колена, чучање, окретање коловође. Посебан чар игри дају синкопични кораци и неједнака дужина корака. Дозвољено је кретање у разним правцима. Сестре Јанковић истичу лакоћу и ведрину у градским гњиланским играма, што је одлика србијанско-моравског стила. Сеоска игре су архаичније и мирније, спорије и развученије. Женска игра је мирна и неупадљива, док мушке игре могу да буду разигранije. За време Турака мушкарци су играли одвојено од жена. То је био један од начина чувања српских девојака од Турака. "Србин се уздржавао да се ухвати до девојке коју воли, само да се Турчин не би до ње хватао."[8]

У Гњилану и околини се углавном игра у отвореном колу. Игра се и у два наспрамна кола, као и у паровима. Парови понекад подигнутим рукама образују тунел (мост) за провлачење једног по једног пара. Попут играња у Приштини, и овде се среће играње само једног пара, док су чочечке игре за време Турака изводили један играч или играчица. За коло се најчешће користи термин *оро*. Мушкарци се у ору најчешће држе за рамена или за појас, док се жене држе за руке. У гњиланским играма коловођу називају *нашанец*, *шанацuја* или *шанац*. То мора бити добар играч који ће игру издржати до краја. Када коловођа жели да престане са игром, руком да знак или заврти марамом. За последњег играча у колу – *кеца*, Гњиланци немају посебан назив. На крају кола углавном играју деца. На саборима који су се одржавали на Косову, Гњиланци су били најзапаженији играчи.

За време Турака играло се углавном у кућама. Након ослобођења коло се изводило и по улицама. Прилике за игру биле су различите. Играло се на свадбама, саборима и о великим празницима, као што су Ускрс, Божић, славе. Поред свадбених и других игара заступљене су и обредне игре *додоле* и *лазарице*. Коло се најчешће изводило уз песму или уз деф. Касније, по ослобођењу, играло се уз дарбуку, гајде, дудук, зурле и гоч.

8 Љубица Јанковић и Даница Јанковић, *нав. дело*, 52

Градске гњиланске песме имају развијену мелодију, са оријенталним примесама. Срећу се мелизми и прекомерна секунда а честе су песме у мешовитом - метаритму, који је карактеристичан за косовскометохијски музички фолклор. Сеоске песме су кратке и једноставније ритмичко-мелодијске грађе. Садржај песама је разноврстан. Неке имају изразито васпитну улогу, попут песме *Пиџиревка*, која казује о отмици српских девојака. Многе гњиланске песме описују тежак живот људи у прошлости, али у исти мах говоре да, животно прекаљен и намучен, наш народ није изгубио веру у животне радости, па су често проткане хумором и шалом. Једна од таквих је песма *Ушали се ђрад Софија*. Честе су песме које описују породичне односе, а највише их је са љубавном тематиком.

Сеоска гњиланска ношња изузетно је богата и декоративна, нарочито женска. Посебна пажња посвећена је ситним украсима и појединостима који доминирају у орнаменту на тканинама, или на танком свиленом платну. Српска женска ношња гњиланског краја састоји се од кошуље, боче или бошче, репа или накита (задње прегаче), појаса, јелека, долактице, капе с крпом, перјанице, чарапа и опанака. Украшена је разним перлама, манистрама, сребрним или златним новчићима. У градској народној ношњи очигледан је турски утицај. Мушкарци су носили фесове, а жене димије. Детаљан опис народне ношње дат је у књизи *Народне ношње Срба,* аутора Ивана Терзића[9].

1.1. Избор ђрадиционалних ђесама и иђара из Гњилана и околине

У наставку рада дат је избор гњиланских песма и игара са певањем које по свом литерарном садржају и ритмичко-мелодијским карактеристикама одговарају интересовањима ученика основношколског узраста, њиховим гласовним и извођачким могућностима. С обзиром да традиционалне песме и игре гњиланског краја нису заступљене у уџбеницима музичке културе и наставном плану и програму[10], понуђени избор песама и игара ће користити учитељима и наставницима музичке културе при упознавању ученика са народном музичком традицијом овог дела Косова и Метохије. Одабрани примери традиционалних песама и игара могу се искористити при обради појединих наставних јединица из области музичке писмености.
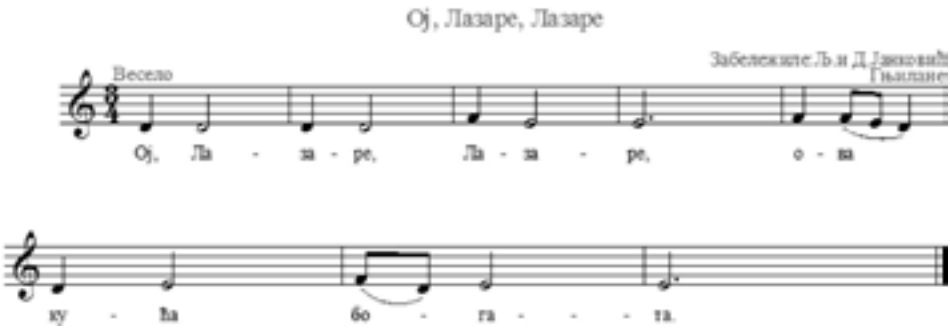
---

9 Иван Терзић, *Народна ношња Срба,* Ком арт, Београд, 2008.

10 Биљана Павловић, *Заступљеност косовско-метохијских народних ђесама у основној школи,* Зборник радова Учитељског факултета, Учитељски факултет Призрен – Лепосавић, Лепосавић, 2010.

Лазарице

Лазарички обичај у гњиланском крају описао је Иван Јастребов[11]. Јастребов бележи да је у целој Старој Србији сачуван обичај да се на Лазареву суботу сакупи група девојака које обилазе домаћинства, пред којима певају лазаричке песме. У овим песмама је доминантна жеља за напретком домаћинства. Једна од девојака, која има улогу Лазара облачи мушко одело и кити се цвећем. На капу веже шал или мараму, и у руци држи штап. Друга девојчица, која је такође окићена цвећем, представља *Лазарицу*. Она облачи свечано одело, а на глави носи провидну мараму, која се спушта до појаса. Остале девојке су обучене у свакодневно одело и носе корпе за поклоне које ће добити од домаћица. За време обиласка кућа *Лазар* и *Лазарица* играју, док девојчице певају песме. Једна од песама која се певала је *Ој, Лазаре, Лазаре.*



Ој, Лазаре, Лазаре!
Ова кућа боґата.
Сас иљаду дукаґа.
Има мајка синови,
Зашґо, мајко не жениш..
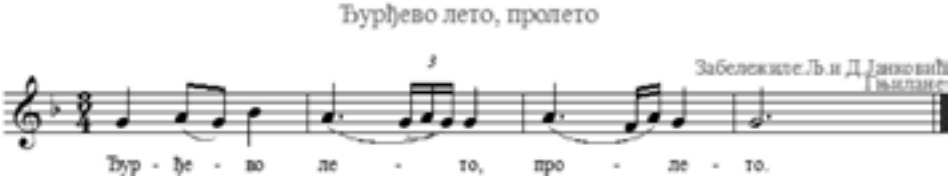
Песма *Ој, Лазаре, Лазаре* се може искористити при обради половине са тачком, уз опрезност при интонирању мелизматичног покрета у петом такту.

Ђурђевдан

О ђурђевданском обичају Јастребов пише: "У селима гњиланског округа и у многим другим местима Старе Србије уочи Ђурђевдана украшавају се куће врбовим гранама. Хришћани и многи муслимани савијају црвени и бели конац у једну нит о коју нижу корен дивље тикве и новац. То остављају до ујутру на грму руже, заједно са врбовом граном, а затим је окаче детету око врата. На Ђурђевдан сви желе да се испрскају водом у којој је било потопљено црвено

11 Иван Јастребов, наведено дело

ускршње јаје. После подне омладина се сакупаља на договорено место, где су се весели."[12] Једна од песама која се певала на ђурђевданским скуповима јесте песма *Ђурђево лето, пролето*. Јастребов у Гњилану бележи текст песме коју су касније записале Љубица и Даница Јанковић.
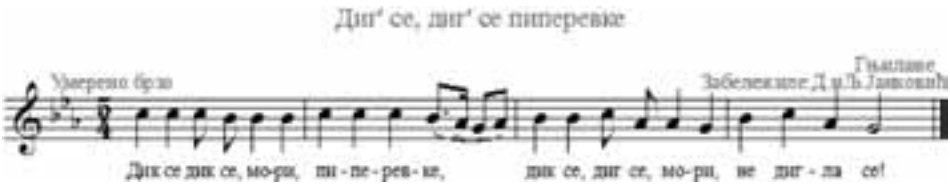


Ђурђево лето, пролето,
Драга ми цвеће бераше,
На скут га мајке мећаше,
Од скут га мајка мећаше:
"Ни Ђурђа моја, ни цвеће!"
Оцу га у скут мећаше,
"Ни Ђурђа моја, ни цвеће!"
Ђурђа га брату даваше.
"Ни Ђурђа моја, ни цвеће!"
Ђурђа га сестри бацаше,
"Ни Ђурђа моја, ни цвеће!"
Драгу га у скут бацаше.
"И Ђурђа моја, и цвеће!"

Ђурђевданске песме сачуване су у малом броју. Песма *Ђурђево лето*, коју су забележиле сестре Јанковић, представља једини пример песме посвећене Ђурђевдану у овом делу Косова. Захтевна је и у мелодијском и у ритмичком погледу (садржи пунктиране четвртине са мелизматичним украсом триоле у другом такту и шеснаестинама у трећем такту), па ће се обрадити у старијим разредима. Ученици млађих разреда могу је послушати у наставниковом извођењу.

Жетварска песма

Јастребов бележи[13] да је жетва у селима око Гњилана дочекивана са великом радошћу. Сељаци су на своје њиве позивали *мобу* – више људи, који су помагали у жетви. На њивама богатог сељака могло се видети и до тридесет девојака и младих жена. Омладина није пропуштала прилику да ово време, проведено на њиви, испуни шалама и забавом. Током жетве певале су се жетварске али и љубавне песме. Међутим, нису све жетварске песме ведрог расположења. Неке од њих описују тежак живот људи који су проводили време кулучећи на беговским имањима. За младе девојке ови послови су представљали опасност, јер су их Турци са њива често одводили у своје хареме. Једна од песама са таквом тематиком је *Диї' се, диї' се пиперевке.* Ученици ће ову песму послушати у наставниковом извођењу.
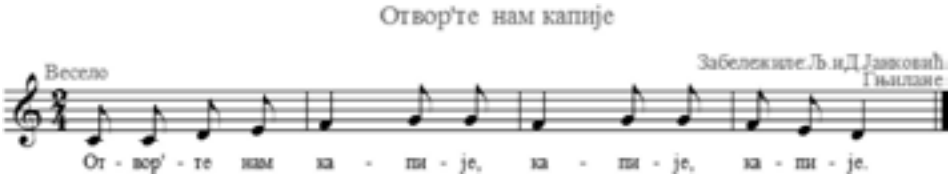
12 Иван Јастребов, наведено дело, 155
13 Иван Јастребов, наведено дело



Диī' се, диī' се, мори, пиīеревке[14],
Диī' се, диī' се, мори, не диīла се.
Пиīеревке, мори, мила ћеро,
Јуштрос кажу, ћеро, анīарија[15],
Јуштрос кажу, ћеро, анīарија.
У Бањско Поље, ћеро, у Цинићи.
Ти да слушаш, ћеро, стару мајку,
Што ће стара мајка, ћеро да те учи.
Кад ће прићеш, ћеро, при арīаши[16],
Не подизај, ћеро, бел' јашмака[17],
Ће ти види Турчин бело лице,
Бело лице, ћеро, црни очи,
Црни очи, ћеро, īајтан веће,
И најбоље, ћеро, твоје косе;
Ће те види, ћеро, ће те узме.
Да му будеш, ћеро, турска жена!
Пиīеревка мајку не слушала,
Пиīеревка, кучка, не слушала,
Кад је пришла, кучка, при арīаши,
Подиīла је, кучка, бел' јашмака,
Видеја је Турчин бело лице,
Бело лице, џанам, црне очи,
Црни очи, џанам, īајтан веће,
И најбоље, џанам, њојне косе.
На Новаја Турчин наредија
Вечер дома, џанам, да īу носи.....

Песма *Диī се, диī се Пиīеревке* настала је у периоду колонијалног ропства под Турцима и описује подчињен положај српског народа и осионо понашање Турака. Песма је испевана у баладичном тону. Припада дужим песничким врстама. Наспрам патријархалних вредности, које репрезентује мајка, усмерених на чување части и достојанства, описано је непромишљено, изазовно поступање пиперевке. Испевана је у више верзија.

Свадбена пеесма
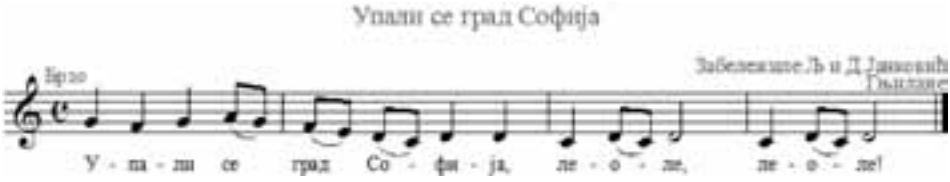


Отвор'те нам капије,
Капије, капије.
Отворене још синоћ,
Још синоћ, још синоћ.

14 пиперевка (арап.), накинђурена девојка, гиздавица
15 ангарија (лат.), присилан бесплатан рад - кулук
16 аргати (грч.), радници, надничари
17 јашмак (тур.), марама, вео којим су девојке покривале лице

Свадбена песма која се певала када сватови долазе по девојку. Може се искористити при обради двочетвртинског такта. Пошто се песма научи по слуху, учитељ ће показати кораке игре. Играчи су у отвореном колу и крећу се два корака удесно са укрштањем леве ноге преко десне, један корак удесно са привлачењем леве ноге; један корак левом ногом улево, са привлачењем десне.
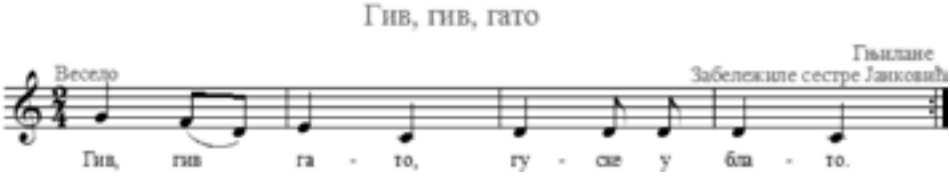
Шаљива игра са певањем



Упали се град Софија,
Лео-ле, лео-ле!
Натрчаше да му гасе:
У филџани воду носив,
У прајорци воду носив!
Само момци и девојке
Угасише град Софију.

Ведар и несаломив дух нашег народа исказан је кроз многе духовите и шаљиве песме. Овакве песме блиске су деци школског узраста и наилазе на добар пријем код њих. Корисне су јер развијају дечију машту и подстичу добро расположење. Песма *Упали се град Софија* послужиће при обради *лука.* Након усвајања песме ученици ће је извести уз једноставне кораке.
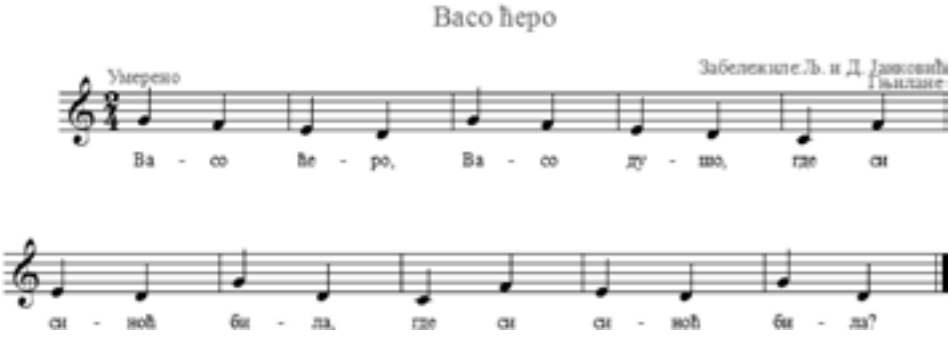
Дечја песма



Гив, гив, гато, гуске у блато,
Гив, гив, гито, гуске у жито.

Ведра дечја песма са текстом који подсећа на бројалицу. На њој ће се обрадити знак за репетицију.
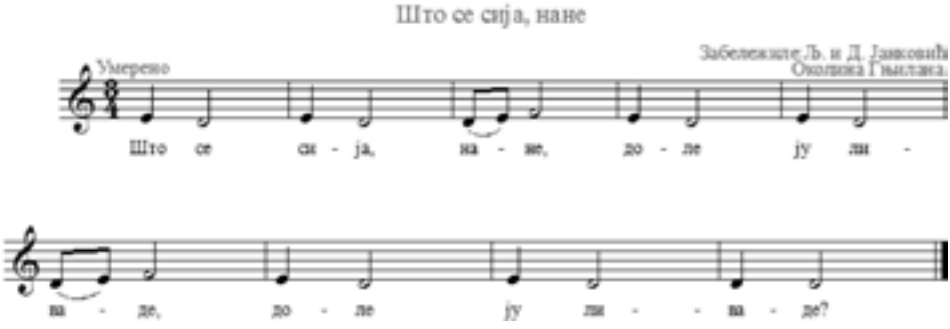
Породична песма



"Васо, ђеро, Васо, душо,
Где си синоћ била?"
-Нано мила, нано душо
У ујка гостиника".
"Васо, ђеро, Васо, душо,
Што си работила?"
-Нано мила, нано душо,
Кошуљу сам шила".
"Васо, ђеро, Васо, душо,
На кога си шила?"
-Нано мила, нано душо
На ујка сам шила".
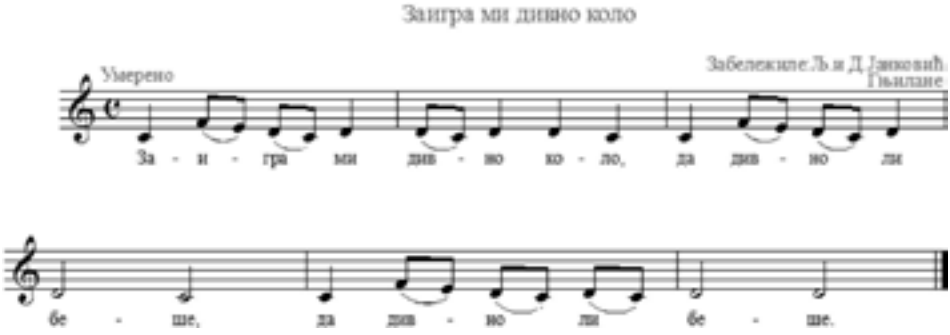
Песма *Васо, ђеро* припада групи породичних песама. Говори о брижном односу баке према својој унуци. Текст песме осликава говор становништва овог краја, што треба прокоментарисати са ученицима. Песма може бити корисна за доживљавање односа тонова по висини, у обиму це1-ге1. Због силабичног текста, на први поглед изгледа једноставна. Међутим, због честих квартних скокова, треба је опрезно изводити.

Љубавне песме
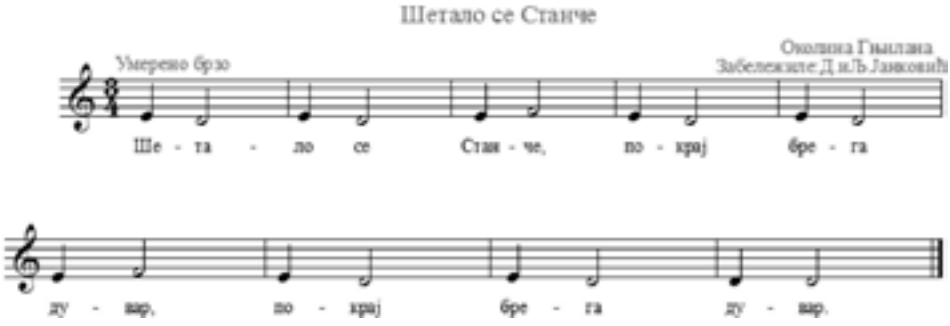


Што се сија, нане, доле ју ливаде,
Да л' је ишла, нане, међу две тершје?
Да л' је сунце, нане, ју Петрово лето?
Да л' је месец, нане ју Мартини ноћи?
Да л' је звезда нане, на зоре што греје?
Нит' је ишла, нане, међу две тершје.
Нит' је сунце, нане, ју Петрово лето.
Нит' је месец, нане, ју Мартини ноћи.
Нит је звезда, нане, на зоре што греје.
Но девојче, нане, петнаест' година.

У песми *Што се сија, нане* исказано је дивљење према лепоти младе девојке. Захвална је за обраду трочетвртинског такта.



Заиīра ми дивно коло,
Да дивно ли беше!
И у колу мала мома,
За лепōту беше!
Отūуд иде младо момче,
Још ūолепо беше.

Текст песме говори да је ово орска песма. Мелодијски скок навише у првом, трећем и петом такту наглашава други тактов део, па ће наставник при певању инсистирати на наглашавању тезе, како би се ублажио акценат на другом тактовом делу. Посебну чар песми дају архаичне речи које треба назначити, и разговарати о њима. Пошто се савлада по слуху, наставник ће са групом ученика извести игру, уз једноставне кораке.



Шеūало се Сūанче ūокрај бреīа дувар.
Заīубило Сūанче свилено марамче.
Прошло лудо младо, ūе марамче нашло.
"Таксај (ūлаūи), Сūанче, ūаксај, шūо ће да ми ūаксаш?"
-Ја ūи ūаксам , лудо, белу меџедију."

Сликовит текст песме пропраћен карактеристичним говором овог поднебља, изазива интересовање и плени својом ведрином и младалачком свежином. Песма је пример на коме можемо разговарати о појави варијантности у народном стваралаштву. У овој песми мелодија је готово иста као у песми *Што се сија, нане,* док се текст разликује. При анализи текста ученицима треба појаснити поједине речи (*дувар, таксај, меџидија*). Користиће за доживљавање односа четвртина-половина.

Из књиге Миодрага Васиљевића *Народне мелодија с Косова и Метохије* издвајамо песме које по својим ритмичко-мелодијским одликама одговарају музичким и извођачким способностима ученика старијих разреда основне школе. То су: *Никнало бело цветиче*[18]; *Бре девојко, душо моја*[19]; *У село кавџа џолема*[20]; *Пошла Бојана*[21]; *Болна љуба*[22].

2. Закључак

Свака фолклорна област на Косову и Метохији има своје специфичности у песми, игри, народној ношњи или инструменталној традиционалној музици. Тако постоје јасне разлике између музичког фолклора северног и централног Косова. Призренске песме, игре и народна ношња имају свој карактеристичан стил. Препознатљиве су песме и игре Ибарског Колашина, или Сиринићке и Средачке жупе. Дакле, свака од ових области има свој специфичан музички израз на који су утицали бројни фактори. При упознавању ученика са богатом косовско-метохијском народном музичком традицијом, неопходно је указати на особености, сличности и разлике музичке традиције свих предела Косова и Метохије.

У овом раду разматрано је народно музичко стваралаштво Гњилана и околине са становишта методике наставе музичке културе. Неопходно је било истражити народну музичку традицију овог поднебља са дидактичко-методичког становишта, јер је уочена њена запостављеност у основношколској настави музичке културе. Уџбеници музичке културе од првог до осмог разреда, као и предлог песама у наставном плану и програму за музичку културу у основној школи, не садрже ни један пример песме и игре са гњиланског подручја.

Народно музичко стваралаштво Гњилана и околине изузетно је богато и разноврсно. Одликује се богатством мелодије и ритма, особеним играчким стилом, препознатљивом народном ношњом, специфичним народним

18 Миодраг Васиљевић, *наведено дело*, 69.
19 *Исто*, 104.
20 *Исто*, 234.
21 *Исто*, 149.
22 *Исто*, 35.

говором, обредима и обичајима који потичу из далеке прошлости. Са свим овим карактеристикама неопходно је упознати ученике основне школе, кроз примере песама и игара које одговарају њиховим интелектуалним, музичким и извођачким способностима.

Анализирана је најпре литература која обрађује народну музичку традицију овог поднебља. Народно музичко стваралаштво гњиланског краја проучавали су са етномузиколошког и етнокореолошког становишта Љубица и Даница Јанковић и Миодраг Васиљевић. Размотрене су опште друштвене околности у којима је настајао и развијао се музички фолклор ове области. Може се рећи да је народно музичко стваралаштво Гњилана као и целокупно народно стваралаштво Косова и Метохије настајало у временима која се с правом могу означити као најтежа времена српског народа. Међутим, то није спречило народ да ствара чак и у тако тешким животним условима. Напротив, песме и игре биле су својеврсно национално упориште српском народу за време ропства под Турцима, а и касније за време других ратова који су се водили на овим просторима.

У раду су утврђене основне карактеристике народног музичког стваралаштва Гњилана и околине које ученицима треба предочити при обради песама и игара са овог простора. Представљени су примери који су погодни за школску обраду и утврђена је њихова васпитно-образовна функција у основношколској настави музичке културе. Закључено је да понуђени примери песама и игара у овом раду могу да послуже при обради појединих наставних јединица из области музичке писмености. У том смислу, рад представља допринос обогаћивању наставе музичке културе новим наставним садржајима и примерима који до сада нису били обухваћени наставним планом и програмом. Примена ових песама и игара треба да допринесе бољем упознавању гњиланског народног музичког стваралаштва, и очувању музичког фолклора Косова и Метохије.

Литература:

Васиљевић (2003): Миодраг Васиљевић, *Народне Мелодије с Косова и Метохије,* Приредила Зорислава М. Васиљевић, Београдска књига, Београд; Нота, Књажевац.

Јастребов (1886): Иван Јастребов, *Обычаи и пѣсни турецких сербов,* Санкт Петербург.

Јанковић, Љ, Јанковић, Д. (1951): Љубица Јанковић и Даница Јанковић, *Народне игре,* VI књига, Просвета, Београд.

Павловић (2010): Биљана Павловић, *Заступљеност косовско-метохијских народних песама у основној школи,* Зборник радова Учитељског факултета, Учитељски факултет Призрен – Лепосавић, Лепосавић.

Терзић (2008): Иван Терзић, *Народна ношња Срба*, Ком арт, Београд.

Урошевић (2001): Атанасије Урошевић, *О Косову*, Антропогеографске студије и други списи, Институт за српску културу, Приштина; Књижара „Свети Сава", Гњилане.

Цвијић (1966): Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље,* Основи антропогеографије, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Biljana M. PAVLOVIĆ

FOLK MUSICAL CREATIVITY OF GNJILANE IN ELEMENTARY SCHOOL MUSIC TEACHING

Summary

This paper discusses the folk musical creativity of town of Gnjilane and surrounding from the perspective of music education. The possibility of using the traditional folk music creation of this region in primary school teaching music was pointed out. The literature that deals with folk music traditions of the Gnjilane region was analysed. The basic characteristics of folk songs and dances from Gnjilane region and their educational function in teaching music were determined. The paper describes some of the folk customs of the Gnjilane region originating from the distant past. The use of traditional songs and dances of this region in education, will contribute to fostering and preserving the rich Kosovo-Metohia folk music tradition.

Key words: folk musical creativity, Gnjilane, Kosovo and Metohia, elementary school, teaching music culture.

Рад је предат 3. марта 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 373.3(497.11)"1804/1839"

*Бојана М. БАЗИЋ**
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

РАЗВОЈ ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ ОД 1804 ДО 1839. ГОДИНЕ**

Апстракт: Образовање се углавном сагледава уже од васпитања, а самим тим и од социјализације. Разликовања при одређивању његове суштине, или прецизније при његовом дефинисању, занемарљива су. Преовлађујућа је она дефиниција образовања у којој се издвајају два структурна елемента:

1) преношење и стицање знања и

2) развијање и формирање вештина и навика.

Знања до којих се долази образовањем тичу се човека и његовог космоса. То су знања о природи и из природе, о друштву и из друштва, о човеку и његовом мишљењу. Вештине и навике су из корпуса неопходних, а такве су: хигијенске, радне, културне и друге. Образовање се дели према различитим критеријумима (принципима) поделе. Према узрасту, образовање се дели на: предшколско, школско и образовање одраслих, а по степенима на основно, средње и високо. Први ниво образовања обухвата основно образовање, односно прву фазу базичног образовања. Основна школа је дакле темељни део школског система, она је непосредно суочена са изазовима што их намећу друштвене промене. У њој се појединци разликују међусобно у погледу интелигенције, интересовања, личних својстава и развојних потреба. Стога је циљ рада утврђивање педагошких, структурних и функционалних димензија основног образовања у Србији у периоду од 1804. до 1839. године. Акценат у раду стављен је на: време изградње и отварање школа, ангажовање министара и учитеља, предмете који су се изучавали и проблеме са којима се школа и просвета сусретала.

Кључне речи: основна школа, образовни систем, ученици, учитељи, настава.

---

* Истраживач-приправник, bojana.bazic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Са социолошког становишта школа је друштвена установа или институција друштва. У школи се дете први пут суочава са социјалном одговорношћу, која је изван породице. Социолози су сагласни да школа детету пружа, образовање, васпитање, социјализацију. Битан елемент основног школства чине наставници, стручни сарадници и директори. Они су најзначајнији субјективни чиниоци васпитно-образовног рада и успеха школе.

У процесу стицања знања и развијања способности ученика у млађим разредима основне школе улога учитеља је незаменљива. Појам учитељ има веома широко значење. Првобитно се користио за свештена лица која уче, поучавају друге људе хришћанској вери и саветују у духу хришћанског морала. Први учитељи световњаци тј. они који нису били свештена лица, ангажовани су међу писменим људима. Када почињу да раде основне школе, учитељи се обучавају по систему шегртовања. По завршеној основној школи, учитељ задржава неколико бољих ученика настојећи да и они напредују и буду учитељи.

У погледу друштвеног положаја и јавног угледа, учитељи су у важећим прописима третирани као државни чиновници. Државним властима је ишло у прилог да учитељи уживају углед у народу. То утолико пре што је држава показивала немоћ за решавање бројних проблема: немарног односа према школи, прикривање прireза за рад школа, избегавања слања деце у школу (нарочито женске). Све те проблеме као и изградњу нових школских зграда требало је да реше учитељи. У погледу материјалног награђивања учитељи су имали незавидан статус. Многа питања везана за лична, породична и грађанска права и слободе учитеља, па чак и за њихов стручни рад постављена су и решавана другачије, за учитеље знатно неповољније, него за друге грађане и припаднике других професија и занимања.[1]

Основношколски систем у Србији у периоду од 1804. до 1839. године има за предмет рада да укаже на следеће проблеме: ограничен број школа, недовољно материјалних средстава за рад, неадекватан план и програм и образовање које је по свом садржају било једнострано усмерено. Без познавања културно-просветног развитка и свеукупне духовне традиције, поред осталог, није могуће разумети ни значење ни величину судбоносних друштвено-историјских збивања која се, такође, не случајно нити без основа одликују несумњивим културним утицајем и културно-историјском вредношћу.

Циљ проучавања школских прилика јесте расветљавање васпитно-образовног система у прошлости, како би се на тим основама реализовале смернице и предлози у ширењу и обогаћивању научних сазнања доступних широким народним масама, ради искорењавања неписмености већег дела становништва и подизања школских прилика на виши ниво.

1 Никола Поткоњак, *Образовање учитеља у Срба*, Учитељски факултет, Ужице, 1999, 17.

Развој основног образовања у Првом српском устанку (1804-1813)

Када је реч о просвети и образовању, треба рећи да је Србија ушла у Први српски устанак са неписменим народом, једва писменим свештеницима и калуђерима. У Србији у време Првог српског устанка није било школских зграда, школског намештаја, опреме нити учитеља. Богатије општине ангажовале су понеког учитеља да обучава децу писмености (називане су „општинске школе"). Такође, богатије породице ангажовале су понекад неког учитеља да обучава писмености мушку децу. „Општинске" или „мале" школе требало је да трају три течаја, а у сваком течају требало је савладати по једну књигу: буквар, часловац и псалтир. У тим ситуацијама учитељ је био „цела" школа.[2]

Основне школе у Србији почеле су се отварати одмах после Првог српског устанка 1804. године. У то време „попечитељ просвешћенија" у Србији био је Доситеј Обрадовић. Он се залагао за просвету и науку, за ослањање на људски разум у борби против заосталости и сујеверја, црквених догми и верске нетрпељивости. Изузетно је запажен Доситејев велики патриотизам и друштвена ангажованост којима он шири своја начела и идеје кроз низ конкретних акција.[3] Он поздравља српске устанике (1804) одом „Востани Сербие", прелази у устаничку Србију, прихвата дужност Карађорђевог секретара, првог српског министра (попечитеља) просвете, а посебно се залаже на подизању школа у Србији.[4] Одмах планира целу мрежу малих школа на ослобођеној територији. Основни задатак „малих" школа био је да децу науче читати, писати и тек нешто рачунати, а уз то и неколико основних молитви. У овим „малим" школама учило се из црквених књига, пошто друге тада нису ни постојале. Ове основне школе биле су намењене само мушкој деци.

Године 1807. Доситеј Обрадовић је дошао у Србију и свесрдно започео да утемељује школски систем. У току устанка број школа се знатно повећао, на око педесетак, док је Београд имао две, једну за хришћанску, а другу за тек покрштену муслиманску децу. У српским школама учили су се следећи предмети: црквена историја и катихизис, рачуница, црквено појање и по свој прилици историја српског народа. У време Првог српског устанка Србија није имала штампарију, нити су се устаничке власти организовано бринуле око набавке уџбеника. Уџбеници су се могли набавити у Земуну,

2 Исто, 228.

3 Јован Базић, *Срūскоūиūање-Полиūичке концеūције решавања срūскоī националноī ūиūања*, Службени лист Србије и Црне Горе, Институт за политичке студије, Београд, 2003, 26.

4 Исто, 27.

Панчеву, Сремским Карловцима, Новом Саду и по београдским дућанима.[5] У ослобођеној Србији створене су школе у Ваљеву, Пожаревцу, Крагујевцу, Смедереву, Шапцу, Руднику, Паланаци, Свилајнцу, Оружници и Коларима. Вук Караџић каже да су оне отворене "готово по свим варошима и градовима и где којим селима".

Положај и права учитеља и ученика

Попечитељство просвешћенија је 1811. године дало први акт о настави. У првој години се учио буквар, у другој чаславац, а у трећој псалтир и поуке из катихизиса и црквеног појања.[6] У то време сваки писмен човек могао је постати учитељ. Ђаци су били узраста од 8 до 18 година. Било је тешко одржати дисципину. Батињање ученика било је једина дисциплинска мера. Оваква школа трајала је три течаја (разреда) и представљала „малу" школу, како је тада званично називана основна школа. Поменути акт скреће пажњу учитељима и на њихове грађанске дужности и одговорности за рад у школи. Просторије у којима се одржавала настава најчешће су биле напуштене турске куће у градовима, а у селима непотребне зграде. Школски намештај у селима скоро да и не постоји, ученици су седели на клупицама или поду. У неким варошицама учионице се опремају школским клупама и столом за учитеља. Основни и најтежи проблем био је недостатак учитељског кадра. Србија није имала своје учитеље, они углавном долазе из Војводине, различитог су занимања и често недовршеног образовања. Учитељи су најчешће добијали смештај уз школу, храну и новчану надокнаду, која је била у оквиру могућности оних који школу издржавају. Школе су финансиране од стране општине, цркве или родитеља. Наставни план и програм не постоји, сваки учитељ ради према својим знањима и способностима. Садржај учења своди се на елементарну писменост, понегде рачун и црквено певање. Читање се учило методом срицања, а писање се вежбало на најразличитијим материјалима: кори дрвета, лишћу, папиру. Језик наставе био је славеносрпски. Неки учитељи су користили уместо читанке *Цветник* – збирку историјских прича са поукама коју је саставио Јован Рајић. Строге казне (стајање, клечање, притвор, телесна казна), примењиване су не само за одржавање реда у школи, већ и за незнање. Скора смрт Доситеја Обрадовића 1811. године и пропаст Првог српског устанка (1813), као и многобројне борбе које су вођене против Турака онемогућиле су рад и организацију школа и просвете.

5 Вукашин Станисављевић, *Два века српских уџбеника*, Београд, 1992, 48.

6 *„Срби"*, Енциклопедија Југославије, Том 7, Југословенски лексикографски завод, Загреб MCMLX VIII (1968), 614.

Образовање и школство у Другом српском устанку

На почетку Другог српског устанка (1815) на челу са Милошем Обреновићем, који је и сам био неписмен, нису се много залагали за отварање и рад школа. Сматрали су да су друга државна питања важнија од школских. Тако је у јесен 1815. године обновљен рад основних школа у Остружници, Ћуприји и Јагодини. Београд је добио другог учитеља тек 1819. године, а трећег 1828. године.

Вук Стефановић Караџић, друга најумнија и најпаметнија српска глава тог времена, долази у Србију 1820. године са жељом да настави Доситејево дело и да помогне у организацији школства и просвете у Србији.

За време Милошеве управе, у прво време, о просвети нико не води рачуна. Она је у потпуности била остављена приватној иницијативи. Од 1827. године о школама води бригу „Кнежева свита" која има посебно одељење за послове „Иностранн дјела и просвешченије".[7] Тек добијањем одређене аутономије, потврђене Хатишерифом 1830. године, Србија је могла поново да се окрене школству и просвети. Наиме, у том царском документу стоји да ће Србија „имати слободу заводити печатање књига, болнице и школе". Формално, Србија је добила право да отвара школе на својој територији.

Саветници кнеза Милоша Обреновића наговарају га да се српски народ само просветом може отарасити турских обичаја и приближити „европејским народима", што кнез Милош „увек пажљиво саслуша али никада не послуша", ништа не учинивши да се по томе поступи. За двадесетак година Милошеве мирне владавине није отворено ни онолико школа колико их је било за време Првог српског устанка.

Покушај државног (законског) регулисања питања народних школа, први у низу, учињен је 1833. године. Тада је донет „Устав народних школа у Књажевству Србије". По том уставу, у селима и варошима требало је организовати „мале школе" (са једним учитељем), у окрузима „редовне" или „нормалне" школе. То је било прво конституисање система школства у ослобођеној Србији. Године 1834. у Србији су радиле 34 општине и 29 приватних „малих" основних школа. У време прве владавине кнеза Милоша Обреновића, па и у доба уставобранитеља, Србија, с обзиром на број основних школа и учитеља, била је међу последњим земљама ондашње Европе. Тако је она после припајања шест нахија (1833) имала 678.133 становника и 54 школе, дакле само једну школу на 12.558 становника.[8] Године 1835. Сретенским уставом установљава се поново Попечитељство (министарство)

7 Живојин Ђорђевић, *Васпитање у Срба*, Научна књига, Београд, 1958, 40.

8 Дарко Ивановић, *Српски учитељи из Хабзбуршке монархије у Србији (1804 – 1858),* Београд, 2006, 65.

црквених дела и просвете, чиме држава и званично преузима бригу о развоју школства. Министар исте године поставља 23 учитеља. Сви су они дошли из Аустро-Угарске.

Број приватних и општинских школа стално се повећавао, а од 1835. године оне се постепено замењују првим државним основним школама. У децембру исте године забележено је да је радило 23 државних учитеља. Један од основних узрока лоших просветних прилика био је недостатак квалификованог учитељског кадра, нарочито у време владавине кнеза Милоша. Касније у време уставобранитеља, пошто је Србија школовала учитељски кадар, пооштрен је критеријум примања учитеља, нарочито из Аустрије. Запошљавани су само они учитељи који су примили српско држављанство и то у почетку само на привремену службу, како би се стекао увид у њихову способност и честитост.

Године 1836. много се радило на унапређењу школства, али већина школских зграда, нарочито у селима и даље није одговарала за рад у настави. Због тога су биле честе жалбе (учитеља) на лоше школске зграде и недовољан инвентар. Једна од првих сеоских школа, Крњевачка, налазила се у непосредној близини старе цркве. Била је сазграђена од брвана, споља облепљена, а покривена ћерамидом, што је била реткост јер су све куће у то време покриване сламом. Имала је два одељења. Била је добро скривена од турских погледа што је омогућило безбедан рад. Од 1836. године сремске старешине имале су обавезу да учитељу обезбеде стан. Пошто је 1836. године за „директора свих школа" у Србији постављен професор Петар Радовановић, први стварни руководилац школа, тада се врши први пут преглед рада постојећих основних школа. При том прегледу је утврђено да у Србији постоји: 26 државних, 27 општинских и 15 приватних учитеља, који су обучавали 2.514 ученика. Наставни план и програм у то време није постојао.[9] Године 1836. донет је „план за школе како имају постојати", по коме су школе „правительствене" (државне) и „општествене" (општинске). За прекретницу у развоју српског школства узета је 1836. година, јер су од тада школе планski стварене и добиле школски надзор.

Почетком школске 1836/37. године основане су још четири нове школе. Србија је 1838. године добила нови тзв. Турски устав. Исте године, 11. августа издат је први званични наставни план и програм за основне школе и прво опште упуство – „Наставленије учитељима правителаствени и обштествени школа у Књажевству Србији". На основу Турског устава, просвета је спојена са судством, односно формирано је „Попечитељство правосудија и народног просвештенија"[10]. Ново Попечитељство је исте 1838. године одредило Константину Бранковићу, професору гимназије, да обиђе све школе.

9 Никола Поткоњак, *Од етатистичке ка самоуправној социјалистичкој основној школи*, Београд, 1977, 10.

10 Дарко Ивановић, *нав. дело*, 59.

Попис од 11. септембра 1838. године обухвата и сеоске школе. Године 1838. утврђен је план „Назначение учебни предмета" за основне (нормалне) четворогодишње школе. Рад у свим школама делио се у две класе: млађу и старију, свака у трајању од по две године. Значајно је навести да су се поред учења читања и писања, училе четири рачунске радње и неколико молитава. Највећи број тада постојећих учитеља није уопште био способан да оствари такав програм, тим пре што у то време у Србији нису уопште постојали уџбеници за основне школе. Тек ће 40-тих година почети да се преводе уџбеници донети из Русије и Војводине и пишу први уџбеници, буквар, књижица са молитвом. „Наставленије за учитеље", којим се детаљно прописују обавезе учитеља, издато је 1838. године. Ово је први теоријско-граматички приручник у Србији у коме се говори како треба организовати наставу у школи. Истовремено, то је један од првих прописа у којем се ограничавају и нека основна грађанска и људска права учитеља. Захтева се, на пример, да се учитељи „добро владају" како би могли бити „васпитни пример", да се покоравају свештеницима, да се не свађају са грађанима, да се клоне већих друштава, да не излазе у кафане. Учитељ је обавезан да одржава строгу дисциплину у школи. Кажњавање ученика је веома строго. У томе учитељу помажу одабрани ученици – цензори. Прописани план, дидактичко-методичко упуство у пракси су тешко спроводили, јер није било много учитеља који би те захтеве могли схватити и испуњавати. Због тога је „директор народних школа" био обавезан да одржава курсеве за учитеље и поучава их у томе шта и како да раде у школи.

Године 1838. штампана су први пут у штампарији у Београду два буквара. После тих уџбеника следи 1839. године *Читачница* (Д. Исаиловић), затим, од истог аутора, немачки буквар. Касније се у Србији штампају и остали уџбеници за основне и друге школе. Године 1839. свих 26 „правителствени школа" пренето је са буџета државе на издржавање општина, чиме и плаћање учитеља постаје ствар општине (то је време сукоба са самовољом М. Обреновића и његовим настојањем да се школе не финансирају из државне, тј. његове благајне). У Србији 1839. године постоје 143 основне школе са 4.400 ученика. Школе све више зависе од општина, а како оне немају средстава за њихово издржавање и плаћање учитеља, стање се знатно погоршало.

Литература

Базић 2003: Ј. Базић, *Српско питање – Политичке концепције решавања српског националног питања*, Службени лист Србије и Црне Горе, Институт за политичке студије, Београд.

Ђорђевић 1958: Ж. Ђорђевић, *Васпитање у Срба*, Научна књига, Београд.

Ивановић 2006: Д. Ивановић, *Српски учитељи из Хабзбуршке монархије у Србији (1804 – 1858)*, Београд.

Поткоњак 1999: Н. Поткоњак, *Образовање учитеља у Срба*, Учитељски факултет, Ужице.

Поткоњак, 1977: Н. Поткоњак, *Од етатистичке ка самоуправној социјалистичкој основној школи*, Београд.

Станисављевић, 1992: В. Станисављевић, *Два века српских уџбеника*, Београд.

„Срби", Енциклопедија Југославије, Том 7, Југословенски лексикографски лексикон, Загреб, MCMLXIV.

Bojana BAZIĆ

THE DEVELOPMENT OF PRIMARY EDUCATION IN SERBIA FROM 1804 TO 1839

Summary

In each society schooling is a very important axe of general development and prosperity. The schooling development in Serbia from 1804 to 1839 was conditioned by educational backwardness and national mixture of population. Therefore, endeavours of literate people in that time were directed either to the development of school network, education promotion, literacy or improvement of educational degree, and taking people out from century-old educational backwardness. Aspirations were visibly maintained and made considerable efforts so as to adapt the whole school structure to cultural and economic needs of the country. Besides a considerable number of primary schools and passing of new legal regulations, a lot was done for better and pedagogically-founded organization of educational work in them. In Karađorđe's Serbia the most educated officer of education was Dositej Obradović. He elaborated a programme of Serbian schools planning being opened in Serbia.

The leader of the Second Serbian Uprising Miloš Obrenović, who was illiterate himself, did not try to do his best for school opening and their work. In the time of Miloš Obrenović, considering the number of primary schools, Serbia was among the last states of that time Europe. For the turning point of Serbian schooling development the year 1836 had been taken, and since then schools were opened in a planned manner and got school supervision.

In spite of numerous problems, those efforts resulted in the increase of schools and pupils number, increase of pupils being covered by primary school, decrease of illiteracy number, and improvement of educational structure of inhabitants of all nationalities.

Key words: Primary school, educational system, pupils, teachers, teaching.

Рад је предат 14. априла 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА



ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 904:625.7”652”(398) ; 904”652”(497.11)

*Радмило ПЕТРОВИЋ**

Филозофски факултет, Универзитет у Приштини, Косовска Митровица

ТАБУЛА ПЕУТИНГЕРАНА И УБИКАЦИЈА ТРАСЕ ХАМЕО-СКУПИ**

Апстракт: Предмет рада је убикација путне трасе од Прокупља (Хамео) до Скопља (Scupis). Тумачења овог проблема фон Домашевског, Јастребова и, коначно, Емила Чершкова, скоро пре пола века, нису има прилику да сагледају археолошка истраживања, јер су она уследила тек недавно, да би се тако боље сагледала проблематика убикације Балајнца, Брговине и коначно, Царичиног града, као домена територије Дарданије, што је за нас од примарног значаја.

Кључне речи: Хамео, Скупис, Прокупље, Скопље, Балајнац, Брговина, Царичин град

Основна диспозиција

Потрага за тачним местом рођења цара Јустинијана I (527-565) почела је још у античко доба, у доба његових савременика, пре свега, око тачног места царевог рођења, Таурисиона. Царев савременик, историчар Прокопије у свом раду ”De Aedifices“ дао је као на столу забуну из које је касније настала огромна расправа око царевог места рођења.Наиме, он то овако формулише[1]:

“У области европских Дарданаца који живе с друге стране драчких граница врло близу тврђавице по имену Бедериана, налазило се место Таурисион[2],

---

* Редовни професор, radmilopetrovic48@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 С. Ерцеговић-Павловић, Д.Костић, *Археолошки споменици и налазишта Лесковачког краја*, Археолошки институт Београд, посебна издања, књига 20, Народни музеј Лесковац, Београд, 1988, 44.

2 Н.Вулић, “Неколико питања из античке прошлости, Iustiniana Prima“, *Гласа СКА*, CLV други разред, 78, Београд,1933, 53-63.

одакле је водио порекло цар Јустинијан, оснивач светског византијског царства... Поред тог места сагради дивну варош коју назва Јустинијана Прима, одужујући се тако свом родном месту.[3]"

Status quo Naissusa или о шест путева[4]

Кардијални значај града Ниша за балканску путну мрежу са својих шест итинерера била је важна ставка у раду Константина Јиречека. Наводећи нишку станицу као балканску прекретницу која се ту ломи према Цариграду, царске трасе ''agger publicus'' велики Аустријанац словенског порекла томе придодаје још пет, за њега веома важних путева који полазе од нишког рачвалишта[5].

Поред наведеног, главног пута, једна војна цеста ишла је на североисток, ка реци Тимок, према бугарском граду Арчару, римској Рацијарии. Један наставак пута из Ниша је ишао према западу, према Босни за Салону, а за нас је најважнији пут био онај средњи део нишког рачвалишта који је ишао на југо-запад, према косовском граду Јустинијана Секунда (Липљану), према Призрену, античкој Теранди, преко албанског горја и локалитета: Гравенумм Пикариа, Лисус, граду Љешу на обали Јадранског мора. И коначно, остао је последњи пут из нишке античке раскрснице који је ишао према главном граду Macedoniae Secunde,Стобију, данашњем граду Градском, код Велеса[6].

Tabula Peutingeriana и њен смисао

Ишчитавање Појтинегеријанове географске карте је специфично, зато што су њене поставке у форми паралелних линија које иду од запада према истоку, а не као код савременеих карата, у све четири стране света. Значи, наведена карта није имала своју праву картографску диспозицију која би била усмерена у савремено географско ишчитавање, већ искључиво на начин римског постављања миљоказа, граничних постаја са римским бројевима који су означавали број километара од суседних места. Ипак, нека врста помоћи јесте то што је на Појтингеровој карти свако релевантно место било у форми степенастог испада, одвојено од претходног,

3 Ђ.Мано-Зиси, *Царичин ïрад*, Велика археолошка налазишта, Београд 1974, 79.

4 К. Јиречек, "Војна цеста од Београда до Цариграда", *Зборник Конс̄тан̄тина Јиречека 1*, САНУ, посебна издања, књ.CCCXXVI., Н.С.33, Београд, 1959, 89.

5 Оп.цит.

6 П. Петровић, Ниш 1976,стр.12

обележавајући тај начин неке географске локације , и омогућавале израчунавање раздаљине од једне до друге станице[7].

Да бисмо и себи и читаоцу боље објаснили смисао Појтингерове географије, даћемо наведене путеве са римским миљоказним израчунавањем, а са циљем да с крене с мртве тачке тражења бољег одредишта за смисао целе идеје римске географије. Виминацијум (главни град Мезије Приме), данашњи град Костолац, успостављен као једна од најважнијих римских лука, classis на Дунаву, на ушћу Велике Мораве у Дунав, био је покретач свих даљих римских путева на Балкану. Виминацијски итинерер са запада је био Дунавом везан за Београд, римски град Сингидунум, граничним градом Мезије, са Унутрашњом Панонијом, Панонија Инфериор. Али костолачки пут је ишао још много километара на исток, све до ушћа Дунава у Црно море, у румунској Добруџи.Виминацијски пут је пратио јужни ток Велике Мораве све до Ћупријског моста античког локалитета Хореум Марги. Од Ћуприје Велика Морава се код Сталаћа, раздвојила у Јужну и Западну Мораву, да би недалеко од Ниша, скоро на ушћу Нишаве у Јужну Мораву, формирала град Ниш, антички Наисус.

Убикација античких локалитета[8]

1. Horrea Margi, Presidio Dasmini XV, Gramrianus XIII, Naisso XXVII;

2. Naisso XXVII, Timaco Maiori X, Timaco Minori XXVII, Conbustica XXVIII, Ratiaria (Arčar), бугарски град на Дунаву.

3. Naisso XXVII, Romesiana XXV, Turrib. XXIIII, Melby XXVIII, Sertica, главни град Бугарске, Софија;

4. Naisso XXVII, Ad Herculem XIIII, Hammeo VI, данашњи српски град Прокупље.

5. Hammeo VI, Ad Fines XX, Vindenis XX, Vindenis XIX, Viciano XXV, Theranda XXXX, Gabuleo LXX, пут је прелазио на леву обалу Дрима у Албанији и долазио до села Добруђа.

6. Hammeo VI, Scupis XXI, данашњи град Скопље, у антици је то био главни град провинције Дарданије, Anausaro XXXV, Ad Fines VIII, Ad Hercule VIIII, Presidio, Ad Cephalon XIII, Gurbita VIII,Stopis, данашњи град Стоби, у антици главни град друге Македоније, Macedoniae Salutaris.

Проблем око убикације Таурисиона[9], још у античко доба, избио је због честих измена граница римских територија од I до VI века наше ере, у периоду

7 Оп.цит

8 исто

9 Цветковић-Г.Томашевић, *Рановизантијски подни мозаици, Дарданија, Македонија, Епир*, Београд 1978, 7.

шест векова римске владавине на Балкану. У свом највећем обиму био је, на неки начин, подељен реком Дрином на Западни и Источни Балкан. А у стварности, убикација римских провинција на Балкану се мењала у складу са римским тежњама за његовом владавином. Чини се да је диспозиција балканских провинција, у римско доба, најчешће била лоцирана на Панонију Горњу, са главним градом Сисцијом, на реци Сави, луком Сисак, Панонију Доњу, са главним градом Сирмијумом, у данашњем Сремском Митровицом, луком на Дунаву, и данашњем граду Сплиту, Горњом Мезијом, главним градом Виминацијумом, на дунавској обали, у данашњем граду Костолцу (Пожаревцу), и провинцији Македонији, са главним градом Солуном, данашњој солунској луци, на Егејском мору.

Из реченог се види, када је реч о балканским провинцијама, са територије некадашње Југославије, које нас занимају, да су обе већином биле или речне или морске луке. Мудрост римске управе огледала се не само у могућности снабдевања градова и организацији локалне градске управе, већ и у будућности државе и опрезу заштите државних граница, тзв. Лимесу који је својим већим делом на Балкану био стациониран на природном водотоку реке Дунав, од токова Рајне и Дунава, на далеком германском Западу, до дунавског ушћа на Црном мору.

У таквој провинцијалној констелацији на Балкану, Прокопијева формулација места Јустинијановог рођења у Таурисијуну: "У области европских Дарданаца који живе с друге стране дрaчких граница[10]" има само једно могуће значење. Пошто је у горе наведеној констелацији албански град и јадранска лука, Дирахион, Драч био инкорпориран у римску провинцију Македонију, која током већег дела своје историје није била подељена на Приму и Салутарис, сходно томе следи да је граница била увек на северу Македоније, и југу, Горње Мезије[11].

А имајући у виду да је простор Дарданије у дугом времену римске историје био најјужнији део Горње Мезије, онда је релативно јасно шта је византијски историчар из 6.века наше ере мислио под етнонимом европских Дарданаца.То се без сумње односило на провинцију Дарданију. А под описом "са друге стране дрaчких граница", он је мислио на северне границе провинције Македоније, где је Дирахион, јадранска лука Драч, била најзападнија тачка провинције. Тако, сходно поменутој формулацији "друга страна дрaчких граница" била је прелазак преко Скардус Монса, Шар Планине, негде на потезу северно од најјужнијег мезијског града Скупија, данашњег Скопља, качаничке клисуре која је и данас једина постојећа граница између Косова и Републике Македоније[12].

---

10 Н. Вулић,оп.цит

11 Акад. М. Благојевић, Школски историјски атлас,Београд ,1997, 30.

12 В. П. Петровић, *Дарданија у римским итинererима, градови и насеља*, Београд, 2007, 99-100.

Тако долазимо до простора где се највероватније родио Јустинијан, локација која се данас налази на српској територији, негде између два суседна среза: Добричког и Јабланичког[13]. Касније ћемо детаљно, према археолошким, архитектонским и теолошким налазима, претрести тачно место рођења Јустинијана, као и место рођења цара Јустина I, брата, и мајке Вигиланције[14]. Детаљније о томе говорићемо нешто касније, када коначно убицирамо трасу, којом је пут из Скупија водио до Наисуса.

Премошћавање шарпланинског зигоса, могућег просеченог превоја, везано је за путне могућности Качаничке клисуре која је увек била природна граница између Србије и Македоније. Али у последњи дарданси град, Скупи, Скопље, није се никад лако долазило. Скопска удолина је простор који представља малу зелену оазу коју чине поред реке Вардар реке Неродимке и Лепенац, са Косова, и са македонске стране, река Треска. Моћна река Вардар извире негде у југозападном делу Шар планине, у близини града Гостивара[15].

Када смо се некако провукли кроз шарпланински зигос, стићи ћемо у најважнији град на Косову, са јужне стране, преко Качаника, где не само што почиње Косово Поље, већ и за нас много важнији локални пут који је водио из Скупија, Скопља до Наисуса, Ниша, а прелазио преко новооснованог јустинијановог главног града целе провинције у Јустинијани прими, код Лебана које је цар Јустинијан I својом XI Новелом 535[16]. године прогласио престоницом не само провинције Дарданије, већ и духовним центром свих балканских провинција која ће као архиепископија Јустинијане Приме прихватити, после скоро пет стотина година, ту функцију Архиепископије приме, у времену када буде поново покорио све балканске Словене који су се налазили унутар Византијске државе[17].

Управо из тог разлога је ова пречица од Скупија до Наиса била толико важна за све археологе и историчаре у 19. и 20. веку. Ту копчу између Скопља и Ниша као да је најбоље уочио и објаснио др Емил Цершков, локални музејски теренар, који је успео веома тачно да своју убикацију косовске трасе започне од северо источног дела Качаника Биничке реке и локалитета Клокот[18].

---

13 Савезни завод за статистику и еиденцију, становништво по полу и домаћинства, књ. 1, попис из 15.03.1948, Београд, 1951, 10-11,13.

14 Вигиланција, сестра Јустина првог, мајка Јустинијана првог (527-565); узето према Википедији

15 Према војничкој карти Македоније израђене у трећој димензији, 21-29цм форме, издање Картографског завода СР Македоније.

16 Ц. Ерцеговић-Павловић, Д.Костић, оп.цит, 45.

17 Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1969, 296.

18 Е. Цершков, *Римљани на Косову и Метохији*, Београд, 1969, 48.

Чершковљев смисао за разумевање косовског јужног и западног простора утврдила су у њему мисао да је путна траса од Наиса, Ниша имала два крака. Један крак је био свима добро познат и водио је на запад, ка локалитету Ад Финес, у близини Куршумлије. И као што је свима познато, ка станици удаљеној XX миља до прве станице која води према косовском месту Подујеву, на станицу означену као Винденис XX, до локалитета Главник који се налазио 5 км југозападно од Подујева[19]. Наравно, Чершков је утврдио оно што је за косовски простор, а то је можда и најважнија чињеница на коју се указује, да се после проласка кроз Куршумлију провинција Дакија Медетеранеа изгледа и окончавала, о чему говори и означавање овог куршумлијског убицираног простора као станици AD Fines XX, прелазило на запад, преко планинског превоја Преполац[20], и стизало на простор Косова непосредно после преласка царинске станице Aqua Bas. Теренски гледано, удаљеност између Куршумлијске Бање износи једну римску миљу, што би тачно одговарало лоцирању станице Aqua Bass... на овом месту[21]. Лоцирање преласка из Србије на Косово, преко Преполачког превоја скоро је допуњено истраживањима Г. Томовић која је то својим епиграфским истраживањима још боље прецизирала. Тако је, према попису Савезног завода за статистику из 15. марта 1948. године, у оквиру Косаничког среза био лоциран месни народни одбор Куршумлије који се састојао од следећих насељених места: Куршумлијске бање, Вукојевца, Дабиновца, Кртока, Љуше и Тачевца[22]. Значи, налик римској провинцији Дакији Медитеранеи, последњи град као што сам реч ад финес каже, завршавао је западну границију провинције. Касније, у средњем веку, судећи по резултатима Г.Томовић, опет се овде завршавала област Топливе и прелазило на простор Косова кој и се тада називао Гроњим Лабом. Садашњи планински врх Преполац, на коти од 889. метара у близини места Крток[23], Г. Томовић из читања и тумачења средњевековних извора означава као планински врх Шушњак, а данашњи локалитет и место под називом Крток, Томовићева чита као Кртог.

Убикација Е. Чершкова путне трасе Скупис-Наис

Сада када смо на неки начин објаснили могуће путеве за долазак у град и родно место цара Јустинијана I, из линије пресецања косовског простора, од Качаника, на север, преко Улпијане, Приштине и Подујева, за Куршумлију,

19 Е.Чершков,оп.цит, 44.
20 исто
21 исто
22 Који се налазе у Косаничко срезу, према попису из 15.03.1948, Становништво по полу и домаћинства, оп.цит, 18-19.
23 исто

преостаје друга могућност и решење које је споменуо Чершков, а које ћемо проверити, и покушати да докажемо, картографски, археолошки, ахритектонски и теолошки. Дајући хипотетичну трасу од Клокота до Огошта, Чершков је пратио следеће локалитете и станице: Партеш, Угљаре, Подграђе, Мухаџери, Доморовце, Врело, Кололеч[24]. Његова косовска траса и тачна убикација је у потпуности потврђена, она се окончала на локалитету Трстена, у Врањском срезу, на тај начин што је месни народни одбор у месту Трстена покривао насеља и делова становништва у Драгобужди, Трстени и Ђуковцу, последњем месном одбору врањске општине, на граници са Косовом[25].

Логика значаја рудишта за убикацију

Присуство рудника гвожђа[26] у Трстеницима, на ободу Косова, указује на значај рударења у античком добу на овом простору. У тој рударској логици, као да се простор Косова, као најјужнији део Мезије, Дарданија, нарочито уздигао у привредном значају, јер је он повезао косовске руднике са рудницима у Дакији Медитеранеји, из лесковачког простора у један заједнички привредни регион.

Косовско-метохијски простор као простор Дарданије карактерише велика рудна делатност у античком добу. Рудници сребра и олова[27] у Сочаници, Мун. Дар, веома су познати и привредно значајни. Потом рудник у Трепчи, у предграђу данашње Косовске Митровице, и коначно, простор Новог Брда и Нањева су били такође велико сребрно рудиште касног средњег века[28]. Не би требало да се заборави на Качаник, као део путне мреже Скупи -Улпијана где постоји рудник злата, сребра и олова. Међутим, косовски простор добија нарочити значај његовим везивањем за три рудишта Јабланичког среза који су повезали Приштину са Лесковцем, у линији запад-исток. А Лесковац везали за Прокупље у линији југ-север.

Главна полуга ове рударске индустрије био је пут који је водио од Приштине до Лесковца. Од Приштине се тај део Косова називао Грачаничким срезом[29] и део којим је пут водио на исток био је месни народни одбор Качикол који је покривао насеља и сеоске делове становништвом који су се називали Качикол и Пропаштица[30]. Тај пут је морао да се пробије кроз

24 Е.Чершков, оп.цит, 48.

25 Према попису из 15.03.1948, 58.

26 Д. Мркобрад, "Српско рударство у привреди Косова и Метохије. Средњи век", у: *Срби на Косову и Метохији*, Београд, 2006, 387.

27 П. Петровић, на тлу Србије (римски период), Београд, 2007, 140-144 (прва књига, стр. 133)

28 Исто, прва књига, 133.

29 Према попису становништва из 15.03.1948, 74-75.

30 исто

планину Гоља и планински врх Лисицу, надморске висине 1186м. Онда је пут улазио у Топлички срез Србије и последње насеље и месни одбор Тулара[31], који су чинили Туларе и Вича. Да подсетимо да је то већ било велико рудиште одакле се ишло ка Медвеђи о Лебану, надомак Лесковца.

Управо се у оближњем Царичином граду, надомак Лебана, налазио главни град целокупне Дарданије Јустинијана прима, од 6. века наше ере. А прави касноантички "via sacra" био је пут који је водио од Царичиног града, надомак Лебана, на север према Бојнику, а одатле на северо-запад, у златоносну Злату, са реком у којој је испитан златни прах, према Житном потоку. Три километра од Житног потока налазио се, на Пустој реци, локалитет Бреговина[32], на коме су археолози нашли читав један касноантички град који би по много чему могао да буде Таурисион, родно место византијског цара Јустинијана I. Од Житног потока овај пут је водио на север вративши се поново у Злату, јер је одатле пут био много боље трасиран линијом: Дубово, Топоница, Студенац, Пејковац, Мерошина, Мрамор. Ту смо се већ нашли у Добричком срезу[33]. Управо на крају среза, скоро на север, на путу између Прокупља и Ниша, налазила античка Бедериана[34], локалитет Балајнац[35] са портретом Еуфемије[36], жене цара Јустина I, ујака Јустинијана I. Наиме, археолози су већ одавно овде пронашли остатке касноантичког града. Балајначки месни одбор је обухватао сеоско становништво у селима Балајнац, Батушница и Градиште[37].

Станица Ad Herculem XIII[38]

Кључна дилема за убикацију Бедеријане и Таурисиума, Балајнца, родног места цара Јустина I, и Бреговине, Таурисијума, лежала је у тачној убикацији локалног пута који је водио од Лебана, престонице Царичиног града

31 Исто, Туларе се према попису из 1948. налазило у Јабланичком срезу, оп.цит, 13-14.

32 Бреговина је само у оквиру месног одбора Житни Поток, а смештена у Добрички срез према попису из 1948. стр.10-11

33 исто

34 Н. Вулић, оп.цит

35 М. Горенц, *Антика, мала историја уметности*, Београд, 1967, на слици бр. 39 представљена је бронзана глава из 6.века, висине 29 цм, која се налази у Народном музеју у Нишу. Та глава је пронађена у једном византијском катруму Градишта с почетка 6. века.

36 Срејовић сматра да је реч о Еуфемијиној глави, византијске царице, жене Јустинијановог ујака, цара Јустина првог (518-527). Према: Д. Срејовић, А. Симовић, "Портрет једне византијске царице из Балајнца", *Старинар*, 9-10, 1958-1959, 77-87.

37 Према Попису из 1948, оп.цит. Балајнац се налазио у Добричком срезу и у свом оквиру обухватао и села Батушница и Градиште.

38 П. Петровић, оп.цит. 12.

(античке Јустинијане приме) на север и трасу пута од Ниша до Прокупља, античке градове Naisso XXVII и античке станице AD HERCULEM XIIII, 14 миља јужно од Наиса, данашње место Житорађа, локалитет "Главчинака чука"[39]. Основни проблем наведеног локалног пута био је од Лебана до Житорађе AD HERCULUM-а како се везује за његов јужни крак, а не како пут иде даље на запад у Станицу HAMEO VI данашњи град Прокупље, који је у науци био веома добро убициран од многих истраживача и окончан станицом AD FINES XX, данашњим градом Куршумлијом[40].

Убикација пута AD Herculem XIIII –Iustiniana prima

Дилема око царског пута са трасе Ниш-Прокупље до Лебана и Јустинијане приме ослањао се на главно питање места царевог рођења.

Археолошки налази и њухиво значење

Наслов рада[41] указује на стогодишњу дилему ранохришћанске археологије, историје уметности и топономастике и велику жељу свих реномираних научника да одреде тачно место рођења цара Јустинијана I. Да ли је Бреговина[42] могла да буде Таурисион, место Јустинијановог рођења, а Бедеријана локалитет Балајнац.[43]

Истраживања Царичиног града започела су 1912. године од стране Владимира Петковића[44], који је успео да разреши основну дилему идентификујући

39 П. Петровић, 105.

40 Исто, 105-106.

41 Прокопије, описујући итинерер, пут од Драча до Бедериане, даје могућу трасу. То би била трансверзала која је ишла од главног града провинције Епир, Драча (Дирахион), са друге стране границе које су биле у северној провинцији Превалису, стижући у Лисос (Љеш). Одатле је пут водио североисточно преко Кукеша на границу провинције Дарданије, негде око града Призрена, античке Теренде. Одатле у провинцију Дарданију, пут је ишао старом трасом преко Урошевца, Приштине, Подујева, Куршумлије, Прокупља. Од Прокупља пут је ишао на око 20 км познатим и богатим локалитетима, међу којима је најважнија Улпијана Иустинијана Прима. Према: Вулић, "Неколико питања из античке прошлости, Иустинијана прима", *Глас СКА*, други разред 78, Београд, 1933, 53-63.

42 исто

43 М. Јеремић, "BALAJNAC, aglomeration fortifiee", *Antarda*, 3, 1995, 193-207, резимира претходна истраживања Оршића-Славетића,*Старинар*, 10-11,1935-36 и Д.Срејовић и А.Симић, *Старинар* н.с.9-10, 1959, и по први пут даје потпуну документацију свих архитектонских објеката у Балајнцу од којих и тробродне базилике од 25х20м. Из базилике је сачувана парапетна плоча дим. 90х120цм са латинским крстом у розети.

44 В. Петковић,"Извештај о ископавању у Царичином граду код Лебана у 1912", *Годишњак СКА,* XXVII, Београд, 1913, 285-291.

Јустинијану Приму са Царичиним градом који се налазио у близини Лебана, код Лесковца. Остала је још једна велика дилема око идентификације места Јустинијановог рођења, Таурисиона, као и главног репера ове констелације Бедериана.

Педесет година након радова Владимира Петковића, истраживањима академика Владислава Поповића[45], и млађих снага, др Јеремића[46] и др Милинковића[47], стекла се основна идентификација хипотетичног "Таурисиона" са полигоналним кастелом који се, по мени, налазио на локалитету Бреговина. Овај кастел је имао димензије преко 60х60м; ту се налазила базилика димензија 25х 17м.[48] Овакав раскошан тип базилике, са тробродним амвоном, имао је паралелу са једном одређеном базиликом у Царичином граду и са многим црквеним објектима Балкана и Византијског царства тога времена[49].

Један од крунских доказа да је Таурисион данашња Бреговина био је део црквеног намештаја, одломак профилисане плоче, од сивог мермера, дужине 60цм.[50] Плоча је имала веома леп уклесан натпис[51] на латинском језику: "Qui pauperem de stercore (elevas ili erigens) D/omi/ne nos umiles servos/ adiuva/(?)"[52]. Овај текст је по П. Петровићу[53] парафраза псалма 113/112, бр. 7, који је у српском преводу гласио: "Који из праха уздиже убогога, и из кала узвишује ништога и посађује га с кнезовима, а у народу његову"[54]. Овај текст са дела профилисање плоче, био је алузија на животни проток цара Јустинијана I који се родио овде у Бреговини, у сиромаштву и уздигао се до царског трона.[55]

---

45 В. Поповић, В. Кондић, *Царичин град утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд, 1977; исти, "Trois inscriptions protobyzantines de Brefovina", *Starinar*, XL-XLI, 1991, 279-290.

46 М. Јеремић, исто; М. Јеремић, "Рановизантијска базилика на локалитету ‚Бреговинско кале'', код Прокупља", у: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, Београд-Прокупље 1999, 119-157.

47 М. Милинковић, М. Јеремић, "Die Byzantiniche Festung von Bregovina (Sud serbien)", *Antard*, 3, 209-225; isti, "Рановизантијско утврђење код Бреговине", *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, 87-116.

48 исти

49 исто

50 Н. Петровић, "Прилог очувању пропорција архитектуре у Царичином граду", Старинар IX-X, 1958. Beograd, 219-223; ista, *Proporcijski odnosi bazilika Ilirske prefekture*, Beograd, 1971, Bregovina T. XXV, XXVI, *Bazilika u Donjem gradu, Caričin grad.*

51 М. Милинковић, М. Јеремић, оп.цит.

52 В. Поповић, оп. цит

53 П. Петровић, оп.цит

54 П. Петровић, "Inscriptions de la Mesia Superieure", Vol, IV, Naissus- Remesima. Horreum Margi, Beograd, 1991, 124-125, kat. Br. 114, natpis je na mermernoj ploči dimnzija 18x62x10cm.

55 Псалм, 13, Алилуја, бр. 7-8, 479, према: Светто писмо, Ђ.Даничић, Београд, 1993.

Као допуна ове веома софистициране текстуалне алузије у Брегoвини, на истом месту су нађене и три парапетне плоче које су биле "амвон"[56]. Две идентичне парапетне плоче носе розете са крстом и словом "Х", што је надоградња "хризме", Христовог монограма, који је ту комбинован са крстом и сунцем, у форми округле патере[57]. На трећој парапетној плочи амвона, или канцела, у округлом венцу налазила се гуска (латински ансер)[58] која је у иконографији увек имала функцију алузије на будућност садашњег живота на земљи и живота након смрти[59]. Као и сви зооморфни симболи, гуска је алузија на хришћанску "душу" и псалам 41/42: "Као што кошута тражи поток, тако душа моја тражи Тебе, Боже".[60] Овакав тип хризме идентичан је оној из Архиепископске капеле у Равени из 426-526. године, која је представљена у техници мозаика. Христов монограм је ту геометријска алузија на име Исуса Христа као васкрслог победника – и на небо изнесеног тријумфатора, који је ношен од анђела – викторија, кога прославља тетраморф – зооморфна хипостаза енавнђелиста: Матеја, Марка, Луке и Јована, апостоли и ученици[61]. Овде, на Брегoвинским парапетним плочама, алузивно је, преко монограма, дата Христова победа преко васкрсења и вазнесења на небо и слава у тријумфу, његова економија спасења која је била део анамнезе евхаристије – литургије[62].

На крају Јаковљеве литургије Христос се прославља као васкрсли победник, тријумфатор и узнесени усклицима: "Слава Ти! Слава Ти!

---

56 Учено и софистицирано изношење протока живота, у трећем лицу што још прецизније лоцира писца идентификујући га са Јустинијаном.

57 М. Јеремић, М. Милинковић, оп. цит, 218, сл. 17а-б и 18.

58 Исто

59 Госпођа И. Николајевић мисли да је овде у питању "мисирка" ("Заједнички декоративни мотиви", стр. 223, сл.6, у Зборнику под насловом *Ранохришћански мозаици у Југославији, Материјали* XVIII, Битољ, 1978, што није сасвим поуздано, вероватније је у питању дивља гуска (ансер ансер) према: *Природни атласи, Птице*, Београд, 1939, стр. 9, сл. 223. "Она је дуга 80 цм од које је изведена домаћа гуска, обитава водом обилне пределе топлијих и умерено топлих крајеа Европе. У фебруару или марту враћа се с југа и у неприступачном врбаку или трсци награди од биљних делова велико гнездо, где женка снесе 5-10 јаја, истих као у домаће гуске и лежи четири недеље. Храни се првенствено биљном храном, ради чега одлази на ливаде, али лови и ситније животињице и разне зглавкаре. Ређе се вића и то зими лиаста гуска – ансер алнифрон, која је по челу бела." Према: *Природни атласи, Птице*, Београд 1939, стр. 9, сл. 223.

60 Исто, стр. 248, одредница Гуска (Ансар) у *Лексикону иконографије, литургијске и симболике западног хришћанства*, уредио Анђелко Бадурина, Загреб, 1978.

61 Гуска заједно са овцом, пауном, јеленом, голубицом и рибом је зооморфни симбол душе, чега је илустрација управо псалам 42. (према: А. Бадурина, оп.цит, 58, са сликом амвона бискупа Агнела из катедрале у Равени, из 6.века.)

62 Исто, стр.49, са сликом (Према: Л.Мирковић, "Мозаици Архиепископске капеле у Равени", стр. 33-46, *Богословље*, год.VIII-XXIII, sv.1-2, Београд, 1964.

Слава Ти![63] Христе Царе! Једнородни Логосе Оца! Речи Божја, Логосе, који си се оваплотио у човеку ради његовог спасења. Христосе алфо и омего, почетку и свршетку – ти који си почетак Апокалипсе." (Откровење 1,1-20)[64].

Бреговински натпис са делом Старозаветног псалма број 113/112 – бр.7-8 и три парапетне плоче, амвона, или канцела, указује на нешто још важније у животу цара Јустинијана, због чега су парапетне плоче и натпис на греди и уклесани, што ће послужити као највећа гаранција цару на Страшном суду за његово васкрсење.

Допринос цара Јустинијана за хришћанство свога времена, будућност цркве и њен постанак огледало се у неколико аспеката. Цар Јустинијан је као теолог саставио литургијску песму: "Јединородни Сине и Речи Божја, бесмртан си, а изволео си да се ради нашег спасења оваплотиш од Свете Богородице и Приснодјеве Марије, и непромењиво постао си човек; био си распет, Христе Боже, смрћу си смрт сатро; Ти си један од свете Тројице, прослављен са Оцем и Светим Духом, спаси нас."[65] Ова песма била је део анамнезе, молитве после III дела канона светог причешћа која је сећање на Христову жртву, захвалност Богу и молба да ова жртва буде угодна. Она се завршава доксикологијом Тројству - honor et gloria- част и слава[66]. Анамнеза је део Евхаристијског канона који се завршава делом који се зове *Достојна благодарност* – након ње део *Последња похвала Богу* и отпуст на светој литургији.[67]

Из горе наведеног може се закључити зашто је у цркви Светог Витала, у Равени, представљен цар Јустинијан[68] са дискосом – тањиром за хлеб и царица Теодора[69] са путиром, посудом за вино. Они овде ликовном

63 Анамнеза (гр.Анамнесис-сећање), Молитва у канону мисе која се моли након речи претворбе, а садржи, уз сећање на Христову жртву, изричаје захвале Богу и молбу да му ова жртва буде угодна, те завршава доксологијом Тројству Honor et Gloria... ("Čast i slava..") Према Л.Мирковић , оп.цит

64 Исто, 45. (Према: Л.Мирковић, оп.цит)

65 Л.Мирковић, оп. Цит, 45.

66 Никопулос, Цар Јустинијан као теолог, стр. 109, (Према: *Теолошки погледи*, 1-3, Београд 1990, год. XXII)

67 Анамнеза је четврти део Евхаристијског канона под називом *Божије домостроительство*, објашњење анафоре-Божије дело ради људског спасења. У овом делу анафоре Св.Василије Велики одражава целокупну хришћанску сотирологију (учење о спасењу рода људског). Подробно излагање Божјег домостроја, према анафори Св. Василија, јесте образац литургичко богословског стварања. Оно нас постепено доводи до највише тачке искупног дела Господњег-Голготске саможртве и до сећања на њу. То сећање, наиме, кроз проповед и свештенодејство остварује се симболично и мистично реално у самој тајни Еухаристије. (Према: Макариополски епископ др Николај, *Света Евхаристијска жртва*, Ниш, 1983, 120)

68 Исто, 135-136.

69 A. Busignati, *I mosaici Ravennati, forma e colore i grandi cicli dell'arte*, knj, 1, Milano, 1964, sl. 32 i 34.

алузијом започињу *разумно и бескрвно жртвено приношење* – почетак канона Евхаристије, да укажу на Јустинијаново деловање на земљи и његов допринос који је као теолог оставио написавши основну литургијску песму: "Јединородни сине и речи Божја" и тиме заслужио да након Страшног суда задобије васкрсење.[70] Али Византија и њена црква не би била то што јесте када не би повезала свет смртних – на овом – са светом бесмртних – на оном свету. Претпоследњи део литургије – *Достојну благодарност* врши свештеник три пута окађујући свете дарове, узима свету чашу, стаје на Царске двери и, окренут народу, уздиже свету чашу и узглашава: "Свагда сада и увек и у векове векова!"[71] Овај тренутак симболизује вазнесење Господа Исуса Христа, последњи Његов благослов и Његово заветно обећање да апостоле своје неће оставити сирочићима, већ да ће "Он бити њима и са њиховим пријемницима у све дане до свршетка света". (Матеја 28.20)[72]

Допринос цара Јустинијана био је неизмерљив и осуђивањем "Три поглавља", списа Теодора Мопсуетиског, Теодора Кирског и Иве Едеског[73]. Три поглавља су била у својој основи монофизитска јерес која је претила да угрози јединство Византијског царства[74]. Цар се томе оштро супротставио и уз помоћ папе Вигилија успео да успостави јединство цркве[75]. Јустинијан је био тако обновитељ војне моћи, освајач Италије од Гота и творац целокупног одбрамбеног система на Балкану[76]. Он је посветио нарочиту пажњу месту свога и стричевог рођења. Његов стриц је био византијски цар Јустин I који је владао до 527. године. Ту у близини места свога рођења он се посебно побринуо да створи једну нову престоницу на Балкану. Царичиним градом је везао је везао две велике римске провинције, Дарданију и Дакију Медитеранеју, створивши тако непробојни челични прстен у одбрани Балкана.[77] Монофизитску јерес је цар такође веома озбиљно третирао, супротстављајући јој се јавном осудом на другом Цариградском сабору 553. године[78].

---

70 Isto

71 И. Ј. Никопулос, оп.цит.

72 Макариополски епископ др Николај, оп.цит, 135-136.

73 Х. Једин, *Црквени сабори*, Загреб, 1980, 33; С. Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном римском царству, од почетка Константинове до краја Јустинијанове владе*, Београд, 1984, 254-255.

74 исто

75 исто

76 Ђ. Стричевић, *Лимес у Југославији 1*, Београд, 1961, 178-184.

77 A. Moscy, *Gesellshaft und Romanisation in der romischen Provinz Poesia Superior*, 1974, 41,44; V. Popović, V. Kondić, op. cit, 11-13.

78 H. Jedin, op.cit. 33.

Сребрна табула ансата из Царичиног града[79]

Формални опис

Димензије ансате исковане од сребрног лима су биле 2,5 x 2цм.Она је била пронађена приликом археолошких ископавања у базилици "Д", испод трибелона базилике, троструког лука, простор између нартекса и припрате главног брода базилике.[80]

Фондација базилике

Академик Владислав Поповић сматра да је ова "табула ансанта" била постављена као чин фондације, сакралног молитвеног ритуала, као форма камена темељца, од стране архиепископа Јустинијане Приме, пресветог фондатора Јована, августа и цара Јустинијана и царице Теодоре, пре њене смрти, 548. године.[81]

Затечено епиграфско стање

Сребрна плочица из трибелона Царичиног града као следећа грчка слова:

+ΥΠΕΡ ΤΩΝ
+ΩΑ ΤΩΝ
ΛΑ + [82]

Реконструкција текста[83]

+ΥΠΕΡ Χ ΤΩΝ
+ΩΑ ΚΥ ΤΩΝ
ΛΑΠΡΙ+

79 В. Поповић, "Античко сребро у Србији", Народни музеј, Зборник радова, Београд, 1994, 346.

80 исто

81 исто

82 исто

83 Реконструкција текста извршена је уз помоћ магистранта акад. Ломе и Драгане Пантић и уз стручне упуте грецисте проф. др Миће Стојановића, са Филолошког факултета у Београду.

Образложење грчке табуле ансате из Царичиног града уз помоћ натписа са арханђелског диптиха из Британског музеја[84]

Рељефни диптих са арханђелом из Константинопоља из прве половине 6. века, димензија 42 x 14,3цм из фундуса Британског музеја у Лондону под евид.бројем ЕЦ 295.

Грчки текст са врха рељефа у табули ансанти каже[85]:

+ΔΕΧΟΥ ΠΑΡΟΝΤΑ ΚΑΙ
ΜΑΘΩΝ ΤΗΝ ΑΙΤΙΝ

"...Прими овај поклон да би спознао узрок..."[86]

Поента сагледана из читања ове табуле ансанте, повезивање грчког текста са две табуле ансанте, оне из лондонског рељефа од слоноваче и оне урезане на сребрној плочи из Царичиног града, даје теолошку формулацију целокупне Јустинијанове догматске идеје.

Σταυσος ΔΕΧΟΥ

ΠΑΡΟΝ ΤΑ
ΚΑΙ ΜΑΘΩΝ
ΤΗΝ ΑΙΤΙΝ
Σταυσος

+ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΧΡΙΣΜΑ

ΤΩΝ Σταυσος Ω

Κυριογ
ΤΩΝ λαηρι Χριστος[87]

84 Suzan A. Noyd, „Iconic representation", rad u okviru Zbornika radova pod naslovom: *Age of Spirituality*, u izdanju Kurta Vajcana, New York, 1979, 536-7.

85 isto

86 isto

87 Ако се текст Табуле Ансанте постави испред текста са сребрне табуле ансанте из Царичиног града, онда се тек добија комплетна диспозиција текста који показује прави смисао Јустинијанове догматске учености.

Прими овај крст на дар
И тек онда покушај да спознаш
Његову праву суштину
Да је то онај крст
помазања
Онај крст почетка и краја
Господњег суда
Онај голготски крст
Христове ускршње Пасхе[88]

Закључак

Археолошки налази из Бреговине, теолошког карактера сребрне плочице из Царичиног града и анђеоски рељеф из Британског музеја показују теолошку ученост византијског цара Јустинијана Првог који је још у свом времену, у 6. веку, био и слављен због тога.[89]

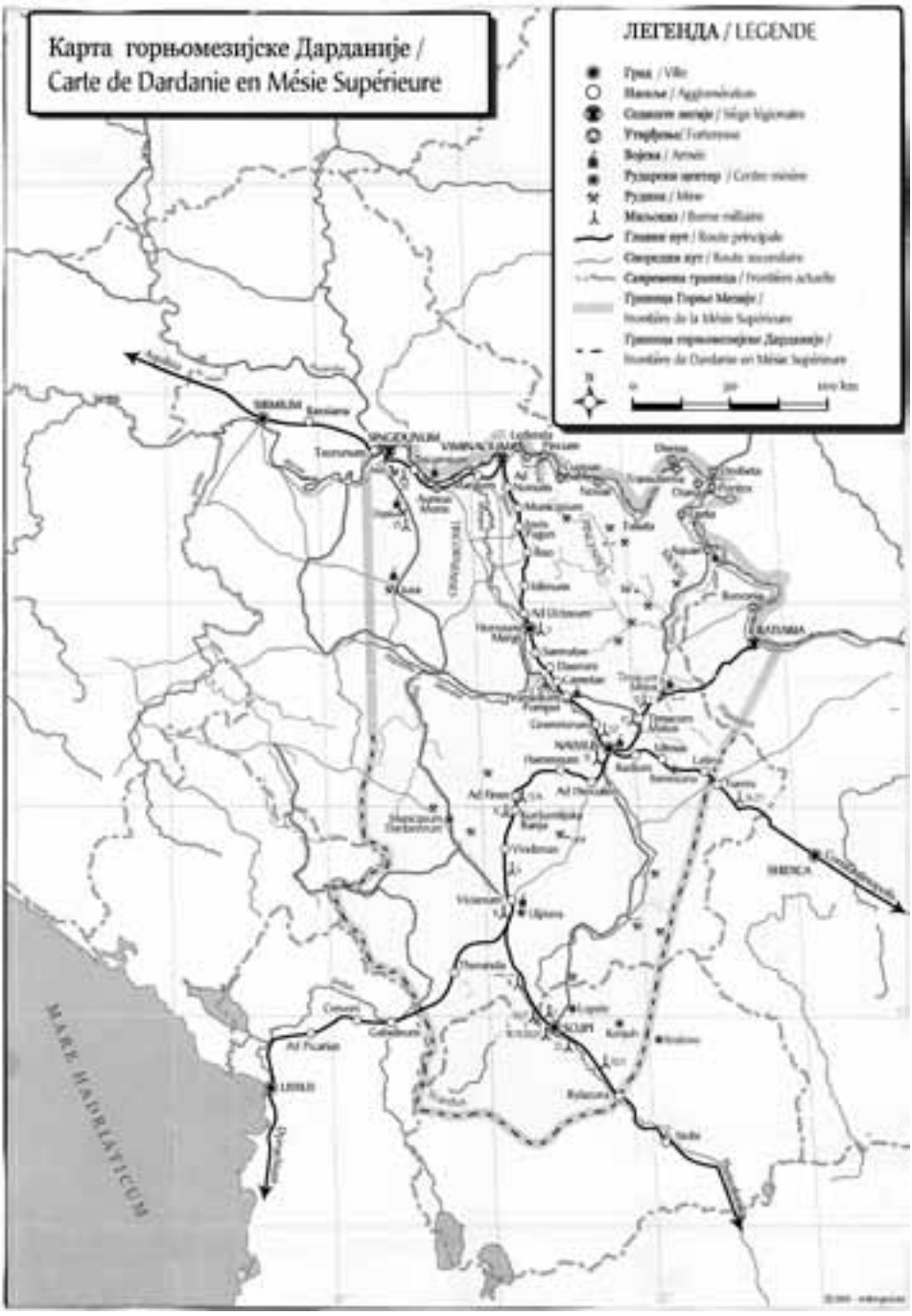
Литература

Jack Finegan, Light From The Ancient past
Princeton, Vergity press 1951, 334.

88 У догматици касне антике од 4. до 6.века економија Христовог доласка на земљи, као сина Божијег у људској природи, огледала се искључиво у односу на Исуса Христа према крсту на коме је био распет на Голготи. Да би се боље разумела идеја Христове голготске смрти, крст је од оруђа казне догматски надограђен у место Христовог тријумфа, његовог духоног агона. Па тако, Голготски крст добија атрибуте онога ко Христа благосиља. Потврђује - помазује за функцију краљевског сина Божијег, крунишући га на Голготи "трновим венце" - круном жртве. Крст такође, као дрво смртне казне омогућава Исусу Христу да сиђе у Ад и убије смрт као казну за људску смрт. Крст постаје прво дрво помазања, оруђе казне, па оруђе апокалипсе - страшног суда, тзв. "Алфа и Омега", а у суштини, његова улога оруђа пасхе је најважнија. Јер Пасха је прелазак из људске смрти у вечни живот и спасење.

89 С. Шаркић, *Правне и политичке идеје у Источном Римском Царству (од почетка Константинове до краја Јустинијанове владе)*, Београд, 1984, 252-261.

ТАБЛА 1



слика 1

ТАБЛА 2

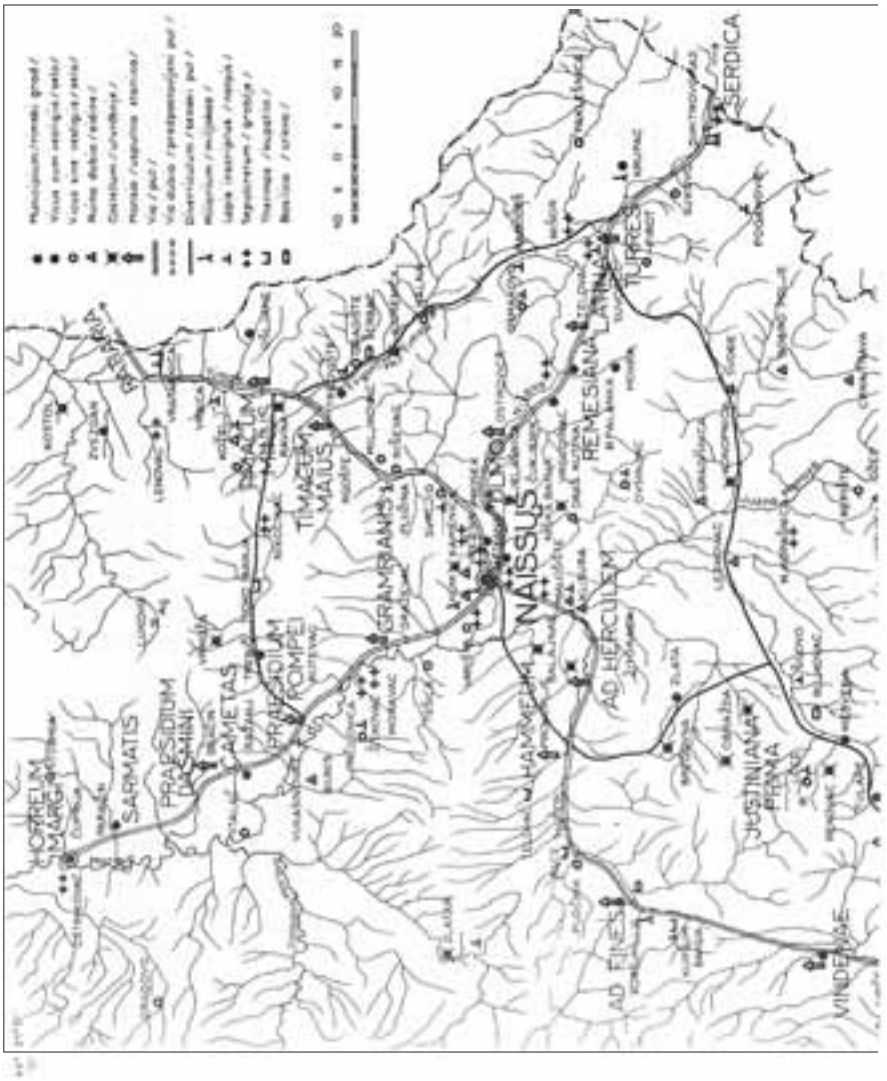


слика 1



слика 2

ТАБЛА 3



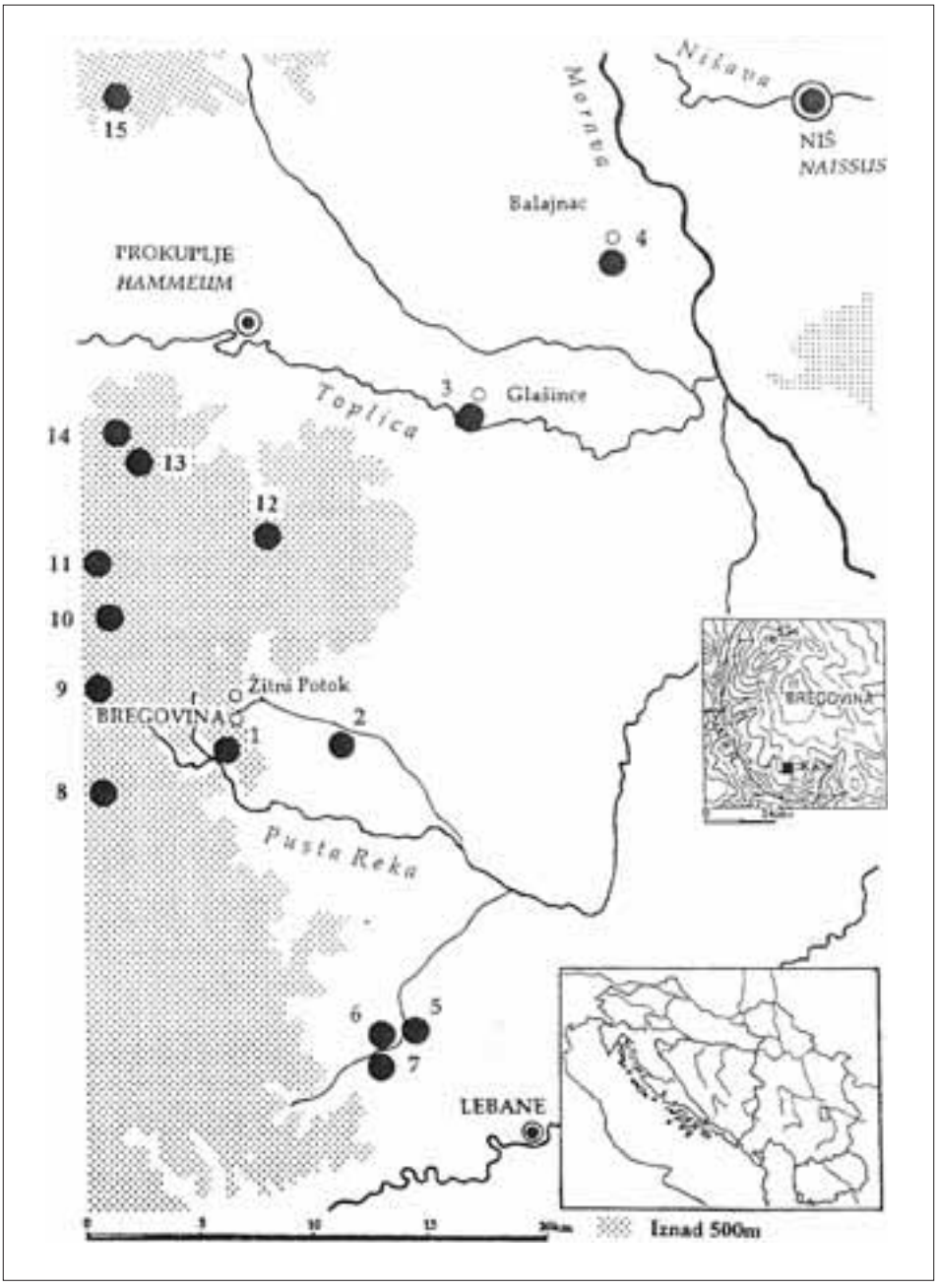
слика 1

ТАБЛА 4



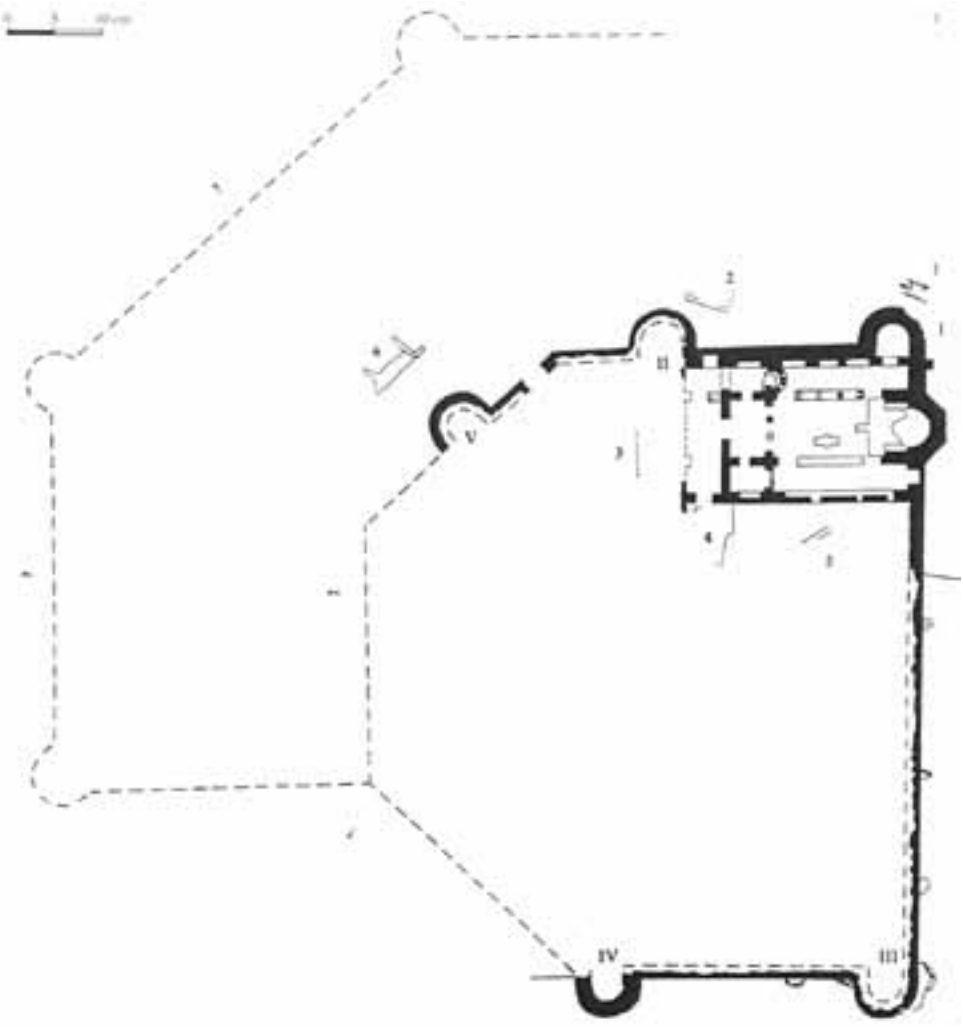
слика 1

ТАБЛА 5



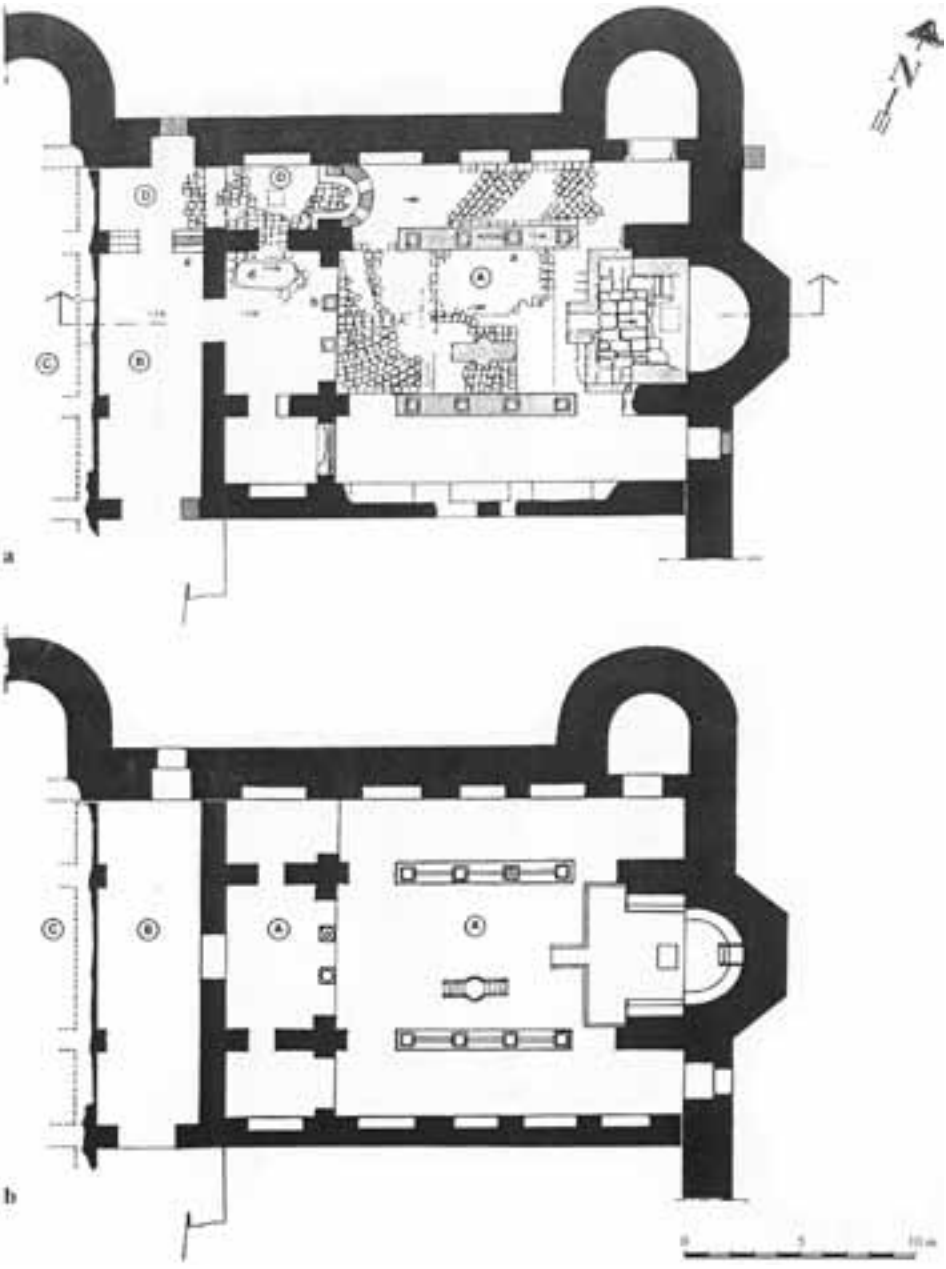
слика 1

ТАБЛА 6



слика 1

ТАБЛА 7

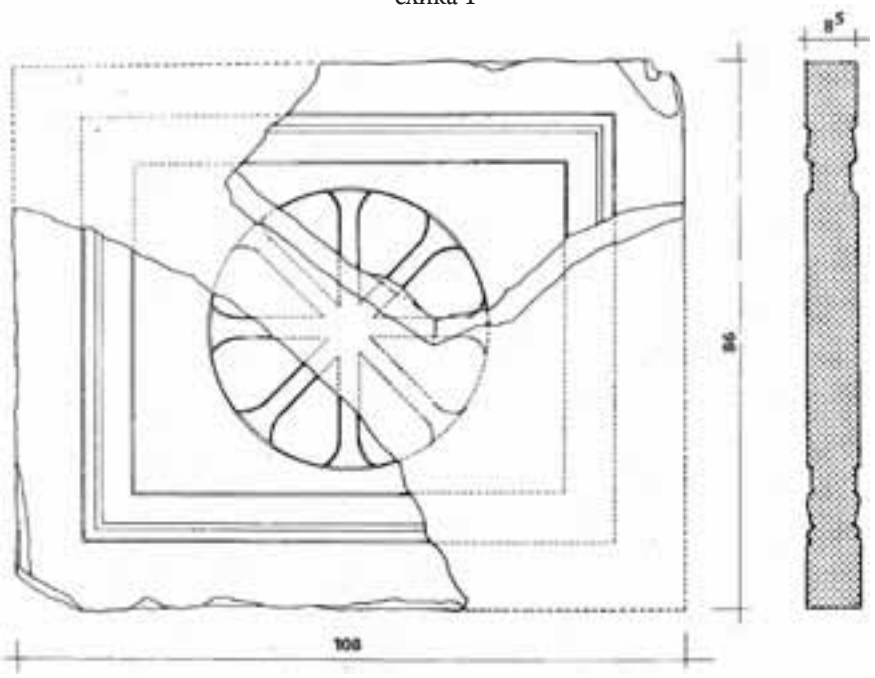


слика 1 (а–б)

ТАБЛА 8

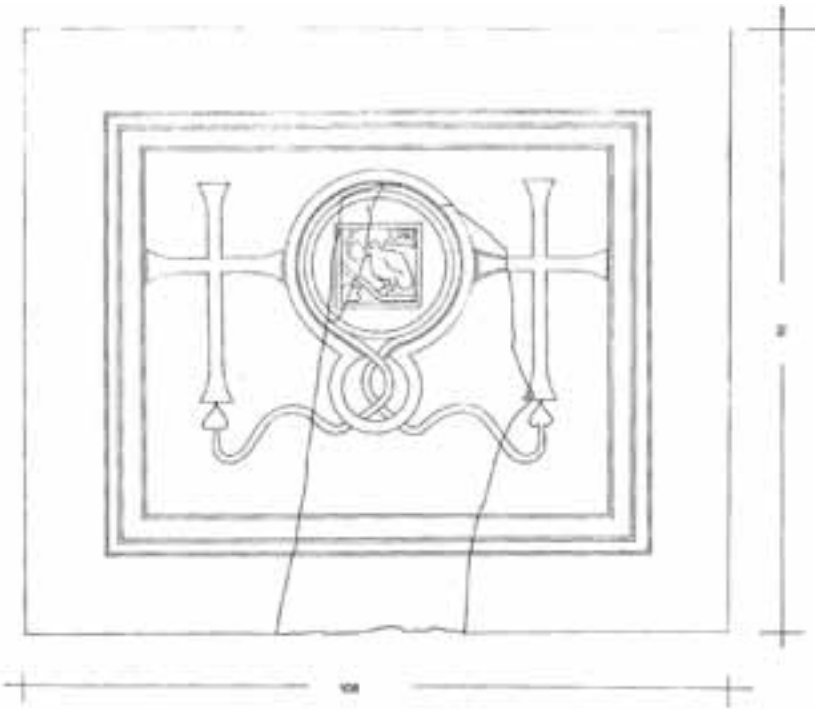


слика 1

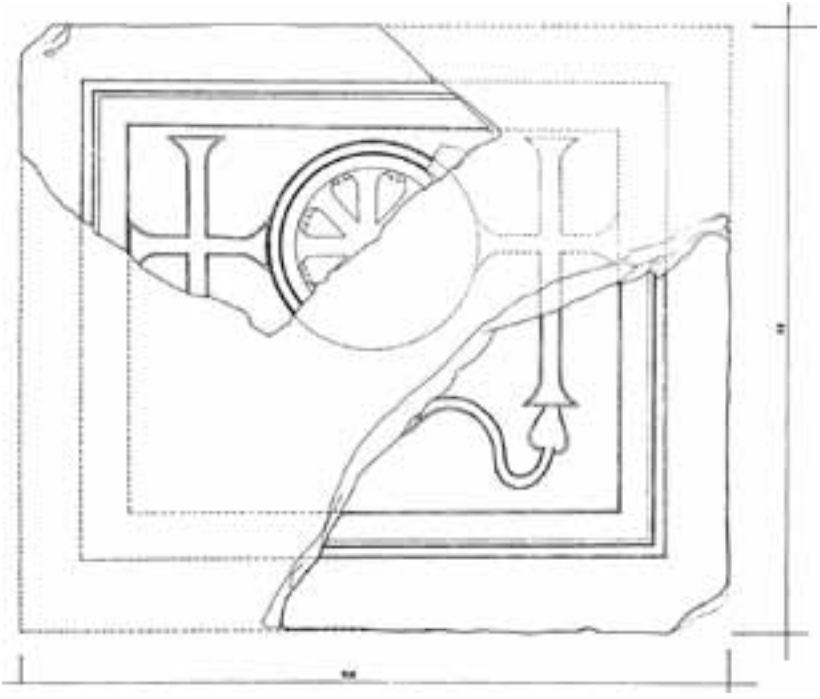


слика 2

ТАБЛА 9

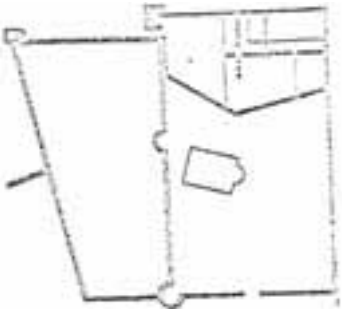


слика 1



слика 2

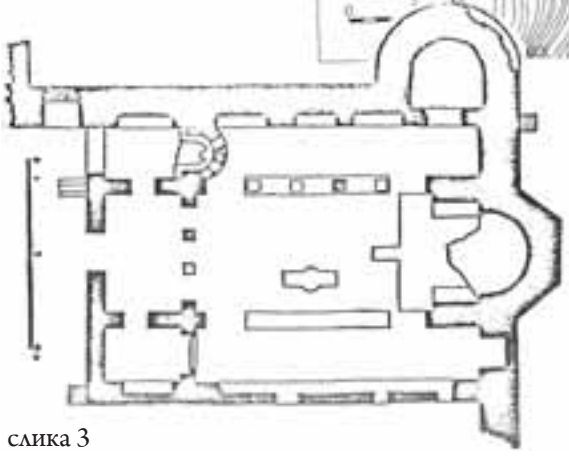
ТАБЛА 10



слика 1



слика 2



слика 3

ТАБЛА 11



слика 1

ТАБЛА 12



слика 1



слика 2



слика 3

ОПИС ТАБЛИ

ТАБЛА 1
Слика 1
Карта горњомезијске Дарданије (према: В. Петровић, *Дарданија у римским итинерерима, градови и насеља*, Београд, 2007, стр. 99-100)

ТАБЛА 2
Сл. 1-2
Карта Римских провинција у 6. веку наше ере са тачним станицама према Табули Поингеријани (Према: В. Кондић, В. Поповић, *Царичин град, утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд, 1977)

ТАБЛА 3
Сл. 1
Реконструкција римских локалитета лоцираних око Ниша, између Ћуприје и Царичиног града, Према ТИР, секција Ниша, Љубљана.

ТАБЛА 4
Сл. 1
Карта Македоније у време касне Антике од 4. до 6. века наше ере (Према: Hodinot, R.F. "Early Bizantine churches in Macedonia and Southern Serbia", London, 1963)

ТАБЛА V
Сл. 1
Карта утврђених насеља на правцу Царичин град-Ниш (према: М. Милинковић, Прокупље у Праисторији, Антици и Средњем веку, Прокупље 1999, стр. 89)

ТАБЛА 6
Сл. 1
Шематски приказ утврђеног насеља у Бреговини. (Према: исто, сл.2)

ТАБЛА 7
Сл. 1а.-б
План базилике: а) план са делимичном реконструкцијом; б) реконструкција првобитног плана. (Према: исто, сл.3. М. Јеремић, *Рановизантијска базилика на локалитету Бреговинско кале, код Прокупља*, Прокупље, 1999, 119,157; M. Јеремић, "Aglomeration Proto-Byzantine fortifice", *Antard 3*, 1955, 193-207; M.Milinković, M. Jeremić, "Die Byzantinische Festung von Bregovina (SudSerbien)", *Antard 3*, 1995, 209-225)

ТАБЛА 8
Сл. 1, 2 (са цртежом према фотографији)
(Према:исто)

ТАБЛА 9
Сл. 1, 2
Парапетна плоча канцела са представом крста у форми звездасте хризме.
(Према:исто)

ТАБЛА 10
Сл. 1
Градиште на Балајнцу (Према: Д. Срејовић, А. Симоновић, "Портрет једне византијске царице из Балајнца", *Старинар*, 9-10, сл.2)

Сл. 2
План Царичиног града код Лесковца (Према: Ђ. Мано-Зиси, *Царичин град, велика археолошка налазишта*, Београд, 1974, сл. 79)

Сл. 3
Базилика из Царичиног града идентична базилици из Бреговине. (Према: Н. Петровић, "Прилог очувању пропорција архитектуре у Царичином граду", *Старинар* 9-10, 1958-9, Београд, 219-223; Исто, "Пропоцијски односи базилика Илирске префектуре", Београд 1971, *T.XXV-XXVI bazilika u Donjem gradu Caričinog grada.*)

ТАБЛА 11
Сл. 1
Слоновача, део диптиха, из Британског музеја у Лондону, из 6. века наше ере (Према: Сузан А. Бојд, "Iconic Representation", зборник радова под насловом *The Age of Spirituality*, издање Курта Вајцмана, Њујорк, 1979, str. 536-537)

ТАБЛА 12
Сл. 1, 3
Мозаици из равенске цркве Сан Витале из 6. века наше ере са представом цара Јустинијана са пратњом царице Теодоре (Према: А. Бусињати)

Сл. 2
Метални латински натпис из Царичиног града из 6. века наше ере, форме табуле ансанте. (Према В. Поповић, "Античко сребро у Србији", Народни музеј, Зборник радова, Београд, 1994, 364)

Radmilo PETROVIĆ

TABULA PEUTINGERIANA AND LOCATING OF THE ROAD TRACK HAMMEO-SCUPIS

Summary

The road track from Prokuplje (Hameo) to Skoplje (Scupis) is the subject of this paper. The interpretation of this problem by Von Domashevsky, Yastrebov and, finally, by Emil Chershkov, almost half a century ago, had not had an opportunity to view archaeological researches, which took place only recently. They have been undertaken to viewing of the problem better including the locations of Balaynac, Bregovina and finally, Caricin grad, as a domain of the territory of Dardania, which is to be our primary interest.

Keywords: Hameo, Scupis, Prokuplje, Skoplje, Balajnac, Bregovina, Caričin grad.

Рад је предат 23. априла 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА



ПОЛИТИКОЛОГИЈА

УДК 323.1(497.115)"19/20" ; 342.25(497.115) ;
341.31(497.115)"1999"

*Срђан Ж. СЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

БИТНА ОБЕЛЕЖЈА КОСОВСКОГ СУКОБА – ИСТИНА У ФУНКЦИЈИ ИЗБИЈАЊА РАТА**

Апстракт: Етнички сукоби, који су врхунили ратом на Косову и Метохији, представљали су кризу савести целокупне светске заједнице. Очигледно је да су људска права кршена уз констатацију да се ниједан од аспеката кризе не може јасно оквалификовати и категорисати.

Неки од суштинских аспеката сукоба касније прераслих у рат биће објашњени давањем одговора на неколико питања:

Прво, да ли је територија Косова и Метохије била само део Југославије или је стварно представљала аутономну покрајину?

Друго, да ли су етнички сукоби и потоњи рат на Косову и Метохији били резултат догађаја из даље прошлости оличених у етничким и религијским разноликостима, или оних из скорије прошлости оличених у идеологији и политичкој манипулацији?

Треће, питање које још увек изазива контроверзе у научним и публицистичким круговима у свету, да ли је НАТО интервенција била легална или не и да ли је резултат или иницијатор хуманитарне катастрофе?

Кључне речи: Косово и Метохија, аутономија, хуманитарна интервенција, међународно право, мултиетничност, НАТО.

Осврт на еволуцију аутономије Косова и Метохије

Први званични документ у коме се указује на могућност давања аутономије Косову и Метохији била је Бујанска конференција окончана 2. јануара 1944. године. На њој је изгласана Резолуција према којој су „Косово и Метохија

* Научни сарадник, institut.skp@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

област углавном насељена албанским становништвом, које сада као и увек раније, жели уједињење са Албанијом". Конференција је била проалбанска са тенденцијама иредентизма. Своје ставове је базирала на Дрезденском конгресу КПЈ из 1928. године.[1] КПЈ је предвиђала обласни аутономни статус за Косово у оквиру Србије.

Крајем 1944. године избио је устанак великих размера. Организовали су га Албанци желећи да очувају Косово као део Албаније. Косово је било део Албаније под окриљем Италије и Немачке. Јосип Броз Тито је 8. фебруара 1945. године Косово и Метохију прогласио „ратном зоном".[2] Овим се на Косову и Метохији успоставља војна управа, а у мају месецу исте године устанак Албанаца бива угушен. Јулском резолуцијом из 1945. године Косово и Метохија се проглашава за аутономну област у оквиру Републике Србије. Овакав статус ће Косово и Метохија имати све до доношења Устава 1963. године. Тада Косово и Метохија добија статус покрајине, што аутоматски значи већи степен атономије у односу на аутономну област. Према одредбама Устава, Регионални савет ће прерасти у Покрајинску скупштину, број делегата у Народном већу ће се повећати, а на територији Косова и Метохије установљава се и Врховни суд. У периоду од Бујанске конференције, па све до доношења Устава 1963. године, „албанско становништво је назадовало, а политичка моћ му је опала".[3] Након Брионског пленума и уставних промена из 1971. године, покрајини се додељује стаутс сличан републичком. Коначно, Устав из 1974. године Косову и Метохији додељује статус налик осталим републикама. Косово и Метохија добија суверена права на републичком и савезном нивоу, тако да покрајина има право доношења одлука на савезном нивоу.[4] Репишти истиче да је Косово и Метохија добило *de facto* статус републике, али му је негиран *de iure* статус републике. Такође, Албанци нису добили статус конститутивног народа, већ су и даље сматрани народностима (националним мањинама). Упоредио је статус Албанаца са Црногорцима, којима је дат статус народа иако су бројчано троструко мањи од Албанаца. Истиче и чињеницу да су Муслимани 1961. године добили статус конститутивног народа Босне и Херцеговине, независно од њиховог словенског порекла. Очигледно је да Албанцима није било довољно дати широку аутономију, већ су они желели републички статус да би се лакше одвојили од Србије у потоњим догађајим из 90-их година. Најближе истини је схватање да је Косово и Метохија

1 Срђан Словић, Весна Зарковић, *Косово и Метохија од Берлинског конгреса до распада СФРЈ – историјски, етнички и безбедносни аспект*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2012, 97-98.

2 Carl Savich, *The Kosovo Crisis: Origins and History*, 2000. Kosovo.com. Projekat Rastko. Gračanica Peć, 22.02.2014. godine.

3 Sami Repishti, *Studies on Kosovo*, New York, Columbia University Press, 1984, 213.

4 Исто, 213.

до 1989. године имало статус налик оном који је српски преговарачки тим током 2006. године назвао „више од аутономије, мање од независности".

Пол Шуп (Paul Shoup) је у недавању косовским Албанцима статуса конститутивног народа видео основни разлог сукоба на Косову и Метохији. Требало им је дати „макар и симболичну једнакост са словенским народима".[5] Што се тиче *de facto* једнакости, она је према мишљењу Шупа постојала и 1971. године. Само постојање овакве врсте једнакости само по себи је тежило ка једнакости *de iure*, што је неповратан процес и није се либио ни сецесије да би тај циљ остварио. Све ово је водило нестабилности. Период од 1968-1974 је био „буре барута које је чекало да експлодира".

Из напред наведеног се поставља једно практично питање: Зашто сви уступци који су учињени косовским Албанцима у погледу оснивања Врховног суда, права на истицање албанске заставе, поседовања своје народне банке и независног апарата власти у односу на Србију и Југославију, добијања аутономије без преседана саобразно Уставу из 1974. године, нису допринели стабилности ситуације на Косову и Метохији? Разлог би могао лежати у чињеници што су ова уставна решења била мотивисана политичком целисходношћу, а нису прецизно проценили национална осећања. Очигледно је направљена нека врста равнотеже: косовски Албанци су добили *de facto* статус републике, али нису добили статус народа.

Почев од Устава ФНРЈ из 1946. године, преко Устава из 1963. године, Брионског пленума, амандмана из 1968. и 1971. године, све до доношења Устава из 1974. године, аутономни статус Косова и Метохије је стално ојачаван, а 1974. године постало је равноправан субјект федерације. Независно од оваквог статуса, сепаратистичко деловање на Косову и Метохији није прекидано ниједног тренутка. Тактика и средства су се мењали, али циљ је остајао исти – присаједињење Албанији или независност. Овај циљ није био ни у каквом односу са статусом покрајине, нити обимом улагања у њу.[6] Оваква активност се одвијала преко пропаганде, демонстрација, па све до оружане побуне и рата за независност.

Карактеристике узрока сукоба на Косову и Метохији

Многи аналитичари, научници и публицисти покушавали су да дефинишу порекло сукоба на Косову и Метохији. Пошто је реч о региону Балкана, који се у дипломатској историји квалификовао као „буре барута", као први

5 Исто, 233.

6 Елена Гускова, „Шта ће Европи више албанских држава", ИМПП, *Међународна политика* бр. 1127/1128, 2007, 41-42.

закључак намеће се чињеница да су сукоби на овом подручју резултат дуготрајне и неизбрисиве етничке мржње. Вељко Вујачић сматра да су за косовско питање кључни етнички односи. Обе преовлађујуће етничке групе (Срби и Албанци) нису успеле да пронађу погодно и дугорочно решење за управљање Косовом. Односи између Срба и Албанаца су разматрани у контексту односа моћи, што би значило доминацију или подређеност једне од етничких група. У оним тренуцима када су Срби управљали покрајином, косовски Албанци су били дискриминисани у економској, социјалној и политичкој сфери. С друге стране, онда када су Албанци управљали покрајином, а то је било уз помоћ неке од великих сила – Отоманске империје, Аустро-Угарске, италијанских, немачких и бугарских окупационих власти и НАТО-а, Срби су били дискриминисани и били присиљавани да напуштају покрајину. Ово је посебно било изражено за време оба светска рата и након НАТО интервенције.

Вујачић овакве односе назива односима „преокрета моћи" између Срба и Албанаца. Албанци су били привилеговани под Отоманском влашћу и у време стварања Југославије. У међуратном периоду су доминирали Срби, да би током Другог светског рата примат преузели Албанци, јер је добар део Косова постао део Албаније под окриљем Мусолинијеве Италије. После ослобођења, а у име братства и јединства, Срби преузимају покрајину. Устав из 1974. године, висока стопа прираштаја и постепена албанизација локалне комунистичке партије, стварају услове за доминацију Албанаца. Доласком Слободана Милошевића на власт, Срби поново преузимају лидерску улогу.[7] Из наведеног се види да су сукоби на Косову и Метохији резултат дугорочних етничких напетости, а да су подгрејани неким догађајима из блиске прошлости.

Аналитичари попут Малколма и Мертусове (Noel Malkolm, Julie Mertus) имају другачији став према косовској кризи. Малколм сматра да је Косово релативно скорија творевина и да су етничка и религијска мржња мање важне од идеолошке и политичке манипулације. Сличан став заступа и Мертусова.[8] Уместо усредсређивања на високо рангиране доносиоце одлука, Мертусова се усредсредила на широко укорењена веровања косовских Албанаца и Срба, да би на крају утврдила како су суседи научили да мрзе један другог до нивоа рата и истребљења.[9] Мертусова је мишљења да

7 Детаљније видети у: Veljko Vujačić, „Historical Legacies, Nationalist Mobilization and Political Outcomes in Russia and Serbia", A Welserian View, *Theory and Society*, 25, N 6, 1996, 769.

8 Julie Mertus, *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*, Berkeley, University of California Press, 1999, Introduction.

9 Мертусова је своју анализу базирала на интервјуима узетим од Срба и Албанаца у покрајини да би потврдила или оповргла њихове „истинске" разлоге сукоба из 1998. године.

„искуство и мит имају убедљивије ефекте од просте фактуалне истине".[10] До оваквих ситуација долази онда када се сукоби подстичу ради стицања политичких предности или испуњавања жеље политичара за моћи. Мертусова подржава Малколмову тврдњу да су сукоби на Косову резултат непремостиве мржње из скорије прошлости, а не из даље. Догађаји из скорије прошлости су потпомогнути жестоком пропагандном кампањом.[11] Као пример, Мертусова наводи 1989. годину када је Косову одузет аутономни статус. Након тога је дошло до великог успона политике српског председника Слободана Милошевића. Све ово је праћено нарушавањем људских права албанског становништва, што је врхунило успоном ОВК, која добија етикету терористичке огранизације.[12]

Мертусова је за своју анализу узела период од 1981. до 1990. године кроз призму четири догађаја: студентске демонстрације из 1981. године, случај Мартиновић, масакар у Параћину и наводно тровање албанске деце. Демонстрације на Приштинском универзитету 1981. године указале су на страх Срба од револта Албанаца на Косову и Метохији. Случај Мартиновић је представљао случај српског сељака који је страдао било путем самоповређивања услед „сексуалних склоности" или са флашом коју су му уметнули албански националисти, а све у зависности од истине коју неко прихвата. Слично претходном, да ли је масакар у Параћину био аполитично дело поремећеног војника у ЈНА или политички мотивисан масакар четири војника – Србина, Муслимана из Босне и Херцеговине, Словенца и Хрвата од стране албанског терористе. У марту 1990. године почеле су у штампи да се шире гласине о масовном тровању албанске деце од стране Срба.[13]

Не улазећи у стварно стање ствари, Мертусова истиче значај перцепције обе стране за разумевање косовске кризе. Овакво запажање је исправно имајући у виду крајности обеју страна. Желела је да се представи као објективни истраживач лишен идеологије и дневне политике, а за то су јој највише одговарали људи из народа. Идеје водиље су јој биле крилатице као што су: „помама страха", „параноја" и „мржња до крајности", које су биле резултат митова и истина. Основно питање које поставља тиче се начина исправљања неповерења и мржње изазваних овим митовима и истинама у циљу спречавања будућих сукоба, у ситуацији када се представама јавности

10 Julie Mertus, *Kosovo: How Myth and Truths* .... op. cit., 2.

11 Исто, 4.

12 Одузимање аутономије Косову и Метохији се различито схвата: за Запад и косовске Албанце то је било кршење норми међународног права о аутономији, а за српску страну се радило о уставним променама којима се покрајинама одузима право вета у одлучивању и дефинише законодавна, судска и управна функција. И овај пример потврђује чињеницу постојања две различите истине на Косову и Метохији.

13 Julie Mertus, *Kosovo: How Myth and Truths* .... op. cit, 32, 153, 187-191

манипулише у циљу стварања унутардржавног раздора. Одговор на ово питање захтева ангажовање активиста за људска права и доносилаца одлука: и једни и други треба да слушају глас сукобљених страна пре него што изврше покретање одређеног механизма за помоћ или подршку. Невладине организације би требало да одиграју прогресивну улогу, посебно у случајевима када индивидуа или колективитет промовишу неповерење зарад остваривања политичких циљева. Од суштинске је важности комуникација између наведених организација и страна у сукобу пре, за време и после сукоба. Невладине организације ће имати успеха на територији Косова и Метохије онда када се реторика мржње отклони, независно од успеха који су постигле на плану изградње капацитета грађанског друштва. Сви ови капацитети мало вреде уколико нису укључени у систем у коме је реторика мржње искључена.

Легалност НАТО интервенције – хуманитарна катастрофа у светлости хуманитарне интервенције

Са међународноправног аспекта посматрано, легалност једне хуманитарне интервенције путем силе је предмет академске дебате.[14] Историјске претходнице које су критичне за одређење да ли обичаји познају интервенцију овакве врсте су нејасне и компликоване самом тешкоћом процене мотивације државе у ситуацији измешаних образложења.

Поред тога што је извршена без одобрења Савета безбедности УН и самим тим је нелегална, интервенција НАТО-а је нелегална и према слову самог споразума о оснивању ове организације. НАТО пакт је основан као одбрамбена организација, па су претња бомбардовањем и сам чин истог представљали кршење члана 52. Бечке конвенције. Супротна је и самој Повељи УН, јер је умањила значај поштовања споразума уз опасан преседан за друге народе који би могли следити овај пример. Још једно веома важно питање везано за трајање интервенције и послеинтервенционог тока је чињеница да НАТО трупе нису напустиле територију Косова и Метохије. Оне су остале на територији Косова и Метохије због етничких тензија и насиља које је спроводила ОВК, подржана од стране САД-а. Присуство ОВК, НАТО трупа, уз константно неповерење између Срба и косовских Албанаца, онемогућавали су развој мирних односа. Овакво стање резултат је краткорочних ефеката коерзивне дипломатије инаугурисане у Дејтону. Изгледа да се мир, владавина права и демократски систем управљања не могу

14 Ian Brownlic, *Intervention in Law and Civil War in the Modern World*, John Norton Moore, 1974, 217, Срђан Словић, „Глобална конфигурација моћи након рата на Косову", *Баштина*, св. 35, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 350-352.

успоставити на краткорочним основама. Чак је и у западним научним и политичким круговима владало уверење да је НАТО однео војну победу, али је изгубио политичку битку.

Нејасна ситуација је владала и око тога када и зашто је отпочело етничко чишћење. Међу западним круговима се сматрало да је до етничког чишћења дошло акцијом српских безбедносних снага, чиме су на стотине хиљада косовских Албанаца напустили Косово и Метохију током 1998. године. Узрок овакве ситуације нису само безбедносне снаге СРЈ, већ и ОВК. ОВК је отпочела са оружаним супротстављањем српским безбедносним снагама. Напади су почели да добијају облике отмица, убистава и друге облике терора. ОВК су подржавали и сами Албанци, јер они који то не би чинили били би изложени репресалијама. Српске снаге су дејствовале по принципу контра терора и углавном гранатирале утврђења ОВК. До средине 1998. године, снаге ОВК су под контролу држале 1/3 територије Косова и Метохије. Српске снаге су на сваки напад узвратиле, али увек биле осуђиване од стране Уједињених нација.

Не само да је интервенција била нелегална, већ су и сви догађаји који су јој претходили такође били нелегални – били су засновани на великим притисцима. Типичан пример овакве политике била је конференција у Рамбујеу. Споразум, који је био резултат конференције и који српска делегација није потписала, био је типичан експонент политике *fait accompli*. У себи је садржавао опасност давања независности Косову. Споразум којим је окончан рат на Косову формално-правно је задржао суверенитет СРЈ на подручју Косова и Метохије. Међутим, НАТО у спровођењу споразума није био доследан: није одржавао консултације са Београдом, није било заставе СРЈ на граничним прелазима, нису прикупљане таксе за матичну државу и НАТО је на Косову подигао једно масивно здање у виду војне базе „Бондстил". Најважнији разлог зашто српска страна није потписала Споразум из Рамбујеа тицао се непопуштања да НАТО трупе могу слободно да пролазе кроз територију СРЈ. Чини се да је рат највише због овога и био вођен.[15] До рата вероватно не би дошло да САД нису преко Албаније слале оружје борцима ОВК. Да овога није било, до споразума би се лакше дошло, а Косово би добило аутономију у оквиру СРЈ. Као једина алтернатива насиљу били су преговори, али они прави и без уцењивања.

Преговори у Рамбујеу били су окончани оног тренутка када Слободан Милошевић није хтео да се сложи да НАТО трупе окупирају Косово и целу Србију. У питању је био чувени Додатак Б Споразума. Овим је НАТО прекршио међународно право, али је повод за бомбардовање испуњен. У оној мери у којој су етнички Албанци под притиском српских

15 Детаљније видети у: Живорад Ковачевић, *Америка и распад Југославије*, Филип Вишњић/ФПН, Београд, 2007, 209-274.

власти напустили територију Косова и Метохије, у истој мери су Срби то учинили под притиском ОВК и НАТО-а. У тако суровим условима није било могуће наћи компромис или преговарати.

Као следеће неизбежно питање намеће се „хуманост" хуманитарне интервенције. Ма колико била хумана, она је противречила међународним нормама о неинтервенцији. По својој природи је била контроверзна – неки су је глорификовали а неки је оспоравали. Према класичној теорији рата, војна интервенција из хуманих побуда се у неким околностима може правдати. Што се НАТО интервенције тиче, иако је имала неког основа да се оквалификује као праведна, јер су се ратни принципи пропорционалности, исправна намера и легитимна власт примењивали на Операцији здружених снага, њу је, ипак, тешко оквалификовати. Идеологија и интереси осим хуманих сами се по себи намећу. Хуманитарна интервенција се дефинише као „претња или употреба силе изван државних граница или групе држава у циљу спречавања или окончавања широког и озбиљног кршења људских права индивидуа не укључујући своје грађане, без дозволе државе на чијој територији се сила примењује".[16]

Одредница „група држава" се овде примењује на НАТО, у својству силе састављене од више држава уперене против СРЈ, јер нису добиле овлашћење за дејствовање од Савета безбедности УН. Тиме су деловале ван оквира традиционалног међународног права. Интервенција се правдала хуманитаризмом у циљу спречавања хуманитарне катастрофе. У класичном међународном праву интервенције се дозвољавају у случајевима *jus ad bellum* (праведност рата) и *jus in bello* (правде у рату). У модерном међународном праву државна суверености може бити прекршена у случају помагања сецесионистичког покрета који истински заступа политичку заједницу, приликом контра балансирања пре интервенције током грађанског рата ради спашавања цивилних жртава од масакра. Ради се о таквим жртвама које би „шокирале моралну савест људске врсте".

Хуманитарне интервенције се дефинишу и као морални императив којим одређена хуманитарна криза даје мандат некоме да нешто по том питању учини. (Овакав став заступа Линда Малоне приликом своје анализе поменуте књиге професорке Мертус). Свака хуманитарна интервенција мора да има добре намере и да је морална, што опет не значи да је правно оправдана. Линда Малоне то сликовито објашњава тзв. „грабљивицом хуманитарне интервенције", која оправдање за исту не тражи у Повељи УН, него ван ње. Том приликом такве „грабљивице" покушавају да оправдање нађу у ранијим међудржавним сукобима који су позивали на стриктну привржености

16 Holzgrefe J.J., „Keeping a Factual Peace" in *Subduing Sovereignty: Sovereignty and the Right to Intervene by Marianne Heiburg*, London, Printer Publishers, 1994, 126-146.

одредбама Повеље УН за оправдање употребе оружане силе.[17] Сви треба да се својски труде да хуманитарни рат не направи од хуманитарних ратника више ратнике а мање хуманитарце. Пренешено на раван косовског сукоба, ово значи да су највећу корист од уласка НАТО трупа на Косово 18. јуна 1999. године имали лидери ОВК.

Уколико је рат на Косову успео да једну етничку групу замени другом, онда се хуманитарна интервенција сматра неуспешном. Једноставно, дугогодишњи образац доминације једне етничке групе наспрам друге је окренут на албанску страну. Надаље, дугогодишње присуство НАТО-а (КФОР-а) указује на то да се на Косову и Метохији нису стекли услови за постојање мултиетничког друштва. Очигледно је да нема мултиетничког друштва ако хуманитарна интервенција није за циљ имала спашавање хуманитарне катастрофе, већ неке друге, геополитичке. Ако се овоме додају и „манипулативно креирани митови" од политичких демагога, неизбежно присуство коерзивне дипломатије, онда смо далеко од мира на дугорочној основи отеловљеног у мултиетничности.

Литература

Brownlic 1974: I. Brownlic, *Intervention in Law and Civil War in the Modern World*, John Norton Moore.

Malone 2000: L. Malone, „Book Review of Kosovo: How Myths and Truths Started a War", *Faculty Publications*, Paper 601, Repository Citation, 591.

Mertus 1999: J. Mertus, *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*, Berkeley, University of California Press.

Repishti 1984: S. Repishti, *Studies on Kosovo*, New York, Columbia University Press.

Vujačić 1996: V. Vujačić, „Historical Legacies, Nationalist Mobilization and Political Outcomes in Russia and Serbia", A Welserian View, *Theory and Society*, 25, N 6.

Вујовић 2013: О. Вујовић, „Територијални интегритет, право на самоопредељење и културно-историјско наслеђе", Културно наслеђе Косова и Метохије, *Зборник радова*, Канцеларија за Косово и Метохију/Универзитет у Приштини.

Гускова 2007: Е. Гускова, „Шта ће Европи више албанских држава", ИМПП, *Међународна политика* бр. 1127/1128.

Ковачевић 2007: Ж. Ковачевић, *Америка и распад Југославије*, Филип Вишњић/ФПН, Београд.

Словић 2013: С. Словић, „Глобална конфигурација моћи након рата на Косову", *Баштина*, св. 35, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић.

Словић, Зарковић 2012: С. Словић, В. Зарковић, *Косово и Метохија од Берлинског конгреса до распада СФРЈ – историјски, етнички и безбедносни аспект*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић.

17 Linda Malone, „Book Review of Kosovo: How Myths and Truths Started a War", *Faculty Publications*, Paper 601, Repository Citation, 591.

Srđan Ž. SLOVIĆ

KEY FEATURES OF KOSOVAR CONFLICT – TRUTH IN THE FUNCTION OF WAR OUTBREAK

Summary

Conflicts, which later on turned into the war in Kosovo and Metohia, are explained by the issues linked with the autonomy of Kosovo and Metohia, influence of the events from recent past embodied in different interpretations of the truth and political manipulation, and the role of NATO itself.

The issue of the autonomy of Kosovo and Metohia is subject to different interpretations: for Kosovar Albanians autonomy represented statehood as the final pace toward the secession from SFRY (Serbia), while for the Serbian part Kosovo and Metohia possessed a large autonomy. Moreover, autonomous status of Kosovo and Metohia was being reinforced permanently, and in 1974 it reached *de facto* republican status. On the other hand, Kosovo and Metohia had *de iure* autonomous status, because Albanian population had not been granted the status of constituent nation. Many Western analysts thought Kosovo and Metohia should have been granted republican status as the road toward the unavoidable independence, so that conflicts were less likely to occur.

Some analytics such Malcolm and Mertus think that Kosovar conflicts, and subsequent war are the result of the events from the recent past combined with political manipulation, and they were accompanied by the cultural form of domination and subordination of the one ethnic group. Each part had its perception of truth. In that circumstances, mediators as NGO-s should have had an impartial judgement.

Finally, humanitarian intervention by the NATO was not legal from the point of view of classical international law. It was the result of coercive diplomacy, whose effects were on short-time basis. The actual presence of NATO (KFOR) goes in favour of the mentioned claim. Thus, geopolitics has prevailed over the humanism.

Key words: Kosovo and Metohia, autonomy, humanitarian intervention, international law, multi-ethnicity, NATO.

Рад је предат 28. марта 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА



СОЦИОЛОГИЈА

УДК 316.644-057.875:323.1(497.115)"2013"

*Ивана М. МИЛОВАНОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина-Лепосавић

„НОВА" КОСОВСКА РЕАЛНОСТ ПОСЛЕ ПОТПИСИВАЊА БРИСЕЛСКОГ СПОРАЗУМА – СТАВОВИ СРПСКИХ СТУДЕНАТА**

Апстракт: У раду су представљени резултати експлоративног истраживања реализованог у Косовској Митровици непосредно после потписивања такозваног Бриселског споразума, који је парафиран 19. априла 2013. године. Иако је целокупно истраживање засновано на реализацији шест фокус-групних дискусија, за потребе овога рада указаћемо на ставове студената Приштинског универзитета са привременим седиштем у Косовској Митровици. Током писања овога рада на Косову и Метохији већ је почела примена неких делова наведеног споразума, али је циљ текста да стручну јавност упозна са перцепцијом „нове" реалности која је у тренутку реализације истраживања била тек најављена грађанима Републике Србије, и то средствима јавног информисања. Резултати истраживања упућују на снажну забринутост студената Приштинског универзитета са привременим седиштем у Косовској Митровици о сопственој будућности на Косову и Метохији и свакодневици која у тренутку реализације истраживања свакако није била „безбрижна". Међутим, изнад свега је био присутан страх од формалног изгледа факултетских диплома након дипломирања, јер су одмах по потписивању Бриселског споразума настале гласине о „косовским печатима" на „српским дипломама".

Кључне речи: Бриселски споразум, студенти, свакодневица, Срби, Косово и Метохија

---

* Истраживач сарадник, ivana.m.aritonovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Увод

Свакодневица српске омладине на Косову и Метохији[1] у постратном периоду током првих петнаест година XXI века омеђена је бројним проблемима, као што су ограничена слобода кретања (нарочито Срба из руралних средина широм КиМ), одсуство елементарних инфраструктурних услова за школовање, који су последица прогона Срба из урбаних у руралне средине, односно Срба из јужног у северни део подељеног града Косовска Митровица, одсуство елементарних услова за живот (честе несташице струје и воде). Таква свакодневица већ на прву помисао упућује истраживача на разлике у социјализацији, условима одрастања и школовања генерација младих Срба са КиМ у поређењу са осталим – мирнодопским деловима Републике Србије. Четрнаест година по усласку међународних војних трупа и цивилне администрације на КиМ, а пет година после једностраног проглашења независности Косова (од стране привремених власти из Приштине), свакодневица косовскометохијских Срба усложњена је новом променом – парафирањем такозваног Бриселског споразума од стране званичних делагација Београда и Приштине. Реакције Срба са КиМ на наведени споразум биле су изражене кроз протесте грађана углавном у Косовској Митровици, као једином урбаном и универзитетском окружењу где Срби представљају етничку већину.[2] Међу осталима, протестовали су и студенти Приштинског универзитета са привременим седиштем у Косовској Митровици, чији је „основни" захтев био спречавање издвајања њиховог универзитета из образовног система Републике Србије.

Имајући у виду да је наведени универзитет најбројнија и изузетно значајна образовна институтија за све Србе са Косова и Метохије, овај рад представља резултате истраживања ставова студената који указују на перцепцију не само Бриселског споразума[3] и већ потенцијалних последица који ће такав споразум оставити на свакодневицу студената/омладине, али и на институтцијалну трансформацију универзитета. Отуда ће у раду бити наведени одговори студената прикупљени у експлоративном истраживању, заснованом на примени фокус-групне истраживачке технике.[4] Основни циљ истраживања је упознавање српске научне и стручне заједнице са ставовима студената Приштинског универзитета са привременим седиштем у Косовској Митровици, имајући у виду да управо ти студенти представљају „одрживу будућност" српског народа на Косову и Метохији.

---

1 У даљем тексту КиМ.

2 Иако само у северном делу града.

3 У даљем тексту БС.

4 Истраживање је засновано на реализацији шест фокус-групних дискусија и то три у Косовској Митровици и по једна у Штрпцу, Грачаници и Ранилугу. Реализоване су у два наврата и то у мају и јуну, као и септембру 2013. године.



Слика 1: Протест студената Приштинског универзитета у Косовској Митровици против потписивања „Бриселског споразума“ од 25. априла 2013. године[5]

Резултати истраживања

Реализација теренског истраживања подразумевала је примену фокус-групне истраживачке технике. Наведена техника позната је по својој флексибилности и пријатној атмосфери, у којој се од учесника очекују отворени и искрени одговори. У просторијама локалне организације цивилног сектора[6] у северном делу Косовске Митровице реализоване су три фокус групе.[7] Учесници фокус група[8] одабрани су на основу два критеријума:

а) социо-демографски: пол, старост, образовање, место становања село (енклава)/град;

б) тематски: учесници су разврстани према типу односа према истраживаној теми. Тип односа је заснован на нашим претпоставкама да ће учесници фокус група (студенти, запослени у државном и запослени у цивилном сектору) имати различите ставове на тему Бриселског споразума. [9]

5 Видети: http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/Protest-studenata-u-K-Mitrovici-zbog-briselskog-sporazuma.lt.html

6 Нансен дијалог центар.

7 Преостале три фокус-групне дискусије реализоване су у Грашаници, Штрпцу и Ранилугу у септембру 2013. године.

8 У даљем тексту ФГ.

9 О карактеристикама фокус-групног интервјуа као истраживачке технике видети: Слађана Ђурић, *Фокус-групни интервју*, Службени гласник, 2007.

Учесници прве фокус групе били су студенти Приштинског универзитета са привременим седиштем у Косовској Митровици. Изабрани су студенти завршних година, због претпоставке о зрелости у сагледавања специфичности исхода имплементације наведеног споразума на њихове животе у будућности.[10] Фокус групе реализоване су у јуну 2013. године. Свака фокус група била је састављена од учесника са севера и централног дела КиМ, јер смо настојали да испитамо евентуалне разлике у ставовима испитаника по месту становања, које је на КиМ уједно једна од кључних разлика у свакодневном животу Срба.

Фокус група била је вођена стратегијом левка – најпре су постављана општа, а касније специфичнија питања. Прво питање гласило је: „Колико сте информисани о Бриселском споразуму?"

Студенти су најпре ћутали, уз видно осећање нелагодности. Студент који је први дао одговор на то питање изјавио је да не зна ништа о спразуму, јер је тако изабрао. Пошто је реч о студенту са статусом интерно расељеног лица, који је напустио са породицом Приштину јуна 1999. године, избор да се не зна „ништа" о споразуму је последица става да он као појединац „ништа не може да промени, па се и не нервира". И остали студенти изјавили су да не знају много, јер стичу утисак да нико ко је о споразуму говорио не даје конкретне одговоре ни на једно питање.

Л.М. (студент, Правни факултет, КМ): „Знам за ту фразу *Бриселски споразум*. Не могу од тих речи да побегнем, јер ме прате на сваком кораку, у медијима, на факултету, у породици, у граду... Шта заиста значе речи *Бриселски споразум*, заиста не знам."

Н.Б. (студент, Медицински факултет, Липљан): „О том споразуму не знам ништа. Изабрао сам да не знам, јер ја као појединац ништа не могу да променим. Већ дуже време покушавам да избегавам вести, јер сам свестан њихове неповољности по Србе са Косова и Метохије."

Ј.О. (студенткиња, Медицински факултет, Звечан): „Заиста не разумем о чему се у том споразуму ради. Неки пријатељи су покушавали да ми објасне суштину, али ја и даље схватам само то да је он по нас неповољан."

Општи је утисак да је прво питање изазвало нелагодност и песимизам међу учесницима, а код неких негирање жеље да о томе размишљају/говоре, што треба разумети као „одбрамбени механизам" од свакодневице на коју се не може утицати. То је у фокус-групној дискусији са студентима било сасвим очигледно.

10 Учесници друге фокус групе били су запослени у просвети, здравству и судству – три области јавног сектора са највећем бројем запослених на истраживаној територији. Учесници треће фокус групе били су запослени у цивилном сектору – друштвени актери који су, по претпоставци, због природе посла, највише упућени у специфичност Бриселског споразума.

Друго питање гласило је: „Које су Ваше бриге и наде у овом транзиционом периоду имплементације БС?“

Ј.М. (студенткиња, Филозофски факултет, КМ): „Не надам се уопште, јер видим да су сви медијски извештаји ‘увијени’ и нејасни. Из искуства знам да такви извештаји Србима не могу донети апсолутно ништа добро.“

Ј.Б. (студенткиња, Медицински факултет, Звечан): „Тај споразум потписан је у априлу. Сада је јун. Оно што нас највише занима је како ће нам изгледати дипломе када дипломирамо. Хоће ли на њима бити печат Србије или Косова.“

Д.П. (студенткиња, Филозофски факултет, Штрпце): „Забринута сам веома, зато што схватам да у медијима вест о том споразуму представљају као нешто против чега се не треба борити уопште.“

Д.М. (студент, Факултет техничких наука, Исток): „Сви смо забринути. Не само ми – студенти – већ сви Срби. Сви о томе говоримо са страхом од неизвесности.“

Сви учесници ФГ су изразили забринутост за печат који ће стајати на дипломама универзитета, након што буду дипломирали. Сви су се сложили са тим да ни у ком случају не би желели печат Косова на дипломи, тим пре што би за посао желели да конкуришу у централном делу Републике Србије. Кажу да чак ни министар просвете Жарко Обрадовић, који је био у посети Косовској Митровици пар недеља пред реализацију овог истраживања није знао одговор на питање какав печат ће стајати на дипломама Приштинског универзитета са привременим седиштем у Косовској Митровици. Говоре и о усменим гаранцијама неких представника „званичног Београда“ да ће институције бити финансиране у наредих 10 година, што указује на укорењеност бројних гласина не само међу студентима, већ свим Србима на КиМ после потписивања БС, из чега следи да је највећа брига заправо неизвесност и „страх од непознатог“. Само је једна студенткиња изјавила да се нада да је позитивна страна БС немогућност да Албанци поново спроведу „Мартовски погром“[11], у коме би поново протерали Србе из својих кућа. Међутим, тај одговор наишао је на невербално неодобравање осталих учесника ФГ, што указује на потпуно неповерење у добре намере политичких представника косовских власти.

Треће питање гласило је: „Који су неопходни услови за српски народ да на Косову и Метохији остане и развија се?“

М.П. (студент, Факултет уметности, Звечан): „Сви знамо шта нам се у претходним годинама дешавало. А шта нас тек чека, треба да видимо...“

---

11 „Мартовски погром“ је представља организован дводневни егзодус готово 4000 Срба из својих домова, током 17. и 18. марта 2004. године. Више о наведеном егзодусу видети на: http://www.mnemosyne.org.rs/images/stories/publications-pdf/4a-martovski_pogrom_na_kosovu_i_metohiji.pdf

П.А. (студент, Учитељски факултет, Грачаница): „Најпримитивније разможавање је решење. Као што су Албанци нас победили демографски, тако ћемо и ми морати да се боримо."

Д. П. (студенткиња, Филозофски факултет, Штрпце): „Чему треба да се надамо када је наша земља Србија од нас направила грађане 'другог реда'? Безвизни режим који важи на територији целе Србије, не важи за нас са Косова и Метохије. Да бих добила визу за неку државу, морам да идем у амбасаду те државе у Приштини. И, ниједну визу до сада нисам добила. У Амбасади Немачке у Приштини су ми рекли да могу да добијем њихову визу, тек када будем извадила *косовску* личну карту и пасош. Дакле, за Србе са Косова и Метохије нема никакве наде када је будућност у питању."

Л.М. (студент, Правни факултет, Косовска Митровица): „Истина је. Мени чак у централној Србији нису желели да у пословници мобилног оператера продају телефон, зато што живим у Косовској Митровици. Рекли су ми да телефон купим тамо где живим... Дискриминацију доживљавамо широм Србије зато што смо са Косова, а овде је доживљавамо зато што смо Срби."

П.А. (студент, ФТН, Исток): „Једина нада за опстанак Срба на овим просторима јесте боље организована борба – отпор свему што Албанци покушавају да нам наметну. Али, како да се боримо, када *званични Београд* прихвата у Бриселу све што је на нашу штету?"

На питање о потенцијалним могућностима за унапређење друштвеног положаја Срба на Косову и Метохији, испитаници су показали песимизам и разочарање пре свега у „сигнале" које добијају од званичника државе коју сматрају својом. Наводећи примере из свакодневног живота нагласили су осећај подређености и дискриминисаности на основу свог територијалног порекла (у централним деловима Србије) или због етничке групе којој припадају (на Косову и Метохији, када су у контакту са припадницима албанске заједнице или међународних институција). Неколико студената нагласило је да је „једина нада" за Србе боље планиран отпор против свих „дешавања на терену", иза којих стоје припадници албанске или међународне заједнице. Као „решење" наводе и бојкот БС, и даље се надајући подршци власти из Београда. Како су наведени споразум потписали представници те власти, студенти су истакли да на ту врсту подршке не наилазе, јер је аспирација власти добијање статуса кандидата за улазак у ЕУ, а не суверенитет на читавој територији Републике Србије.

Четврто питање гласило је: „Која су ваша очекивања од Бриселског споразума?"

П.А. (студент, Учитељски факултет, Грачаница): „Моје очекивање је да тај споразум пропадне, па да Србија ојача своју преговарачку позицију у будућности."

Н.С. (студент, Медицински факултет, КМ): „Споразум ће морати бар делимично да се примени. Али, од тог споразума не очекујем ништа добро за Србе.“

М.С. (студенткиња, Филозофски факултет, Грачаница): „Од споразума не очекујем ништа добро за Србе, али ће нас наша власт натерати да поштујемо све што потпишу.“

Испитаници су исказали потпуно неповерење према БС. Наглашавајући да од БС не очекују ништа добро за Србе, указали су на то да се осећају као „грађани другог реда“ у сопственој земљи. Истакли су да не желе статус „заједнице“, јер су део конститутивног народа једне земље. Сам назив „заједница“, кажу, умањује њихова суштинска свакодневна грађанска права, иако ће и по Уставу такозване „Републике Косово“ имати загарантована права и слободе. А своје дубоко неповерење према БС објашњавају чињеницом да у четрнаестогодишњем периоду међународне управе на Косову и Метохији представници међународних институција нису до краја применили (нити поштовали) ни Резолуцију 1244, иако је реч о Резолуцији Савета безбедности Уједињених нација. Нагласили су да је представницима ЕУ битна само форма и да у својим извештајима пишу о успеху своје мисије, а да за све ове године ниједна организација није заштитила права Срба. Резолиуција 1244 гарантовала је повратак Срба у своје домове. Не само што се симболичан број Срба вратио, већ су и тако малобројни жртве спаљивања кућа, пљачки, убистава, пребијања, а да за то ниједан Албанац свих ових година није осуђен. Албанске судије су, према изјавама учесника фокус група, по етничкој основи пристрасне на тим суђењима. А где је у свим тим дешавањима међународна заједница, чије су организације у четрнаестогодишњем периоду имале и управну и саветодавну улогу, питају се учесници ФГ.

Пето питање гласило је: „Како ће Бриселски споразум утицати на однос између Срба и Албанаца?“

Л.М. (студент, Правни факултет, Косовска Митровица): „Албанце широм Косова, а нарочито из Приштине, Срби апсолутно не занимају. Њих занима ко је од странаца купио њихове фирме. Сада је највећа вест та што су Турци купили њихово електропредузеће. Дакле, они имају своју државу, али имају пуно становника и мале плате, па чекају донације из иностранства.“

М.С. (студенткиња, Филозофски факултет, Грачаница): „Албанце Срби занимају само због језера Газиводе из кога се север покрајине снабдева пијаћом водом. Грачаничко и Батлавско језеро из којих се они снабдевају водом су готово пред исушивањем. А Приштина као главни град нема ни реку, ни довољно пијаће воде, а број становника се готово свакодневно повећава.“

Д.П. (студенткиња, Филозофски факултет, Штрпце): „Не знам како ће овај споразум утицати на однос Срба и Албанаца, али видим да се доста лоше одражава на интра-етнички однос међу Србима. Срби су подељени. Немају јасан став о овом споразуму. То, из искуства знамо, може само лоше да нам донесе.“

Нико од учесника ФГ није показао оптимизам по питању интеретничких односа између Срба и Албанаца, али је још очигледнији песимизам по питању интраетничких односа између самих косовскометохијских Срба. Та подвојеност у „перцепцији нове реалности" својствена Србима, са којом се суочавају без јасне иницијативе за организацију протеста или бојкота новонасталих дневнополитичких околности, што је био случај током „Јулске кризе" 2011. године, указује на индивидуалну "борбу" друштвених актера. Та „борба" указује на бројне последице на менталну равнотежу појединаца, чији је распон од негирања новонастале ситуације, преко летаргије, до паничног страха од неизвесне будућности. Простора за оптимизам свакако нема, што је и ово истраживање потврдило.

Шесто питање гласило је: „Колико сте информасани о животу Срба који живе под косовским институцијама?"

Н.Б. (студент, Медицински факултет, Липљан): „О томе најбоље знамо ми који живимо у енклавама. Не значи да Срби са севера Косова не желе о нама да знају, али је њихова реалност другачија, самим тим што овде опстају институције Србије. Ми смо у енклавама приморани да поштујемо све законе Косова."

Л.М. (студент, Правни факултет, Косовска Митровица): „Не знамо много. Али нам је јасно да ти људи много тешко живе. Многи од њих 'спас' траже на северу Косова. Ипак је овде другачије – нисмо потпуно окружени Албанцима, као што је случај са Србима широм Косова и Метохије."

М.П. (студент, Факултет уметности, Звечан): „Знамо на основу животних прича колега са факултета које долазе на школовање на север. А ми који смо са севера врло ретко путујемо по Косову, зато што немамо рођаке тамо, па немамо ни разлоге за путовање."

Одговори учесника ФГ указују на недовољно познавање особености свакодневног живота Срба у албанском окружењу, широм КиМ. Информације добијају директно од колега са факултета које су пореклом из тих руралних средина или путем медијских извештаја. Правилност у свим одговорима је свест о депривираном друштвеном положају Срба широм покрајине, чија реалност подразумева живот у нежељеном окружењу, у институцијалном и демографском погледу.

Уместо закључка

У раду су представљени резултати експлоративног истраживања, реализованог са циљем сагледавања ставова студената Приштинског универзитета са привременим седиштем у Косовској Митровици, а на тему импликација такозваног Бриселског споразума на свакодневни живота Срба на

Косову и Метохији. Истраживање је засновано на реализацији шест фокус-групних дискусија, и то три у Косовској Митровици и по једна у Грачаници, Штрпцу и Ранилугу. За потребе овога рада представили смо резултате фокус-групне дискусије реализоване са студентима, као представницима српске омладине на Косову и Метохији, али и стожеру највеће српске образовне институције у покрајини – Универзита у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Перцепција „нове реалности“ настале у јужној српској покрајини по потписивању наведеног споразума указује на збуњеност, непријатност и изнад свега страх од неизвесне будућности. Имајући у виду да је студентима приоритет завршетак студија, јаснији је и њихов страх о формату дипломе коју ће добити пошто дипломирају. Формат подразумева печат државе којој универзитет припада, што после потписивања Бриселског споразума постаје дискутабилно када је у питању Приштински универзитет са привременим седиштем у Косовској Митровици. Учесници фокус-групних дискусија нису експлицитно говорили о плановима за напуштање Косова и Метохије, иако то питање није било директно постављено. Ипак, говоре о депривираном положају српског народа на Косову и Метохији, страху од неизвесне будућности у оквирима Републике Србије и, изнад свега, страху од позиције етничке мањине у односу на албанску већину.[12] Историјско смењивање интеретничког односа заснованог на дихотомији већина-мањина подразумева антагонизам и својеврсни етнички заснован реваншизам на свакодневном нивоу, међу припадницима наведених етничких група. Српски студенти са севера покрајине у претходних петнаест година са том врстом реваншизма нису се често сусретали због потпуне развојености и паралелног функционисања институција Србије на Косову и Метохији (нарочито северном делу покрајине) и све транспарентнијих институција такозване Републике Косово, широм Косова и Метохије. Студенти који су пореклом из руралних средина, познатијих као енклаве, са тим реваншизмом и „реалношћу“ свакодневног живота у оквиру етничке мањинске српске заједнице, веома јасно сагледавају последице јачања „косовских институција“, које је подстакнуто потписивањем Бриселског споразума. Учесници фокус-групне дискусије веома отворено говоре о разочарању у сопствену државу Србију, чији су званичници потписали наведени споразум. Одговори студената у исто време указују на одсуство иницијативе за организацију протеста против одлука државног врха које се директно тичу живота студената.

12 Резултати истраживања реализованог од стране Бироа за друштвена истраживања, за потребе Форума за етничке односе, а на тему ставова грађана Косовске Митровице, Звечана, Лепосавића и Зубиног Потока о Бриселском споразуму, компатибилни су резултатима нашег истраживања. Видети: http://www.fer.org.rs/uploads/sr/resursi/publikacije/sever-kosova-i-lokalni-izbori-istrazivanje/Forum-2-2013.pdf

Иако студентска популација представља својеврсну иницијалну снагу једног друштва, на основу експлоративног истраживања које смо реализовали, нисмо дошли до закључка да међу студентима Приштинског универзитета, који је од 2002. године смештен у Косовској Митровици, постоји таква иницијатива. Међутим, одсуство иницијативе са друге стране води у апатију и разочарање, уз осећање беспомоћности и преживљавања свакодневице у нежељеном институцијалном и демографском окружењу. Из тога следи да Бриселски споразум, о коме је у овом раду било речи, српски студенти сагледавају са великом дозом подозрења и разочарања, без икаквог оптимизма када је у питању њихов свакодневни живот на Косову и Метохији у будућности.

Литература

Аритоновић, Лазаревић 2012: И. Аритоновић, Т. Лазаревић, „Свакодневни живот младих на северу Косова и Метохије (Усмереност на слободно време и коришћење друштвених мрежа)“, *Баштина,* Институт за српску културу Приштина–Лепосавић, св. 32, стр. 279–301.

Аритоновић 2010: И. Аритоновић, „Перспективе младих Срба на Косову и Метохији“, *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања,* Институт за српску културу Приштина–Лепосавић, стр. 369–382.

Бранковић 2007: С. Бранковић, *Увод у методологију – квалитативни методи истраживања друштвених појава,* Мегатренд универзитет примењених наука, Београд.

Ђурић 2007: С. Ђурић, *Фокус-групни интервју,* Службени гласник, Београд.

Ђурић 2007: С. Ђурић, *Панел дискусије,* Социолошки речник, Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Београд, стр. 611.

Ђурић 2010: С. Ђурић, „Контрола квалитета квалитативних истраживања“, *Социолошки преглед*, vol. XLIV, no. 4, стр. 485–502.

Clark 2000: C. Clark, *The Focus Group interview and Other Kinds of Group Activiteis,* College of Agricultural.

Lewis 2000: M. Lewis, *Focus Group interview in Qualitative Research: A Review of the Literature,* Action Research E-Reports (http://www.fhs.usyd.edu.au/arow/arer/002.htm).

Rabiee 2004: F. Rabiee, *The Focus- group interview and data analysis,* School of Health and Policy Studies, University of Central England, 665–660.

http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/Protest-studenata-u-K-Mitrovici-zbog-briselskog-sporazuma.lt.html

http://www.mnemosyne.org.rs/images/stories/publications-pdf/4a-martovski_pogrom_na_kosovu_i_metohiji.pdf

http://www.fer.org.rs/uploads/sr/resursi/publikacije/sever-kosova-i-lokalni-izbori-istrazivanje/Forum-2-2013.pdf

Ivana M. MILOVANOVIĆ

„NEW“ KOSOVAR REALITY AFTER THE „BRUSSELS' AGREEMENT“ SIGNING – ATTITUDES OF SERBIAN STUDENTS

Summary

In this paper the results of explorative research carried out in Kosovska Mitrovica had been presented immediately after the so-called the „Brussels' Agreement“ signing, which was initialled on April 19th 2013. Although the whole research was based on the implementation of six focus-groups discussions, for the needs of this paper we will point out the attitudes of students of the University of Pristine with temporary seat in Kosovska Mitrovica. During the writing of this paper, the implementation of some parts of this Agreement had already started, but the aim of the paper was to make professional public opinion familiar with the perception of „new“ reality which was only announced to the citizens of the Republic of Serbia by mass media during the research implementation. The research result are indicating a strong worry of the students of the University of Pristine, with temporary seat in Kosovska Mitrovica, on their own future in Kosovo and Metohia, and everyday life which in the moment of research implementation was not certainly „carefree“. Nevertheless, above all the fear about the formal appearance of faculty diplomas after the graduation was present, since immediately after the signing of the „Brussels' Agreement“ rumour was spreading on „Kosovar seals“ on „Serbian diplomas“.

Key words: „Brussels' Agreement“, students, everyday life, Serbs, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 23. фебруара 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 323.1(=163.41)(497.115)"2011" ;
316.644-057.875:316.7(497.115)"2011"

*Живорад МИЛЕНОВИЋ**
Учитељски факултет у Призрену Универзитета у Приштини

НАЦИОНАЛНИ ИМИЏ И РЕДЕФИНИСАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ПЕРИОДУ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ**

Апстракт: Глобализација је светски процес планетарних размера који подразумева доминацију Запада, односно Америке, па се зато и назива вестернизацијом или американизацијом. У условима глобализације, светом доминирају и/или владају интерес, моћ, војна и економска сила, што за последицу може имати умањење важности националног идентитета малих држава и народа. Очување националног идентитета није само одбрамбени механизам у политици, већ и у историји, традицији, култури, економији и осталим сферама грађанско-културног живота Срба на Косову и Метохији. Редефинисањем националног идентитета Срба на Косову и Метохији и брендирањем историјских, културних и економских тековина у периоду глобализације, светској јавности и политичарима би се представио позитивни имиџ српске културе, историје и економије на Косову и Метохији, који је свету углавном познат по ратовима и етничким сукобима. У раду су приказани и резултати истраживања спроведеног у другој половини 2011. године на узорку од 218 становника у селима Општине Штрпце. Подаци прикупљени истраживањем обрађени су факторском анализом, t-тестом и анализом варијансе. Факторском анализом су издвојена два фактора процена становника: национални идентитет и национални имиџ, t-тест је показао да постоји значајна разлика у процена становника у зависности од пола, а анализа варијансе у зависности од образовног нивоа становника о значају и потреби редефинисања националног идентитета Срба на Косову и Метохији у периоду глобализације.

Кључне речи: национални идентитет, национални имиџ, културно наслеђе, Косово и Метохија, глобализација, брендирање, историја Срба, традиција Срба, култура Срба

* доцент, zivorad.milenovic@pr.ac.rs

** Рад је рађен у оквиру Пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Увод

Нација, националне заједнице и национални идентитет, проблеми су који су одувек заокупљали пажњу теоретичара и практичара из свих области друштвених наука. Но, без обзира на то, ове појмове и/или термине, није једноставно дефинисати и разграничити. Пре свега, јер у садашњости као, уосталом, и у прошлости, није постојала нити постоји држава или регија која је етнички потпуно хомогена. Етничка и културна различитост и друштвени плурализам одувек су постојали у свим друштвима. Све то упућује на потребу да се пре дефинисања националног идентитета, дефинише етнички идентитет. Нације као целовите националне заједнице и национални идентитет као масовни колективитети, модерни су феномени који су настали у епохи модерне и модерног друштва.

Нација и национални идентитет представљају појаве које су настале крајем 18. века. Настају и током сложених друштвених процеса модернизације и индустријализације.[1] У време свеопште глобализације и транзиционих промена у земљама Средње и Југоисточне Европе, нација и национални идентитет постају основе на којима се заснивају друштва у поменутим регијама. Национални идентитет тако постаје основна одлика масовних колектива у којима се људи међусобно удружују у макро целине: језичке,[2] културне,[3] образовне,[4] политичке,[5] социјалне[6] и остале. Другачије речено, национални идентитет је лични идентитет појединца, односно његов осећај да припада одређеном друштву, одређеној држави или нацији. Национални идентитет је и осећај који појединац дели са групом људи без обзира на држављанство[7]. На истим основама заснован је национални идентитет Срба на Косову и Метохији.

Национални идентитет Срба на Косову и Метохији развијао се, мењао и учвршћивао у зависности од друштвених околности које су се такође мењале и мењају се. Срби на Косову и Метохији вековима живе са још две нације: албанском и црногорском. Поред тога, на Косову и Метохији постоје више суб-етничких група и њихових суб-култура: хрватска, ромска, горанска, муслиманска, турска и остале. Све културе и суб-културе, представљају друштвену и етничку различитост. Поред тога, албанска и српска нација на-

1 P. Korunić, „Nacija i nacionalni identitet", *Revija za sociologiju*, 36(1-2), 2005, 87-105.
2 P. Cinah, „Speaking about Cultural Difference and School Disandvantage", *British Journal of Sociology of Education*, 22(3), 2001, 317-337.
3 N. Luhmann, *Друштвени системи*, ИКЗС, Београд, 2001.
4 Ј. Базић, "Национални и европски идентитет у Болоњском процесу", *Српска политичка мисао*, 31(3), 2011, 25-46.
5 Ј. Базић, "Национални идентитет у процесу политичке социјализације", *Српска политичка мисао*, 31(4), 2011, 335-354.
6 R. D`enkins, *Етницитет у новом кључу*, Библиотека XX век, Београд, 2001.
7 H. Giroux, N. McLaren, *„America 2000* and Politics of Gresure: Democracy and Cultural Difference under Siege", *International Journal of Educational Reform*, 1(2), 1992, 99-110.

лазе се у врло сложеној политичкој, културној, друштвеној и социјалној интеракцији и то унутар културног, верског и друштвеног плурализма.

Дешавања с краја 20. века која и данас трају имала су снажан утицај на национални идентитет Срба на Косову и Метохији. Он је временом постао национални имиџ, односно основно обележје по којима су Срби као народ препознатљиви у свету. Зато је српско питање и проблем Срба на Косову и Метохији постало проблем бројних проучавања аутора из свих области, пре свега социологије и политикологије.[8] Има и проучавања у којима је национални идентит Срба на Косову и Метохи постао својеврсни мит, који је имао значајан утицај на бројне проблеме косовског питања. Национални иденитет Срба на Косову постао је имиџ исто онакав као што је Француска захваљујући индустрији козметике постала земља мириса и парфема; Немачка је захваљујући развоју аутомобилске и остале индустрије добила имиџ техничке нације. Због дешавања на Косову и Метохији, Срби су добили имиџ поносне, али и ратничке нације.

Глобализација или мондијализација процес је планетарних размера, који је након индустријске револуције као нити једна до тада друштвена појава изазвао бројне идејно-теоријске контроверзе. Има и схватања да је глобализација заправо тежња Запада за доминацијом, па се назива и терминима вестернизација или американизација.[9] Подразумева уједначавање у економским, политичким, војним и осталих друштвеним сферама[10]. Све то нужно се одражава на национални идентитет који се такође мења. Проблем овог истраживања је национални имиџ и редефинисање националног идентитета Срба на Косову и Метохије у периоду глобализације.

Метод

У дефинисању националног идентитета и националног имиџа полази се од идеје да су нација, национална свест, национализам, национални и културни идентитет битно утицали на формирање српске нације на Косову и Метохији. На то су утицали и традиција и елементи експлицитне и имплицитне културе.[11]

---

8 Ј. Базић, "Улога косовског мита у обликовању српског националног идентитета" *Српска политичка мисао*, 32(4), 2012, 253-271.

9 Z. Milenovic, „Inclusive Education as a consequence of the globalisation process", *Metodicki obzbori*, 6(12), 2011, 73-79.

10 F. Leing, E. Hardin, „A Cultural Formulations Approach to Career Assessment and Career Couseling with Asian American Clients", *Journal of Career Development*, 37(1), 2010, 465-486.

11 Ж. Миленовић, "Културолошке карактеристике становништва српских енклава у условима успостављеног међународног мировног протектората на Косову и Метохији", у: В. Анђеловић, А. Костић, Љ. Златановић (прирећ.), Тематски зборник радова са седме научне конференције са међународним учешћем *Комуникација и људско искуство*, одржане у Нишу, 23-24.09.2011. године, Департман за психологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу, Ниш, 2013, 103-112.

Бројне друштвене околности допринеле су и да Срби на Косову и Метохији добију имиџ ратничког народа. Зато је и национални имиџ Срба на Косову и Метохији често схватан у негативном контексту.

Полазећи од овако постављеног проблема, циљ истраживања је редефинисање националног имиџа који неће бити темељен на одрицању од традиције и националног идентитета, већ ће бити заснован на вредностима које би биле општеприхваћене. Да би се то утврдило, коришћени су подаци прикупљени истраживањем на узорку од 218 становника у селима Општине Штрпце. Задаци истраживања су да се издвоје фактори који указују на најчешће процене становника и да се утврди постоји ли разлика у њиховим проценама о потреби редефинисања националног имиџа у условима глобализације у зависности од пола и образовног нивоа. Подаци прикупљени Скалером – НИРНИПГ, обрађени су факторском анализом са Varimax ротацијом, t-тестом и анализом варијансе. Резултати истраживања приказани су табелама и дијаграмом.

Резултати

Подаци прикупљени истраживањем најпре су подвргнути анализи главних компоненти факторском анализом са Varimax ротацијом.

Табела 1 - *КМО тест и Бартлетов тест сферичности*

КМО		.812
Бартлетов тест сферичности	χ^2	131.527
	df	70
	P	.000

КМО тест је показао врло добру вредност (КМО=0,812). Бартлетов тест сферичности је достигао статистичку значајност на нивоу p<0,001 (p=0,000) и указује на факторабилност матрице и оправданост факторске анализе (Табела 1).

Табела 2 - *Карактеристични коренови и проценти објашњене варијансе пре Varimax ротације*

Главне компоненте	Карактеристични корен	% објашњене варијансе	Кумулативни % објашњене варијансе
1.	3.926	39.327	39.327
2.	2.305	24.193	63.520

Према подацима приказаним у табелама 2 и 3 о утврђеном проценту објашњења укупне варијансе се види да је утврђен исти проценат објашњења

пре и после Varimax ротације који износи 63,520%. Разлика је у вредностима карактеристичних корена и засићености појединих фактора пре и после ротације.

Табела 3 - *Карактеристични коренови и проценти објашњене варијансе након Варимах ротације*

Главне компоненте	Карактеристични корен	% објашњене варијансе	Кумулативни % објашњене варијансе
1.	3.567	33.154	33.154
2.	3.087	30.366	63.520

Применом Гутман-Кајзеровог критеријума добијене су две главне компоненте са карактеристичним кореном већим од један.

Табела 4 - *Ротирана матрица факторске структуре према Varimax критеријуму са комуналитетима*

Ајтеми	Компоненте		h
	I	II	
1	2	3	4
а8 Са поносом истичем да сам Србин/Српкиња.	**.741**		.517
а12 Срби су поносан народ.	**.721**		.568
а18 Многе обичаје попут крсне славе, нема ниједан други народ.	**.697**		.631
а3 Фолклор Срба јединствен је у свету.	**.625**		.550
а9 Срби су частан ратнички народ.	**.547**	.539	.607
а2 Косово и Метохија је одувек било и биће понос Србије.	**.519**		.569
а7 Споменици културе на Косову и Метохији право су културно благо Србије.	**.448**	.4377	.557
а15 Српски манастири на Косову и Метохији сведоче да су Срби одувек живели на овим просторима.	**.422**		.498
а20 Српске народне песме духовно су благо Косова и Метохије.	**.418**	.410	.387
а11 Рукописи и знамените књиге са Косова и Метохије значајни су не само за српску, него и светску културну баштину.	**.408**		.551
а6 Културно наслеђе Косова и Метохије одлика је националног идентитета свих Срба.	**.401**	.400	.562
а19 Национални идентитет свих Срба у значајној мери зависи од Косова и Метохије.	**.398**		.377
а4 Промивисање културних добара Косова и Метохије значајно може променити имиџ Србије у свету.		**.388**	.379

1	2	3	4
а1 Глобализација често не познаје експлицитне и имплицитне елементе традиције и културе.		**.384**	.547
а10 Редефинисати национални имиџ Косова и Метохије истовремено не значи и одрећи се традиције коју Срби негују.		**.382**	.406
а14 Име Србије се често неоправдано везује за ратове и све лоше што се дешавало на овим просторима.		**.354**	.598
а5 Глобализација тежи да створи један јединствени културни систем у свету, тако да је нужно редефинисање имица Срба.		**.346**	.415
а16 Не би требало прихватити глобализацију зато што она не уважава националне интересе мањих држава и народа.		**.316**	.658
а13 Косово има своје брендове: шарски сир, планински сир, ораховачко вино, чије брендирање значајно може променити имиџ Срба у свету.		**.312**	.640
а17 Српска народна кухиња са Косова и Метохије јединствена је у свету и као такву ју је потребно представити осталим народима и државама.		**.308**	.571

Издвојена су два фактора. Први фактор одређују 12 ајтема, објашњава 33,154% укупне варијансе и назван је *Национални идентитет.* Други фактор одређује осам ајтема, објашњава 30,366% укупне варијансе и назван је *Национални имиџ* (Табела 4).

Резултати истраживања о међузависности пола и процена становника о значају и потреби редефинисања националног имица Срба на Косову и Метохији у периоду глобализације приказани су према подацима добијеним поређењем средњих вредности t-тестом независних узорака.

Табела 5 – *Пол и процене становника о значају и потреби редефинисања националног имица Срба на Косову и Метохији у периоду глобализације*

	Пол родитеља	N	M	SD	σ
Пол родитеља	мушки	132	47.3522	2.07334	.20502
	женски	86	51.1311	3.72201	.23267

У Табели 5 приказани су подаци о броју, средњим вредностима, стандардној девијацији и стандардним грешкама група становника мушког и женског пола. Средња вредност становника мушког пола (M) износи 47,3522, при стандардном одступању (SD) 2,07334 и уз стандардну грешку (σ) 0,20502. Средња вредност (M) становника женског пола износи 51,1311, при стандардном одступању (SD) 3,72201 и уз стандардну грешку (σ) 0,23267.

Табела 6 – *Левенов и t-тест*

	Левенов тест једнакости варијансе		t-тест једнакости средњих вредности				
	F	p	t	p-2	Средња разлика	95% интервал разлике	
						Доња граница	Горња граница
Претпоставка о једнакости варијансе	34.462	.000	9.540	.000	3.6587	4.33282	3.01248
Нарушена претпоставка о једнакости варијансе			12.250	.000	3.6237	4.72549	3.17801

Подаци показују (Табела 6), да није утврђен случај једнаких варијанси. На то указује величина значајности Левеновог теста који је достигао значајност на нивоу 0,001 (p=0,000). Из наведеног разлога, за даље тумачење резултата истраживања користе се подаци о нарушеној претпоставци о једнакости варијансе који су приказани у другом реду. Т-тест је достигао значајност на нивоу p<0,001 (p=0,000). Становници у зависности од пола разликују се у проценама о значају и потреби редефинисања националног имиџа на Косову и Метохији у периоду глобализације.

Како величина значајности разлике истовремено не указује и на величину разлике између група становника мушког и женског пола, рачунат је ета квадрат (□), који износи 0,409, што применом Коеновог критеријума указује на велики утицај. Процентуално изражено, структура становника према полу објашњава 40,99% варијансе њихових процена о значају и потреби редефинисања националног имиџа Срба на Косову и Метохији у периоду глобализације.

Резултати истраживања о утицају образовног нивоа становника на њихове процене о значају и потреби редефинисања националног имиџа Срба на Косову и Метохији у периоду глобализације приказани су према подацима добијеним једнофакторском униваријантном АНОВА анализом варијансе с накнадним поређењем.

Табела 7 – *Левенов тест*

Левенов тест	df1	df2	p
16.320	2	352	,000

Како је Левенов тест достигао значајност на нивоу p<0,001 (p=0,000), прекршена је претпоставка о хомогености варијансе (Табела 7). Из наведеног разлога, рађени су Велч и Браун-Форсајтов тест.

Табела 8 – *Велч и Браун-Форсајтов тест*

	Статистика	df1	df2	p
Велч тест	308.874	3	23.057	.000
Браун-Форсајтов тест	101.236	3	6.786	.000

У Табели 8 приказани су резултати који указују где је дошло до нарушавања претпоставке о хомогености варијансе. Вредност Велч теста (308,874), при три степена слободе (df=3), статистички је значајна на нивоу p<0,001 (p=0,000). Вредност Браун-Форсајтовог теста (101,236), при три степена слободе (df=3), статистички је значајна на нивоу p<0,001 (p=0,001). Резултати показују да је у оба случаја дошло до нарушавања претпоставке о хомогености варијансе. Указују и на отпорност кршења претпоставке о хомогености варијансе. Све то оправдава даље тумачење резултата истраживања добијених једнофакторском анализом варијансе између упоређиваних варијабли о образовном нивоу становника и њихових процена о значају и потреби редефинисања националног имица Срба на Косову и Метохији у периоду глобализације.

Табела 9 – *Једнофакторска универијантна АНОВА анализа варијансе с накнадним поређењем*

	Квадратни скор	df	Средњи скор	F	p
Унутар групе	3743.246	3	1247.506	341.630	.000
Између група	1299.367	336	3.554		
Укупно:	5042.613	339			

Вредност Ф-теста (F=341,630), при три степена слободе (df=3), статистички је значајна на нивоу p<0,001 (p=0,000) (Табела 9).

Табела 10 – *Образовни ниво и процене становника о значају и потреби редефинисања националног имица Срба на Косову и Метохији у периоду глобализације*

	N	M	SD	σ	95% интервал средње вриједности	
					Доња граница	Горња граница
основна школа	23	44.6667	5.64506	2.30458	38.7425	50.5908
средња стручна спрема	82	47.8102	1.84418	.12548	47.5629	48.0575
виша школска спрема	65	51.5455	1.05089	.14170	51.2614	51.8296
висока школска спрема	48	55.3855	2.06499	.22666	54.9346	55.8364
Укупно:	218	50.0750	3.74797	.19754	49.6865	50.4635

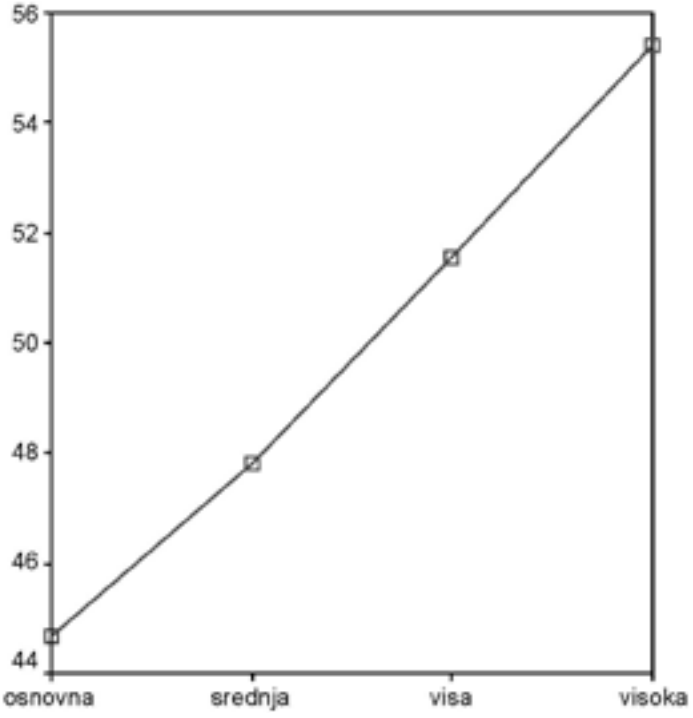
Подаци показују (Табела 10) да далеко највећу средњу вредност (M) има група становника који имају високу школску спрему (M=55,3855), при стандардном одступању (SD=2,06499) и уз стандардну грешку (σ=0,22666). Потом следе становници који имају вишу школску спрему (M=51,5455; SD=1,05089 и σ=0,14170), а затим становници са средњом стручном спремом (M=47,8102; SD=1,84418 и σ=0,12548). Најмања средња вредност израчуната је код становника који имају завршену само основну школу (M=44,6667; SD=5,64506 и σ=2,30458). Ова анализа варијансе је показала да је свеукупна значајност разлике 0,000 (p=0,000) (Табела 10) и показује да су резултати група статистички значајни. Да би се утврдило између којих група становника у зависности од њиховог образовног нивоа је утврђена значајна разлика, рађен је Такијев ХСД тест.

Табела 11 – *Такијев ХСД тест*

(И) Образовни ниво	(Ј) Образовни ниво	Средња разлика (И-Ј)	σ	p	95% интервал поузданости	
					Доња граница	Горња граница
основна школа	средња стручна спрема	-3,1435(*)	,79085	,000	-5,1849	-1,1022
	виша школска спрема	-6,8788(*)	,82154	,000	-8,9994	-4,7582
	висока школска спрема	-10,7189(*)	,80780	,000	-12,8040	-8,6338
средња стручна спрема	основна школа	3,1435(*)	,79085	,000	1,1022	5,1849
	виша школска спрема	-3,7353(*)	,28860	,000	-4,4802	-2,9903
	висока школска спрема	-7,5754(*)	,24677	,000	-8,2123	-6,9384
виша школска спрема	основна школа	6,8788(*)	,82154	,000	4,7582	8,9994
	средња стручна спрема	3,7353(*)	,28860	,000	2,9903	4,4802
	висока школска спрема	-3,8401(*)	,33223	,000	-4,6976	-2,9825
висока школска спрема	основна школа	10,7189(*)	,80780	,000	8,6338	12,8040
	средња стручна спрема	7,5754(*)	,24677	,000	6,9384	8,2123
	виша школска спрема	3,8401(*)	,33223	,000	2,9825	4,6976

Подаци приказани у Табели 11 указују на величину значајности између сваког пара група становника у зависности од њиховог образовног нивоа. Разлика је утврђена између групе становника који имају завршену само основну школу са групама становника који имају средњу стручну спрему (И-Ј=(-3,1435)(*)), вишу школску спрему (И-Ј=(-6,8788(*)) и високу школску спрему (И-Ј=(-10,7189(*)). Међусобно се разликује и група становника који имају средњу стручну спрему и групе становника са вишом школском спремом (И-Ј=(-3,7353(*)) и високом школском спремом (И-Ј=(-7,5754(*)). Утврђена је и између групе становника са вишом школском спремом са групом становника са високом школском спремом (И-Ј=(-3,8401(*)). Између свих наведених група становника у зависности од њиховог образовног нивоа, утврђена је статистички значајна разлика на нивоу p<0,001 (p=0,000).

Дијаграм 1 - *Образовни ниво и процене становника о значају и потреби редефинисања националног имица Срба на Косову и Метохији у периоду глобализације*



На Дијаграму 1 се види јасан готово дијагонални пад линије који иде од групе становника са високом школском спремом, преко група становника са вишом и средњом стручном спремом, па све до групе становника имају завршену само основну школу.

Закључци и расправе

У овом теоријско-емпиријском истраживању проучаван је национални идентитет Срба на Косову и Метохији. Проучавани су и значај и потреба редефинисања националног идентитета Срба на Косову и Метохији у периоду глобализације. Теоријским проучавањем је утврђено да се национални идентитет Срба на Косову и Метохији у почетку развијао паралелно са развојем националности. Касније се развијао са развојем нације. Прецизније, национални идентитет Срба на Косову и Метохији развијао се током историјског развоја заједнице грађана српске националности који су дуги низ година заједно живели, говорили истим језиком и развијали заједничку културу.

Национални идентитет Срба на Косову и Метохији паралелно се развијао са развојем националних идентитета осталих култура на Косову и Метохији, пре свега са албанском и црногорском. Развијао се и са развојем бројних суб-култура на Косову и Метохији: хрватском, ромском, муслиманском, горанском, турском и осталим. То је у сагласности са резултатима неких истраживања објављених у Хрватској, где је национални идентитет веома заступљен проблем у истраживањима.[12] Поред тога, национални идентитети су предмет сталних промена. Непосредно је повезан и са националним имиџом.

Из наведених разлога се истиче потреба другачијег приступа националном идентитету. Истиче се и потреба редефинисања националног имиџа Срба на Косову и Метохији. Процеси интеграције и глобализације у Европи „(...) захтијевају нову оријентацију, кад су посриједи нација и држава".[13] Нови идентитети европских држава не настају из хоризонталног односа с идентитетима других нација. Они настају из вертикалног сукобљавања с идентитетом вишег реда. Прецизније, неопходно је другачије приступити националном идентитету и редефинисати национални имиџ у циљу побољшања угледа нације.

Анализом главних компоненти са факторском анализом са Varimax ротацијом издвојена су два фактора која указују на најчешће процене Срба са Косова и Метохије о значају и потреби редефинисања националног имиџа. То су национални идентитет и национални имиџ. Национални идентитет и национални имиџ Срба на Косову и Метохији се у зависности од обухватности посматрања, могу анализирани на четири нивоа. Они су: 1) регионални, 2) национални, 3) европски и 4) светски. То је, уосталом, уобичајени приступ анализи осталих националних идентитета и националних имиџа, у зависности од нивоа, односно обухватности његовог разматрања и у осталим државама.

12 J.Such, „Nacionalni identitet naspram evropskog identiteta", *Politička misao*, 37(4), 2000, 83-88.

13 Исто, стр. 84.

Резултати истраживања су показали и да постоји значајна разлика у проценама Срба са Косова и Метохије о значају и потреби редефинисања националног имица у зависности од њиховог пола и образовног нивоа. Овакав приступ је разумљив. Косово и Метохија је и даље традиционална и патријархална средина. Ово истраживање је спроведено у сеоској средини на подручју Општине Штрпце. Елементи који представљају „(...) механизме генерисања друштвеног идентитета сеоских жена су: а) друштвена маргиналност групе којој припадају, б) сеоски начин живота, в) сеоска породица и г) свакодневни живот који у овом контексту има улогу посредника између друштва и појединца и његових потреба".[14] Све то указује на потребу боље еманципације жена које су на Косову и Метохији и даље у зависности од мушкараца. Да за то има потребе показују и бројни примери у свету. То потврђују и подаци о укључивању женске омладине на студије на универзитетима у Ирану (који је и традиционална и патријархална па чак и верски затворена земља). У Ирану, где до недавно жене нису имале никаква права, данас је ситуација знатно другачија. Исламска револуција у овој земљи допринела је да се жене укључе у образовање на свим нивоима. Тако, данас, „(...) од укупног броја студената на универзитетима у Ирану, 65% су девојке. Поређења ради, пре само 30 година, у Ирану је било 75% неписмених жена, а данас само 10%".[15] Свакако да би боља еманципација жена и њихова већа равноправност са мушкарцима значајно допринела побољшању националног имица Срба на Косову и Метохији.

Свему томе значајно може допринети и већи образовни ниво становништва. На Косову и Метохији проблем образовања још увек није у довољној мери решен.[16] Зато Косово и Метохија нема одговарајући кадровски потенцијал у готово свим областима живота и рада. Да је тако потврђују и резултати овог спроведног истраживања, у коме је у узроку истраживања било 10,55% становника само са завршеном основном школом. На Косову и Метохији је овај проблем одувек био заступљен. Након успостављања међународног мировног протектората УН у јуну 1999. године, у подручјима у којима живи српско становништво проблем образовања постаје све израженији.

14 Ж. Миленовић, "Образовање у функцији боље еманципације женске омладине српске националности у Сиринићкој жупи", у: М. Вантић Тањић (ур.) Тематски зборник радова *Унапређење квалитета живота дјеце и младих*, са треће међународне научно-стручне конференције одржане на Златибору, 23-24.06.2012, Удружење за подршку и креативни развој дјеце и младих у Тузли, Едукацијско-рехабилитацијски факултет Универзитета у Тузли, Тузла, 2012, 306.

15 Исто, стр. 316.

16 Ж. Миленовић, "Образовање горанске етничке заједнице на Косову и Метохији од 1918. године до данас". *Баштина*, 20(28), 2010, 223-230.

У условима глобализације, светом доминирају и/или владају интерес, моћ, војна и економска сила, што за последицу може имати умањење важности националног идентитета малих држава и народа. Очување националног идентитета није само одбрамбени механизам у политици, већ и у историји, традицији, култури, економији и осталим сферама грађанско-културног живота Срба на Косову и Метохији. Као што су Немци искористили имиџ техничке нације и повезали се са квалитетом својих аутомобила, а Французи повезали свој шарм и стил живота уз моду, козметику и гастрономију и Срби на Косову и Метохији могу искористити свој национални идентитет и мудро га повезивати са историјским, културним и економским тековинама. Редефинисањем националног идентитета Срба на Косову и Метохији и брендирањем историјских, културних и економских тековина у периоду глобализације, светској јавности и политичарима би се представио позитивни имиџ српске културе, историје и економије на Косову и Метохији, које је свету углавном познато по ратовима и етничким сукобима.

Литература

Базић 2012: Ј. Базић, "Улога косовског мита у обликовању српског националног идентитета", *Српска политичка мисао*, 32(4), 253-271.

Базић 2011а: Ј. Базић, "Национални и европски идентитет у Болоњском процесу", *Српска политичка мисао*, 31(3), 25-46.

Базић 2011б: Ј. Базић, "Национални идентитет у процесу политичке социјализације", *Српска политичка мисао*, 31(4), 335-354.

Giroux, McLaren 1992: H. Giroux, N. McLaren, „*America 2000* and Politics of Gresure: Democracy and Cultural Difference under Siege", *International Journal of Educational Reform*, 1(2), 99-110.

D`enkins 2001: R. D`enkins ,*Етницитет у новом кључу*, Библиотека XX век, Београд.

Korunić 2005: P. Korunić, „Nacija i nacionalni identitet", *Revija za sociologiju*, 36(1-2), 2005, 87-105.

Leing, Hardin 2010: F. Leing, E. Hardin, „A Cultural Formulations Approach to Career Assessment and Career Couseling with Asian American Clients". *Journal of Career Development*, 37(1), 465-486.

Luhmann 2001: N. Luhmann, *Друштвени системи*, Београд, ИКЗС.

Миленовић 2013: Ж. Миленовић, "Културолошке карактеристике становништва српских енклава у условима успостављеног међународног мировног протектората на Косову и Метохији", у: В. Анђеловић, А. Костић, Љ. Златановић (прирећ.), Тематски зборник радова са седме научне конференције са међународним учешћем *Комуникација и људско искуство,* одржане у Нишу, 23-24.09.2011. године, Департман за психологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу, Ниш, 103-112.

Миленовић 2012: Ж. Миленовић, "Образовање у функцији боље еманципације женске омладине српске националности у Сиринићкој жупи", у: М. Вантић Тањић (ур.), Тематски зборник радова *Унапређење квалитета живота дјеце и младих*, са треће међународне научно-стручне конференције одржане на Златибору, 23-24.06.2012. године, Удружење за подршку и креативни развој дјеце и младих у Тузли, Едукацијско-рехабилитацијски факултет Универзитета у Тузли, Тузла, 305-318.

Milenovic 2011: Z. Milenovic, „Inclusive Education as a consequence of the globalisation process", *Metodicki obzbori*, 6(12), 73-79.

Миленовић 2010: Ж. Миленовић, "Образовање горанске етничке заједнице на Косову и Метохији од 1918. године до данас", *Баштина*, 20(28), 223-230.

Such 2000: J. Such, „Nacionalni identitet naspram evropskog identiteta", *Politička misao*, 37(4), 83-88.

Cinah 2001: P. Cinah, „Speaking about Cultural Difference and School Disandvantage", *British Journal of Sociology of Education*, 22(3), 317-337.

Zivorad MILENOVIĆ

NATIONAL IMAGE AND REDEFINING OF SERBS NATIONAL IDENTITY IN KOSOVO AND METOHIA IN THE PERIOD OF GLOBALIZATION

Summary

Globalization is a worldwide process of planetary scale, which means the domination of the West, and America, hence the name of Westernization or Americanization. In terms of globalization, the world is dominated and/or governmental interest, power, military and economic power, which can result in a reduction of the importance of national identity of small nations and peoples. Preservation of national identity is not only defensive mechanisms in politics, but also in history, tradition, culture, economy and other spheres of civic and cultural life of the Serbs in Kosovo and Metohia. By redefining the national identity of the Serbs in Kosovo and Metohia and branding of historical, cultural and economic achievements during the period of globalization, international public and politicians would be presented a positive image of Serbian culture, history and economy of Kosovo and Metohia, which is mainly known for its world wars and ethnic conflicts. This paper presents the results of research conducted in the second half of 2011, the sample of 218 residents in the villages of Strpce. Data collected by the survey were analysed by factor analysis, t-test and analysis of variance. Factor analysis extracted two factors which population estimate: national identity and national image. T-test showed that there were significant differences in the assessment of the population according to sex, and analysis of variance, depending on the educational level of the population on the importance and the need to redefine the national identity of the Serbs in Kosovo and Metohia in the period of globalization.

Key words: national identity, national image and cultural heritage of Kosovo and Metohia, globalization, branding, history of Serbs, Serbian tradition, culture of Serbs.

Рад је предат 22. новембра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА



ПРИКАЗИ

Велибор ЛАЗАРЕВИЋ

ЗАДУЖБИНЕ ЗА ДОБРО ПОТОМСТВА И ЗА СПАС ДУШЕ

Славко Вејиновић, *Задужбинарсшво код Срба*, Вукова задужбина, Београд, Прометеј, Нови Сад 2012, 407.

Књига Славка Вејиновића *Задужбинарсшво код Срба* је својеврсна историја континуитета задужбинарства од XII до XXI века (од Стефана Немање до Радмиле Милентијевић), којом је доказао да је задужбинарство једна од основних и непрекидних карактеристика српског националног бића.

Од неколико стотина различитих српских задужбина, колико се претпоставља да их има, аутор је одабрао 123 најпознатије задужбине (41 манастир или црква у Србији, 41 лична или породична задужбина, затим 2 у Хрватској, 4 у БиХ, 8 у Румунији, 6 у Мађарској, 8 у осталој дијаспори, 12 знаменитих српских задужбина писаца или писцима и другима).

Темеље задужбинарства у Срба ударили су Немањићи, као задужбинари бројних цркава и манастира, од којих је најпознатији задужбинар краљ Милутин, који је подигао око 40 задужбина. Највећи број средњевековних задужбина припада црквеном градитељству, док се у XVIII, XIX и XX веку приналажу задужбине за школство, универзитет, науку и издавачку делатност, културне намене, сиромашне ђаке и студенте, сиротишта... Тако су дародавци намењивали задужбине за образовање (Универзитет и Привредник), научне установе (СУД, СКА /САНУ/, Матицу српску...).

Нарочито је био плодан период од XII до XV века када су настале најлепше задужбине српских владара и властеле.

Крајем XX и почетком XXI века приновиле су се задужбине знаменитих писаца, сликара, научника или пак посвећене њима (Десанки Максимовић, Црњанском, Андрићу, Кишу, Вуку, Доситеју...)

У средњем веку задужбине су од домаћих и страних рушитеља штитиле писане и усмене клетве задужбинара, или њихови потомци, а у XVIII, XIX,

и XX веку, држава и народ имали су моралну обавезу да поштују светињу задужбинарства све до кадрова Коминтерне и титоизма који су те тековине сахранили, оскрнавили, узурпирали, уништили, јер су биле „непотребне“ у тако „идеалном друштву“.

У време Краљевине свака задужбина имала је своје старатеље који су их поштовали, штитили и старали се о њиховом пословању и опстанку.

Задужбинари су махом били владари (Немањићи, Карађорђе, кнез Милош, краљ Петар I Карађорђевић, Александар I Карађорђевић), политичари, трговци, просветни радници, научници...

Српске средњевековне задужбине у време турског ропства очувале су српски национални идентитет и интегритет, историјско памћење и идеју опстанка и слободарства, језика и писмености.

Српске задужбине унапредиле су српску православну веру, науку, културу, уметност, издавачку делатност, и по томе представљају сам врх цивилизације и хуманизма. Оне су вековни светионици српске вере, културе, архитектуре, уметности и историје.

Књига – синтеза о српским задужбинама нам је недостајала. Сада је и та празнина у нашој историји културе испуњена захваљујући вишегодишњим мукотрпним истраживањима прегаоца Славка Вејиновића, који је објединио историјску приповест о задужбинарству код Срба од дванаестог века до данас. Да сведочи о светости и савести задужбинарства и да нам буде узор.

Поштовани колеге,

Наш часопис *Баштина* задовољава критеријуме Акта Министарства просвете, науке и технолошког развоја о уређивању научних часописа; Акта Министарства о критеријумима за учешће и финансирање издавања научних часописа за категорију М52 – 2 бода. *Баштина* се редовно у електронском и штампаном облику шаље ЦЕОН-у – Репозиторијуму за обраду домаћих часописа за праћење и вредновање у оквиру библиометријског извештаја о часописима и реферисање у српском цитатном индексу.

Зато је потребно да ваши прилози садрже све неопходне елементе, да буду графички прегледни и правописно, граматички и стилски коректни. У том циљу, Уређивачки одбор *Баштине* даје упутство ауторима. Молимо вас да се придржавате Упутства приликом припреме рукописа за штампу, иначе радови неће бити узимани у разматрање.

Захваљујемо на разумевању и сарадњи.

УПУТСТВО АУТОРИМА

На левој страни у заглављу унети име и презиме, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима. Сви текстови на српском језику треба да буду куцани ћирилицом. У тексту италиком (курзивом) истаћи речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторског табака, односно 16-25 страна.

После ових података следи *Апстракт* који треба да садржи од 100 до 250 речи. У *апстракту* треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки поступци, резултати, закључак или одређене препоруке. Иза апстракта дати *Кључне речи* чији број не сме бити већи од 10. На крају рада написати *Резиме (Summary)* чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор треба у кратким цртама да изложи најважније резултате својих истраживања до којих је дошао у широј форми него у апстракту. *Резиме и кључне речи* треба превести на енглески језик, а ако је рад на страном језику, њих треба превести на српски језик.

Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, величина 12, са увученим пасусима и проредом 1,0 – ћирилично писмо. Међунаслов куцати у фонту *Times New Roman*, величина слова 12. И наслов и међунаслови треба болдирати.

Фусноте у форми напомена дају се на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођена литература. Треба их куцати по шеми Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота треба се руководити следећим упутствима:

– када се ради о **монографији,** фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавача, место, годину издања и број стране. На пример: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд, 1985, 149;

– када се ради о **чланку**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавача, место издавања, број, годину излажења и број страница. На пример: Весна Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године", *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28/2010, 167;

– када се ради о **зборнику радова**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавача, место издања, годину издања, број стране. На пример: Бранко Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2009, 71);

– **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу. На пример: http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;

– **архивска грађа**, мора да садржи потпуне податке, сигнатуре и одговоре на питања где се налази. Затим се креће од навођења највеће целине, а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Иза сваког рада треба навести литературу, грађу и изворе по азбучном реду, са следећим елементима:

– **књиге**: презиме аутора и година издања, иницијали имена и презиме аутора, наслов књиге у италику, издавач, место. На пример: Борозан 1985: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд;

– **чланци**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издања, број. На пример: Зарковић 2010: В. Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године", *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28;

– **зборници**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавач, место издања. На пример: Надовеза 2010: Б. Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић;

– **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу. На пример: http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;

– **архивска грађа** се наводи од највеће целине а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Радове слати у електронском облику на e-mail адресу: institut.skp@gmail.com

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе побољшању квалитета часописа. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто – аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељивао своје *тезе*? Да ли је рад комплетан према *Упутству за аутор*е? Којој научној обаласти рад *припада*? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба *прихватити у садашњем облику*, да ли *прихватити уз сугерисане измене* или *не прихватити* због наведених разлога у рецензији.

Рецензенти овог броја часописа:

проф. др **Софија Милорадовић**, научни саветник, Институт за српски језик САНУ;
проф. др **Радомир В. Поповић,** протојереј, редовни професор, Богословски факултет у Београду;
проф. др **Драгиша Бојови**, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу;
проф. др **Миле Ракић**, виши научни сарадник, Институт за политичке студије у Београду;
проф. др **Радмило Петровић**, редовни професор, Филозофски факултет у Косовској Митровици;
проф. др **Милојица Шутовић**, ванредни професор, Филозофски факултет у Косовској Митровици;
проф. др **Јасна Парлић-Божовић**, ванредни професор, Филозофски факултет у Косовској Митровици;

проф. др **Сунчица Денић**, редовни професор, Учитељски факултет у Врању;
проф. др **Благоје Нешић**, редовни професор, Филозофски факултет у Косовској Митровици;
проф. др **Снежана Миливојевић**, ванредни професор, Филозофски факултет у Косовској Митровици;
доцент др **Владан Виријевић**, Филозофски факултет у Косовској Митровици;
доцент др **Божидар Зарковић**, Филозофски факултет у Косовској Митровици;
др **Јасмина Ахметагић**, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина;
др **Велибор Лазаревић**, научни сарадник; Институт за српску културу – Приштина;
др **Иван Бецић**, научни сарадник; Институт за српску културу – Приштина;
др **Срђан Словић**, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина;
др **Далибор Велојић**, истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина;
др **Весна Зарковић,** истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина.



ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ – ПРИШТИНА
INSTITUTE OF SERBIAN CULTURE – PRISTINA